

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Finansallaşma Kıskaçında Türkiye'de Devlet, Sermaye Birikimi ve Emek

Derleyenler:

Pınar Bedirhanoğlu

Özlem Çelik

Hakan Mıhçı

NOTA
BENE

FİNANSALLAŞMA KISKACINDA TÜRKİYE'DE DEVLET, SERMAYE BİRİKİMİ ve EMEK

Derleyenler: Pınar Bedirhanoğlu, Özlem Çelik, Hakan Mihcı

NotaBene Yayınları

Finansallaşma Kıskaçında

Türkiye'de Devlet, Sermaye Birikimi ve Emek

Derleyenler: Pınar Bedirhanoglu, Özlem Çelik, Hakan Mihci

Kapak tasarımı: Erkal Tulek

Dizgi: Can Kaya

Baskı ve Cilt: Deniz Matbaa Mücellit - Nazlı Koçak, Sertifika No: 29652
Gümüşsuyu Cad. Odin İş Merkezi B Blok No: 403 Zeytinburnu/İstanbul

1. Baskı

2017

İstanbul

ISBN: 978-605-9679-88-6

www.notabene.com.tr ● facebook.com/NotaBeneYayinlari ● twitter.com/NotaBeneY

© Renas Yayıncılık Matbaacılık Filmcilik Reklam Yazılım Donanım Bilişim San. ve Tic. Ltd. Şti.

Rasimpaşa Mah. Duatetepe Sok. 59/B Yeldeğirmeni Kadıköy/İstanbul ● Tel: 0 216 337 20 26

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

Sertifika No: 18074

FİNANSALLAŞMA KISKACINDA TÜRKİYE'DE DEVLET, SERMAYE BİRİKİMİ ve EMEK

Derleyenler: Pınar Bedirhanoğlu, Özlem Çelik, Hakan Mıhçı

İçindekiler

Önsöz.....	7
<i>Prof. Dr. Oğuz Oyan</i>	
Giriş	
Finansallaşma Kıskaçında Türkiye’de Devlet, Sermaye Birikimi ve Emek.....	11
<i>Pınar Bedirhanoğlu, Özlem Çelik ve Hakan Mihci</i>	
Finansallaşma ve Devlet	
Finansal Tabana Yayılma Siyaseti ve Türkiye’de Devletin Finansallaşması.....	23
<i>Ali Rıza Güngen</i>	
Finansallaşma, Merkez Bankası Politikaları ve Borcun “Özelleştirilmesi”.....	45
<i>Ümit Akçay</i>	
Devlet ve Sermaye Birikiminin İnşaat Hali	
Türkiye’de Gayrimenkul ve Finansın Derinleşen ve Yeniden Yapılanan İlişkisi.....	83
<i>Elif Karaçimen ve Özlem Çelik</i>	
2001 Krizi Sonrası Türkiye’de Büyük Ölçekli Kentsel Yatırım Projeleri: İstanbul Örneği.....	103
<i>Çağrı Çarıkçı</i>	
Çimento Sektöründe Sermaye Birikimi Süreci: Merkezileşme ve Emek Politikaları.....	129
<i>Işın Ulaş Ertuğrul Yılmaz</i>	
Devlet Korumasında Sermaye Birikimi: Ulusal İnovasyon Sistemi.....	155
<i>Sinan Alçın</i>	

Sermaye Birikimi, Emek ve Siyaset

Uluslararası Üretim Zincirleri ve Emek: Türkiye Otomotiv Sektörü Deneyimi	185

M. Meryem Kurtulmuş ve Kurtar Tanyılmaz

Sınıf Deneyimi Olarak Güvencesizlik:Antalya Turizm İşçileri Örneği	221

Coşku Çelik

Türkiye'nin Yeni Sınıfsal Topografyası, Aleviler ve Kültürel Proleterleşme	249

Selfet Duran

Büyük Anlatılara İhtiyacımız Var: Sınıf Analizlerini Devrimci Kuramla Yeniden Buluşturmak	279

Orkun Saip Durmaz

Yazarlar Hakkında	312

Önsöz

Türk Sosyal Bilimler Derneği'nin (TSBD) düzenlediği "Ulusal Sosyal Bilimler Kongreleri" (USBK), süreç içinde Derneğimizin en önemli etkinlik alanına dönüşmüştür. Ama USBK sadece Derneğimiz açısından değil, Türkiye'de sosyal bilimler alanı bakımından da yeri doldurulamaz bir tartışma eşiği oluşturmaya başlamıştır. 1980'de başlatılan ancak 12 Eylül döneminde uzun bir sessizliğe gömülen bu Kongreler, 1989'dan itibaren süreklilik kazanmıştır. Önce üç yıldadır, 1997'den itibaren iki yıldadır düzenlenen Kongrelerin 14'üncüsü 23-25 Aralık 2015 tarihinde her zamanki mekânında, yani ODTÜ yerleşkesinde gerçekleştirilmiştir. İşte elinizdekiyle birlikte üç kitaplık derleme, bu son Kongrede sunulan bildiriler arasından yapılan bir seçkidir. Kongrenin üç günü boyunca paralel olarak düzenlenen 100 oturumda sunulan 400 bildirinin 35'i bu seçkide yer bulabilmiştir. (Aslında birden fazla imza taşıyan bildiriler dikkate alındığında 45 sosyal bilimciden söz ediyoruz, ancak böyle hasaplandığında Kongre'ye 500'e yakın bilim insanının katıldığını da belirtmek gerekir).

TSBD'nin bilimsel çalışmalarını yayına dönüştürmesi eski bir gelenektir. Ancak USBK'ne sunulan bildirilerin yayına dönüştürülmesi 1995'teki 4. Kongre sonrasında ilk kez tek kitap biçiminde gerçekleştirilebilmişti. Daha kapsamlı ve tematik başlıklar altında toplanarak birden çok kitaplı bir dizi uygulaması 2001 yılındaki 7. Kongre ile başlatılmış ve üç kitaplık bir dizi hazırlanmıştı. Daha öncesinde

Kongre bildirilerinin bir bölümünün dergilerde (*Toplum ve Bilim, Mülkiye*) yayınlanması imkanı bulunmuştu. Daha sonrasında da Çalışma ve Toplum gibi dergiler bu katkılarını esirgemediler ama kitap dizisi biçimindeki yayın faaliyetlerimiz daha belirleyici olmaya başladı. AKP öncesindeki dönemde örneğin 7. Kongre yayın etkinliği için Kültür Bakanlığı'nın katkıları dahi sağlanabiliyordu. Daha sonrasında bu çabalarımız yayınevlerinin özverili ilgisiyle sürdürülebildi. Ancak bu etkinliğimize hep iki sorun eşlik etti: Birincisi, niçin daha fazla bildirinin kapsamadığına ilişkin şikayetlerdi, ikincisi ise bu tür yayınlara ilginin azalmasına dair yayınevlerinden duyduğumuz şikayetlerdi.

Bunlardan birincisine 2001 Kongresi yayınlarının “Önsöz”ünde yanıt verilmişti. Şöyle: “Yapılan seçmenin üç temel ölçütü olmuştur: Türkiye’de bilimsel yaşamın gelişmesine katkıda bulunabilecek özgünlüğü taşımak, Kongre öncesi ve sonrasındaki süreçte yayınlanmamış olmak ve herbir kitap için belirlenen tematik bütünlükle uyumlu olmak. Birinci ölçütü taşıdığı halde son iki ölçütten birine veya ikisine birden uymayan çok sayıda nitelikli çalışmaya ne yazık ki bu dizide yer veremedik”. Kitaplarda kapsanmayan ama Derneğimize sayısız (dijital) ortamda sunulmuş olan bildirilere ulaşılabilmenin yolunu da 2001 yılından itibaren açık tutmaya başlamıştık.

Yayınevlerinin dizi kitap halindeki derlemelere gitgide uzak durmalarına ise kalıcı bir çözüm oluşturamadık. Çünkü Derneğimizin kısıtlı mali olanakları kendi hesabına basım işlerini üstlenmesine de olanak vermemektedir.

Şimdi ise, gelişen teknolojik olanakları da kullanarak, bu iki soruna da farklı bir çözüm üretebilmenin arayışı içindeyiz. Bunun süreli yayımlanacak hakemli bir elektronik dergi üzerinden çözüme kavuşturulması belki de en uygulanabilir yol olarak gözükmektedir. Eğer bu yol benimsenirse, elinizde bulunan üç kitaplık dizi, TSBD açısından türünün son örneği olabilecektir.

***

14’üncü USBK’nin yayına hazırlanan üç kitaplık seçkisinin kitap başlıkları ve herbir kitap için ayrı oluşturulan derleme ve editör kurulları şu şekildedir:

1. *Türkiye’de Sağlık ve Sosyal Güvenlik: İnsana Karşı Piyasa*, editörler Gülbiye Yenimahalleli Yaşar, Asuman Göksel, Ömür Birler.

2. *Finansallaşma Kıskaçında Türkiye’de Devlet, Sermaye Birikimi ve Emek*, editörler Pınar Bedirhanoğlu, Özlem Çelik, Hakan Mıhçı.

3. *Sınıfın Suretleri: Emek Süreçleri ve Karşı Hareketler*, editörler Denizcan Kutlu, Çağrı Kaderoğlu Bulut.

Bu kitapların ortaya çıkması için bildiri seçiminden bunların sıralanması ve editörlüğüne kadar gönüllü katkılarını esirgemeyen sosyal bilimci arkadaşlarımıza, aynı şekilde kitaba bildirileriyle katkıda bulunan meslektaşlarımıza emekleri için teşekkür etmek bizim için zevkli bir görevdir.

Ortaçağ anlayışlarının ülkenin ve üniversitelerin üzerindeki gölgesinin silineceği, akademik özgürlüklerin yeniden ve geri dönülmez bir biçimde kök salacağı, bilimsel ortamın yeniden güçlü bir biçimde yeşereceği bir Türkiye özlemiyle iyi okumalar diliyoruz.

Prof. Dr. Oğuz Oyan

Türk Sosyal Bilimler Derneği Başkanı

Giriş

Finansallaşma Kıskaçında

Türkiye’de Devlet, Sermaye Birikimi ve Emek

Pınar Bedirhanoglu, Özlem Çelik ve Hakan Mihci

Türkiye siyasetinde köklü değişimlerin yaşandığı bir dönemden geçiyoruz. AKP’nin koalisyon hükümeti kurmaya zorlandığı 7 Haziran 2015 genel seçimlerinden sonra hızla gelişen siyasi kriz ortamı ve bu krizin bir uzantısı olarak çıplak şiddetin gündelikleşmesi, 2010’lu yıllara kadar Türkiye’de siyasi ve toplumsal gelişmeleri açıklarken başvurduğumuz “neoliberal dönüşüm” çözümlemelerini büyük ölçüde rafa kaldırmış görünüyor. Bunun yerine, 15 Temmuz darbe girişimi sonrası dayatılan rejim değişikliğini açıklayacak faşizm, parti-devleti, polis devleti, Bonapartizm gibi olağanüstü devlet kavramsallaştırmalarını işe koyuyor; bunlar üzerinden yakın geleceğe ilişkin öngörüler yapmaya çalışıyoruz. Fransız tarihçi Braudel’in üçlü tarih sınıflandırmasıyla ifade edecek olursak (Braudel 1982), her gün yeni bir krizin yaşandığı bir *olaylar tarihi* içine hapsolmuş durumdayız; yaşananlara ilişkin *konjonktürel* ya da *uzun dönemli* tarihsel çözümlemeler yapmak, “siyaseten mevcut durumun sürdürülebilir olmadığı” yönündeki iyimser ya da kötümser beklentiler dışında önceliğini yitirmiş görünüyor.

Yaşanan siyasi değişimde Marksistler açısından özellikle kafa karıştırıcı olan, devletin toplumsal ilişkilere müdahalesinin sınırlarının, hukukun üstünlüğü ilkesinin toptan rafa kaldırılması bir yana, modern

burjuva hukukunun olmazsa olmazı kabul edilen özel mülkiyetin korunması ilkesinin dahi ihlal edilebildiği şekilde genişlemesi. Marksist yazında bir sermaye projesi olarak tanımlanan neoliberalizmin (Harvey 2006) 1980’den bu yana oldukça başarıyla uygulandığı bir ülke olan Türkiye’de böyle bir siyasi sonucun ortaya çıkmış olmasını nasıl yorumlamak gerekiyor? Olup bitenler neoliberal projeden bağımsız, hatta ona rağmen gerçekleşen, AKP’nin İslamcı çizgisi ya da Erdoğan’ın kişisel tercihleriyle şekillenen bir süreç olarak mı anlaşılmalı? Yoksa, indirgemecilik tuzağına düşmeden, hala neoliberal dönüşümün bir sonucu olarak mı düşünülmeli? İkincisini ileri sürüyorsak, ülkeye dayatılan rejim değişikliği ile neoliberal dönüşüm süreci arasında nasıl bir tarihsel bağlantı kurulabilir? Bu kitapta biraraya getirdiğimiz yazılar, yaşanan siyasi dönüşümün neoliberalizmle olan ilişkisini anlamamıza yardımcı olacak tarihsel tespitler, analitik kavramlar ve tartışmalar sunmaktadır.

23-25 Kasım 2015 tarihinde **Türk Sosyal Bilimler Derneği** tarafından Ankara’da düzenlenen **14. Ulusal Sosyal Bilim Kongresi**’nde sunulan bildirilerden seçilerek hazırlanan bu derleme, NotaBene Yayınları tarafından basılmakta olan üçlü serinin bir parçasıdır. Yukarıda belirtilen ana soruya daha bütünlüklü bir yanıtın, *Türkiye’de Sağlık ve Sosyal Güvenlik: İnsana Karşı Piyasa ve Sınıfın Suretleri-Emek Süreçleri ve Karşı Hareketler* başlıklı diğer iki derleme kitapta yapılan çözümlemelerle birlikte verilebileceğine inanıyoruz. Bu kitaptaki çalışmalar, bu kapsamlı tartışmaya finansallaşma ve inşaat odaklı sermaye birikim dinamiklerinin emekçiler üzerindeki etkilerine odaklanarak katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

Kitabımızın ilk bölümü, devletin AKP döneminde finansallaşma sürecinin gelişimine yaptığı müdahalelerin çözümlenmesine odaklanıyor. Bu bölümde, daha önce NotaBene tarafından *Finansallaşma, Borç Krizi ve Çöküş* başlıklı ortak kitapları yayınlanan Ali Rıza Güngen ve Ümit Akçay (2016)’ın finansallaşma konusuna ilişkin yeni çalışmalarını tartışmaya açtıkları iki bireysel yazıları yer almakta. “*Finansal Tabana Yayılma Siyaseti ve Türkiye’de Devletin Finansallaşması*” başlıklı çalışmasında Ali Rıza Güngen, Türkiye’de devletin

2014’ten bu yana stratejik hedefleri arasında bulunan finansal tabana yayılma politikalarını değerlendiriyor. Halkın finansal sisteme erişiminin önündeki engellerin kaldırılması adına hayata geçirilen bu politikaların finansallaşma sürecinin bir parçası olduğunun altını çizen yazı, ücretli çalışanlar açısından gelir artışının yaşanmadığı ve temel ihtiyaçların giderek artan oranda borçlanma yoluyla karşılandığı Türkiye koşullarında bu politikaların aslında hane halklarını değil, devleti ve finansal sistemi korumayı amaçladığına işaret ediyor. Yazı, bu çerçevede, finansal tabana yayılma politikalarının finansal hizmetlerden faydalanmada cinsiyet eşitsizliğinin giderilmesi ve finansal kurumlarla girdikleri eşitsiz ilişkileri farklı deneyimleyen çeşitli toplumsal kesimlerin haklarının korunması bağlamında başarısının tartışmalı olduğunu da vurguluyor.

Bu bölüme ikinci katkıyı Ümit Akçay “*Finansallaşma, Merkez Bankası Politikaları ve Borcun ‘Özelleştirilmesi’*” başlıklı çalışmasıyla yapıyor. Siyasi iktisat derslerinde temel okuma olarak önerilmeye aday olan bu yazıda Akçay önce, dünya ekonomisindeki finansallaşma eğilimlerini, 1970’ler krizi sonrası ortaya çıkan üç temel dinamik olan uluslararası para sistemindeki istikrarsızlık, sermayenin uluslararasılaşmasında yeni aşamaya geçiş ve neoliberal politikaların yükselişine referansla tartışıyor; daha sonra da bu sürecin, merkez bankacılığı ve para politikaları bağlamında Türkiye’de nasıl yaşandığına ilişkin ayrıntılı bir tarihsel çözümleme sunuyor. Akçay’ın bu çalışma sonucu yaptığı temel tespitler, kitapta yer alan diğer yazılardaki tartışmalara tarihsel bir çerçeve oluşturuyor. Buna göre, Türkiye’de 2001 krizi sonrası uygulamaya konan ve enflasyonu düşürmeye odaklanan yeni para politikası, faiz oranlarını düşürücü etki yaparak 1990’lara damgasını vuran kamu borcunun çevrilmesi sorununun hafiflemesine neden olmuştur. Bu gelişme, iç borçlanma piyasasının kamu kesimi ağırlıklı yapısını köklü bir biçimde değiştirmese de, bankaların farklı borçlanma alanlarına yönelmelerinin önünü açmıştır; 2000’ler boyunca bireysel borçlanmanın artış hızında yaşanan patlama bu çerçevede ele alınabilir. Yeni para politikasının bir başka sonucu, dış borçlanma alanında yaşanan radikal dönüşümdür. Enflasyonu düşürme amacıyla uygulanan değerli TL politikaları, firmaların yurt dışından borçlan-

masını teşvik etmiş, bu ise dış borçlanma piyasasında özel sektörün ağırlığının mutlak bir biçimde artmasına neden olmuştur.

Kitabın bu ilk bölümünde Güngen ve Akçay tarafından yapılan tespit ve değerlendirmeler, neoliberal dönüşüm sürecinin başat dinamiklerinden olan finansallaşma sürecinin Türkiye’de devlet açısından yarattığı imkan, çelişki ve kısıtlara dikkat çekmektedir. Ülkemizde sermaye birikiminde 1970’lerde ortaya çıkan tıkanmaya cevaben ve uluslararası siyasi-iktisadi dinamiklerle de uyum içinde hayata geçirilen finansal serbestleşme politikaları, devletin, şirketlerin ve hane halklarının 1980’lerden itibaren artan oranda borçlanmasına ve kırılğan bir borç çevrim sürecine bağımlı hale gelmesine neden olmuştur. 2000’ler, borçlanma sarmalında kamu-özel dengesinin ikincisi aleyhine bozulduğu, borçların ancak ülkeye düzenli sıcak para çekilebilmesi ve finansal yatırımlar için kâr istikrarının sağlanabilmesiyle döndürülebildiği, dolayısıyla devlet, sermaye ve emek açısından “istikrar”ın tanımının giderek ortaklaştığı yıllardır. 2008 krizine küresel ölçekte para arzının artırılmasıyla yanıt verilmesi, bu kırılğan ve krize meyilli “istikrar”ın giderek daha da kırılğanlaşma pahasına sürdürülmesine imkan vermiş; başka bir ifadeyle, sermaye birikim sürecinin çelişkileri derinleşse de, bunlardan doğabilecek krizler ertelenebilmiştir. Güngen ve Akçay’ın çalışmaları, bu çelişkilerden kaynaklanan gerilimlerin ve risklerin Türkiye’de, sırasıyla, halkın borçlanmaya özendirilmesi ve Merkez Bankası politikaları yoluyla devlet tarafından nasıl keskinleştirilerek idare edildiğine ışık tutmaktadır¹.

Kitabımızın ikinci bölümü, Türkiye’de 2000’lere damgasını vuran inşaat patlamasının, sermaye birikimi ve devletin meşru yeniden üretimi açısından sonuçlarını çözümlemeyi hedefliyor. Bölüm, Elif Karaçimen ve Özlem Çelik’in “*Türkiye’de Gayrimenkul ve Finansın Derinleşen ve Yeniden Yapılanan İlişkisi*” başlıklı çalışmalarıyla başlıyor. Karaçimen ve Çelik, inşaat ve altyapı yatırımlarında dünya çapın-

¹ Bu çerçevede ayrıca kapitalist üretim tarzındaki birikim rejimlerini temel alan ve birbirini izleyen iktisadi krizler sonucunda bu rejimlerde meydana gelen finansal sermaye yanlısı değişimleri tartışma gündeminin odağına yerleştiren, devletin gelir dağılımı ve bölüşüm süreçlerindeki değişen işlevinin siyasi iktisadın perspektifinden hareketle değerlendiren yazılardan oluşan daha önce yayınlanmış derleme bir kitaba da başvurulabilir (Mihcı 2015).

da gözlemlenen artışı sermayenin aşırı birikiminin bir sonucu olarak gören Marksist yazına, bu sürecin, devletin bu yönde yaptığı müdahaleler dikkate alınmadan anlaşılamayacağını vurgulayarak katkıda bulunuyorlar. Türkiye’de sermayenin bu alana devletin yasal düzenlemeleriyle yönlendirildiğine ve gayrimenkul piyasasının üretici ve tüketicilerin borçlanması üzerinden gelişen kırılgan yapısına dikkat çeken yazarlar, sektörün Türkiye ekonomisi içinde artan ağırlığının, gayrimenkul faaliyetlerini ileriden ve geriden besleyen sektörler de dikkate alınarak tespit edilmesi gerektiğini vurguluyorlar.

Bölümün takip eden iki yazısı, Karaçimen ve Çelik tarafından yapılan temel tespitleri, devlet eliyle yürütülen büyük ölçekli kentsel yatırım ve ulaşım projeleri ile çimento sektörü bağlamında sorunsallaştırıyorlar. Çağrı Çarıkçı’nın “2001 Krizi Sonrası Türkiye’de Büyük Ölçekli Kentsel Yatırım Projeleri: İstanbul Örneği” başlıklı yazısı, devletin yürütme erkinin 2000’ler boyunca orantısız olarak güçlendirilmesi sürecinin büyük ölçekli kentsel yatırım projelerinin hayata geçirilmesi ile ne kadar yakından ilintili olduğuna dikkat çekiyor. Yap-işlet-devret modelinin kamu-özel ortaklıkları ile yeniden gündeme gelmesini, acele kamulaştırma kararlarını ve özel sektöre verilen hazine garantilerini bu bağlamda değerlendiren Çarıkçı, özellikle ulaşım yatırımlarının AKP döneminde İstanbul ölçeğini aşarak ulusal ölçekte bir politikaya dönüştüğünün ve bu yatırımların kapsamlı bir siyasi-iktisadi analizinin yapılmasının, Türkiye’de devletin sermaye birikimine yaptığı müdahalelerin niteliğinin anlaşılması açısından önemli olduğunun altını çiziyor.

Konuyu çimento sektörü açısından tartışmaya açan Işın Ulaş Ertuğrul Yılmaz ise “Çimento Sektöründe Sermaye Birikimi Süreci: Merkezileşme ve Emek Politikaları” başlıklı yazısında, sermaye birikim koşulları inşaat sektörünün gelişimine sıkı sıkıya bağlı olan bu sektördeki merkezileşme eğiliminin nedenlerini ve rekabet ve emek üzerindeki etkilerini inceliyor. Devletin ülke genelinde uyguladığı ücret ve istihdam politikalarının çimento sektöründe de önemli sonuçlar doğurduğunu vurgulayan Ertuğrul Yılmaz’a göre, Türkiye’de çimento sektöründe üretim maliyetlerinin yükselmesi düşük ücret

politikalarını gündeme getirmekte; aynı dönemde istihdam düşmekte veya azalarak artmakta, buna bağlı olarak da taşeron işçi istihdamı artışı geçmektedir. Daha sonra üretim maliyetlerinin sermaye açısından katlanılabilir bir düzeye inmesiyle taşeron işçi sayısı tekrar azalmaktadır. Dolayısıyla düşük maliyetli ve işten çıkarması kolay olan taşeron işçi istihdamı özellikle kriz dönemlerinde sermayenin devreye soktuğu en temel idare mekanizmalardan biri olarak öne çıkmaktadır.

Kitabımızın Türkiye’de sermaye birikimindeki güncel eğilimlere odaklanan ikinci bölümüne son katkısı, Sinan Alçın “*Devlet Korumasında Sermaye Birikimi: Ulusal İnovasyon Sistemi*” başlıklı çalışmasıyla yapıyor ve dikkatimizi 2000’lerde finansallaşma eğiliminin ağırlık kazandığı Türkiye ekonomisindeki üretim ve inovasyon dinamiklerine çekiyor. Yazısında 19. yüzyılda Fredrich List tarafından geliştirilen ulusal inovasyon sisteminin (UİS) ideolojik, sınıfsal ve politik anlamını sorgulayan Alçın, 19. yüzyıldan bugüne bu konuya ilişkin yaklaşımların nasıl şekillendiğini inceledikten sonra Avrupa Birliği’nin ve Türkiye’nin inovasyon politikalarının genel bir değerlendirmesini yapıyor. UİS’in ulusal ölçekte işçiler için bir koruma ön-görmezken, ulusal sermaye grupları için “dış rakiplere” karşı bir koruma zırhı geliştirmeyi hedeflediği tespitini yapan Alçın, Türkiye’de TÜBİTAK tarafından 2004 yılında hazırlanan Vizyon 2023 Strateji Belgesinin sanayide katma değeri yüksek üretimi hedeflese de, içerik itibarıyla bu yönde bir vizyon oluşturabilmekten uzak olduğunu vurguluyor.

Birlikte düşünüldüğünde, kitabımızın ikinci bölümünde yer alan çalışmaların üçü, finansallaşan Türkiye ekonomisinin en hızlı büyüyen sektörlerinden biri olan inşaat sektörüne odaklanarak, bu sektördeki sermaye birikimi dinamiklerini, istihdam koşullarını ve sektörün devletin meşru yeniden üretimi açısından taşıdığı önemi eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutmaktadır. Titiz araştırmalarla oluşturulmuş bir inovasyon, dolayısıyla da kalkınma politikası olmayan bir ülkede, yeni finansal düzenlemeler ve kredilerle özendirilerek şişirilen inşaat sektörünün iktisadi olduğu kadar, siyasi de bir öneme sahip olduğu açıktır. Devletin iç tüketime dayanan büyüme

politikalarında kritik rol oynayan inşaat sektörü, önceki bölümde ele alınan finans sektörü gibi, devlet, sermaye ve emek arasında oluşan kırılğan bağımlılıkları derinleştirerek besleyen bir ilişkiler ağına karşılık gelmektedir.

Kitabımızın üçüncü ve son bölümü, Türkiye’de sermaye birikiminin güncel eğilimlerinin emek ve siyaset açısından sonuçlarını sorgulamayı hedefliyor ve dört önemli katkıdan oluşuyor. Bunlardan ilki, Meryem Kurtulmuş ve Kurtar Tanyılmaz’a ait olan “*Uluslararası Üretim Zincirleri ve Emek: Türkiye Otomotiv Sektörü Deneyimi*” başlıklı çalışma. Kurtulmuş ve Tanyılmaz, bu çalışmalarında büyük sermaye gruplarının 1970’lerden bu yana ilgili yazında “değer zinciri” ya da “üretim ağı” kavramları etrafında tartışılan yeni bir üretim örgütlenmesine yönediklerini tespit ettikten sonra, konuya ilişkin gelişmeleri açıklama iddiasında olan “zincir/ağ” temelli yaklaşımların Türkiye örneği üzerinden eleştirel bir okumasını yapıyor. Yazarların bu yazına yönelttikleri temel eleştiri, şirketlerin “temel yetkinlikleri” olarak kabul edilen alanlarda yoğunlaşması, uzmanlaşması ve daha önce şirket bünyesinde yürütülmekte olan bazı faaliyetlerin dışarıya iş verilerek yaptırılması olarak özetlenebilecek olan bu değişimin “zincir” ya da “ağ” vurgusu üzerinden anlaşılmaya çalışılmasının, dikkati abartılı bir biçimde işletmecilik “yeteneklerine” çektiği, oysa yeni üretim örgütlenmesinde asıl değişenin emekçilerin çalışma ve sömürü koşulları olduğudur. Kurtulmuş ve Tanyılmaz’a göre, uluslararası taşeronluk olarak da nitelendirilebilecek üretim zincirlerinin esas amacı, işçi sınıfını daha sağlam biçimde kontrol altına alarak dünya ölçeğinde artık değer miktarını, oranını, dolayısıyla da sömürüyü artırmaktır. Bu savlarını, 1990’lardan itibaren uluslararası üretim zincirine eklemlenmeye başlayan Türkiye otomotiv sektöründeki çalışma koşulları, ücretler ve istihdam koşullarındaki gerilemeler üzerinden destekleyen yazarlara göre, Türkiye otomotiv sektöründe 2000’li yıllarda sağlanan üretkenlik artışları ve ihracat başarısı, sektörde çalışan emekçiler açısından bir kazanım anlamına gelmemiş, tam tersine bu sektörde çalışanlara esnek çalışma sözleşmeleri dayatılmış, çalışma saatleri uzatılmış ve reel ücretler artırılmamıştır.

Emek sömürüsünün güvencesiz çalışma koşulları nedeniyle arttığı hizmetler sektöründe yaşanan sınıf deneyimlerini turizm işçileri üzerinden tespit etmeye çalışan Coşku Çelik, kitabın bu bölümünde yapılan tartışmaya “*Sınıf Deneyimi Olarak Güvencesizlik: Antalya Turizm İşçileri Örneği*” başlıklı çalışmasıyla katılıyor. Güvencesizliğin işçileri, üretim ve toplumsal yeniden üretim süreçlerinde ve geleceğe ilişkin kaygı ve beklentilerde birleştiren ortak bir yaşam deneyimi olduğunu vurgulayan Çelik, yaşam koşulları birbirinden çok farklı olan ve ortak bir sınıf bilinci ya da örgütlenmesi geliştirmeye çok uzak görünen Antalya’lı turizm işçilerinin deneyimlerinin yine de bir “sınıf” deneyimi olarak anlaşılabilirliğini ileri sürüyor.

Bu bölümün üçüncü çalışması, Selfet Duran tarafından hazırlanan “*Türkiye’nin Yeni Sınıfsal Topografyası, Aleviler ve Kültürel Proleterleşme*” başlıklı yazı. Duran, bu çalışmada, İslamcılaştırma ve mülksüzleştirme/proleterleştirme pratiklerinin birlikte deneyimlendiği yeni Türkiye’de son yıllarda yaşanan toplumsal dönüşümlerin mevcut toplumsal yapı ve ilişkileri ne yönde şekillendirmekte olduğuna dair bir tartışma yürütüyor. Bu tartışmayı, Türkiye toplumunun Gezi eylemlerinde daha görünür hale gelen laik, modern, Batıcı değerlere sahip kesiminin önemli bir bileşeni olan Aleviler üzerinden derinleştiren Duran, Alevi siyasal toplumsal hareketliliğinin 2000 sonrası dinamiklerine odaklanarak, kültürel yapılar arasında kurulan yeni hiyerarşilere ve bunun sınıfsal-toplumsal yapıda neden olduğu değişimlere dikkat çekiyor.

Bölümün ve kitabın son çalışması, Orkun Saip Durmaz tarafından kaleme alınan “*Büyük Anlatılara İhtiyacımız Var: Sınıf Analizlerini Devrimci Kuramla Yeniden Buluşturmak*” başlıklı yazı. Kitapta yürütülen tartışmayı yeni sorularla sonlandırmak açısından çok yerinde bir katkı olan bu çalışma, 1990’lardan bu yana sınıf çalışmalarını emekçilerin gündelik deneyimlerine indirgeyen, dolayısıyla da sınıf meselesini devrim ve siyasal liderlik tartışmalarından koparan yaklaşımların “eski” bakış açısından eleştirisini yapıyor. “Yeni” sınıf çalışmalarının kuramsal temelini, işçi hareketlerinin yenilgisinden etkilenen Batı Marksizmi’nin oluşturduğunu ileri süren Durmaz, 70 yıllık reel sos-

yalizm deneyimini reddetmelerinin bu çalışmaları post-modernist kuramlarla buluşturan temel nedenlerden biri olduğu tespitini yapıyor. Yazar, bunun yerine Lenin’in devrim kuramının bugünün gerçekleri çerçevesinde gözden geçirilerek, sınıf çalışmaları ile devrimci siyasetin yeniden buluşturulmasını öneriyor. Türkiye bağlamında ise bunun, Behice Boran, İbrahim Kaypakkaya ve Hikmet Kıvılcımlı’nın çalışmalarından ilham alınarak yapılabileceğini ileri sürüyor.

Kitabın Türkiye’de 2000’lerde yaşanan dönüşümün emekçiler ve siyaset üzerindeki etkilerine odaklanan bu son bölümü, giriş yazımızın başında sorduğumuz ana sorunun yanıtlanmasına dönük önemli bir katkı oluşturuyor. Zira, günümüzde Türkiye siyasetinde ve devlette yaşanan köklü dönüşüm baskısının, bu bölümde çizilen resimde açıkça görülen, emeğin içinde bulunduğu güçsüzlük, örgütsüzlük ve belki de ütopyasızlık olmadan anlaşılması mümkün değildir. Bu açıdan bakıldığında, 1980’lerden bu yana neoliberalizmin sadece Türkiye’de değil, dünya ölçeğinde de neden olduğu en köklü siyasi değişimin, emekçilerin sanayi kapitalizminin yükselişinden itibaren mücadelelerle kazandığı siyasi müdahale ve muhalefet gücünün büyük ölçüde zayıflatılması olduğu söylenebilir. Bu, bize, bir sermaye projesi olarak neoliberalizmin asıl başarısının *konjonktürel* olarak 1945 sonrası yaşanan gelişmelere karşı değil, *uzun dönemli* bir tarihsel perspektifle ve emek-sermaye ilişkisinde yaşanan köklü değişimlere odaklanılarak düşünülmesi gerektiğini söylemektedir.

Bu sav, 2015 ortasından bu yana Türkiye’de gündeme gelen rejim değişikliğinin, güncel tartışmalarda öngörüldüğünden daha köklü bir değişimin konusu olduğunu ima etmektedir. Eğer devlet biçimlerini, sınıf mücadelelerinin şekillendirdiği siyasi ilişkiler olarak anlamaya çalışıyorsa, bugün Türkiye’de devlette yaşanan dönüşümü, uzun dönemli bir perspektifle, temel kurumları, kurumsal dengeleri, devlet-toplum ilişkisine dair temel önkabulleriyle 19. yüzyıl Avrupa’sındaki siyasi mücadeleler içinde şekillenen ve bir model olarak başka coğrafyalara yayılan modern, burjuva, eşit yurttaşlığa dayalı devlet biçiminde yaşanan tarihsel dönüşümün bir anı olarak değerlendirmek mümkün görünmektedir. Dolayısıyla, kapitalist modernleşme süreci-

nin önemli ayaklarından birini oluşturan Türkiye modernleşmesinin bugün içinden geçtiği siyasi kriz, bu küresel sürecin bir uzantısı olduğu gibi, bu sürecin gidişatını etkilemeye de aday bir krizdir. Bu krize karşı neler yapılabilir sorusunu, kitabımızda biraraya getirdiğimiz çalışmaların finansallaşma, inşaatlaşma ve güvencesizleşme üzerine yaptığı ayrıntılı ve titiz çözümlemeler üzerinden hep birlikte yanıtlamaya başlayabiliriz. İyi okumalar.

Kaynakça

Akçay, Ümit ve Güngen, Ali Rıza (2016). *Finansallaşma, Borç Krizi ve Çöküş: Küresel Kapitalizmin Geleceği*, 2. Baskı, Ankara: NotaBene Yayınları.

Braudel, Fernand (1982). “History and the Social Sciences: The Longue Durée”, Fernand Braudel, *On History* içinde, Çev. Sarah Matthews, Chicago: University of Chicago Press, ss. 25-54.

Harvey, David (2006). “Neo-liberalism as Creative Destruction”, *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 88 (2): 145-158.

Mihcı, Hakan (der.) (2015). *Finansallaşma, Devlet ve Politik İktisat*, Ankara: NotaBene Yayınları.

Finansallaşma ve Devlet

- Finansal Tabana Yayılma Siyaseti ve Türkiye’de Devletin Finansallaşması

Ali Rıza Güngen

- 2000’li yıllarda Merkez Bankacılığı Uygulamaları ve Borcun “Özelleştirilmesi”

Ümit Akçay

Finansal Tabana Yayılma Siyaseti ve Türkiye’de Devletin Finansallaşması¹

Ali Rıza Güngen²

Giriş

Türkiye’de daha fazla sayıda insanın finansal sisteme dahil olması ve finansal hizmetlere erişimini amaçlayan resmi bir strateji 2014 yılında yayımlanan *Finansal Erişim, Finansal Eğitim, Finansal Tüketicinin Korunması Stratejisi ve Eylem Planlarının* yayımlanması ile ilan edildi. Ancak Türkiye’de finansal tabana yayılma siyasetinin oluşumu ve buna dair uygulamalar, 2008-9 uluslararası finansal krizi öncesinden başlayarak finansal tabana yayılmanın (FTY) giderek bir kalkınma sloganı haline gelişine paralel olarak ilerledi.

Finansal içerme ya da tabana yayılma³, mikrofinans uygulamaları ve kalkınmanın menkul kıymetleştirilmesi (devlet müdahalesinden görelî olarak ayrı bir şekilde piyasanın finanse ettiği kalkınma projelerinin ön plana çıkması ve finansal aktörlerin bu süreçte yoksulların gelir akışını el değiştirebilir finansal bir yatırım aracı haline getirmesi) gibi politikaların da kullanımı yoluyla formel finansal hizmetlere eri-

---

¹ Bu çalışma Türk Sosyal Bilimler Derneği tarafından 23-25 Kasım 2015 tarihlerinde Ankara’da gerçekleştirilen 14. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi ile Marmara Üniversitesi ve Batman Üniversitesi tarafından 28-30 Haziran 2016 tarihlerinde İstanbul’da düzenlenen 7. Uluslararası Ekonomi Politik Konferansı’nda sunduğum tebliğlerin gözden geçirilip genişletilmiş versiyonudur.

² Dr., Siyaset Bilimci; aliriza.gungen@gmail.com

³ Akademik yazında birinci terim, resmi belgelerde ikinci terim baskındır. Bu çalışmada her iki terim birbirleri ile değişmeli olarak kullanılacaktır.

şim önündeki engellerin kaldırılması anlamına gelmektedir; bu yayılımın yoksulların ve piyasadan dışlanmışların ekonomik sisteme dahil edilmesine ve kalkınma için yeni fonlar yaratılmasına hizmet edeceği varsayılmaktadır. Bu varsayıma karşı, finansa erişimin yoksullar, piyasadan dışlanmışlar, eksik istihdam edilenler ve emek piyasası ile ilişkileri geçici süreli ve esnek bir şekilde istihdama dayandığı için sürekli bir giriş-çıkış durumunda olanlar (kısaca “artık nüfus”) açısından, kapitalist finans tarafından ağır bir şekilde sömürülme anlamına geldiği de vurgulanmaktadır (Soederberg 2014). Bu tür eleştirilere rağmen, küresel Kuzeyde “finansın demokratikleşmesi” olarak da adlandırılan finansal içerme/tabana yayılma politikaları geç kapitalistleşen ülkelere bir süredir uluslararası finans kuruluşları tarafından bir norm olarak aktarılmaktadır (Aitken 2013). Bu gelişme, günümüzde hem kalkınma çalışmalarının, hem de siyaset sosyolojisi ve gündelik yaşam çalışmalarının önemli tartışma konularından birisi haline gelmiştir.

Bu çalışmanın ana argümanı, Türkiye’de FTY’nin finansallaşma sürecinin bir unsuru olduğu ve devletin proaktif rolü nedeniyle özgün yanları bulunduğudur. Devlete küresel, uluslararası ve ulusal sermaye birikimi ihtiyaçları doğrultusunda atfedilen görevler ve uluslararası siyasal iktisadi gündemin Türkiye’ye aktarımı doğrultusunda gerçekleşenler, aynı zamanda devletin dönüşümüne de işaret etmektedir. Kısaca devlet bir yandan yeni görevler üstlenmekte, kendisine yeni işlevler biç(il)mekte, öte yandan da devletin kendisi, finansal piyasa standartlarına ve finansal sektörün ihtiyaçlarına atıfla dönüştürülmekte ve yeniden yapılandırılmaktadır. Türkiye’de FTY siyaseti bu dönüşümün en son ve gözle görünür örneklerinden birisini teşkil etmektedir.

FTY strateji belgesi dahil resmi politika belgelerinin, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) Finansal İstikrar Raporlarının, Dünya Bankası tarafından derlenen Global Findex verilerinin incelenmesine dayanan elinizdeki çalışma betimleyici bir anlatımla süreci irdleyecektir. Türkiye Bankalar Birliği (TBB) istatistikleri ve Bankacılık Düzenleme Denetleme Kurulu’nun ilgili verilerine de yeri

geldikçe atıfta bulunulacaktır. Çalışmanın ikinci bölümü FTY’nin uluslararası arka planını ve vurguları özetleyecektir. Üçüncü bölüm Türkiye’de formel finansal hizmetlere daha fazla erişimin sağlanması hedefini, bankacılık hizmetlerinin sorgulanması ve finansal sektörün düzenlenmesi gündeminden yalıtarak geliştiren yakın dönemdeki siyaset yapım sürecini ve uygulamaları aktaracaktır. Türkiye’de süreç üç ayağıyla, strateji geliştirme / finansal hizmetlerin düzenlenmesi, finansal eğitim ve okuryazarlık ve mikrokredi üzerinden incelenebilir. Bu bölüm aynı zamanda Türkiye’de alınan önlemlerle artışı sınırlandırılan hanehalkı borcu ve artmaya devam eden finansal erişime ilişkin verileri de değerlendirecektir. Dördüncü bölüm Türkiye’de devletin finansallaşması sürecini bu değerlendirme eşliğinde ele alacaktır. Sonuç kısmı tartışmayı Türkiye’deki finansallaşma ve devletin yeniden yapılandırılması ile ilişkilendirme gerekliliğini belirtecektir. Burada aynı zamanda çalışmanın ana argümanı tekrarlanacak ve siyaset yapım sürecinde finansal eğitim ve bireysel farkındalık ile bilinçlenmeye yapılan vurgunun, çelişki ve sorunların üretim ilişkileri alanından dolaşım alanına kaydırılması bağlamında, mekansal bir yer değiştirmeyi ifade ettiği vurgulanacaktır.

Herkes için Finans

2005 yılının Birleşmiş Milletler tarafından Uluslararası Mikrokredi yılı olarak ilan edilmesinin ve 2008-9’daki uluslararası finansal krizin ardından finansal hizmetlere erişim sıkça tartışılan ve gündemde yerini koruyan bir konu haline geldi. Başta Birleşik Devletler olmak üzere erken kapitalistleşmiş birçok merkez ülkede düşük gelir gruplarının denetimsiz bir şekilde formel finansal sisteme erişimi ve borç paketlerinin menkul kıymetleştirilmesinin beraberinde getirdiği risk yoğunlaşmasına karşın (Akçay ve Güngen 2016) kriz sonrasında bu çerçevede radikal bir değişiklik gözlenmedi. Finansal sektörün kayıplarının ve risklerinin toplumsallaştırılması doğrultusundaki devlet müdahaleleri, kriz öncesinde esen “herkes için finans” rüzgarının yönünü değiştirmek şöyle dursun bu rüzgarı daha da kuvvetlendirdi. Resmi adıyla finansal içerme ya da finansal tabana yayılma, finansal eğitim ve yeni

bir finansa erişim çerçevesinin oluşturulması kadar bu doğrultudaki uluslararası düzenleyici standartların da aktarımını simgelemektedir. 2011’de Maya Deklarasyonu’na imza atan 108 ülke temsilcileri finansal içerme siyaseti uygulayacaklarını ve finansal hizmetlere erişimin önündeki engelleri kaldıracaklarını ifade etti. Bu noktada doğrudan katı çizgilerle belirlenmiş bir politikanın aktarımındansa bazı ilkeler ve rehberlerin benimsenmesi ve her ulus-devlet biriminin kendi somut uygulamalarını oluşturması durumu benimsendi (Soederberg 2013, 2014 ayrıca bkz. AFI 2011).

Finansal tabana yayılma için kilit önem taşıyan unsur, yoksullar ve düşük gelirliilerin verimsiz ve enformel (düzenlenmemiş) finansal hizmetlerden kurtarılmasıdır. Piyasanın bir zorunluluk ve baskı alanı olarak görülmesinden (bkz. Wood 1994) seçim ve özgürlük alanı olarak anlaşılmasının sonucu olarak finansal içerme kalkınmaya ilişkin bir tür “geride kalan anlayışı” (Selwyn 2014) barındırmaktadır. Bu anlayış dışlanma / içerilme türü ikiliklere yaslanmakta ve kalkınmayı refahtan pay alabilecek bir şekilde küresel değer zincirlerine eklenme olarak resmetmektedir. Buna göre piyasanın nimetlerinden faydalanamayanlar, ancak sisteme içerildiklerinde bulundukları toplumsal konumdan kurtulma fırsatı yakalarlar. Kalkınma çalışmalarında sermaye birikimi sürecine dahil olma ve piyasaya erişimin, toplumsal kalkınmanın sağlanması için önemini vurgulayan çalışmaları nitelemek için kullanılan “geride kalan anlayışı” finansal içerilme sürecini tanımlamak için de kullanılabilir. Finansal hizmetlere erişim, başka bir ifadeyle, küresel ekonomik sisteme katılım açısından da kritik önemi haizdir. Toplumun geniş kesimlerinin formel finansal hizmetlere erişimi piyasaya dahil olma ve ülkenin kalkınmasında pay sahibi olma ile özdeşleştirilmektedir. Uluslararası finansal çevrelere hakim olan bu yaklaşım, herkesin finansal hizmetlere erişme hakkı olduğu savunusunu piyasanın doğallaştırılması ve piyasa nimetlerinden herkesin faydalanabilmesi gerekliliği savunusu üzerinden gerçekleştirir. Bu doğallaştırma, hak temelli bir siyasi çizgi üzerinde ve politik yelpazede daha eleştirel konumda yer alanların da finansal içerilmeye içerilmesi olanağını sunmaktadır. Ancak bu dizgenin karşısında yer almak ve finansa erişimin finansal sektörün birey ve hanehalklarına

erişerek piyasa gereklerine uygun davranan finansal tüketici inşasına girişmesi anlamına geldiğini iddia etmek de mümkündür. Eleştirel bir konumdan ifade edilecek olursa, Dünya Bankası’nın 2008 tarihli *Finance for All* (Herkes için Finans) raporunun başlığı *All for Finance* (Finans için Herkes) olarak da değiştirilebilir.

Anaakım karşısındaki bu görüş, ülke örneklerinin incelenmesi üzerinden finansal içerilmenin yerel topluluklar ve düşük gelir grupları için yıkıcı etkileri olduğunu ileri sürmektedir (örn. Bateman 2010; 2012; Taylor 2012; Soederberg 2013). Ancak, uluslararası finansal kuruluşlar ve uluslararası ağlar girişimci bireylerin inşasını ve bilinçli hanelerin oluşumunu toplumsal refaha destek olacak bir dönüşüm olarak sunmaya devam etmektedir (WB 2008; 2014). Söz konusu strateji erken kapitalistleşen ülkelerde “finansın demokratikleşmesi” adıyla geniş kitlelerin finansal hizmetlerden faydalanmasını imlerken, geç kapitalistleşen çoğu ülke için birey ve hanehalkı tasarruflarının finansal sisteme aktığı bir çerçeve olarak sunulmakta ve kalkınmanın yardımcısı olarak pazarlanmaktadır.

Akademik alanda ve uluslararası politika çevrelerinde süregiden tartışma bağlamında özellikle 21. yüzyılın başında mikrokredi alanında menkul kıymetleştirmenin yaygınlaşması ve kâr amaçlı mikrofinans kuruluşlarının faaliyetlerinin yoğunlaşması hususu not edilmelidir. Bir yandan ucuz krediye erişim olanaklarının genişlemesi olarak aktarılan bu dönüşüm, öte yandan bu kredilerin finansal sektörde tercih edilen birer yatırım aracı olarak anlaşılmasını ifade etmiştir (Aitken 2013). Bu nedenle mikrofinans alanının finansa erişim ve finansal içerilmeden ayrı bir alan olarak anlaşılması gerektiği de ileri sürülmüştür (Ghosh 2013, s. 1217). Ancak mikrofinans kuruluşlarının yüzyıl dönümünden itibaren artan faaliyetlerinin yakın dönemli finansal içerme kampanyalarının zeminini oluşturduğu da belirtilebilir (Bateman 2010, 2015). Ticari mikrofinans kuruluşlarının kar amacı nedeniyle ve karşı taraf riskini menkul kıymetleştirme aracılığıyla üzerlerinden atmaları yüzünden finansal içermeyele özdeşleştirilen kalkınmacı hedefleri ne ölçüde önemseydiği tartışmalıdır. Ancak, gerek bu kuruluşların, gerekse kâr amaçlı ticari bankaların sunduğu kredi ve

mevduat hizmetleri aracılığıyla finansal sisteme dahil edilmenin kapsayıcı büyüme ve sisteme içerilme yaklaşımının temel unsurlarından olduğu teslim edilmelidir.

İdealleştirilmiş finansal içirme anlayışı bir kazan-kazan durumu tarif etmektedir. Bir yandan kapitalist finans için düşük ücretlilerin ve artık nüfusun oluşturduğu yeni bir pazar, öte yandan da girişimcilik ve artan olanaklar nedeniyle toplumun geniş kesimleri için artan sınıfsal hareketlilik imkanı... Bu şemaya karşın kurumsal konfigürasyonlar, toplumsal mücadelelerin ve rakip siyasal projelerin kırması olarak tarif edilebilecek bir muhteva arz ettikleri için (bkz. Peck vd. 2012) her ülke bağlamında farklılık sergileyecektir. Uluslararası / küresel bir gündem olarak kapsayıcı büyüme (Saad-Filho, 2007) ve finansal içirme de ülke bağlamlarında farklılıklar sergilemekte ve farklı modeller oluşmaktadır. Bu olgunun arkasında yatan etmenlerden birisi de geç kapitalistleşen ülkelerin finansal altyapılarının önemli farklılıklar sergilemesidir. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) hesaplamasındaki işlemlerin yarısı kadarının para transferlerinin telefon aracılığıyla yapıldığı Kenya (Lanchester 2016) veyahut bankaların nüfusun yüzde 15'ine ulaşabildiği ve bankaya para yatırmanın saatler sürmesinin olağan olduğu Haiti (Taylor vd. 2011) ile Türkiye gibi bir ülkenin finansal altyapıları ve hizmet ağları farklı olduğu için model farklılıkları olağandır⁴. Aynı zamanda bu ülkelerin kapitalist dünya ekonomisindeki konumları ve bölgesel/küresel finansal akışlarla ilişkilenmeleri de farklı düzeyler sergilemektedir.

Chibba (2009) özel sektörün gelişmişliği, kamu sektörü desteği, finansal okuryazarlık ve mikrofinans pratikleri üzerinden yaptığı gruplandırma birbirleriyle etkileşim halinde modellerin oluşumundan söz eder. Buna göre kamu sektörünün liderliği ya da finansal sektörde konsensus ve bunun sayesinde özel sektörün öncülüğünün karakterize ettiği modeller oluşabilmektedir. Chibba'nın yaklaşımını modifiye ederek, finansal içerilme tartışmasını ve bu süreçte devletin rolünü *strateji ve finansal hizmetlerin gelişimi, finansal eğitim ve okuryazarlık ile mik-*

⁴ Formel finansa erişimin temel göstergelerinden kabul edilen ATM başına düşen kişi sayısı Türkiye'deki dönüşümü kısmen özetlemektedir. Nüfusun hızla artmaya devam ettiği dönemde 2002 yılında 5742'den, 2015 yılında 1899'a düşüş görülmüştür (TBB 2016).

rokredi uygulamaları üzerinden yürütmek mümkündür. Bu bağlamda Türkiye örneği özgüllükleriyle birlikte incelenmeyi hak etmektedir.

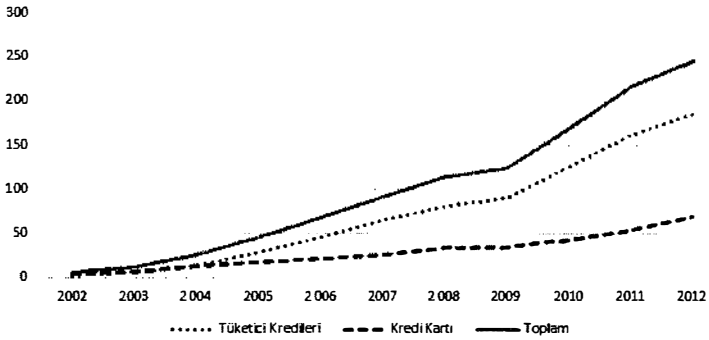
Türkiye’de Finansal Tabana Yayılma Siyaseti ve Uygulama

Arka Plan

Türkiye’de finansallaşma sürecinde devlet yöneticileri ve siyaset yapıcılarının sahip çıktığı projeler önemli bir rol oynamıştır (Güngen 2014). Süreklilik arz eden finansal derinleşme hedefinin bir uzantısı olarak 1989’da alınan sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi kararını takip eden dönemde vergi politikaları ve finansal sektörün denetlenmesine dair uygulamalar, Türkiye’nin ekonomik performansının sermaye girişlerine bağlı olarak belirlenmesine paralel olarak şiddetli finansal krizlere yol açmıştır. 2001 krizi sonrasındaki yeniden yapılanmanın bankacılık sektöründe düzenleyici önlemleri de barındıran temel bir dönüşüme yol açtığını ileri sürmek mümkün görünmektedir. Bu dönüşüm aynı zamanda devletin finansal aygıtlarının uluslararasılaşması sürecinin bir parçasıdır (Marois 2012).

2001 sonrasında kamu borçlanma gereksiniminin azalmasına ve devlet borçlarının çevrilebilir hale gelmesine enflasyon karşıtı bir para politikası eşlik etmiştir. Bu süre zarfında devletin borç finansmanında en önemli aktörler olmaya devam eden bankalar, artan oranlarda hanehalkına odaklanmışlardır (Karaçimen 2014). Politika yapıcılarının ve devlet borç sorununun neoliberal çözümünü arzulayanların isteğine rağmen, bu dönüşüm Türkiye’deki bankaların kredileri daha ziyade finansal olmayan şirketlere ve yeni yatırımlarda bulunmak isteyenlere aktarması ile sonuçlanmamıştır (Öniş ve Bakır 2010). Sonuçta özellikle Adalet ve Kalkınma Partisi’nin ikinci dönemi sonunda (2010-11) ve üçüncü döneminde tüketici kredisi patlamasından söz edilir olmuştur. Grafik 1 bu artışı özetlemektedir. Tüketici kredilerindeki ve kredi kartı borçlarındaki artış oransal olarak da çarpıcıdır. Bu iki kalemdeki borçların toplamının GSYH’ye oranı 2002’de yüzde 1,8’den 2012’de yüzde 17,3’e fırlamıştır⁵.

⁵ Oranı bulmak için TÜİK verilerinden cari fiyatlarla ve harcama yöntemiyle hesaplanmış

Grafik 1: Tüketici Kredileri ve Kredi Kartı Borçları (milyar TL)

Kaynak: BDDK ve TCMB verileri (Güngen ve Akçay, 2016, s. 33)

2008-9 krizini takip eden dönemde erken kapitalistleşen ülkelerde ki politika tepkilerinin (ilk akla gelen düşük faiz ve tahvil alım programlarıdır) de etkisiyle ortaya çıkan küresel likidite bolluğu, aralarında Türkiye'nin de bulunduğu çok sayıda geç kapitalistleşen ülkede yüksek ekonomik büyüme oranları kaydedilmesine etkide bulunmuştur. Türkiye'de düşen faiz oranları konut sektöründe büyümeyi teşvik ederken, tüketici kredileri ve kredi kartı kullanımı düşük ücretli toplum kesimlerinin de giderek anaakım finansal hizmetlerden faydalanmasına aracı olmuştur. Ancak bu tüketim artışı ve kredi genişlemesi cari açığın yükselişini beraberinde getirmiş ve ekonominin ani sermaye çıkışlarına duyarlılığı nedeniyle devletin finansal aygıtları 2010-2011'de kredi genişlemesini sınırlandırma arayışlarına girişmiştir. Nitekim kredi genişlemesinin sınırlarına gelinmeden BDDK ve TCMB müdahaleleri deneyimlenmiştir. TCMB 2010 yılının sonundan itibaren zorunlu karşılık oranlarını bir politika aracı olarak devreye sokmuş ve 2011 yılında bu orandaki artışlarla bankaların kredi vermesini zorlaştıracı bir müdahalede bulunmuştur. BDDK 2011 yılında krediler için ayrılacak karşılıkları yükseltmiştir. Aynı zamanda kredi kartı minimum ödemelerini kredi limitlerine bağlı olarak yüzde 20'den yüzde

(baz yılı 1998 olan eski seri) GSYH verileri incelenmiştir. Ayrıntılı istatistikler için tuik.gov.tr adresine bakılabilir. Aralık 2016'da açıklanan TÜİK yeni seri (baz yılı 2009) GSYH'yi nominal olarak özellikle 2009 sonrasında sıratça da eğilim değişmemektedir.

22-35 aralığına çıkarmıştır. BDDK kredi kartlarından nakit çekimine 2011-2012’de sınırlamalar getirmiş, taksitlendirme süresini 2013’te kısaltmıştır. Kısaca 2010 yılı sonundan başlayarak 2013 yılına kadar yönetmelikler ve kararlarla kredi genişlemesi yavaşlatılmıştır (bkz. Resmi Gazete 2010, 2011, 2013; Ünalımsı ve Ünalımsı 2015).

Bu ortamda 2001 krizi sonrasındaki yıllarda giderek daha fazla dillendirilen bilinçli finansal tüketici oluşturma gerekliliğine ilişkin iktisadi söylem artan sayılarla alıcı bulmuştur. Bir yandan Türkiye’de sermaye birikiminin fon ihtiyacına cevap verecek kadar tasarruf artışının uzun vadede sağlanması çabası, diğeryandan Türkiye finansal sektörünün omurgasını oluşturan ticari bankaların nüfusun daha fazla kesimini içirme arzusu, Türkiye’de son yıllarda yaygınlaşan finansal içirilme söylemini harekete geçiren temel etkenler arasında yer almıştır.

Devletin Rolü

Uluslararası bir gündeme dönüşmekte olan finansal tabana yayılma anlayışı, 2008-9 uluslararası finansal krizi sonrasında neoliberal iktisadi politikaların içeriden tadilatını da barındıran politika gündemiyle birleşmiştir. “Makroihtiyati tedbirler” başlığı altındaki önlemler, 2011 yılında oluşturulan Finansal İstikrar Komitesi (FİK) toplantılarında tartışılarak Türkiye’ye aktarılır ve uyarılırken, bilinçli kredi kullanımı gereğı ve finansal okuryazarlığın artırılması düşüncesi iktidar partisi kadroları tarafından daha fazla dillendirilmeye başlanmıştır. Bu sürecin ulaştığı nokta 2014 yılında ilan edilen resmi bir finansal tüketicinin korunması ve finansal eğitim stratejisinin oluşturulmasıdır (FİK 2014). *Strateji ve finansal hizmetlerin gelişimi* ayağındaki gelişmeleri takip etmek için temel konumdaki bu resmi belgeye göre, finansal hizmetlerin temini açısından Türkiye altyapısı gelişkin bir ülkedir, ancak toplumun geniş kesimlerinin formel finansal sisteme içirilmesi yolunda atılması gereken önemli adımlar vardır. Hem (formel) finansal hizmetlerden faydalanan birey sayısının artışı hem de bu bireylerin finansal olarak daha bilinçli hale gelmesi amacını taşıyan strateji, devlet otoritelerinin finansal içirilmeyi Türkiye’ye uyarılma çabası ve devletin çeşitli birimlerinin özel sektör ve sivil toplum

kuruluşlarıyla birlikte bireyleri ve haneleri yeni bir zeminde finansal tüketiciler olarak inşa etme girişiminin göstergesi olarak değerlendirilmelidir.

Buna karşın FTY stratejisi niteliği taşıyan “Finansal Erişim, Finansal Eğitim Finansal Tüketicinin Korunması Stratejisi ve Eylem Planları” belgesi büyük ölçüde finansal okuryazarlık kısmını ön plana çıkarmıştır. 2014-2017 arası uygulanması hedeflenen FTY strateji belgesi uyarınca FİK bileşenleri, bakanlıklar ve finansal kurumların finansal farkındalığı artırmak için etkinlikler düzenlemesi öngörülmektedir. Buna göre üniversiteler finans konulu programları gözden geçirecek ve diğer programlarda finansal eğitimlere yer verecekken, Milli Eğitim Bakanlığı da ilk ve ortaöğretim düzeyinde finansal farkındalığın artması için girişimlerde bulunacaktır. FTY stratejisi borçluların korunması konusunda, resmi terminolojiyi kullanacak olursak arz yönündeki gelişmişlik (finansal sistemde hizmet temini açısından sorun olmadığı düşüncesi) nedeniyle oldukça sınırlı sayıda eylem planı barındırmaktadır. İdari kapasitenin artırılması ve finansal güvenliğin sağlanması çalışmalarının ötesinde bankaların daha sorumlu davranması için, finansal sistemi düzenleyici denetleyici kurumlara ve ironik biçimde yine bankalara görevler biçilmektedir.

Bu nedenle strateji, finansal içerme-tabana yayılma sürecinin bir diğer ayağı olan *finansal eğitim ve okuryazarlık* alanına odaklanmıştır. Bu açıdan bakıldığında FTY strateji belgesine kadar devletin rolünün daha geri planda olduğunu tespit etmek mümkün görünmektedir. Bu alandaki ilk girişimler 2001 krizi sonrası dönemde (2005 ve takip eden yıllarda) Visa Avrupa’nın Türkiye’deki çalışmaları ve Türkiye’deki ticari bankaların banka ve kredi kartı kullanımını özendiren kampanyaları sırasında görülmüştür. Çeşitli derneklerin kurulması ve finansal bilinç ve okuryazarlık endekslerinin oluşturulması ise 2008-9 çöküşü sonrasında görülmeye başlanmıştır. Finansal eğitim ve okuryazarlık, devletin teşvik ve iştirak ettiği, ancak özellikle 2014 yılına kadar örgütleyici pozisyonu ticari bankalara bıraktığı alandır. Günümüzde hem Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı ve Milli Eğitim Bakanlığı hem de çeşitli vakıf ve dernekler, şirketler ve bankalarla

birlikte kampanyalar düzenlemektedir⁶. Amaç hayatın her alanında harcamalarının ve yatırımlarının çetelesini tutan bireyler yaratmak, kriz dönemlerinde emekçilerin kendi birikimleri ile ayakta kalıp emek piyasasına geri dönebilmelerini sağlamaktır. Bu alandaki gelişmeler bir yandan uluslararası finansal kriz sonrasında Türkiye’deki kredi genişlemesinin boyutları karşısında BDDK ve TCMB’nin sınırlayıcı önlemlerine, sorumlu bireyler yaratma düşüncesiyle destek verilmesi ihtiyacının yansımaları iken, diğer yandan başta G-20 olmak üzere Dünya Bankası ve IMF benzeri kuruluşlarda belirlenen gündem ve politika önerilerinin Türkiye’ye kısa zamanda aktarımının göstergelelerini oluşturmaktadır.

Bu çalışmadaki sınıflandırmanın üçüncü ayağı olan *mikrokredi* devletin örgütleyici olduğu ancak kredi politikası yürütücülüğünü yerel yönetimler ve valiliklerle işbirliği içindeki Türkiye İsrافی Önleme Vakfı (TİSVA) ve bir uluslararası banka temsilcilerinin üstlendiği alandır. 2003 yılından bu yana TİSVA’nın Grameen Bankası ile işbirliği sonunda oluşturulan, Türkiye Grameen Mikrofinans Programı (TGMP) mikrokredi faaliyetleri sürdürmektedir. Kadın girişimciliğini teşvik için biçimlendirilen mikrokredi sektöründe TGMP tekel konumunda olmasa da hakim unsurdur ve sektör belediyeler ve devlet eliyle genişlemeye devam etmektedir. Türkiye’de finansal içerilme sürecinin özgünlüklerinden biri (kadın emeğine odaklanan) mikrokredi faaliyetlerinin sosyal politika unsuru olarak görülmesi ve FTY stratejisinde ve eylem planlarında yerini bulmamasıdır.

Bu haliyle Türkiye’de başka gelir akımlarıyla birlikte birer menkul kıymet haline getirilip uluslararası piyasada el değiştiren, mikrokrediden türetilmiş kağıtlardan bahsetmek mümkün değildir. Uluslararası

⁶ Söz konusu kampanyaların sayısını ve kapsamını takip etmek giderek zorlaşmaktadır. Ancak bir örnek vermek gerekirse, Türkiye Ekonomi Bankası’nın Finansal Okuryazarlık Derneği ile birlikte 2012’de başlattığı Aile Akademisi projesine bakılabilir. 3 yıllık sürede yaklaşık 200 bin kişiye eğitim verilen projenin yürütücüleri aynı zamanda devlet birimlerinin kampanyalarına da katılmış ya da bizzat bu kampanyaları örgütlemiştir (<http://goo.gl/uXifHi>, erişim 23 Haziran 2016). Finansal okuryazarlık kampanyalarına ilişkin etnografik ve eleştirel siyasal iktisadi perspektiften bir değerlendirme için bkz. Ayhan (2016). Bu çalışmanın özellikle finansal eğitim ve okuryazarlıkla ilgili bölümlerinin yazılması sırasında kendisinin görüşlerinden ve süregelen çalışmasından yararlandığını belirtmek isterim.

sı finansal piyasalarla bağları devlet aracılığıyla dolaylanmış olsa da Türkiye’de mikrokredi kullananların iş kurması, banka hesabı açması, emeklilik sistemine dahil olmaya özendirilmesi gibi noktalar dikkat çekicidir. Bu nedenle mikrokrediden faydalananlar sadece “ekonomiye katkı” sunmakla kalmamakta aynı zamanda “finansal müşteri” haline getirilmektedir. TGMP verilerine göre 2003 ile 2014 arasında 45 bini aşkın kadın mikrokredi kullanmıştır ve kredi hacmi 375 milyon TL’yi geçmiştir⁷. TGMP bütün illerde şube açma çalışmalarını sürdürmekte, temel mikrokredi yanısıra girişimcilik kredisi vermekte ve üniversite öğrencileri için de eğitim kredisi programı tasarlamaktadır⁸.

Finansal içerilmenin üç ayağına birden bakarak devletin rolünün en belirgin şekilde strateji oluşturma, finansal hizmetlerin gelişimini (finansal sektörün istekleri doğrultusunda) teşvik etme ve mikrokredi alanlarında olduğu söylenebilir. Finansal okuryazarlık ve eğitim alanında ise FTY strateji belgesi sonrasında değişim gözlenmekle birlikte finansal sektörün omurgasını oluşturan ticari bankalar ve sivil toplum kuruluşları ön plandadır. Ancak okuryazarlık ve eğitim kampanyalarına özellikle Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı ve Milli Eğitim Bakanlığı gibi devlet birimleri de katılmakta ya da bu kampanyalara destek olmaktadır. Kısaca devlet, finansal içerilme sürecinde proaktif bir rol üstlenmiştir; politika yapıcılar nüfusun daha geniş kesimlerinin formel finansal sisteme erişimini teşvik etmekte, aynı zamanda bu erişimin yoğunlaştırdığı çelişkilerle de baş etmeye çalışmaktadırlar.

Hanehalkı Borcu ve Finansa Erişim Göstergeleri

Türkiye’de FTY doğrultusundaki uygulamaların tarif edilen kazan-kazan durumuna ne ölçüde uyduğu tartışmalıdır. Hanehalkı borcu (harcanabilir gelire oranla son iki yıldaki gerilemeye karşın) 2001 krizi sonrası dönemde mutlak olarak artmakta ve tasarrufların harcanabilir gelire oranı yerinde saymaya devam etmektedir.

⁷ “Girişimci kadınlar 375 milyon liralık kredi kullandı”, cnnturk.com, <http://www.cnnturk.com/haber/ekonomi/girisimci-kadınlar-375-milyon-liralık-mikrokredi-kullandı>, erişim 7 Şubat 2015.

⁸ Kredi hacmi ve sistem dışına çıkartılan eski kredi kullanıcıları verilerine olmasa da şube ve kullanıcı sayısı verilerine www.tgmp.net adresinden ulaşılabilir.

Tablo 1. Hanehalkı Borcu, Harcanabilir Gelire Oranı, 2003-2015

	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Borç (milyar TL)	13,4	28,2	49,9	73,4	104,1	128,9
Borç / Harcanabilir Gelir (%)	7,5	12,9	19,6	18,1	22,7	36,6

2009	2010	2011	2012	2013*	2014*	2015*
147,1	195,1	252	299,9	359,3	389,7	410,8
36	43,5	47,4	48,8	53	50	52

Kaynak: TCMB, 2013-2015 arası hanehalkı borç verileri 9. aya aittir. Rakam ve oranlar TCMB raporlarında yıldan yıla güncellendiği için örneğin 2005 yılında 2004 yılı için açıklanan veriler 2006 yılı raporlarında değiştirilebilmektedir. Bu durumda en yakın tarihli veri baz alınmıştır. 2013 yılından itibaren oranlar TCMB tarafından net rakamlarla açıklanmamıştır. 2014 oranı Finansal İstikrar Raporları ve Finansal Hesaplar Raporlarındaki anlatıdan çıkarsanmıştır.

Yukarıdaki tabloda toplam hanehalkı borcunun artışı ancak oransal değişiklikler göz önünde bulundurulursa anlam kazanmaktadır. Faiz oranlarındaki düşüşün durması ve kısmen kredi kartı kullanımı ile taksit sınırlamalarının da etkisiyle borcun harcanabilir gelire oranı son yıllarda düşmüştür. Hanehalkı tasarruflarının harcanabilir gelire oranı bireysel emeklilik sisteminde verilen cömert prim katkısına karşın 2012-2014 arasında da yüzde 9 civarında seyretmeye devam etmiştir (TCMB, Finansal İstikrar Raporları)⁹. Bu oranın önümüzdeki yıllarda Türkiye’de piyasa finansının derinleştirilmesi çabalarına eşlik ederek sınırlı bir artış göstermesi beklenebilir (Güngen, yayımlanacak). Ancak hanehalklarının sınıfsal kompozisyonu dikkate alınmadan yapılan bir değerlendirme eksik kalacaktır. Piyasa finansı mekanizmalarının desteklenmesi ve sermaye piyasalarının derinleşmesi sürecinde “yatırımcı” konumu edinebilen kesimler ya da sürekli olarak bireysel

⁹ Veriler resmi kaynaklardan derlenmesine karşın, TÜİK’in 2016 Aralık’ında ilan ettiği yeni seri ve hesaplama yönteminin birçok rapordaki oranı şüpheli kıldığını belirtmek gerekmektedir. Hesaplama değişikliği nedeniyle tasarrufların GSYH’ye oranı eski seride 2009-2015 arasında yüzde 13-15 arasında değişirken, yeni seride yüzde 21-24 bandına taşınmıştır. Bu değişiklik hem zorunlu bireysel emeklilik sisteminin gerekçesiyle hem de Türkiye’de tasarruf oranlarının düşüklüğüne vurguda bulunan yakın tarihli resmi raporlarla çelişen bir görüntü oluşturmıştır.

emeklilik sistemine katkıda bulunabilen kesimler Türkiye toplumunun halen bir azınlığını oluşturmaktadır.

Türkiye’de FTY doğrultusundaki çabalar ve uygulamalar, haliha-zırda ücret ve komisyonlarla; kredi kartı ve tüketici kredisinde görel olarak yüksek faiz oranlarıyla emekçilerin gelirlerinin artan oranda bir kısmına dolaşım alanında el koyan bankacılık sektörünün geniş toplumsal kesimler yararına düzenlenmesi anlamına gelmemektedir. Devlet eliyle düzenlenen kampanyaların ya da kadınların iş kurmaya özendirilmesi için tasarlanan mikrokredilerin etkisini ve sonuçlarını daha fazla tartışmak gerekmektedir. Mikrokredi uygulamalarının ticarileşmesi henüz görülme de, FTY stratejisi ve bankacılık sektörüne dokunmayan, sektör faaliyetlerini sorgulamayan uygulamalar borçluyu finansal sektörün karşısında güçlendirmekten imtina etmektedir.

TEB Finansal Okuryazarlık ve Erişim Endeksi (2014) verileri ve Global Findex verileri finansal içerilme sürecinin etkilerine dair ilk gözlemleri aktarma şansı tanımaktadır. TEB verilerine göre kentte yaşayanlar ve kentli nüfus içinde de erkekler ve yüksek gelir grubundakiler finansal hizmetlerden yararlanma konusunda daha yüksek bir orana sahiptir. Global Findex verileri de kadın-erkek eşitsizliğini teyit etmektedir. Finansal Okuryazarlık ve Erişim Endeksi ile Global Findex 2011 ve 2014 verileri tasarruf oranlarının düşüklüğünü ve finansal sisteme erişimin formel finansal bir kuruluştan borç alma oranını da radikal bir şekilde artırdığını göstermektedir.

Verilere göre 2011’de kadınların yüzde 82’sinin, erkeklerinse yüzde 33’ünün formel bir finansal kuruluştaki hesabı bulunmamaktadır. 2014’te bu oranlar kadınlar için yüzde 56’ya, erkekler için yüzde 31’e gerilemiştir. Global Findex 2014 verilerine göre Türkiye’de yetişkinlerin yüzde 9’u (2011’de yüzde 4) formel bir finansal hesaba birikim sahibidir ve yüzde 20’si formel bir finansal kuruluştan borç almıştır (2010’da yüzde 5). Mortgage borcu olan yetişkinlerin oranı 2014 itibarıyla yüzde 11’dir. 2014 verisi sağlık sigortası için ödemede bulunanların oranını barındırmamaktadır. 2011’de bu oran yüzde 4’tür. Dünya Bankası verileri Türkiye’de borçlanma için aile ve arkadaşlara dayananların oranının yüksekliğini göstermektedir (2014’te yüzde 29

ve 2011’de yüzde 43). Aynı zamanda enformel finansal ağlara yaslanma ve kredi kartlarının kullanımı da (2014’te yüzde 29 ve 2011’de yüzde 45) önemli oranlardadır (bkz. Demirgüç-Kunt ve Klapper 2013; Demirgüç-Kunt vd. 2015)¹⁰.

Bu bağlamda finansal tabana yayılma siyasetinin oluşumu ve uygulanmasına dair bazı ilk tespitlerde bulunmak mümkündür. Reel sektörde ücretler yerinde sayar ya da çok sınırlı bir artış gösterirken daha dikkatli harcamada bulunmayı salık veren ve tasarruf çağrılarında bulunan stratejinin hanehalkı bütçe yönetimi, bilinçli kredi kullanımı benzeri kampanyalar aracılığıyla birey ve haneyi sorumlu kılma ve finansal sistemin ihtiyaçlarına uygun tüketici inşasına yöneldiği yukarıda açıklanmıştı. Ancak hanehalkı borcu artışı daha şimdiden bir sorun olarak belirmiştir. Başka bir ifadeyle, finansal sektörün tasarladığı koşullarda formel finansa erişim borçluluk sorununu ağırlaştırmaktadır. Dolayısıyla sürece dair ilk tespit, formel finansa erişimde artış ile borç oranlarında artış arasında bir ilişki bulunmasıdır. Hem 2008-9 uluslararası finansal krizi sonrası çok daha sistematik bir şekilde ele alınan finansal derinleşme, hem de tasarruf oranlarını artırıcı önlem ve desteklerin yakın dönemde görülebilecek etkilerinin bugünden kesin bir şekilde tarif edilmesi henüz mümkün değildir, ancak göstergeler ve veriler formel finansal sisteme erişimi artıran hanehalklarının toplam borcunun da arttığını, tasarruf hesabı ya da yatırım fonlarının hacmindeki artışa nisbeten hafife alınamayacak bir kredi bağımlılığının gözlemlendiğini belirtmeyi mümkün kılmaktadır.

Türkiye’deki uygulamaların en çarpıcı özgünlüğü, yukarıda da belirtildiği üzere kâr amaçlı / ticari mikrokredi uygulamalarının ve mikrokreditinin menkul kıymetleştirilmesinin söz konusu olmamasıdır. Mikrokredi uygulamaları sadece kadınlara yönelik olarak tasarlanmıştır. FTY strateji belgesinde mikrokredi uygulamasından bahsedilmese

¹⁰ Verilere databank.worldbank.org üzerinden ulaşılabilir. Mortgage kullanımı artışı ve kredi kartı kullanımında keskin düşüş hayatın olağan akışına aykırıdır. Bu alanlardaki farklılık göstergelerin tanımının 2014’te değiştirilmesi ile açıklanabilir. Mortgage tanımının Türkiye’de farklılığı nedeniyle mortgage kullanımı esasen konut kredisi borcu olarak okunmalıdır, ancak 2014 verileri derlenirken mortgage göstergesi müstakil ev ve binalar dışında toprak için kredi kullanımını da kapsayacak şekilde değiştirilmiştir. Kredi kartı göstergesi de “son oniki ay içinde kullanım” olarak revize edilmiştir, böylece oransal düşüş daha fazla çıkmıştır.

de mikrokredi aracılığıyla finansal müşteri ve girişimci olarak toplumda yer edinmesi beklenen kadınların yine finansal sektörün istekleri doğrultusunda tüketici haline getirileceği açıktır. Daha önemlisi FTY strateji belgesi başta olmak üzere resmi belgelerde ya da kurumlar tarafından hazırlanan eğitim dokümanlarında kadın ve aile kelimelerinin mütemadiyen birlikte kullanılmasıdır (bkz. FİK 2014)¹¹. Finansa erişim açısından dezavantajlı olduğu tespit edilen kadınların bu dezavantajlarının giderilmesi sürecinde politika yapımcılar, aile ya da ev dışında birey olarak kadın düşüncesinin desteklenmesinden imtina etmektedir. Türkiye toplumunun özgünlüklerine atıfta bulunan siyasetçiler tarafından ailenin öneminin meşrulaştırılması biçimi (bkz. Şarлак 2012 içindeki sunuş) ile resmi kurumlar ve sivil toplum kuruluşları işbirliği ile yürütülen kampanyalar içinde kadının konumlandırılması arasındaki söylemsel farklar yakın döneme kadar ikincil kalmıştır¹². Kısaca mikrokredi kampanyalarında yukarıda belirtilen sorun yanısıra FTY stratejisinin işleyişinde ele alındığı şekliyle kadınların finansal sisteme içerilmesi çabasının ne ölçüde başarılı olacağı da son derece tartışmalıdır. Muhafazakar siyaset anlayışının bir uzantısı olarak kadının aile içinde ve aileyi temsilen finansal sisteme dahil edilmesi düşüncesinin, finansal hizmetlere erişim açısından kadın-erkek eşitsizliğinin hafifletilmesini zorlaştıran bir unsur olduğu ileri sürülebilir.

Devletin Finansallaşması ve *a la Turca* İçerilme

Eleştirel siyasal iktisat geleneğinden beslenen bir devlet çözümlemesi, kapitalist devletin bir yandan sermaye birikimi koşullarını sağlamak üzere işlevler üstlendiğini, öte yandan da bu süreç zarfında açığa çıkan çelişkileri bastırmak ya da kapsamak için müdahalelerde bu-

¹¹ Kadını aile mensubu olarak takdim etmekte ısrarcı bu hat, muhafazakar iktidar partisinin FTY stratejisi öncesindeki temel yaklaşımının devamıdır. Örneğin “Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Ulusal Eylem Planı” içinde kadınların işgücü piyasasına katılımı sorunu tespit edilmekte, çalışma yaşamının parçası olmak kadınların “aile içindeki konumlarını iyileştirmekte” (Başbakanlık, Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, 2008, s. 14) olduğu için bir gereklilik olarak ele alınmaktadır.

¹² Kadınların potansiyellerini gerçekleştirmesi amacındaki bir uluslararası ağ, bir kredi kartı / ödeme şirketi ve Sosyal Güvenlik Kurumu birlikteliğiyle yürütülen 2015 tarihli finansal okuryazarlık kampanyasının çalışan kadınları hedef almasına karşın “evin hesap uzmanı kadın” adına sahip olması başka bir örnektir.

lunduğunu belirtecektir. Bu müdahalelerin kapsamı ve boyutları, ekonomi ve sermaye birikimindeki finansallaşma ile paralel bir şekilde dönüşmektedir. Başka bir ifadeyle, finansallaşma sürecinde emek ve sermaye ilişkileri ya da sermaye ve sermaye ilişkilerinin faiz getiren işlemler (McNally 2009) ve hayali sermaye oluşumu dolayımından (Güngen 2015) daha fazla geçiyor olması devletin dönüşümü ve yapılanması sürecine etkide bulunmaktadır. Türkiye bağlamında devletin sermaye birikimi bağlamındaki yapılandırılmasına dair bir soyutlama ile devletin finansal tabana yayılma stratejisi bağlamındaki dönüşümü şu şekilde özetlenebilir: Devlet uluslararası reform gündemlerini uyarlamakta ve Türkiye’de finansal sektörün talepleri doğrultusunda bir çerçeve içinde küresel yönelimle uyumlu adımlar atmaktadır. Devlet politikalarının oluşumu finansal standartlar ve piyasaların ihtiyaçları doğrultusunda şekillenmekte geniş kitlelerin politika yapım sürecine etkisi sınırlanmaktadır. Devlet bu anlamıyla finansallaşmaktadır.

Politika yapım sürecine dair bir soyutlama üzerinden değerlendirildiğinde ise bu sürecin, ekonomik aktörleri ve politika yapıcıları uluslararası finansal gelişmeler ve dalgalanmalara, borçlanma ve içirilme nedeniyle her zamankinden daha fazla duyarlı kıldığı belirtilebilir. G-20, Dünya Bankası ve IMF gibi uluslararası kuruluşlar ve ağlar tarafından kalkınma ve yoksullukla mücadele bağlamlarında da desteklenen finansal içerilmenin, devletin uluslararasılaşması sürecinin getirisi olarak görülebileceğini de belirtmek gerekmektedir. Ancak uygulama, stratejinin oluşumu ve sorunlar ülke bağlamlarında farklılıklar arz etmektedir. Türkiye’de de finansal sektörün hakim oyuncularını olan ticari bankaların isteklerine uygun olarak şekillenen söz konusu çerçeve, bankaların hizmet kalitesi ve işlem ücretlerinin denetlenmesi ya da finansal sektörün “tüketici” ihtiyaçları uyarınca yeniden düzenlenmesine uzanmamaktadır. Finansal altyapının gelişmişliği nedeniyle strateji daha ziyade finansal okuryazarlık ve eğitime yönelmişken, iktidar konfigürasyonu nedeniyle de finansal içerilmenin cinsiyet eşitliği vurgusunun siyaset oluşumu ve uygulamasında farklı bir içeriğe kavuştuğunu (aile mensubu olarak kadın ve aile bütçesinin yönetiminde etkin olan kadın) belirtmek mümkündür. Türkiye’de başka, geç kapitalistleşen ülkelere benzer, ancak devletin

proaktif rolü, bununla birlikte süregiden sermaye grupları ve finansal sektör temsilcilerinin muazzam etkinliği ile muhafazakar politika yapım sürecinin yansımaları nedeniyle diğer ülkelerden ayrıışan bir finansal tabana yayılma / içirilme süreci devam etmektedir.

Sonuç

Türkiye’de finansallaşma sürecinde devlet önemli bir konum üstlenmiştir. 1990’lardaki devlet borcu kapanına karşın finansal derinleşme hedefi süreklilik arz etmiştir. 2001 krizi sonrasındaki yeniden yapılanma ve Türkiye’de uygulanan siyasal iktisadi politikalar tüketici kredisini bankalar için daha önemli bir odak haline getirmiştir. Piyasa finansı (banka-dışı finans) alanında bu dönemde sınırlı bir gelişme yaşanmıştır. Finansal piyasalarda kamu sektörünün borç kağıtlarının egemenliği sürmekle birlikte özel sektör borç araçları ve menkul kıymetlerin giderek baskın hale geleceğine ilişkin emareler mevcuttur. Bu arka planda neoliberal devlet; finansal sektörün kayıplarının toplumsallaştırılması, neoliberal siyasal iktisadi politikaların alternatifsiz olarak savunusu, uluslararası siyasal iktisadi gündemlerin aktarımı ve uluslararası “en iyi uygulamalar”ın kısmen değiştirilerek uyarlanması, temel önem taşıyan konularda siyaset yapımı-geliştirme ve uygulamanın toplumun geniş kesimlerinin katılımı ve bilgilendirilmesinden sakınılarak yapılması vb. uygulamalarla finansal sermayenin öncelikli projelerine uygun bir hat izlemiştir.

Finansal tabana yayılma siyasetinin oluşumu ve yakın dönemli uygulamalar da bu tespiti desteklemektedir. Türkiye’nin göze çarpan özgülüğü ticari mikrokredi uygulamalarının ve menkul kıymetleştirilmiş mikrokredilerin henüz ortalıkta görünmemesidir. Ayrıca finansal hizmetlere erişim bağlamında kadın-erkek eşitsizliğinin de muhafazakar bir şekilde (kadını aile uzantısı ve temsilcisi olarak konumladırın bir anlayışla) çözülmeye çalışıldığını ileri sürmek mümkündür. Ancak hem strateji ve eylem planları, hem devlet-bankalar ve sivil toplum kuruluşları işbirliğiyle süregiden finansal okuryazarlık ve eğitim kampanyaları, hem de TGMP egemenliğindeki mikrokredi uygulamaları formel finansal sisteme müdahil birey sayısını arttırmak, bütçe yöneti-

mi, tasarruf ve borçlanma açısından bireyi sorumlu kılmak konusunda yol almaktadır. Bu uğraşın nasıl çelişkiler doğuracağı ve ne tarz siyaset alanlarını öne aldığını tespit etmek, bizzat siyasetin oluşumu ve uygulanması incelenerek mümkün hale gelecektir.

Bu siyasetin en önemli etkisi üretim alanındaki çelişkilerin dolaşım ve bölüşüm alanlarına kaydırılması bağlamında görülebilir. Elbette üretim alanındaki sınıfsal çelişkilerin ortadan kaybolması söz konusu değildir, ancak temel ihtiyaçlarını temin etmekten uzak düşürülmüş, emek piyasasına katıldığı kadar bunun dışında da bırakılan, işsizliği sona erdiğinde güvencesiz koşullarda çalışan bireylerin konumları kendi tercihlerinin sonucu olarak meşrulaştırılmaktadır. Bu çerçevede borçlu birey, toplumsal üretim ilişkilerindeki konumu nedeniyle değil harcama ve yatırım kararlarının sonucu olarak borçlu gösterilmektedir. Buna karşın aynı süreç piyasa şiddetine tepkinin yoğunlaşmasının da zeminini hazırlamaktadır. Finansal sisteme daha fazla içerilmiş bireylerin ve finansal tüketicilerin inşası süreci siyasi çekişmenin alacağı biçimlere ve bölüşüm projelerine önümüzdeki yıllarda doğrudan ve dolaylı olarak etkide bulunacaktır.

Kaynakça:

AFI - Alliance for Financial Inclusion. (2011). Maya Declaration. *Alliance for Financial Inclusion*, <http://goo.gl/TPkT2Y>, erişim 2 Kasım, 2014.

Aitken, R. (2013). "The Financialization of Micro-Credit". *Development and Change*, 44 (3), 473-499.

Akçay, Ü. ve Güngen, A. R. (2016). *Finansallaşma, Borç Krizi ve Çöküş: Küresel Kapitalizmin Geleceği (2. Baskı)*. Ankara: NotaBene.

Ayhan, B. (2016). Financial Literacy, Subjectivity, and Political Economy: The Case of Turkey. *Paper Presented at Turkish International Political Economy Society (TIPES) 2nd Interdisciplinary Workshop*, 29-30 Temmuz, Koç Üniversitesi, İstanbul.

Başbakanlık, Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü. (2008). *Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Eylem Planı 2008-2013*. Ankara: T.C. Başbakanlık.

Bateman, M. (2010). *Why Doesn't Microfinance Work? The Destructive Rise of Local Neoliberalism*. London: Zed.

Bateman, M. (2012). "The Role of Microfinance in Contemporary Rural Development Finance Policy and Practice: Imposing Neoliberalism as 'Best Practice'". *Journal of Agrarian Change*, 12 (4), 587-600.

Bateman, M. (2015). The power of a dollar. *Jacobin*, 19, 9-20.

Chibba, M. (2009). "Financial Inclusion, Poverty Reduction and the Millennium Development Goals". *European Journal of Development Research*, 21 (2), 213-230.

Demirgüç-Kunt, A. ve Klapper, L. (2013). Measuring Financial Inclusion: Explaining Variation in Use of Financial Services across and within Countries. *Brooking Papers on Economic Activity*, Spring 2013, 279-340.

Demirgüç-Kunt, A., Klapper, L., Singer, D. ve Van Oudheusden, P. (2015). Global Findex Database 2014: Measuring Financial Inclusion around the World. *World Bank Group, Policy Research Working Paper*, 7255 (April 2015).

FİK – Finansal İstikrar Komitesi. (2014). *Finansal Erişim, Finansal Eğitim, Finansal Tüketicinin Korunması Stratejisi ve Eylem Planları*, Haziran 2014, Ankara, <http://goo.gl/f6dmk1>, erişim 13 Kasım, 2014.

Güngen, A. R. (2014). "Hazine Müsteşarlığı ve Borç Yönetimi: Finansallaşma Sürecinde bir Kurumun Dönüşümü". *Amme İdaresi Dergisi*, 47, 1-21.

Güngen, A. R. (2015). "Çevresel Finansallaşma ve Devletin Rolü". Mıhçı, H. (Ed.), *Finansallaşma, Devlet ve Politik İktisat* içinde (s. 17-40). Ankara: NotaBene.

Güngen, A. R. (yayımlanacak). "The Neoliberal Emergence of Market Finance in Turkey". Yalman, G. ve Marois, T. (Ed.), *The Political Economy of Financial Transformation in Turkey* içinde. Londra: Routledge.

Güngen, A. R. ve Akçay, Ü. (2016). "2007-2009 Krizi Sonrası Dünya Ekonomisinde Gelişmeler ve Türkiye'nin Siyasal İktisadi Yönelimi". Göztepe, Ö. (Ed.), *Stratejik Barbarlık: Türkiye'de Orta Doğu, Orta Doğu'da Türkiye* içinde (s. 17-44). Ankara: NotaBene.

Karaçimen, E. (2014). "Financialization in Turkey: The Case of Consumer Debt". *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 16 (2), 161-180.

Lanchester, J. (2016). "When Bitcoin Grows Up". *London Review of Books*, 38 (8), 3-12

Marois, T. (2012). *States, Banks and Crisis: Emerging Finance Capitalism in Mexico and Turkey*. Cheltenham: Edward Elgar.

McNally, D. (2009). "From Financial Crisis to World Slump: Accumulation, Financialisation and Global Slowdown". *Historical Materialism*, 17, 35-83.

Öniş, Z. ve Bakır, C. (2010). "The Regulatory State and Turkish Banking Reforms in the Age of Post-Washington Consensus". *Development and Change*, 41 (1), 77-106.

Peck, J., Theodore N. ve Brenner, N. (2012). "Neoliberalism resurgent? Market rule after the Great Recession". *The South Atlantic Quarterly*, 111 (2), 265-88.

Resmi Gazete. (2010, Aralık 17). Banka Kartları ve Kredi Kartları Hakkında Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına İlişkin Yönetmelik. No 27788.

Resmi Gazete. (2011, Mayıs 28). Bankalarca Kredilerin ve Diğer Alacakların Niteliklerinin Belirlenmesi Ve Bunlar İçin Ayrılacak Karşılıklara İlişkin Usul Ve Esaslar Hakkında Yönetmelik. No 27947.

Resmi Gazete. (2013, Aralık 31) Banka Kartları ve Kredi Kartları Hakkında Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına İlişkin Yönetmelik, No 28868.

Saad-Filho, A. (2007). "Life Beyond Washington Consensus: An Introduction to Pro-poor Macroeconomic Policies". *Review of Political Economy*, 19 (4), 513-537.

Selwyn, B. (2014). "Commodity Chains, Creative Destruction and Global Inequality: A Class Analysis". *Journal of Economic Geography*, Advance Access published online June 5, 2014.

Soederberg, S. (2013). "Universalising Financial Inclusion and Securitisation of Development". *Third World Quarterly*. 34 (4), 593-612.

Soederberg, S. (2014). *Debtfare States and the Poverty Industry: Money, Discipline and the Surplus Population*. New York: Routledge.

Şarlak, Z. (2012). *Finansal Okuryazarlık*. Ankara: Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı.

Taylor, M. (2012). "The Antinomies of Financial Inclusion: Debt, Distress and the Workings of Indian Microfinance". *Journal of Agrarian Change*, 12 (4), 601-610.

Taylor, E. B., Baptiste, E. ve Horst, H. (2011). *Mobile Money in Haiti: Potentials and Challenges*. California: Institute for Money, Technology, Financial Inclusion. http://www.imtft.uci.edu/files/docs/2012/taylor_baptiste_horst_haiti_mobile_money.pdf, erişim 21 Haziran, 2016.

TBB, Türkiye Bankalar Birliği. (2016). *Türkiye Bankacılık Sistemi, 1959-2015*, Haziran 2016, TBB, <https://www.tbb.org.tr/tr/bankacilik/banka-ve-sektor-bilgileri/istatistiki-raporlar/59>, erişim 1 Temmuz, 2016.

TCMB, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (2012-2014) *Finansal İş*
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

tikrar Raporları, Ankara: TCMB, <http://www.tcmb.gov.tr>, erişim 20 Haziran, 2016.

TEB, Türkiye Ekonomi Bankası (2014) *Türkiye’de Finansal Erişim ve Okuryazarlık Endeksi, 2014*, http://www.teb.com.tr/upload/PDF/foe_endeks_rapor_2014.pdf, erişim 30 Mart, 2015.

Ünalmiş, D. ve Ünalmiş, İ. (2015). Zorunlu Karşılıklara Faiz Ödenmesi. *TCMB Ekonomi Notları*, 2015-01.

WB, World Bank. (2008). *Finance for All? Policies and Pitfalls in Expanding Access*, Washington: World Bank.

WB – World Bank. (2014). *Global Financial Development Report 2014: Financial Inclusion*, Washington D.C.: World Bank.

Finansallaşma, Merkez Bankası Politikaları ve Borcun “Özelleştirilmesi”

Ümit Akçay

Giriş

Türkiye ekonomisinin finansallaşması için iki aşama tanımlanabilir. İlk aşama 1980’li yılların ortalarından 2001 krizine kadar sürer ve merkezinde kamu borcunun çevrilmesi vardır. İkinci aşama, 2001 krizinden günümüze kadar gelen süreci kapsamaktadır. İlk aşama, ekonomi politikalarının belirlenmesinde maliye politikasının ağırlığının olduğu bir dönem iken, ikinci aşama, para politikalarının bu rolü aldığı bir dönem olmuştur. Türkiye ekonomisinin finansallaşmasında ikinci aşamanın üç temel özelliği vardır: (i) 2001 sonrasında dış borçlanmada kamu borcunun baskın konumu geri çekilmiştir, (ii) özel sektörün özellikle de finansal olmayan firmaların dış borçlanma kapasitesi önemli oranda artmıştır, (iii) hanehalkı borçlanması, ekonomik, sosyal ve siyasal bir gelişme olarak Türkiye’nin gündemine girmiştir. Bu çalışmada 2001 krizi sonrasındaki merkez bankacılığı uygulamalarının, Türkiye ekonomisinin finansallaşması sürecinin ikinci aşamasına geçişi açısından kritik önemde olduğu ve bu yeni merkez bankacılığı uygulamaların Türkiye’deki borçlanma yapısında önemli değişikliklere zemin hazırladığı ileri sürülecektir.

Bu tezi desteklemek için, borç kompozisyonundaki değişimde merkez bankacılığı uygulamalarından kaynaklanan üç mekanizmanın etkili olduğu savunulacaktır. Bunlardan ilki, 2001 krizi sonrasında,

para politikasının enflasyonu düşürmeye odaklanmasıdır. Bu sayede, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) ile Hazine'nin arasında var olan doğrudan kredi kanalının kapatılması sağlanmış ve kuvvetli bir mali disiplinin uygulanması için uygun ortam yaratılmıştır. İkincisi, merkez bankası tarafından uygulanan enflasyon hedeflemesi sistemi reel ücret artışlarının sınırlanmasını mümkün kılmış, bu ise hanehalkı borçlanmasını teşvik edici bir etkiye bulunmuştur. Üçüncüsü ise, TCMB'nin uyguladığı para politikası, özellikle 2008-9 krizi sonrasında kredi genişlemesi ve özel sektör borçluluğunun artışı için uygun ortam yaratmıştır.

Çalışma iki temel kısımdan oluşmaktadır. İlk kısımda dünya ekonomisinde finansallaşma sürecinin gelişiminin temel dinamiklerinden olan (i) uluslararası para sistemindeki istikrarsızlık dönemine, (ii) sermayenin uluslararasılaşması sürecine, (iii) neoliberal politikaların yükselişine ana hatlarıyla değinilecektir. İkinci kısım, Türkiye ekonomisinin finansallaşması sürecine ayrılmıştır. Bu süreç özellikle finansallaşmanın ikinci aşamasına odaklanılarak ele alınacaktır.

1970'lerdeki Kriz ve Finansallaşma

1970'li yıllardaki ekonomik kriz sonrası, dünya ekonomisinde köklü değişimler gerçekleşmiştir. Bu değişimlerin odağında, erken kapitalistleşmiş ülkelerdeki firma kârlılıklarında yaşanan düşüşlerin yeniden artırılması hedefi yer alıyordu (Yaman Öztürk 2008). Kâr oranlarının düşme eğilimine karşı firma kârlarının yeniden artırılması için uygun ekonomik ortamın yaratılması çabaları, 1970'li yıllar sonrası süreçteki ana zemin idi. Bu zeminde ortaya çıkan birbiriyle bağlantılı üç gelişme, bugün finansallaşma olarak tanımlanan sürecin doğmasında etkili oldu. Bunlardan ilki uluslararası para sisteminde yaşanan istikrarsızlık ile birlikte hakim para politikası çerçevesinin değişmesi, ikincisi sermayenin uluslararasılaşmasında yeni bir evreye geçilmesi ve sonuncusu devletin ekonomideki rolünün değişmesini savunan neoliberal yaklaşımın yükselişi idi. Birbiri ile bağlantılı olan bu gelişmeler, erken kapitalistleşen ülkelerde 1970'li yıllardan itibaren, geç kapitalistleşen ülkelerde ise 1990'li yıllardan itibaren

ortaya çıkan ekonomilerin finansallaşması sürecinin gerisinde yatan dinamiklerdendir.

Uluslararası Para Sisteminde İstikrarsızlık

Uluslararası Para Sistemi (UPS) kavramı, ülkeler arasındaki ekonomik ilişkilerin kurulmasını ve bu ilişkilerin istikrarlı bir şekilde sürmesini mümkün kılan parasal ilişki biçimlerini açıklamak için kullanılır. UPS’lerdeki değişim ile finansallaşma arasındaki bağlantılar bu bölümde iki boyutuyla ele alınacaktır: UPS’lerdeki değişime bağlı olarak hakim merkez bankacılığı uygulamalarının değişmesi ile finansallaşma arasındaki ilişki ve 1970’li yıllardan günümüze UPS’de yaşanan istikrarsızlığın finansallaşma süreci ile bağlantısı.

(i) UPS, Merkez Bankacılığındaki Değişim ve Finansallaşma

UPS’leri tanımlamak ve birinden diğerine geçişi açıklayabilmek için birbiriyle ilişkili üç faktör önemlidir: (i) UPS’lerin üzerinde yükseldiği parasal ilişki ağı, (ii) dünya kapitalizminin uzun dönemli eğilimleri, (iii) devletlerarası hiyerarşide en üstte yer alan hegemonik devletin tarihsel değişimi. Bu faktörlerden ilkinin ele alırsak, mübadele ilişkilerinde kullanılan paranın evrimi, UPS’lerin evrimi ile yakından ilişkilidir. Örneğin paranın aynı zamanda bir meta olduğu bir dönemde UPS, meta-para üzerine kurulu Altın Standardı sistemi iken, kredi paranın gelişimiyle birlikte paranın metalik özünün seyrilmeye başladığı 1945 sonrası dönemde UPS, Bretton Woods sistemi olarak şekillenmiştir. Son olarak 1971 sonrası paranın metalik özünün tamamen ortadan kalkmasıyla devletler tarafından güvence altına alınan para sistemine geçişle birlikte uluslararası para sistemindeki istikrarsızlıklar artmıştır.

İkinci faktör olan dünya kapitalizminin uzun dönemli eğilimleri ise yaşanan büyük ekonomik krizler ayraç olarak kullanılarak incelenebilir. Bu bakış açısı bize iki olanak sağlar. İlki, UPS’leri ortaya çıktıkları konjonktürün özellikleriyle birlikte ele almamızı sağlayarak, konuyu tarihsel bağlamı içine yerleştirmemize yardımcı olur. İkincisi de, UPS’lerdeki değişim kapitalizmin tarihindeki önemli krizlerle birlikte ele alındığında, bir UPS’den diğerine geçişin dinamiklerini anlama-

mız kolaylaşır. Bu çerçeveden bakıldığında, Altın Standardı sisteminin ortadan kalması süreci ile 1929 krizi arasındaki bağlantılara vurgu yapılabilir. 1. Dünya Savaşı sonrasında zaten kesintiye uğrayan Altın Standardı sistemine 1929 krizi öncesinde dönüş çabaları ve özellikle kriz sürecinde Altın Standardı'nı korumaya yönelik çabaların krizi daha da derinleştirmesi gibi gelişmeler, krizlerle UPS'ler arasındaki etkileşimi ortaya koymaktadır (Eichengreen 2008). Yine 1970'lerdeki kriz sonrasında Bretton Woods sisteminin ortadan kalkması, bu konuda verilebilecek bir diğer örnektir.

Son olarak, önceki iki faktörle birlikte düşünerek, devletlerarası hiyerarşinin tepesinde yer alan hegemonik devletin değişimi ile UPS'ler arasında ilişkiyi ele alabiliriz. Buna göre Birleşik Krallığın dünyanın ticari ve sanayi üstünlüğünü elinde tuttuğu dönemlerde kullanılan meta para sistemi, uluslararası para sisteminin Altın Standardı olarak şekillenmesini beraberinde getirmiştir. Hegemonik devletin değiştiği 1945 sonrası ise, ABD'nin mutlak üstünlüğünde kurulan bir UPS olan Bretton Woods sisteminin kurulduğunu görüyoruz. 1970'li yıllardaki krizle birlikte hegemonik devlete bazı alanlarda meydan okunmaya başlanması ile uluslararası para sisteminde istikrarsızlık dönemi başlamıştır (Arrighi 2000).

Yukarıda UPS'lerdeki değişimi açıklamak için dikkate alınması gereken unsurlara işaret ettikten sonra, bu alandaki son döneme odaklanarak, 1945 sonrası ABD öncülüğünde oluşturulan Bretton Woods sistemine ve 1970'li yıllarda uluslararası para sisteminde artan istikrarsızlığa biraz daha yakından bakabiliriz (Itoh ve Lapavitsas, 1999, ss. 195-202). İkinci Dünya Savaşı sonrası, askeri, siyasi ve ekonomik alanlarda kapitalist dünyanın tartışmasız yeni hegemonik devleti haline gelen ABD, altın standardı sisteminin çöküşünden sonra iki savaş arasında istikrarsızlığı süren uluslararası para sistemini yeniden düzenlemiştir. Bu düzenleme, doların altın ile olan bağıını belirli bir pariteden sabitleyerek tanımlayan ve bu şekilde ABD'nin ulusal parasını dünya çapında geçerli rezerv para haline getiren yenilikleri içeriyordu. Yeni sistem, ABD dışındaki ülkelerin merkez bankalarının rezerv para olarak ABD dolarını kullanmaları sonucunda, altın sistemindeki-

ne benzer şekilde işlemekteydi. Herhangi bir ülke, hızlı bir ekonomik büyüme trendine girdiğinde bunu iç tasarrufları ile finanse edemiyorsa, dış ticaret açıkları artıyor ve genellikle yeteri kadar rezerv paraya sahip olmadığı için ödemeler dengesi krizine girerek büyüme hızını düşürmek zorunda kalıyordu.

Ancak Bretton Woods sisteminin altın standardından iki temel farkı bulunmaktaydı. Bunlardan ilki, rezerv paranın aynı zamanda bir ülke parası olması, dolayısıyla siyasi olarak yönetilmesi idi (Arrighi 2000). İkincisi ise, Bretton Woods sisteminin, IMF gözetiminde de olsa devallüsyona izin vermesi ve altın standardı sistemine göre ülkelere daha fazla hareket alanı bırakmasıdır. Bretton Woods sisteminin bu özelliği, 1945 sonrasında merkez ülkelerdeki ekonomi politikasının tam istihdam hedefli genişleyici bir çerçeveye sahip olmasından kaynaklanmaktadır (Eichengreen 2008).

1970'li yıllara gelindiğinde, Almanya ve Japonya'nın emek üretkenliğinde ABD'yi yakalaması ve dış ticarete ABD'ye karşı fazla verir konuma gelmeleri, ABD'nin hegemonik devlet olarak Bretton Woods sistemini sürdürmesini giderek zorlaştırdı. Bunun üzerine ABD, doların altın ile bağlantısının artık geçerli olmadığını ilan ederek Bretton Woods sistemine son verdi (Panitch ve Gindin 2012). 1970'lerdeki krizin önemli bir nedenini oluşturan bu gelişme, ülkeler açısından –en azından teorik olarak- parasal genişleme için *dışsal kısıtın* ortadan kalkması anlamına geliyordu. Ancak fiili olarak dünya genelinde uygulanan sisteme bakıldığında bağlı kur sisteminden dalgalı kur sistemine geçişin tedrici olarak gerçekleştiği ve bu süreçte sermaye hareketlerinin serbestleşmesinin kritik önemde olduğu vurgulanmalıdır (Eichengreen 2008). Bu dönemden sonra bankalar aracılığıyla özel para yaratılması süreci hızlandı ve bu süreç uluslararası para sistemi ve 1990'lı yıllarda oluşacak olan yeni finansal mimari için bir temel hazırladı.

Dışsal kısıt, M. Aglietta'nın (2000) parasal kısıt (*monetary constraint*) kavramından türetilmiştir. Parasal kısıt, kapitalist bir ekonomide üretilen metaların parasal karşılıkları olması zorunluluğunu ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu zorunluluğun bir boyutu, özel banka-

lar tarafından yaratılan kredi paranın, üretilen metaların realizasyonu için gerekli olan para miktarının üzerinde olması durumunda, merkez bankası tarafından sosyal geçerlilik sağlanmasında karşılaşılan güçlükleri ifade etmektedir (de Brunhoff 1978). Bu kavramın UPS'ler ile bağlantısı bizi dışsal kısıt kavramına götürmektedir. Örneğin Altın Standardı sisteminde parasal kısıt otomatik bir şekilde ve dışsal olarak kurulur. Altın rezervlerinin büyüklüğü, özel bankaların kredi genişlemesinin sınırlarını, bu ise üretilen metalaradaki değerin ne kadarının realize olacağını belirler. Bu ilişki, Bretton Woods sisteminde biraz daha gevşese de halen sürmüştür. Yine ülke içinde üretilen metaların değerinin ne kadarının realize olacağı, özel bankaların yarattığı kredilere, bu ise merkez bankasının döviz (dolar) rezervlerine bağlı olarak şekillenmiştir.

Paranın metalik özünün ortadan kalktığı UPS'lerin son aşamasında, ülke ekonomilerindeki yaratılan değerin ne kadarının realize olacağını belirleyen dışsal kısıt teorik olarak ortadan kalkmıştır. Ancak fiiliyatta, ABD'nin hegemonik devlet olma özelliğini sürdürmesi ve doların da rezerv para olarak kullanılmaya devam etmesi, dışsal kısıtın sürmesi anlamına gelmektedir. Son dönemdeki fark, parasal kısıtın kuruluş biçiminde yaşanan değişimdir. Artık dışsal kısıt içsel olarak, yani her bir ülke ekonomisi içerisinde, bu kısıtı gözetmekle sorumlu otoritelerin oluşturulmasıyla kurulmaya başlanmıştır. Son dönemde enflasyon karşıtı kuramsal çerçeve ile yeniden donatılmış olan merkez bankaları, parasal kısıtın içsel kurucusu haline gelmiştir (Akçay 2009).

Bu anlamda parasal kısıtın kurumsallaşma biçimi, para politikasının yürütülme şekli ve hakim merkez bankacılığı uygulamalarındaki değişimden takip edilebilir. Altın standardı sistemindeki kadar olmasa da, Bretton Woods sisteminde de merkez bankaları ve genel olarak para politikası, ekonomi politikasının yönlendirilmesinde ve politika-oluşturma süreçlerinde genellikle pasif değişken olarak görülmektedir. Merkez bankaları, ekonomik büyüme ve sermaye birikiminin hızlandırılması hedeflerine uygun olarak genellikle maliye bakanlıklarının altında konumlandırılmış ve para politikası genellikle maliye

politikasının gölgesinde kalmaktaydı. Ancak Bretton Woods sisteminin çöküşünden sonra parasal genişlemenin önündeki dışsal sınırının formel olarak ortadan kalması ve enflasyonist baskıların artması nedeniyle, para politikasının nasıl yürütüleceği sorunu önceki dönemlere oranla çok daha önemli hale geldi (Papadatos, 2012, s. 126).

Bu yeni dönemde merkez bankaları, her bir ülkede kredi genişlemesinin sınırlandırılması için oluşturulacak bir “içsel kısıt” olarak yeniden yapılandırılmıştır. Merkez bankası bağımsızlığı olarak adlandırılan bu yeni para politikası uygulama çerçevesiyle birlikte enflasyon hedeflemesi sistemi eşliğinde enflasyonist eğilimler kontrol altına alınmıştır. Tarihsel olarak farklı ülkelerde farklı zamanlarda gerçekleşse de 2000’lerin başına gelindiğinde uygulanan etkin enflasyon karşıtı program sonucunda fiyat artışları kontrol altına alınmış ve buna paralel olarak faiz oranlarında gerilemeler gerçekleşmeye başlamıştır. İşte 2008 krizi, 2000’ler boyunca özellikle ABD’deki düşük faiz ortamında ortaya çıkan kredi genişlemesinin son evresinde patlak vermiştir.

Sonuç olarak, UPS’lerin evrimi ile hakim merkez bankacılığı arasında yukarıda kısaca özetlenen ilişkinin finansallaşma ile bağlantısı para politikasının enflasyon karşıtı olarak konumlandırılmasıyla kurulur. 1970’lerden sonra UPS’deki artan istikrarsızlık sonucunda her ülkedeki para otoritesi, parasal kısıtın inşası için görevlendirilmiştir. Bu görevin pratikteki anlamı, para politikasının enflasyonu düşürmek gibi tek bir amaca yönelik olarak sabitlenmesidir. Enflasyonun gerilemesi ile birlikte faizlerin düşürülmesinin üç temel sonucu olmuştur. İlki, ülke ekonomileri içinde henüz finansal ilişkiler içinde yer almayan kesimlerin içerişmesidir. Enflasyonu düşürmeye odaklanan merkez bankalarının bu amaca ulaşmaları, faizin de görece olarak düşürülmesini beraberinde getirmiştir. Bu ortamda, enflasyon karşıtı politika nedeniyle geniş kesimlerin ücret artışının sınırlandırılmasıyla oluşabilecek talep eksikliği, borçlanma olanaklarının faizler düşürülerek kolaylaştırılmasıyla nötralize edilmiştir.

İkincisi, parasal kısıtın inşasının uluslararası yatırımcıları cezbetmek için bir araç olarak kullanılmasıdır (Maxfield 1998). Özellikle sermaye hareketlerinin serbestleştirildiği bir ortamda, devletler ulusla-

arası yatırımları kendilerine çekebilmek için yarış halindedir. Ancak parasal kısıtın farklı ülkelerde inşası, yani merkez bankasının enflasyon karşısı bir şekilde konumlandırılması, her ülkede sınıflar arası güç ilişkilerine göre şekillendiğinden, dünya genelinde eşzamanlı olarak gerçekleşmez. Bunun sonucunda uluslararası fonlar için, dünya genelindeki faiz farklılıklarından yararlanmak giderek daha cazip hale gelir. Özellikle faiz getirisi düşük olan erken kapitalistleşmiş ülkelere, yüksek olduğu geç kapitalistleşmiş ülkelere yönelen fonların yatırım tercihleri için, bir ülkede parasal kısıtın kurulmuş olması önemlidir.

Faizlerin görece olarak düşüklüğünün üçüncü sonucu, varlık fiyatlarında hızlı artışlara neden olarak iş çevrimlerinin daha hızlanması na neden olmuştur. Özellikle ABD’de 1980’li yıllardan itibaren faiz oranının düşürülmesi, 1990’lı yıllarda borsa kağıtları, 2000’lerde de konut fiyatları gibi alanlarda yüksek fiyat artışlarını takip eden çöküşlerin yaşanması için uygun zemin yaratmıştır (Brenner 2003).

(ii) 1970 sonrasında UPS ve Finansallaşma

1970 sonrası UPS’de istikrarsızlığın artması ile finansallaşma arasındaki bağlantılara değinirken, UPS’deki değişim ile hakim merkez bankacılığı uygulamalarındaki dönüşüm arasındaki ilişkilere ek olarak, bizzat yeni dönemde ortaya çıkan istikrarsızlıklardan korunmak için geliştirilen bazı tekniklerin/finansal araçların 1970’ler sonrasında oluşan yeni uluslararası finansal mimarinin önemli bileşenleri olduğunu vurgulamak gerekmektedir. Bu bağlamda türev ürünler (*derivatives*) ve menkul kıymetleştirme (*securitization*) mekanizmaları konumuz açısından kritiktir.

Türev ürünler, temel bir finansal varlığa dayanılarak üretilen ticari anlaşmalardır. Buradaki temel finansal varlık, döviz kuru, petrol fiyatı, sabit getirili gelir akışı ya da mısır fiyatı olabilir. Türev ürünlerin işlevi, bu temel varlıklardaki fiyat hareketlerinden doğabilecek riskleri azaltmaktır. Türev ürünleri satın alanlar, faiz oranında, petrol ya da mısır fiyatında meydana gelebilecek fiyat dalgalanmalarına karşı kendilerini sigortalamış olurlar. Bu sözleşmede riski satın alanlar spekülâtörler, riski satanlar ise sigorta yaptıranlar olarak adlandırılabilirler (Chui, 2012, ss. 3-4).

1970’li yıllardan itibaren türev ürünlere olan talebin artmasında üç temel gelişme etkili olmuştur. İlki, Bretton Woods sisteminin çökmesi sonucunda UPS’de istikrarsızlık döneminin başlaması ve döviz kurlarında dalgalanmaların artmasıdır. İkincisi, özellikle FED’in 1979’da sert faiz artışına gitmesi sonrasında, faizdeki değişimlere karşı korunma ihtiyacının artmasıdır. Üçüncüsü de, özellikle 1990’lı yıllarda yaşanan krizlerle birlikte kredi riskinin sigortalanması gerekliliğinin doğmasıdır (Chui, 2012, s. 4). Ancak 2008 krizine geldiğimizde, riskleri azaltmak için geliştirilen türev ürünlerin, sonraki yıllarda bizzat sistemik risk yaratacak bir mekanizmanın önemli bir bileşeni haline geldiğini görmekteyiz (Akçay ve Güngen, 2016, s. 34-39).

Menkul kıymetleştirme mekanizması ise, farklı büyüklükler, vade yapısı ve türdeki borçlara dayanılarak yeni gelir akım sözleşmelerinin üretilmesine yaramaktadır. Özellikle Bretton Woods sisteminin yıkılmasını takiben finansal serbestleşmenin gerçekleşmesi, menkul kıymetleştirme mekanizmasını küresel düzeyde işler hale getirmiş, Bretton Woods sonrası UPS’de şekillenen yeni finansal mimarinin küresel düzeyde oluşmasını sağlamıştır (Vasudevan 2008). Esasında menkul kıymetleştirme mekanizmasının yükselişi de, tıpkı türev ürünler gibi, parasal ilişkilerin istikrarsız olduğu bir ortamda risk yönetim tekniklerinin giderek daha önemli hale gelmesiyle ilişkilidir. Ancak artan parasal istikrarsızlık ortamında, riskten sakınmak için geliştirilen bu yeni mekanizmalar da, tıpkı türev ürünler gibi, bizzat sistemik risk yaratan unsurlara dönüşmüştür.

Sermayenin Uluslararasılaşması

Sermayenin uluslararasılaşması, “muazzam meta birikimine” dayanan kapitalist üretimin yapısal bir özelliğidir. Zira sürekli çıktı artışına dayanan bir üretim modelinin, üretilen bu ürünlerin satılması için ihtiyaç duyacağı pazar büyüklüğü tek bir ülke ile sınırlı olamaz. Bu anlamda uluslararasılaşma, kapitalist üretime içkin bir eğilimdir. Ancak bu durum, sermayenin uluslararasılaşması sürecinin tek bir biçimde gerçekleştiği anlamına gelmez. Kapitalizmin erken evrelerinde para sermaye ve buna eşlik eden meta sermaye fonksiyonu uluslararasılaşırken, üretken sermayenin uluslararasılaşması, daha geç evrelerde gerçekleşmiştir (Palloix 1977).

Erken evrede temel dinamik, dünyanın geri kalanının erken kapitalistleşen ülkelerdeki üretim artışının ihtiyaçlarına tabi kılınmasıdır. Bu aşamada meta sermaye ve para sermaye fonksiyonlarının uluslararasılaşması söz konusudur. Bu iki fonksiyondan ilki, erken kapitalistleşen ülkelerde ortaya çıkan sanayileşme ile hem hammadde ithalatının artışı hem de meta üretimindeki ve tüketim mallarının ihracatındaki artışlarla görülür. İkincisi ise, yine erken kapitalistleşmiş ülkelerden gerçekleşen sermaye ihracı ve giderek artan uluslararası borçlanma ilişkilerinin gelişmesi ile bağlantılıdır. Ancak burada vurgulanması gereken, bu iki sermaye biçiminin uluslararasılaşmasının, dünyanın geri kalanı için zorunlu olarak kapitalist üretim yapısının kökleşmesi anlamına gelmediğidir.

R. Brenner'i (1986) takip ederek, kapitalist üretim yapısının gelişimi için mülkiyet ilişkilerindeki dönüşüm ve özel mülkiyet biçiminin gelişimi, üreticiler ile üretim araçlarının ayrılması ve kişilerin yeniden üretimlerinin giderek artan oranda piyasaya bağımlı hale gelmesi gibi özellikleri dikkate aldığımızda, sermayenin uluslararasılaşmasının erken evresinde, kapitalizm öncesi formasyonların kapitalist üretim yapıları ile bir arada bulunabildiklerini görebiliriz. Bu anlamda sermayenin uluslararasılaşmasının bir diğer boyutu olan üretken sermayenin uluslararasılaşması, dünyanın geri kalanında da kapitalist üretim yapısının hakim olması için kritik işlev yüklenmiştir. 1945 sonrasına tekabül eden bu son aşama, Küresel Güney'de ithal ikameci sanayileşme modelleri eşliğinde işleyen geç kapitalistleşme süreçlerinin ayrılmaz bir bileşeni olarak görülebilir. Bu aşamada, eski sömürge-yeni ulus devletler, gümrük duvarları ardında temel tüketim mallarının üretiminden başlayarak yerli sanayi yapılarını kurmaya yönelmiştir. Ancak mamul mal ticaretini sınırlayan bu koruma duvarları, üretken sermaye yatırımları açısından geçirimsiz değildir. Aksine, hem tüketim mallarının üretimi için gerekli olan üretim araçlarının ithali ve hem de doğrudan yabancı yatırımlar yoluyla yabancı sermayenin bizzat sınırları korunan pazarlara gelerek uluslararası rekabetin olmadığı bir ortamın sağladığı olanaklardan yararlanması, 1945 sonrası geç kapitalistleşen ülkelerde takip edilen birikim stratejisinin ayrılmaz bir parçasıdır (Eralp 1981; Bina ve Yaghmaian 1991).

Üretken sermaye fonksiyonunun uluslararasılaşmasının hakim biçim olduğu 1945 sonrası dönemin bir diğeri özelliği, bu dönemde ülkeler arası para sermaye hareketlerinin sınırlanmış olmasıdır. Özellikle 1945 sonrası kurulan UPS, bir yandan üretken sermayenin uluslararasılaşmasına olanak tanırken, diğeri yandan ülkelere tam istihdama ulaşmak ya da kalkınmacı hedefler doğrultusunda ekonomi politikasını yönlendirmek için bir manevra alanı bırakmıştır. Bu anlamda Bretton Woods sisteminin temel özelliklerinden biri para sermaye hareketlerini sınırlıyor olmasıdır. Ancak bu sayede ülkeler, kendi para birimlerinin dolara bağlı yapısını sabit bir parite ile sürdürebilmiştir (Eichengreen 2008).

1970’li yıllarda Bretton Woods sistemin yıkılmasına, sermayenin uluslararasılaşmasında yeni bir aşamaya geçilmesi eşlik etmiştir. Bu aşamanın ayırt edici özelliği para, meta ve üretken sermaye fonksiyonlarının eşzamanlı bir şekilde uluslararasılaşmasıdır (Öztürk 2006). Bu yeni uluslararasılaşma dalgasının en önemli ayağı para sermaye fonksiyonunun bir önceki UPS ile sınırlanan hareketinin finansal serbestleştirme yoluyla yeniden akışkan hale getirilmesidir. Bu dönemde finansal serbestleşme, erken kapitalistleşen ülkelere başlayarak geç kapitalistleşen ülkelere ulaşmıştır. ABD’nin 1970’lerin sonunda ve 1980’lerin başında enflasyonu kontrol altına almak için uygulamaya koyduğu sert faiz artışları, özellikle ithal ikameci birikim modelleri tıkanan Küresel Güney ülkelerinde borç krizlerini tetikleyici bir işlev görmüştür (Gilpin 2000). Bu krizler sonrasında devreye giren ve IMF ve DB eliyle uygulamaya konulan kurtarma planlarında finansal serbestleşme koşul olarak ileri sürülmüştür. Dolayısıyla, zaten merkez kapitalist ülkelere hayata geçirilmeye başlanan finansal serbestleştirme, borç krizleri vesilesiyle Küresel Güney’de de yaygınlaştırılmaya başlanmıştır (Akçay 2016).

Sürecin ikinci ayağı, üretim yapısında meydana gelen değişimlerdir. Özellikle merkez kapitalist ülkelere üretimin parçalanarak farklı aşamalarının farklı coğrafi bölgelerde ve ülkelere üretilmesini sağlayan bu değişim (Lipietz 1987) bir yandan militan işçi muhalefetini geriletmeye, diğeri yandan da maliyet avantajı yaratarak yeni pazarlara ulaşmayı hedeflemektedir. Bu süreç, dünya genelinde üretken sermaye

ye hareketlerinin hızlanmasına hizmet ederek, yeni aşamanın önemli bir yönünü oluşturmuştur (Harvey 1999). Son olarak meta sermayenin uluslararasılaşması, ticari serbestleşme ile ifadesini bulmuş, özellikle ithal ikameci modeller ve korumacı politikalar ile kesintiye uğrayan uluslararası ticaret bu süreçten sonra daha da hızlanmıştır. Kotaların ve gümrük vergilerinin azaltılmasına dayanan ticari serbestleştirme, para ve üretken sermayenin uluslararasılaşması sürecinin tamamlayıcısı olarak işlev görmüştür.

Neoliberalizmin Yükselişi

Neoliberalizm, farklı bağlamlarda, farklı içeriklerle kullanılan ve genellikle 1970’li yıllardaki kriz sonrasında ekonomi politikası uygulamalarındaki değişimi vurgulamak için kullanılan bir kavram (Harvey 2007). Bu çalışmada, neoliberalizm kavramının farklı boyutlarını ele alıp bunlar üzerinden bir tartışma yapmak yerine, spesifik olarak finansallaşma süreci ile neoliberalizm arasındaki bağlantıların vurgulanmasına odaklanılacaktır. Konuya bu açıdan bakınca, üç temel boyut karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilki, devletin müdahalesinin yeniden düzenlenmesi, ikincisi özelleştirmeler, üçüncüsü de işçi sınıfının ekonomik toplumsal gücünün kırılmasıdır.

Devletin yeniden düzenlenmesi başlığı, basitçe devletin geri çekilmesi anlamına gelmemektedir. Amaçlanan, devlet müdahalesinin Keynesyen politikaların uygulandığı dönemdeki kurumsallaşma biçiminin değiştirilmesidir. Bu çerçevede devletin fiyat mekanizmasının işleyişini engelleyen faaliyetlerinin tasfiye edilmesi ve devlet müdahalesinin kurallı politikalar eşliğinde yeniden düzenlenmesidir. Bu dönemde devlet müdahalesinin kurallı politikalar eşliğinde yeniden düzenlenmesinin doğrultusu, devletin parasal kısıtın taşıyıcılığını üstlenmesiyle, ekonomi yönetiminin depolitizasyonu yönünde şekillenmiştir (Burnham 2006). Neoliberal politika paketi ile devletin geri çekilmesinin finansallaşma ile bağlantısı ise, kuralsızlaştırma süreçleri üzerinden kurulmaktadır. Zira sermayenin uluslararasılaşmasının yeni aşamasının önemli özelliklerinden biri olan sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi, kuralsızlaştırma uygulamalarının kritik bir boyutunu oluşturmaktadır (Saad-Filho 2005).

Neoliberal politika paketinin konumuz bağlamında ikinci önemli boyutu üretici devlet işletmelerinin tasfiyesi ve genel olarak daha önce mübadele ilişkilerine tabi olmayan kamu hizmetlerinin özel sermaye birikiminin alanı haline getirilmesidir. Özelleştirme başlığı altında değerlendirilen bu uygulamaların doğrudan sonucu, hanehalkı bütçesine daha önceden var olmayan yeni harcama kalemlerinin girmesidir (Harvey 2004). Kamu tarafından bedelsiz ya da çok düşük bedellerle sunulan eğitim, sağlık, ulaşım, konut ya da sosyal güvenlik gibi hizmetlerin ya mülkiyet devriyle özelleştirilmesi ya da mülkiyet devri olmaksızın metalaştırılması sonucunda, bu hizmetlerden faydalanan kesimlerin alım güçleri düşmüştür. Bu gelişme çalışanları, ücret kayıpları yaşanmasa dahi, artan harcamaları karşısında yaşam standartlarını koruyabilmek için giderek daha fazla borçlanmaya iten bir dinamik olarak işlemektedir.

İşçi sınıfının ekonomik ve toplumsal gücünün kırılması ise, neoliberal projenin bir diğer hedefidir. Gerekçe devlet müdahalesinin değiştirilmesinin kurumsallaşma biçiminin değiştirilmesi sürecinde ileri sürülen ile aynıdır: piyasanın ve fiyat mekanizmasının işleyişini bozan engeller ortadan kaldırılmalıdır. Bu anlamda işçi sınıfının ekonomik ve toplumsal gücünü temsil eden sendikalar, gücü geriletilmesi gereken unsurlar olarak görülürler (Palley 2005). İşçi sınıfının politik ve toplumsal gücünün kırılması, siyaseten yeni sağ partilerin iktidara gelmeleriyle mümkün oldu. Ekonomik gücünün kırılması ise sermayenin uluslararasılaşmasının yeni evresi ile gerek üretimin parçalanarak farklı coğrafyalara kaydırılması, gerekse de uluslararası yatırımları kendi ülkesine çekmek isteyen ülkeler için emek piyasasının esnekleştirilmesinin bir önkoşul olarak ortaya çıkması ile hayata geçmiştir.

Bu süreçte iki kritik gelişme neoliberal politikalar ile finansallaşma süreci arasındaki bağlantı noktalarını oluşturmuştur. Bunlardan ilki ABD gibi erken kapitalist ülkelerde reel ücretlerin neredeyse 1970’li yıllardaki seviyede dondurulması, ikincisi de emek piyasasının esnekleştirilmesi yönündeki çabalar sonucunda oluşan ekonomik güvencesizliktir. Yukarıda, çalışanlar ücret kayıpları yaşamasa

da özelleştirme uygulamaları sonucunda hanehalkı bütçesine yeni harcama kalemlerinin eklendiği vurgulanmıştı. Harcamaların artışı yönündeki bu baskıya, reel ücretlerin baskılanması ve geniş kesimler için iş güvencesinin ortadan kalması gibi iki kritik gelişmeyi de eklenince, borçlanmak, bir seçenek olmanın ötesinde zorunluluk haline gelmektedir.

Toparlamak gerekirse, 1970'lerdeki krize eşlik eden bu üç gelişme -uluslararası para sistemindeki istikrarsızlık, sermayenin uluslararasılaşmasının yeni aşaması ve neoliberalizmin yükselişi- öncelikle erken kapitalist ülkelerden başlayarak diğerlerine yayılan yeni bir sürecin gelişimi için uygun zemin oluşturmuş oldu. Finansallaşma olarak adlandırılan ve kısaca finansal faaliyetlerin ekonomideki ağırlığının giderek artması olarak betimlenen bu yeni süreç 1990'lı yıllardan itibaren dünya ekonomisinin işleyişini anlamak için önemli bir değişken olarak karşımıza çıktı.

Finansallaşma ve Borçlanma Çalışmaları

Sosyal bilimlerin farklı disiplinlerden gelen araştırmacıların oluşturduğu finansallaşma yazınında, finansal işlemlerin, hizmetlerin, aktörlerin ve borcun gündelik hayatta (Martin 2002) ve ekonomide (Epstien 2005) giderek daha fazla yer kaplaması, finansal olmayan firmaların kârlarını giderek finansal alandan elde etmeleri (Crotty 2003; Orhangazi 2008) ya da borçlanmanın ekonomik, siyasal ve sosyal etkilerinin artması (Marrazi 2010), bireysel borçlanmanın hızla artması (Lapavitsas 2012) ve bankacılık sisteminin dönüşümü (Dos Santos 2012) gibi sürecin farklı boyutları ele alınmaktadır. Bu çalışmada, Türkiye bağlamında finansallaşma sürecinin önemli bileşenlerinden olan borçlanmanın değişen içeriğinin para politikası ile bağlantıları incelenecektir.

Türkiye'deki borçlanma dinamiklerini ele alırken, yukarıda ana hatlarıyla değinilen, UPS'nin dönüşümü, sermayenin uluslararasılaşmasının tarihsel gelişimi ve neoliberalizmin yükselişi arasındaki bağlantıların Türkiye'deki izdüşümleri takip edilebilir. Örneğin sermayenin uluslararasılaşmasının erken evresi, Osmanlı Devleti'nin

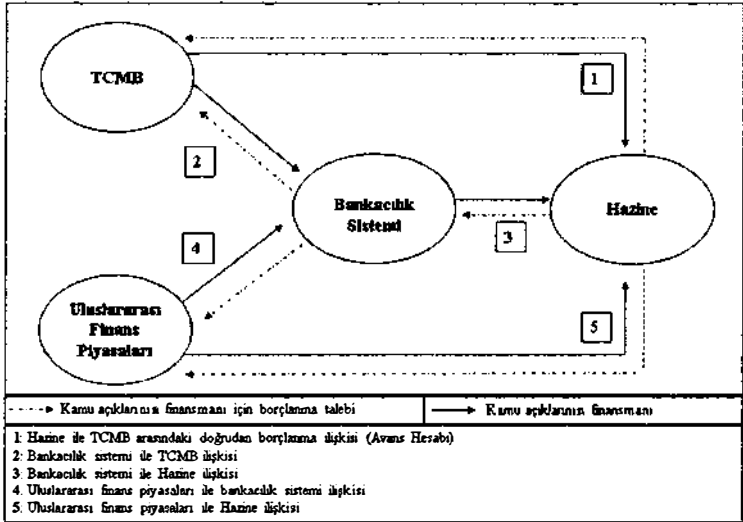
moratoryum ilan ederek parasal iflasa sürüklenmesine tekabül ederken (Pamuk, 2007, s. 228-233) bu aşamanın bizzat kendisi Osmanlı coğrafyasındaki kapitalistleşmenin ana dinamiği haline gelmemiştir. Ancak Büyük Bunalım'ın etkisiyle 1930'lardan itibaren, ancak esas olarak 1958 krizinden sonra bilinçli olarak uygulanan ithal ikameci sanayileşme stratejisi ile birlikte Türkiye'deki sermaye yapısının tüccarlıktan sanayiciliğe geçtiği ve üretim ilişkilerindeki dönüşümün de buna paralel olarak gerçekleştiği görülebilir (Ercan 2002). Sermayenin uluslararasılaşmasının üçüncü aşaması ise Türkiye kapitalizminin finansallaşmasına tekabül etmektedir. Uluslararası para sistemindeki dönüşümler gibi, sermayenin uluslararasılaşmasının yeni evresi ve neoliberal politikaların yükselişinin de Türkiye'deki izdüşümlerini izlemek mümkündür, ancak bu, bu çalışmanın kapsamını aşmaktadır. Aşağıda, daha daraltılmış olarak, son dönemde dünya genelinde gelişen finansallaşma sürecine Türkiye kapitalizminin eklenme biçimleri borçlanma olgusunun değişen içeriği bağlamında ele alınacaktır.

Borçlanma çalışmaları, gerek tarihsel gelişimi nedeniyle, gerekse ekonomideki büyüklüğü nedeniyle devlet borçları odaklı olarak gelişmiştir. Ancak yukarıda ana hatlarıyla değinilen değişimler sonucunda Türkiye'de kamu borçluluğunun önemi azalmamakla beraber, borçlanma olgusuna özel sektör ve hane halkı borçluluğu gibi yeni bileşenler de eklenmiştir. Borçlanma olgusuna dış borçlar açısından bakıldığında “borcun özelleştirilmesi” olgusu Türkiye'de 2000'li yıllarda belirgin bir şekilde göze çarpmaktadır. İç borçlara bakıldığında ise resim dış borçlardaki kadar net olmasa da, önemli değişimlerin olduğu görülebilir. Buna göre kamu borcu, iç borçlanma piyasasında hala hakim unsur olmasına rağmen, kamu borcunun çevrilebilirliği, enflasyon ve faiz oranlarındaki iyileşmeler sonucunda artık temel bir sorun alanı olmaktan çıkmış ve ülke içi borçlanma piyasasında firma borçluluğu ve bireysel borçlanma giderek daha önemli dinamikler halini almaya başlamıştır. Sonraki bölümde borçlanma dinamiklerindeki değişimle para politikası uygulamalarındaki farklılaşmaların ilişkisi incelenecektir.

Türkiye Ekonomisinin Finansallaşması

Önceki bölümde ana hatlarıyla değinilen dünya ekonomisindeki değişimlerin izlerini Türkiye ekonomisinde de gözlemek mümkündür. Gerek uluslararası para sistemindeki istikrarsızlıkların etkileri, gerekse sermayenin uluslararasılaşması süreçlerindeki yeni dinamikler ve neoliberal paketin uygulanması 1980 darbesi ve sonrasında uygulanan ekonomi politikalarını etkilemiş ve bunlar Türkiye ekonomisindeki finansallaşma süreçlerinin gelişmesi için uygun ortamı hazırlamıştır. 24 Ocak 1980 kararları ile 2001 krizi arasında, finansallaşma bağlamındaki gelişmeleri seçici olarak ele alırsak, 1980’li ve 1990’lı yıllarda iki temel gelişmeyi takip edebiliriz. Bunlardan ilki, finansal piyasaların gelişimi için gerekli kurumsal altyapının oluşturulması, ikincisi ise finansal serbestleştirmeye gidilmesidir.

İlk kategoride yer alan düzenlemeler İMKB’nin kurulması, bankalararası para piyasasının oluşturulması, kamu borcunun finansmanı için Devlet İç Borçlanma Senetlerinin (DİBS) ihracı yönteminin geliştirilmesi, DİBS’lerin işlem göreceği ikincil piyasaların oluşturulması gibi önlemlerdir (Önder, 2005, s. 160). İkinci kategoridekiler arasında ticari serbestleştirme, sermaye hareketlerinin serbestleşmesi ve faiz oranlarının piyasa tarafından belirlenmesine izin verilmesi gibi önlemler yer almaktadır. Finansal serbestleşme yönündeki düzenlemelerin en önemli ayağı, 1989 yılında alınan 32 sayılı Karar’dır. Bu karar ile yerli paranın yabancı paralar karşısında tam olarak çevrilebilir (*convertible*) hale getirilmesi ile iç borçlanma olanakları, dış borçlanma ile de desteklenmiştir (Ekzen, 2009, s.120). Bu iki gelişme, söz konusu dönem için temel gündem olan kamu borcunun çevrilmesinde yeni uygulamaların hayata geçmesine neden olmuştur.

Şema 1: Kamu Borcunun Çevrimi (1989-2001)

Kaynak: Akçay (2009, s. 211)'den türetilmiştir.

Türkiye ekonomisinde finansallaşmanın erken evresinde, özellikle de 1989-2001 arasında kamu borcunun finansmanı etrafında oluşan ekonomik yapı Şema 1 yardımıyla özetlenmiştir. Şema 1'de dört borçlanma kanalı gösterilmiştir. Bunlardan ilki, 1 numara ile gösterilen Hazine ile merkez bankası arasındaki ilişki, 1954'ten 2001'e kadar uygulamada kalmıştır. Özellikle kamu harcamalarının doğrudan merkez bankası kaynaklarından finansmanına olanak veren bu kanal, enflasyonist eğilimlerin kuvvetlendiği dönemlerde katalizör işlevi görmüştür. Bu ilişki, 2001 krizi sonrası oluşturulan yeni para politikası çerçevesiyle ortadan kalkmıştır.

İkincisi, 2-3 numara ile gösterilen ilişki, bankacılık sisteminin merkez bankası ile Hazine arasındaki borçlanma ilişkisine aracılık etmeye başladığı 1986 sonrasında ortaya çıkmıştır. Hazine ile merkez bankası arasında doğrudan kurulan ilişki, bankacılık sisteminin aracılığı sonrasında dolaylı finansman şeklini almıştır. Burada bankalar, DİBS'leri satın alarak Hazine'nin finansman ihtiyacını karşılamaktadır. Ancak bankalar DİBS'leri satın almak için gerekli olan finansmanı, merkez

bankasından borçlanarak karşılamaktadır. Burada bankacılık sistemi ni kârlı kılan, bankaların merkez bankasından aldıkları kredinin faizinin, Hazine'yi fonladıkları faizden düşük olmasıdır. Şema 1'de 2-3 ile tasvir edilen borçlanma kanalının, 1 ile tasvir edilen kanaldan farkı, ilkinde bankacılık sisteminin Hazine'nin borçlanma ilişkisine aracılık ederek kâr elde etmesidir.

Üçüncü borçlanma kanalı ise 4-3 numara ile gösterilen akımdır. Bu kanal, 1989'da çıkarılan 32 Sayılı Karar sonrasında kullanılmaya başlamıştır. Burada bankalar uluslararası finans piyasalarından borçlanarak Hazine'nin finansmanı için kaynak çekme yolunu kullanmaya başlamıştır. Son olarak 5 numara ile gösterilen ilişki ise, Hazine'nin doğrudan uluslararası finans piyasalarından borçlanmasını temsil etmektedir. 2001 krizi sonrası oluşturulan yeni yapıda, 1 numaralı ilişki iptal edilirken, 5 numaralı ilişkinin ağırlığı artmış, 2-3 ve 4-3 ile gösterilen borçlanma kanalları varlığını sürdürmüştür.

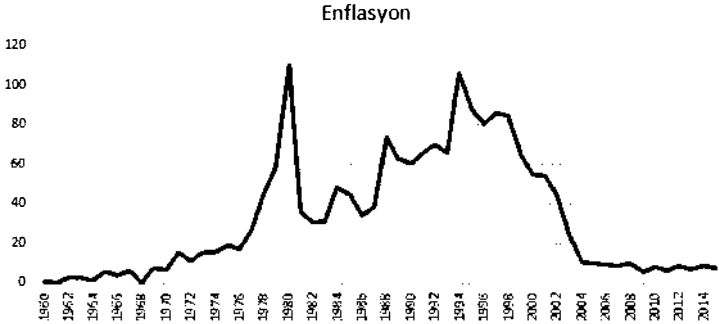
Sonuçta, kamu açıklarının finansmanı, 1980'li ve 1990'lı yıllarda bankacılık sisteminin aracılığıyla, özel sektöre kaynak aktarma yollarından biri haline gelmiştir (Köse ve Yeldan 1998). Bankacılık sektörü ise, diğer fonksiyonlarını geri plana iterek kamu borcunun çevrilmesinden nemalanmaya başlamış, finansal serbestleşme döneminde kolay ve garantili kazanç sağlama ayrıcalığına sahip olmuştur (Karakaş 2007). 2001 krizi, öncesiyle karşılaştırıldığında gerek borçlanma yapısında, gerekse enflasyonun seyrinde önemli değişimlerin yaşandığı bir millet olarak görülebilir. Ancak 1990'lı yılları, 2000'lere bağlayan temel siyasal iktisadi doğrultu, 1998-2008 boyunca süren IMF gözetiminde süren ekonomik programlarla çizilmiştir (BSB 2007). Aşağıda, 2000'li yıllarda Türkiye'deki borçlanma yapısında yaşanan değişimlerin para politikası ile bağlantıları üç farklı boyut ile ele alınacaktır.

Yeni Para Politikası Çerçevesi ve Mali Disiplin

2000'li yıllarda Türkiye'de borçlanma yapısındaki değişimin nedenlerinden ilki para otoritesinin enflasyonu düşürmeye odaklanması ve buna kuvvetli bir mali disiplinin eşlik etmesidir. 25 Nisan 2001 tarihinde kabul edilen 4651 sayılı Kanun ile Türkiye'de merkez bankacılığı uygulamaları açısından yeni bir sayfa açılmıştır. Kanun'da

TCMB’nin “temel amacı fiyat istikrarını sağlamak” olarak tespit edilmiş ve Banka’nın “fiyat istikrarını sağlamak için uygulayacağı para politikasını ve kullanacağı para politikası araçlarını doğrudan kendisi”nin belirleyeceği açıkça vurgulanmıştır.

Grafik 1: Enflasyon (1960-2015)

Kaynak: Dünya Bankası Veri Tabanı, Erişim: <http://data.worldbank.org/indicator>

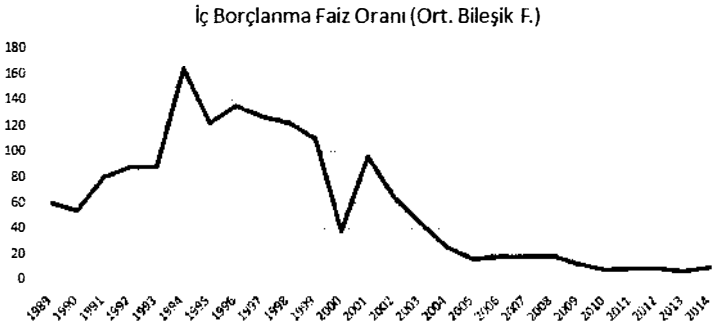
Uygulanan para politikası, kısa sürede etkilerini hissettirmiş ve 1994 krizi ile zirve yapmış olan enflasyon düşüş eğilimine girmiştir. Bunun sonucunda Grafik 1’de görüldüğü gibi enflasyonun 1980’li ve 1990’lı yıllardaki yüksek seyri sınırlanmış ve 2004’ten itibaren %10 ve altı seviyeler görülmüştür. Enflasyonun bu şekilde kontrol altına alınmasının en önemli sonucu Türkiye’de finansallaşmanın ikinci aşamasına geçilmesidir. Enflasyona paralel olarak faizlerin düşüş eğilimine girmesi ile kamu borcunun çevrilmesinin merkezinde olduğu aşamadan farklı borçlanma kategorilerinin öne çıktığı ikinci aşamaya geçilmiş, bu geçişte, 2001 krizi sonrası yürütölen para politikası önemli bir zemin oluşturmuştur.

2000’li yıllarda para ve maliye politikasının yörüngesini belirleyen belge olan Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı’nın hemen girişinde, 2001 krizinin iki temel nedeni olduğu ifade edilmiştir: “sürdürölemez bir iç borç dinamiğinin oluşması ve (ii) başta kamu bankaları olmak üzere mali sistemdeki sağlıksız yapının ve diğer yapısal sorunların kalıcı bir çözüme kavuşturulamamış olması”. Sorun bu şekilde tanımlandığında, kamu bankalarından başlamak üzere, bankacılık sistemi-

nin yeniden düzenlenmesi ve mali disiplinin sağlanması, programın temel amaçlarını oluşturmaktadır. Dolayısıyla enflasyonu düşürmeye kilitlenmiş bu yeni ekonomi politikası çerçevesinin temel unsuru para ve maliye politikalarının uyumlu hale getirilmesidir. Bu politika, ekonomi yönetiminin depolitizasyonu ve kural temelli politikaların hayata geçirilmesi düşüncesinden ilham almaktadır (Güzelsarı 2008).

Ekonomi yönetiminde depolitizasyonun koşulu, Hazine ile TCMB arasındaki bağlantının koparılmasıdır. Böylelikle 2001 krizi sonrasında para politikasının yürütülmesi konusunda TCMB siyasi iktidarlardan bağımsız statü kazanmış, bu, 2000’li yıllara damgasını vuracak yeni bir para politikası çerçevesi anlamına gelmiştir (Türel 2011). Bu para politikası çerçevesine, yine 2000’ler boyunca güçlü mali disiplini ilke edinen bir Hazine uygulaması eşlik etmiş ve bu iki gelişme Türkiye’deki borçlanma yapısında önemli değişikliklere zemin hazırlamıştır (Güngen 2014).

Grafik 2: İç Borçlanma Faiz Oranı (1989-2014)

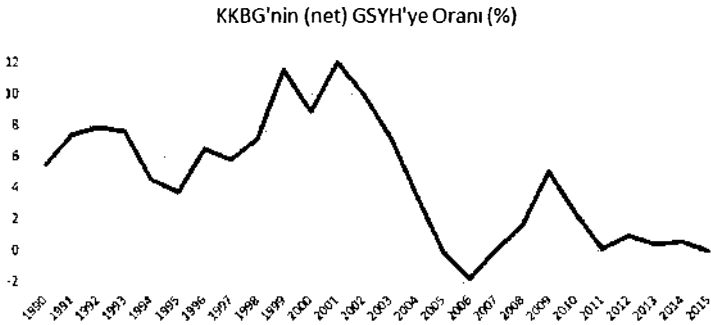

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, “Ekonomik ve Sosyal Göstergeler”, Erişim: <https://goo.gl/AoHiLJ>

Grafik 2’de görüldüğü gibi, 2001 krizine giden süreçte faiz oranlarının yüksekliği kamu borcunun çevrilmesindeki temel sorunlardan biridir. İç borçlanma faiz oranı, özellikle 1994 krizi sonrası yüzde 164.4 gibi astronomik bir düzeye çıkmış ve faiz 2000 yılına kadar yüzde 100’ün altına düşmemiştir. Grafik 2’de göze çarpan bir diğer gelişme ise, iç borçlanma faiz oranının 2001 krizi sonrasında dramatik

bir şekilde azamaya başlamasıdır. Faizler 2001 krizi sonrasında uygulanan enflasyon karşıtı politika sayesinde sert bir şekilde azalmaya başlamış ve özellikle 2004-2008 arası yüzde 20’ler seviyesine gerilemiştir. 2008-9 krizinden sonra faizlerdeki gerileme sürmeye devam etmiş, 2010 sonrasında bu seviye yüzde 10’lara gerilemiştir.

Grafik 3: Kamu Kesimi Borçlanma Gereği’nin GSYH’ye Oranı (1990-2015)

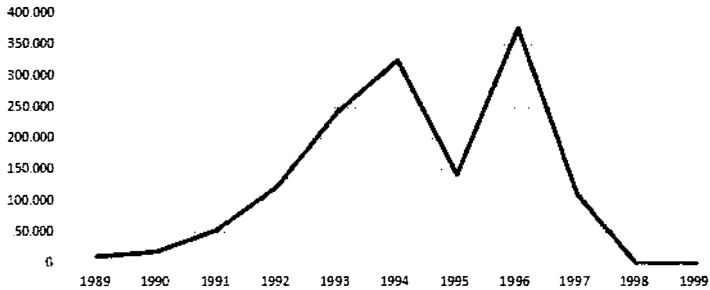
Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, Erişim: <https://goo.gl/9gMybt>

Grafik 3, Kamu Kesimi Borçlanma Gereği’nin (KKBG), GSYH’ye oranını vermektedir. Görüldüğü gibi 1989-1994 arası %4 düzeyinin altına hiç inmeyen KKBG, 1994 krizi sonrası artan iç borçlanma faizlerinin etkisiyle daha da artmıştır. 2001 krizinde %12’yi geçen KKBG bundan sonra hızla azalmış ve 2008-9 krizinin etkisi nedeniyle 2009’da gerçekleşen artış dışında %2’nin üzerine çıkmamıştır.

Gerek iç borçlanma faizinin düşürölmesinde, gerekse KKBG’nin azaltılmasında önemli dinamiklerden biri 2001 krizi sonrası TCMB’nin araç bağımsızlığına kavuşması ve Hazine ile TCMB arasındaki avans hesabının kapatılması ile şekillenen yeni para politikası ortamıdır. şema 1’de 1 numaralı borçlanma kanalı ile gösterilen bu ilişki, TCMB’nin kamu açıklarını doğrudan fonlanması anlamına geliyordu. 4651 sayılı Kanun’un 56. maddesinde bu ilişki şu şekilde düzenlenmiştir: “Banka, Hazine ile kamu kurum ve kuruluşlarına avans veremez ve kredi aamaz, Hazine ile kamu kurum ve kuruluşlarının ihraç ettiği borçlanma araçlarını birincil piyasadan satın alamaz.”

Grafik 4: Merkez Bankası Avans Hesabı (1989-1999)

İç Borç İçinde Merkez Bankası Avansı (cari fiyatlar, bin TL)

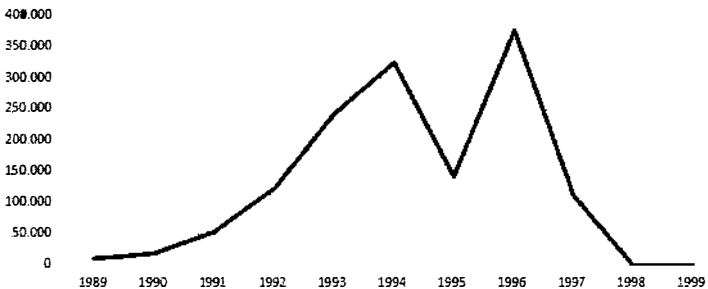

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, “Ekonomik ve Sosyal Göstergeler”, Erişim: <https://goo.gl/6w54bq>

Grafik 4’te Hazine’nin TCMB’den kullandığı kredileri gösteren “Avans” hesabının gelişimi yer almaktadır. Kamu bütçesinde oluşan açıkların kapatılmasında ya da borcun çevrilmesinde doğrudan merkez bankası kaynaklarının kullanılmasına olanak veren Avans hesabı, 1990’lı yıllarda etkin olarak kullanılmış ve 1998’de IMF ile yapılan anlaşma uyarınca sıfırlanmasına kadar kamunun iç borcu içinde yer almıştır. Avans hesabı, 2001 krizi sonrasında TCMB bağımsızlığının elde edilmesiyle beraber kapatılmış, böylelikle Şema 1’de 1 numara ile gösterilen Hazine ile TCMB arasındaki doğrudan kredi kanalı ortadan kaldırılmıştır.

Grafik 5: AB Tanımlı Kamu Borç Stoku (2001-2015)

İç Borç İçinde Merkez Bankası Avansı (cari fiyatlar, bin TL)

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı, Erişim: <https://goo.gl/rmeusn>

Grafik 5’te 2000’li yıllarda uygulanan kamu borçlanma rejiminin sonuçları özetlenmiştir. Buna göre, 2000’lerin başında kamu borcunun milli gelire oranı %80’ler düzeyindeyken, bu oran 2015 sonunda %30’lara kadar gerilemiştir. Ancak kamu borcu gerilerken, kamu borcunun bileşimi neredeyse aynı kalmıştır. Gerçekten de kamunun iç ve dış borçlanma işlemlerine bakıldığında, toplam borç stoku içinde iç ve dış borçların ağırlıkları söz konusu dönem içinde dalgalansa da önemli bir değişiklik görülmemektedir. 2016’nın ilk çeyrek verilerine göre iç borçlanma genel yönetim toplam borç stokunun %65’ini oluşturmaktadır.

Toparlamak gerekirse, Türkiye’de 2000’li yıllarda borçlanma yapısında yaşanan önemli değişimin unsurlarından ilki kamu borcunun sınırlandırılmasıdır. Bunda ekonomi politikasının enflasyonu düşürmeye odaklanması yanında, 2001 sonrasında sert bir şekilde uygulanan mali disiplin de etkili olmuştur. Uygulanan ekonomi politikasının özünde ise TCMB ile Hazine arasındaki finansman ilişkilerinin kesilmesi yatmaktadır. Böylelikle Hazine’nin fonlama aracı olarak kullanılmasına son verilmiş, para politikası enflasyon kontrolüne yönelmiştir (Akka-ya ve Gürkaynak, 2012, s. 95).

Enflasyon Hedeflemesi Sistemi ve Artan Hanehalkı Borçluluğu

Borçlanma yapısında meydana gelen değişimlerin bir diğeri, iç borçlanma piyasasında kamu kesimi borçluluğu yanında yeni borçlanma alanlarının ortaya çıkmasıdır. Bunlar arasında en dikkat çekici olanı bireysel borçlanmadaki artıştır. Hanehalkı borcunun artışının 2001 sonrası para politikası çerçevesi ile bağlantısı enflasyon hedeflemesi sistemi ile kurulmaktadır. Para politikasının yürütülmesinde ulaşılması istenilen enflasyon oranının önceden ilan edilmesiyle, beklentilerin yönetiminin daha etkin olarak kullanıldığı bir çerçeve olan enflasyon hedeflemesi, 2002-2006 arasında örtük, 2006 sonrasında da açık olarak uygulanmıştır (Kara ve Orak 2009).

Enflasyon hedeflemesi sistemi ile önceden ilan edilen enflasyon hedefinin özellikle kira ve ücret artışları için referans noktası oluş-

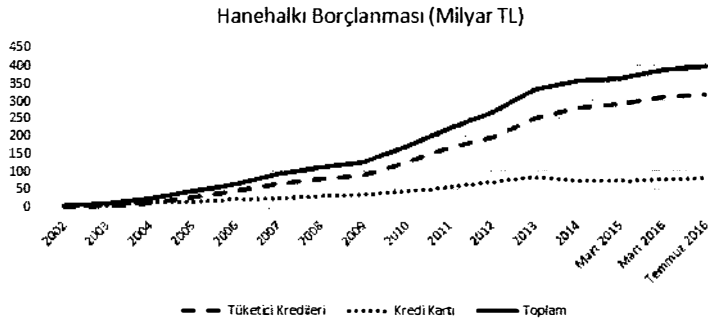
turması önemlidir. Kira artışlarında ilan edilen enflasyon hedefi bir referans noktası olarak kullanılsa da, özellikle büyük şehirlerde kira düzeyi arazi kıtlığı gibi farklı dinamikler tarafından belirlenmektedir. Ancak belirlenen enflasyon hedefinin ücret artışları için bir üst limit oluşturması, toplu pazarlıklar sürecinde işverenlerin elini rahatlatan bir unsur haline gelmiş, çalışanların ücret taleplerinin sınırlanması işlevi görmüştür. TCMB bu konuda özellikle, ücret artışlarında belirleyici olması açısından kamunun ücret politikasının enflasyon hedeflemesi ile uyumlu hale getirilmesi üzerinde durmaktadır (TCMB, 2005, ss. 10-11).

Bu çerçevede, bireysel borçlanmadaki artışta enflasyon hedeflemesi sistemi sonucunda ücret artışlarının sınırlanmasının önemli bir etkisi olduğu ileri sürülebilir. Bunun sonucunda reel ücretlerinde anlamlı bir gelişme göremeyen hanehalkları, yaşam masraflarını karşılayabilmek için giderek daha fazla borçlanmak zorunda kalmaktadır (BSB 2015). Buna ek olarak, faiz oranlarının düşürülmesi toplumun orta ve düşük gelirli kesimlerinin dahi bankalardan borçlanabilmesini mümkün kılan bir gelişme olmuştur (Karaçimen 2014).

Bireysel borçlanmadaki artış mümkün kılan gelişmelerden bir diğeri de bankacılık sisteminde yaşanan değişimdir. Bankacılık sisteminin yeniden yapılandırılması, 2001 sonrası ekonomi politikasının temel özelliklerinden biridir. Şema 1’de gösterildiği gibi, özellikle 1990’lı yıllarda kamu kaynaklarının özel sektöre aktarılmasının yollarından biri olarak işlev gören kamu borcu çevriminin bankacılık sistemi aracılığıyla gerçekleştirilmesi, Türkiye’deki sermayedarlar için banka kurmayı teşvik eden bir etken olarak işlev görmüştür (Ergüneş 2007). Kamu borcunun milli gelir içindeki payının azaltılması, sermayeye kaynak aktaran bu kanalın sınırlanması ile sonuçlanmış, özellikle Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu’nun (BDDK) kurulması ile bankacılık sektörü daha sıkı olarak denetlenmiştir. 2000’lerin başında yaşanan değişimlerin sonucunda bankacılık sisteminde yoğunlaşma oranı daha da artmış ve bankalar için kamu borcunun finansmanı dışındaki borçlanma alanları da önemli hale gelmiştir.

Bu iki gelişmeyi bir arada ele alırsak, enflasyon hedeflemesi sistemi ile birlikte ücret artışlarının sınırlanması ve bankacılık sisteminin bireysel kredileri gündemine alması, hanehalkı borçlanması için iki kritik koşulu oluşturmaktadır.

Grafik 6: Türkiye’de Hanehalkı Borçlanması (2002-2016)

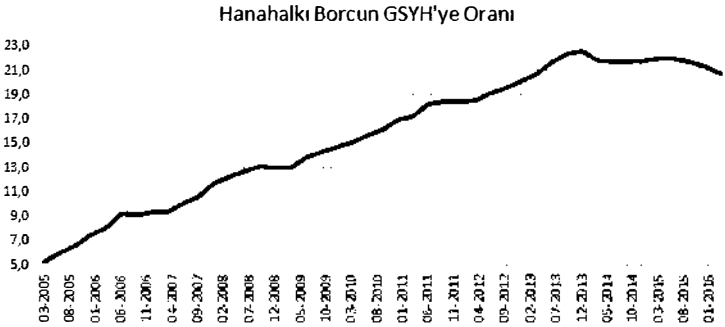
Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, “Türkiye Ekonomisinde Haftalık Gelişmeler ve Genel Görünüm”, Erişim: <https://goo.gl/r1azTc>

Grafik 6’da hanehalkı borçlanmasının içinde tüketici kredisinin önemli bir ağırlığının olduğu görölmektedir. Her ne kadar 2005 yılına kadar kredi kartları ile tüketici kredisi yoluyla yapılan borçlanma benzer düzeydeyse de, bu tarihten sonra iki borçlanma tipi arasındaki fark hızla açılmıştır. Bunda özellikle konut kredilerinin daha uzun vadeli borçlanmaya olanak verecek şekilde yeniden düzenlenmesi etkili olmuştur. Haziran 2016 itibariyle bireysel kredilerin bileşimine baktığında ihtiyaç ve diğeri tüketici kredilerinin payının %40, konut kredisinin %38 ve kredi kartlarının ise %20 olarak gerçekleştiğı görölmektedir. (BDDK, 2016, s. 13).

Türkiye’de hanehalkı borçlanmasındaki artışta, yukarıda değinilen enflasyon hedeflemesi ve bankacılık sistemi reformu gibi nedenlerin yanında uluslararası konjonktürün etkisi de ele alınmalıdır. Buna göre, 2000’li yıllarda özellikle ABD kökenli yaşanan kredi genişlemesinin tüm dünyaya yayılması, Türkiye’nin de bu süreçten yararlanmasını sağlamıştır. 2008’de ABD’de gerçekleşen finansal çöküş sonrasında mer-

kez ülkelerin ekonomi yönetimlerinin krizden çıkış için oluşturdukları politika tepkisi, kredi genişlemesinin devamı yönünde gerçekleşince Türkiye'nin de aralarında olduğu “yükselen piyasalar” kategorisindeki ülkelere yönelik olarak parasal girişleri hızlanmıştır. Bu 2010-2013 arasında borçlanma olanaklarının artışı anlamına gelmektedir. Ancak Türkiye ekonomisine yönelen fonların artması, kurlardaki istikrarsızlık, cari açığın artması ve kredi genişlemesi gibi etkileri beraberinde getirdiğinden, sermaye girişlerinin olmasa da kredi genişlemesinin sınırlanması için önlemler alınmıştır. 2013 itibariyle finansal istikrar tedbirleri çerçevesinde BDDK ile TCMB'nin koordineli girişimleriyle hayata geçirilen makro ihtiyati tedbirler sonrasında, kredi kartı borcundaki artış hızı sınırlandırılmıştır. Cari açıkta ticari kredilerin değil, tüketici kredilerinin daha etkili olduğu tespiti (Alioğulları vd. 2015) kredi genişlemesinin sınırlandırılmasında önemli gerekçelerden biri olmuştur.

Grafik 7: Türkiye’de Hanehalkı Borçlanmasının GSYH’ye Oranı (2005-2016)

Kaynak: Bank for International Settlements, “BIS Quarterly Review”, Erişim: <https://goo.gl/I4bT4t>

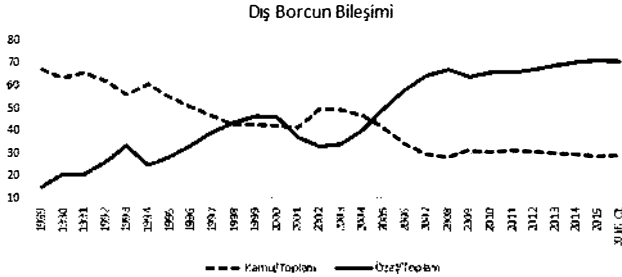
Ancak makro ihtiyati politika çerçevesinin siyasal iktidarlar açısından olumsuz yanı, kredi genişlemesinde yapılacak sınırlamaların ekonomik büyümeyi de sınırlamasıdır. Bunda, büyümenin son yıllarda büyük ölçüde kamu ve hanehalkı tüketim harcamalarına dayanıyor olması ve bu iki kalemden hanehalkı tüketiminin gelire değil borca bağlı olarak arttığı düşünüldüğünde, yapılacak kısıtlanmanın büyümeyi geriletebileceği gün-

deme gelmiştir. Grafik 7’de hanehalkı borçlanmasının GSYH’ye oranındaki gelişmelere bu gözle baktığımızda, özellikle 2013 sonrasındaki yavaşlamanın politika yapıcılar tarafından çok da arzu edilmediğini söyleyebiliriz. Zira fon girişinin kuvvetli olduğu dönemlerde, bu girişlerin yaratacağı riskleri azaltmak amacıyla uygulanan makro ihtiyati politikalar, fon girişlerinin azaldığı dönemde gözden düşmektedir.

1 Kasım 2015 sonrası kurulan hükümet döneminde kredi kartı taksit sayısının sınırlandırılmasına son verilmesi, faiz oranının düşürülmesi ve kredi genişlemesinin desteklenmesi gibi ekonomik büyümenin canlandırılmasına yönelik çabalar, yoğun sermaye girişlerinin yaşandığı dönemde alınan makro ihtiyati önlemlerin kaldırılmasını gündeme getirmiştir (Güngen ve Akçay 2016). Hanehalkı varlık ve yükümlölüklerinin bir arada ele alındığı hanehalkı finansal kaldıraç oranı, TCMB tarafından yayınlanan Finansal İstikrar Raporlarında, düzenli olmasa da daha önce takip edilen bir göstergedir. Hanehalkı yükümlölüklerinin varlıklarına oranını veren bu göstergeye, Mayıs 2016’daki raporda yeniden yer verilmiştir. Oran, 2010 ile 2013 arasında hızla yükselmiş, 2013’te alınan tedbirlerin etkisiyle 2014’ten sonra gerilemeye başlamıştır. 2016 Mayıs itibariyle hanehalkı kaldıraç oranı % 50’nin altına gerilemiştir (TCMB, 2016, s. 16). Bu gelişme de, ekonomi yönetiminde kredi genişlemesini teşvik edici önlemlerin devreye sokulmasında etkili olmuştur.

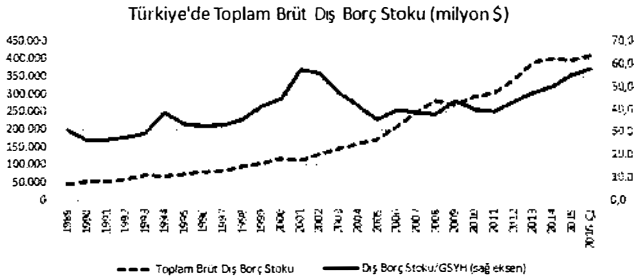
Artan Firma Borçluluğu ve Dış Borcun “Özelleştirilmesi”

2001 krizi sonrası uygulamaya konulan yeni para politikası çerçevesi sonucunda ortaya çıkan önemli değişimlerden biri de dış borçlanma alanında gözlenmektedir. Dış borçlanmadaki dramatik değişim, dış borçlanma içinde kamunun payının azalması ve özel sektörün payının artmasıdır. Grafik 8’de görüldüğü gibi, 2001 krizine kadar dış borçlanma içinde kamunun baskın bir yeri vardır. Dış borçlar içindeki kamu-özel dengesi 2001 krizi ile değişmiş ve özellikle 2009 sonrasında bu denge özel sektör lehine bozulmuştur. 2016 birinci çeyrek rakamlarına göre, toplam dış borç stoku içinde özel sektörün payı %70’i aşmıştır.

Grafik 8: Türkiye’de Brüt Dış Borcun Bileşimi (1989-2016)

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı, “Kamu Brüt Dış Borç Stoku” verilerinden hesaplanmıştır. Erişim: <https://goo.gl/wyD3rg>

Ancak dış borçlar içinde özel sektörün payının artması, Türkiye’ye özgü bir süreç değil. Özellikle geç kapitalistleşen ülkelerin finansal kapitalizme eklenmeleri ile birlikte özel sektörün uluslararası finans piyasaları ile bütünleşme derecesi artıyor. Örneğin, 1990 yılında gelişmekte olan ülkelerin dış borcu içinde özel sektörün payı %16 iken, 2006 yılında bu oran %77’ye yükselmiştir. Benzer şekilde, yine 1990 ile 2006 arasında gelişmekte olan ülkelerin toplam dış borcu içinde kamu garantili olmayan özel sektörün borcu %5’ten %44’e çıkmıştır (Celasun ve Harms, 2011, s. 70). Türkiye’ye benzer bir trend Brezilya’da da gözlenmektedir. Brezilya’da dış borç içinde kamunun payı 1990’da % 90 iken, özel sektörün payı % 10 idi. Bu oran 2007’de % 40’a % 60 olarak değişmiştir (Hallak, 2013, s. 18).

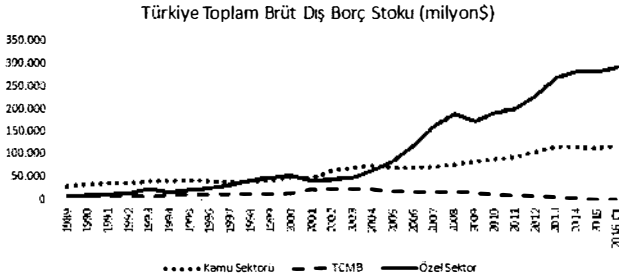
Grafik 9: Türkiye’de Brüt Dış Borcun GSYH’ye Oranı (1989-2016)

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı, Erişim: <https://goo.gl/wyD3rg>

Grafik 9’da 2000’li yıllarda 1990’lara göre toplam brüt dış borç stokunun daha yüksek bir seviyeye geldiğini görebiliriz. Ancak esas dikkat çeken gelişme, 2016’nın ilk çeyreği itibariyle dış borcun milli gelire oranının % 58.1 ile 2001 krizindeki seviyenin de üzerine çıkmış olmasıdır. Borç stokunun GSYH’ye oranına bakıldığında ise iki alt dönemde (2005-2008 ve 2010-2016) hızlı artış yaşandığı dikkat çekmektedir. 2016’nın ilk iki çeyrek verileri göz önüne alındığında 2016’da da bu artış trendinin devam edeceği söylenebilir.

Bu iki alt dönemin özelliği her ikisinde de güçlü kredi genişlemesinin yaşanmasıdır. İlkinde 2008 krizine yaklaşırken dünya genelinde borçlanma olanaklarının kolaylaşması, ikinci dönemde de ABD’nin krizden çıkış için uyguladığı parasal genişlemenin etkileri görölmektedir. Bu iki dönemde içerde izlenen para politikası ise dış borç oranının artmasında etkili olmuştur. Özellikle, resmi metinlerde yer almasa da fiili olarak TCMB’nin değerli ulusal parayı enflasyon karşıtı bir politika aracı olarak görmesi, firma borçluluğunun artmasını teşvik edici bir dinamik oluşturmuştur.

Grafik 10: Türkiye’nin Toplam Brüt Dış Borcu (1989-2016)

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı, Erişim: <https://goo.gl/CAHfxF>

Gerçekten de dış borcun bileşimine bakıldığında, 2005-2008 ve 2010-2014 artış trendlerinin kaynağının kamu sektörü değil, özel sektör olduğu göröülecektir. Grafik 10 incelendiğinde, kamu dış borcunun 1990’lara göre 2000’lerde arttığı gözlenebilir. Bu artışta hem 2001 krizinin, hem de 2012’den sonra ekonomik büyüme temposunun yavaşlamasının etkilerini görmek mümkündür. Ancak tablodaki esas

dramatik değişim kamu borçlanması alanında değil, özel sektörün borçlanması alanında, yani firma borçluluğu alanında görülmektedir.

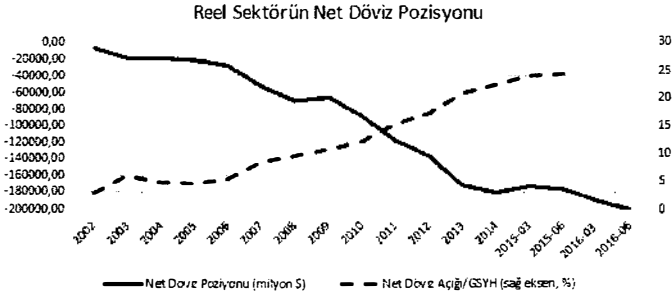
Bu noktayı biraz daha açmak gerekirse, 2000’li yıllarda firma borçluluğundaki artışın para politikası ile bağlantısı aşağıda kısaca özetlenen mekanizma üzerinden gerçekleşmiştir. Enflasyonu kontrol altında tutma hedefi olan TCMB bunu gerçekleştirmek için politika faizini bir araç olarak kullanmaktadır. Enflasyonu kontrol altında tutmak için faizin yüksek tutulması sonucunda gerçekleşen uluslararası fon girişi, Türkiye’de dövizin bollaşmasına ve fiyatının düşmesine neden olmaktadır. Ulusal paranın değerlenmesi anlamına gelen bu sürecin iki temel sonucu olması beklenir: (i) ithalatın kolaylaşması, (ii) döviz biçiminde gerçekleşen borçların artması.

İthalatın kolaylaşması, ulusal paranın değerlenmesi sonucunda alım gücünün yükselmesi ile gerçekleşmektedir. Türkiye’de hem üretim hem de tüketim içinde ithalatın önemli payı olduğu düşünüldüğünde, ithal edilen malların fiyatlarının ucuzlaması, hem enflasyonu kontrol altında tutmak için etkili bir politika aracı olacaktır, hem de kolaylaşan ithalatla birlikte daha ucuza elde edilen ithal mallar ihracat artışını ve ekonomik büyümeyi destekleyecektir. Ancak ithalatın kolaylaştırılması, enflasyonu kontrol altında tutmaya yaradığı kadar, cari açığın artışına da neden olmaktadır. Her ne kadar son dönemde küresel krizin etkisiyle petrol fiyatlarında yaşanan büyük düşüşler Türkiye’de cari açığı önemli ölçüde azaltmış olsa da, sistematik olarak cari açık yaratan üretim yapısı değişmedikçe bu sorun sürecektir.

Uygulanan para politikasının ikinci sonucu döviz biçimindeki firma borçluluğunun artmasıdır. Enflasyonu kontrol altına almada kullanılan faiz politikasının ulusal paranın değerlenmesi ile sonuçlanması, firmalar için döviz biçiminde borçlanmayı cazip hale getiren bir işlev görmüştür. Gerek bankalar aracılığıyla, gerekse doğrudan yurt dışından borçlanan firmalar, izlenilen para politikası sonucunda daha ucuza finansman sağlama olanağına kavuşmuşlardır. Ancak bu ciddi riskleri de beraberinde getirmektedir. Her ne kadar döviz biçiminde alınan borçların önemli bölümü sigortalansa da ani kur şokları, firma-

ların borçlarını geri ödeyebilme kapasitelerini büyük ölçüde daraltıcı etki yapacaktır (Boratav, 2016, s. 56).

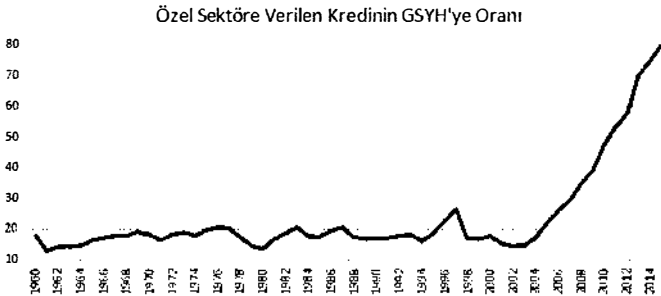
Grafik 11: Reel Sektörün Net Döviz Pozisyonu

Kaynak: TCMB, Erişim: <https://goo.gl/0FNSVP>

Grafik 11, Türkiye’de finansal olmayan firmaların net döviz pozisyonunu göstermektedir. Grafikte sol eksen den takip edilebilecek olan firmaların döviz pozisyonları 2002’den itibaren sürekli kötüleşmektedir, ancak 2008 krizinden sonra 2013’e kadar bu süreç hızlanmıştır. Finansal olmayan firmaların döviz açıklarının GSYH’ye oranı ise, özel sektör tarafından üstlenilen kur riskinin ne kadar büyük bir hızla arttığını göstermektedir. Oran 2002’de %2.8 iken 2015’te %24.5’e yükselerek 8 kattan fazla artmıştır.

Grafik 12: Özel Sektöre Verilen Kredilerin GSYH’ye Oranı (1960-2015)

Kaynak: Dünya Bankası Veri Tabanı, Erişim: <http://data.worldbank.org/indicator>

2001 krizi sonrası uygulamaya konulan yeni para politikası çerçevesinin etkili olduğu bu yükseliş, “dış borcun özelleştirilmesi” olarak nitelenebilir. Bu tabloyu, Grafik 12 ile birlikte okuduğumuzda, firma borçluluğunun sadece dış borçlanma alanında değil, iç borçlanma alanında da hızla arttığını görebiliriz. Buna göre GSYH içinde özel sektöre verilen kredilerin oranı 2001 krizi sonrasında ve özellikle 2003 sonrasında hızla artmaktadır. Toparlamak gerekirse, Türkiye’de borçlanma olgusundaki değişimin ele aldığımız üçüncü boyutu olan dış borç bileşimindeki değişimde, bir yandan 2001 krizi sonrasında uygulanan yeni para politikası çerçevesinin yurt dışından borçlanmayı cazip hale getirmesi, diğer yandan da küresel kriz konjonktürü nedeniyle dış borçlanma maliyetlerinin azalması rol oynamıştır.

Sonuç

Bu çalışmada, ilk olarak dünya ekonomisindeki finansallaşma eğilimleri, 1970’lerdeki kriz sonrasında ortaya çıkan üç temel dinamik ile ilişkilendirilerek ele alınmıştır. Bunlar uluslararası para sistemindeki istikrarsızlık, sermayenin uluslararasılaşmasında yeni aşamaya geçiş ve neoliberal politikaların yükselişidir. Finansallaşma sürecine dair temel dinamikler ana hatlarıyla ele alındıktan sonra finansallaşma araştırmaları içerisinde önemli bir konu başlığı olan borçlanma olgusunun Türkiye bağlamında yaşadığı değişimler, merkez bankacılığı ve para politikası alanında yaşanan gelişmelerle bağlantılandırılarak ele alınmıştır.

Buna göre, 2001 krizi sonrası uygulamaya konulan yeni para politikası çerçevesiyle ilişkilendirilebilecek üç temel gelişme olduğu tespit edilmiştir. Bunlardan ilki, para politikasının enflasyonu düşürmeye odaklanması ve bunun sonucunda faiz oranlarındaki gerileme, kamu borcunun çevrilmesi sorununun 1990’lardaki önemini kaybetmesine neden olmuştur. Bu gelişme, her ne kadar iç borçlanma piyasası halen kamu kesimi ağırlıklı yapısını sürdürse de, bankaların farklı borçlanma alanlarına yönelmelerine alan açmıştır.

İkinci gelişme, yeni para politikası çerçevesi uyarınca hayata geçen enflasyon hedeflemesi sisteminin reel ücret artışlarını sınırladığı bir ortamda, hanehalkının harcamalarını karşılamak için giderek

daha fazla borçlanmak zorunda bırakılmasıdır. Bu süreç, her ne kadar Türkiye benzeri ülkelerle karşılaştırıldığında çok yüksek olmasa da, 2000'ler boyunca bireysel borçlanmanın artış hızında bir patlama yaşanmasına neden olmuştur. Son gelişme ise, dış borçlanma alanında yaşanan radikal dönüşümdür. Buna göre yeni para politikası çerçevesi dahilinde değerli TL'nin enflasyonu düşürmede bir araç olarak görülmesi, firmalar için yurt dışından borçlanmayı teşvik edici bir unsur haline gelmiş, bu ise dış borçlanma piyasasında özel sektörün mutlak ağırlığı ile sonuçlanmıştır.

Kaynakça

- Aglietta, M. (2000). *A Theory of Capitalist Regulation*, New York: Verso.
- Akçay, Ü. (2009). *Para, Banka, Devlet: Merkez Bankası Bağımsızlığının Ekonomik Politikası*, İstanbul: SAV Yayınları.
- Akçay, Ü. (2016). "Yunanistan Aynasında Avrupa'nın Krizi ve Emperyalizm". Ahmet Bekmen ve Barış Alp Özden (Der.), *Emperyalizm: Teori ve Güncel Tartışmalar* içinde (s. 289-312). İstanbul: Habitus Yayınları.
- Akçay, Ü. ve Güngen, A.R. (2016). *Finansallaşma, Borç Krizi, Çöküş: Küresel Kapitalizmin Geleceği*, 2. Baskı, Ankara: Notabene Yayınları.
- Akkaya, Y. ve Gürkaynak, R.S. (2012). "Cari Açık, Bütçe Dengesi, Finansal İstikrar ve Para Politikası: Heyecanlı Bir Dönemin İzi". *İktisat, İşletme ve Finans*, 27(315), 93-119.
- Alioğulları, Z.H. vd. (2015). Türkiye'de Tüketici ve Ticari Kredilerin Cari Açıkla İlişkisi. *Ekonomi Notları*, TCMB, (erişim: 04.09.2016): <https://goo.gl/YciDbS>
- Arrighi, G. (2000). *Uzun Yirminci Yüzyıl*, (Recep Boztemur, Çev.) Ankara: İmge Yayınları.
- Boratav, K. (2016). "AKP Döneminde Artan Dış Bağımlılık". Ö.Göztepe (Der.), *Stratejik Barbarlık* içinde (s.45-58). Ankara: Notabene Yayınları.
- Bina, C. ve Yaghmaian, B. (1991). "Post-war Global Accumulation and the Transnationalisation of Capital". *Capital&Class* 15(1), 107-130.
- Brenner, R. (1986). "The Social Basis of Economic Development". John Roemer (Der.), *Analytical Marxism* içinde (s.23-53). Cambridge University Press.
- Brenner, R. (2003). *The Boom and the Bubble: The US in the World Economy*,

New York: Verso.

BDDK (2016). *Türk Bankacılık Sektörü Temel Göstergeleri, Haziran 2016*, (erişim: 05.09.2016): <https://goo.gl/kzPGpr>

BSB (2007). *IMF Gözetiminde On Uzun Yıl*, Ankara: Yordam Yayınları.

BSB (2015). *AKP'li Yıllarda Emegün Durumu*, Ankara: Yordam Yayınları.

Burnham, P. (2006). "The Politics of Economic Management in the 1990s". A. Bieler vd. (Der.), *Global Restructuring, State, Capital and Labour* içinde (s.91-110). New York: Palgrave.

Celasun, O. ve Harms, P. (2011). "Boon or Burden? The Effect of Private Sector Debt on the Risk of Sovereign Default in Developing Countries". *Economic Inquiry*, 49(1), 70-88.

Chui, M. (2012). Derivatives Markets, Products and Participants: An Overview. *IFC Bulletin No 35*, BIS, (erişim: 10.09.2016): <https://goo.gl/nmvqir>

Crotty, J. (2003). "The Neoliberal Paradox: The Impact of Destructive Product Market Competition and Impatient Finance on Nonfinancial Corporations in the Neoliberal Era". *Review of Radical Political Economics*, 35(3), 271-279.

De Brunhoff, S. (1978). *The State, Capital and Economic Policy*. London: Pluto Press.

Dos Santos, P. (2012). "On the Content of Banking in Contemporary Capitalism". Costas Lapavistas (Der.), *Financialisation in Crisis* içinde (s.83-118). Leiden ve Boston: Brill.

Eichengreen, B. (2008). *Globalizing Capital: A History of the International Monetary System*, NJ: Princeton University Press.

Epstein, G. (2005). "Introduction". G. Epstein (Der.), *Financialization and the World Economy* içinde (s.3-16). Cheltenham: Edward Elgar.

Eralp, A. (1981). "Türkiye'de İzlenen İthal İkameci Kalkınma Stratejisi ve Yabancı Sermaye". *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1981 Özel Sayısı, 613-632.

Ercan, F. (2002). "Çelişkili Bir Süreklilik Olarak Sermaye Birikimi-I". *Praksis*, (5), 25-75.

Ergüneş, N. (2007). "Sermayenin Uluslararasılaşma Sürecinde Finans Sermayesinin Yeniden Yapılanması". F. Ercan vd. (Der.), *Türkiye'de Kapitalizmin Güncel Sorunları* içinde (s.239-267). Ankara: Dipnot Yayınları.

Ekzen, N. (2009). *Türkiye'nin Kısa İktisadi Tarihi*, Ankara: ODTÜ Yayıncılık.

Gilpin, R. (2000). *The Challenge of Global Capitalism*, NJ: Princeton University Press.

Güngen, A.R. (2014). "Hazine Müsteşarlığı ve Borç Yönetimi: Finansallaşma Sürecinde Bir Kurumun Dönüşümü". *Amme İdaresi Dergisi*, 47(1), 1-21.

Güngen, A.R. ve Akçay, Ü. (2016). "2007-2009 Krizi Sonrası Dünya Ekonomisinde Gelişmeler ve Türkiye'nin Siyasal İktisadi Yönelimi". Ö.Göztepe (Der.), *Stratejik Barbarlık içinde* (s.17-44). Ankara: Notabene Yayınları.

Güzelsarı, S. (2008). *Küresel Kapitalizm ve Devletin Dönüşümü*, İstanbul: SAV Yayınları.

Harvey, D. (1999). *Postmodernliğin Durumu* (Sungur Savran, Çev.), İstanbul: Metis Yayınları.

Harvey, D. (2004). *Yeni Emperyalizm* (Hür Güldü, Çev.) İstanbul: Everest Yayınları.

Harvey, D. (2007). *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford: Oxford University Press.

Hallak, I. (2013). "Private Sector Share of External Debt and Financial Stability: Evidence from Bank Loans". *Journal of International Money and Finance*, (32), 17-41.

Itoh, M. ve Lapavitsas, C. (1999). *Political Economy of Money and Finance*, London: McMillan Press.

Kara, A.H. ve Orak, M (2009). "Enflasyon Hedeflemesi". Ercan Kumcu (Der.), *Krizler, Para ve İktisatçılar içinde* (81-157). İstanbul: Remzi Kitabevi.

Karaçimen, E. (2014). *Türkiye'de Finansallaşma: Borç Kıskaçında Emek*, İstanbul: SAV Yayınları.

Karakaş, D.G. (2007). "Türkiye'nin Yapısal Dönüşüm Sürecinde Banka Reformu". F. Ercan vd. (Der.), *Türkiye'de Kapitalizmin Güncel Sorunları içinde* (s.269-313). Ankara: Dipnot Yayınları.

Köse, A.H. ve E. Yeldan (1998). "Dışa Açılma Sürecinde Türkiye Ekonomisinin Dinamikleri". *Toplum ve Bilim*, (77), 45-67.

Lapavitsas, C. (2012). "Financialised Capitalism: Crisis and Financial Expropriation". Costas Lapavitsas (Der.), *Financialisation in Crisis içinde* (s.15-50). Leiden ve Boston: Brill.

Lipietz, A. (1987). *Mirages and Miracles: The Crises of Global Fordism*, London: Verso.

Martin, R. (2002). *Financialization of Daily Life*, Philadelphia: Temple University Press.

Marazzi, C. (2010). *The Violence of Financial Capitalism*, Cambridge: The MIT Press.

Maxfield, S. (1998). *Gatekeepers of Growth: The International Political Economy of Central Banking in Developing Countries*, Princeton: Princeton University Press.

Orhangazi, Ö. (2008). *Financialization and the US Economy*, Edward Elgar: Cheltenham ve Northampton.

Önder, T. (2005). *Para Politikası: Araçları, Amaçları ve Türkiye Uygulaması*, TCMB, Piyasalar Genel Müdürlüğü, Uzmanlık Tezi, erişim (10.07.2016): <https://goo.gl/mxcbfY>

Öztürk, Ö. (2006). "Emperyalizm Kuramları ve Sermayenin Uluslararasılaşması". *Praksis*, 15, 271-310.

Palloix, C. (1977). "Conceptualizing the Internationalization of Capital". *Review of Radical Political Economics*, 9(3): 17-28.

Palley, T.I. (2005). "From Keynesianism to Neoliberalism: Shifting Paradigms in Economics". Alfredo Saad-Filho ve Deborah Johnston (Der.), *Neoliberalism içinde* (s.20-29). London: Pluto Press.

Pamuk Ş. (2007). *Türkiye İktisat Tarihi, 1500-1914*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Panitch, L. ve Gindin, S. (2012). *The Making of Global Capitalism, The Political Economy of American Empire*, London ve New York: Verso.

Papadatos, D. (2012). "Central Banking in Contemporary Capitalism: Inflation-Targeting and Financial Crises". Costas Lapavitsas (Der.), *Financialisation in Crisis içinde* (s.119-144). Leiden ve Boston: Brill.

Saad-Filho, A. (2005). "From Washington to Post-Washington Consensus: Neoliberal Agendas for Economic Development". Alfredo Saad-Filho ve Deborah Johnston (Der.), *Neoliberalism içinde* (s.113-119). London: Pluto Press.

TCMB (2005). *Enflasyon Hedeflemesi Rejiminin Genel Çerçevesi ve 2006 Yılında Para ve Kur Politikası*, erişim (20.08.2016): <https://goo.gl/HxSFo5>

TCMB (2016). *Finansal İstikrar Raporu*, Mayıs 2016, (erişim: 08.08.2016): <https://goo.gl/UGeIuz>

Türel, O. (2011). *Geç Barbarlık Çağı-II*. Ankara: Yordam Yayınları.

Vasudevan, R. (2008). "Finance, Imperialism, and the Hegemony of the Dollar". *Monthly Review*, 59(11), erişim (10.09.2016): <https://goo.gl/kuJvGd>

Yaman Öztürk, M. (2008). *Geç Kapitalistleşme Sürecinde Kriz*, İstanbul: SAV Yayınları.

Devlet ve Sermaye Birikiminin İnşaat Hali

- Türkiye’de Gayrimenkul ve Finansın
Derinleşen ve Yeniden Yapılanan İlişkisi
Elif Karaçimen ve Özlem Çelik
- 2001 krizi sonrası Türkiye’de Büyük Ölçekli Kentsel Yatırım
Projeleri: İstanbul Örneği
Çağrı Çarıkçı
- Çimento Sektöründe Sermaye Birikimi Süreci:
Merkezileşme ve Emek Politikaları
Işın Ulaş Ertuğrul Yılmaz
- Devlet Korumasında Sermaye Birikimi:
Ulusal İnovasyon Sistemi
Sinan Alçın

Türkiye’de Gayrimenkul ve Finansın Derinleşen ve Yeniden Yapılanan İlişkisi

Elif Karaçimen ve Özlem Çelik

Giriş

Türkiye ekonomisinde son on yıllık sürece baktığımızda inşaat sektörünün giderek ön plana çıktığını ve dış kaynak girişine bağlı büyüme stratejisinin sürdürülebilmesinde sektörün önemli rol oynadığını görüyoruz. Türkiye GSYH’sinin yüzde 6’sını oluşturan inşaat sektörünün ekonomik açıdan artan önemini anlamak için sektörün beraberinde beslediği çok sayıda yan iş kolunun ekonomiye olan etkisi ve inşaat sektörünün istihdamdaki rolü de dikkate alınmalıdır. İnşaat sektörünün yan iş kolları olan, örneğin çimento, metal, ağaç, cam gibi birçok sanayi sektörü inşaatı geri bağlantı sağlarken; bankacılık, sigortacılık, emlakçılık, dayanıklı tüketim eşyaları gibi sektörler de inşaat sektörünün ileri bağlantılarını oluşturmaktadır. İleri ve geri bağlantıları üzerinden ilişkili olduğu sektörlerle birlikte inşaat sektörünün GSYH içindeki payı yüzde 20-25’e ulaşmaktadır (Dinçel 2015). Ayrıca inşaat sektörünün sabit sermaye yatırımları içindeki oranı ortalama yüzde 43’tür. Bu tablo son yıllarda inşaat sektörünün Türkiye’de sermaye birikimi açısından taşıdığı önemi ortaya koymaktadır (Gül vd. 2014). İnşaat sektörünün önemi ardındaki bir başka dinamik olan inşaatın işsizliği azaltmadaki rolünü ise, 2000 sonrasında yaşanan sektördeki istihdam artışından izlemek mümkündür. 2002 yılında toplam istihdam içerisinde inşaat sektörünün payı yüzde 5 iken bu oran 2014 yılında yüzde 7.5’e çıkmıştır. Söz konu-

su artışla sektörde çalışan kişi sayısı 1 milyon 709 bin kişiye ulaşmıştır. Bu rakamın 775 binini kayıt dışı işçiler oluşturmaktadır; ayrıca inşaat sektörü mevsimlik işçi çalıştırmada da başı çekmektedir (Öngel 2014). İnşaat sektörünün Türkiye’de işsizlikle baş etmede önemli rol oynamasının ardında sektörde iş güvencesinin çok düşük seviyelerde olması, vasıfsız işçiliğin yoğun bir biçimde kullanılması, sendikacılığın çok sınırlı olması nedeni ile sendikal haklardan neredeyse yararlanılamaması ve taşeronluğun bir istihdam biçimi olarak kabul edilmiş olması gibi nedenler yatmaktadır¹.

Son dönemde inşaat sektörü hem kendisi hem de beslediği çok sayıda yan iş kolu ile ekonominin büyümesi ve istihdam yaratılması bakımından giderek daha da önemli hale gelmiş olsa da uzun vadede inşaat sektörüne bağlı bir büyümenin sürdürülemeyeceği aşikârdır. Bunun temel sebebi inşaat sektörü üzerinden büyümenin sermaye birikimindeki artıştan ziyade varlık değerlerindeki artışla büyümek anlamına gelmesidir. Bu büyüme kapitalizme içkin değer üretimiyle ancak kısmi bir şekilde bağlantılı olduğundan daha kırılgan ve istikrarsızdır. Türkiye özelinde de inşaat sektörünün ekonomideki rolüne tarihsel bir perspektiften baktığımızda, inşaat sektörünün ancak dönemsel olarak ekonomiyi canlandırıcı bir işlev gördüğüne tanık olmaktadır.

Bu son noktayla bağlantılı olarak inşaat sektörünün ekonomideki artan rolünün sadece içinden geçtiğimiz döneme özgü olmadığını belirtmek gerekir. İnşaatın benzer bir role soyunduğu dönemler olarak Cumhuriyet sonrası Türkiye’inde 1982-1987 ve 2002-2007 arasını işaret etmek mümkündür. Bu iki dönemdeki büyümenin arka planını oluşturan 1950’lerde özellikle İstanbul’da gerçekleşen sanayi yatırımları beraberinde kırdan kentlere doğru artan bir göç dalgasını getirmesidir. Bu göç dalgası ile artan konut üretimi dönemin yoğun bir inşaat dalgasına tanıklık etmesini de sağlamıştır. Burada sözü edilen inşaat yoğunluğu sermaye sahiplerinin bu sektöre yönelmesinden ziyade devlet ve sanayi sermayedarları arasında maliyetleri düşürmeye yönelik bir işbirliğinin sonucudur. Bu işbirliği, sanayi alanları yakınındaki hazine arazilerinde yeni göçenlerin gecekondu tipinde konut üretimine göz yuman bir devlet politikası ile desteklenmiştir. Bu süreç

¹ Daha fazla bilgi için, bkz. Çelik vd. (2016).

ilerleyen yıllarda işbirliğinin yeni veçheleri olarak yeni aktörlerin katılımı ile devam etmiştir. Devlet, bir dizi imar affıyla mevcut gecekondu-ları yasallaştırırken, bugünün inşaat sektörünü de anlamamızda büyük öneme sahip olan küçük sermaye sahiplerinin inşaat sektöründe müteahhitler olarak dahil olmasının da önünü açmıştır. 1950’lerden 1970’lere uzanan dönemde inşaat sektörüne sermayenin ilgisi konut yapımından ziyade kentsel altyapı yatırımlarıdır. Dönemin Kalkınma Planlarına (Birinci ve İkinci) bakıldığında da, devletin, konut sektörüne olan ilgisizliği, altyapı yatırımlarında teşvik edici ve yer yer bizatihi yatırımcı veya uygulayıcı olarak rol alması olarak karşımıza çıkar. Otoban, havaalanı, baraj ve NATO yapılarının inşasını destekleyen devlet; konut üretimini küçük ve orta ölçekli sermaye sahiplerine bırakmıştır (Çelik vd. 2016; Çelik 2013).

1980’li yıllara gelindiğinde, toplu konut üretiminin yasallaşması, altyapı yatırımları ve toplu konut yatırımları için devletin finansman desteği ve arsa sağlamasına eşlik eden yeni bir imar affı ile beraber inşaat sektöründe daha önce görülmemiş bir sıçrama yaşanmıştır. Balaban (2011) inşaat sektöründeki ilk büyüme dönemi olan 1982-1987 yılları arasındaki büyümenin yeni üretilen konut sayısının beş yıl içinde 54,361’den 139,995’e çıkmasından ve inşaat sektörünün GSMH içindeki payının da yüzde 5.2’den yüzde 7.3’e çıkışından izlenebileceğini ortaya koymaktadır. Bu dönemde yaşanan büyüme, toplu konut üretimindeki artış ve altyapı yatırımlarına dayanmaktadır. İnşaat sektörünün ekonomiyi canlandırıcı rolünün farklı dönemlerde yeniden ortaya çıktığını ortaya koysak da, burada hatırlatılması gereken, 2000’li yıllarda yaşanan deneyimin geçtiğimiz yıllara göre taşıdığı farklı dinamikleri olduğudur.

2000’li yılların başından itibaren sadece AKP iktidarının temel stratejilerinden biri olarak inşaat sermayesinin büyümesinden ziyade hem dünyada hem de Türkiye’nin tarihsel birikiminde köklenen dinamiklerle inşaat sektörüne hem yerel hem de yabancı sermayenin ilgisinin arttığını görmekteyiz. Bu ilgi, Türkiye kentleşme tarihinde görülmemiş sayı ve hacimde yasal düzenlemenin ve kurumsal yeniden yapılanmanın yoğunlaştığı bir evreye işaret etmektedir. Bu dönemin özellikle ikinci yarısında finans ve inşaat sektörü arasındaki ilişkiler

yoğunlaşmıştır. Bu süreçte inşaat sektöründe hem arz hem de talebin yaratılmasında kredi mekanizmasının oynadığı rol giderek artmıştır. Hem arz hem de talebin kredi ile finanse edilmesi sektörde üretimin arz ve talepten bağımsız olarak artmasını da beraberinde getirmiştir. Finans ve inşaat sektörü arasındaki ilişkinin farklılaşmasına neden olan temel dinamik ise yeni finansman araçlarının ortaya çıkarılması ve geliştirilmesi olmuştur. Bu dönem, Gayrimenkul Yatırım Ortaklığı (GYO), Gayrimenkul Yatırım Fonu (GYF), Sukuk ve gayrimenkul sertifikası gibi yeni araçların piyasaya sürülmesine tanıklık etmiştir. Finansal inovasyonun öneminin daha fazla altının çizildiği bu dönem boyunca diğer erken kapitalistleşmiş ülkelerde olduğu gibi Türkiye’de de gayrimenkulün akışkanlaştırılmasının önemi ön plana çıkarılmış ve konut üretimi giderek barınma ihtiyacını karşılamaktan ziyade yeni bir yatırım alanı olarak gelişmeye başlamıştır.

Bu yazıda, Türkiye’de gayrimenkul ve finansın derinleşen ve yeniden yapılanan ilişkisi irdelenecektir. Yazının devam eden ilk bölümünde gayrimenkulün finansallaşmasının arka planı yazındaki tartışmalar doğrultusunda ele alınacaktır. Yazının ikinci bölümünde Türkiye örneğine odaklanarak Türkiye’de inşaat ve finans ilişkisinin yeni finansal araçların geliştirilmesiyle nasıl değiştiğini ortaya koyulacaktır. Sonuç bölümünde de yapılan tartışmanın politik ve ekonomik çıktıları tartışılacaktır.

Gayrimenkulün Finansallaşmasının Arka Planı

Kapitalizmin içinden geçtiğimiz dönemde inşaat sektörü hem kendisi hem de harekete geçirdiği üretken sektörlerle ekonomik büyüme için daha önemli hale gelirken, inşaat sektörünün finans ile kurduğu ilişki giderek yoğunlaşmış ve yeniden şekillenmiştir. Bu özellik, söz konusu dönemde sadece Türkiye’de gözlenen bir gelişme değildir elbette. Özellikle Amerika’da etkili ve yaygın bir kesimce etkilerinin izlenebildiği 2007 *mortgage* krizinin ardından konut sektörü özelinde finansın artan rolü sadece konut sektörü çalışanlarıyla sınırlı kalmayan bir ilgiye mazhar olmuş ve kapitalizmin bu yeni krizinin gayrimenkul ile ilişkisinin getirecekleri sorgulanmaya başlanmıştır.

Yaşanan kriz erken kapitalistleşmiş ülkelerde geç kapitalistleşmiş ülkelere göre daha sarsıcı sonuçlar doğurduğundan, yapılan araştırmalar çoklukla erken kapitalistleşmiş ülke coğrafyalarına yoğunlaşmıştır. Böylesi bir odak, kapitalizmin krizlerini anlamak üzere ortaya atılan soyut tartışmaların ana akım ve eleştirel yorumlarından nasibini alırken, temel vurgu ikincil piyasaların gelişmesiyle birlikte konutun küresel piyasalarda işlem görebilen bir akışkan finansal varlık haline gelmesi üzerine olmuştur (Aalbers 2008; Gotham 2009).

2007 yılında Amerika’da başlayan küresel krizin öncelikle mortgage piyasasında kendini göstermiş olmasının da etkisiyle finansallaşma yazınında gayrimenkul finansallaşması önemli bir yer edinmiştir. Finansallaşma özü itibariyle 1970’lerden itibaren kapitalizmin içine girdiği krize bir çözüm arayışı olarak ortaya çıkmıştır. Amerikan ekonomisinde kâr oranlarının düşmesiyle başlayan ve giderek küresel bir nitelik kazanan kapitalizmin bu uzun dönem krizine cevaben sermaye yüzünü giderek daha fazla finansal faaliyetlere dönmüştür. Finansallaşma diye tarif edilen bu süreçte finans ve finans-dışı alanda yaşanan pek çok dönüşüm birbirlerini etkilemiştir. Eleştirel yazında hakim olan görüş, David Harvey (1985)’in ortaya attığı aşırı birikim nedeniyle sermayenin birinci döngüden yani imalat ve sanayi üretiminden ikinci döngüye yani yapıli çevre üretimi ve kentsel alanda yatırıma kaydığıdır (Aalbers 2008). Bu kayma, sermayenin birinci döngüdeki aşırı birikiminden kaynaklanmakta ve bu aşırı birikim sermayeyi mekânsal sabitlenmeye yönlendirmektedir. Ancak sermayenin inşaat sektörüne yönelmesi ardındaki tek dinamiliğin birinci döngüden ikinci döngüye aşırı birikim nedeniyle geçiş olmadığı, aynı zamanda söz konusu dönemde devletin sermayeyi ikinci döngüye yönlendirmesi olduğu da Harvey tarafından ortaya atılmıştır. Harvey’in çizgisini takip eden Gotham (2009)’a göre ekonominin gitgide ‘finansallaşmasının’ yanı sıra, önemli bir diğeri tartışma alanı da devletin, gayrimenkul sektörü ve mortgage piyasalarındaki kriz eğilimini önlemek için giriştiği yasal düzenlemelerdir. Bu süreç kuşkusuz çok katmanlı, tartışmaya açık ve farklı aktörler arasındaki ilişkilerle örülmüştür².

² Bu anlamda, devletin mekânsallığı ayrı bir önem arz etmektedir. Bu önem, Harvey’in vurgusu ile sınırlı kalmayacak kadar geniş bir tartışma alanına sahip olmakla birlikte, Türkiye örneğinde de temel bir öneme sahiptir. Devlet müdahalesinden kastımız, sınıf mücadelesinin

Ardındaki dinamikler ne olursa olsun sermayenin yapılı çevre üretimine yönelebilmesi için gelişkin bir finansal sisteme ihtiyaç vardır. Bu hem yapılı çevre üretimi hem de bu üretimin gerçekleşmesi için gereklidir. Finans ve inşaat/gayrimenkul arasındaki karşılıklı ilişki sermaye birikim koşulları, finansal piyasaların gelişmişlik düzeyleri ve değişen devlet politikalarını benimseyen farklı coğrafyalarda elbette farklı biçimler almaktadır. Ne var ki ülkenin maddi koşullarıyla farklı biçim alan bu ilişkinin her coğrafya için geçerli olan yanı gayrimenkul sektöründe hem üretim hem de realizasyon sürecinde kredinin oynadığı artan roldür. Harvey (2015)'in de belirttiği gibi, gayrimenkulde üretim ve dolaşım süresi diğer pek çok metaya göre oldukça uzundur. Gayrimenkulde sermaye döngüsünün uzun olması kredi sağlayacak finansal kurumların varlığını sektör açısından elzem kılmaktadır. Ne var ki, kredi ile finanse edilen gayrimenkul üretimi giderek talepten bağımsız hale gelir. Bir süre sonra bu artan arzın talepte karşılığını bulması da yine krediyi gerektirir. Genel olarak baktığımızda, hem arz hem de talebin aynı finansal kurumlarca fonlanması hem arzı hem de talebi manipüle eder ve gayrimenkul sektöründe üretimin arz ve talepten bağımsız şekilde artmasına neden olur. Bu durum sektörde fiyatların aşırı artmasını ve gayrimenkul sektöründe balon oluşmasını da beraberinde getirir.

Sermayenin yapılı çevreye yöneliminin finansal sistemle ilişkilmesi özellikle finansallaşma döneminde yoğunlaşmış ve yeni bir biçim almıştır. Bu yeni biçimin en belirgin hali mortgage piyasasında menkul kıymetleştirmedir. Amerika'da krize giden süreçte bankalar kredi vermeye değer buldukları kimselere uyguladıkları "*prime oranlar*"dan kredi almaya maddi durumları ve kredi sicilleri elverişli olmayan ve dolayısıyla borcu geri ödeyememe ihtimali yüksek olan kesimlere yüksek maliyetle ikincil kalite ipotek kredileri kullandırılmıştır. "*Subprime*" adı verilen bu kredilerin en yaygın olduğu alan

---

farklı uğraklarında bu mücadelelerin bir parçası olarak ortaya çıkan çatışma ve çelişkilere devletin yanıt üretmesidir (Clarke 1991). Devlet müdahalesi, Gotham (2009)'ın iddia ettiği gibi, sadece kriz anlarında müdahale eden bir devlet kavramasından ziyade, hem toplumsal hayatın bekası hem de sınıf mücadelesinin çatışmalarına yanıt üreten sürekli bir süreç olarak kavranmalıdır.

olan mortgage kredisi, yani uzun vadeli ipotekli konut kredisidir. Subprime kredilerin paketlenerek tekrar satılması (varlığa dayalı menkul kıymetleştirme) daha önceden finansal sistemin dışında kalmış kimşelerin de finansal sisteme dahil edilmeleri için olanak yaratmıştır. Bu durum paketlenen kredilerin bilanço dışı finansman sağlayarak kredi veren kuruluşların daha yüksek likidite tutmalarına imkan sağlaması sayesinde olmuştur. Böylece, bu yeni evrede bir yandan gayrimenkul sektöründeki gelişmeler giderek finansal piyasalardaki gelişmelere daha da bağımlı hale gelirken, öte yandan finansal piyasalardaki gelişmeler de gayrimenkul sektörünü etkiler hale gelmiştir (Aalbers 2008; Buckley ve Hanieh 2014). Sonuç olarak, finans ve gayrimenkul sektörleri arasındaki tamamlayıcılık ve karşılıklı bağımlılık ilişkisi daha da pekişmiştir.

Türkiye gibi konut sektöründe henüz ikincil piyasaların gelişmediği geç kapitalistleşmiş ülkelerde inşaat sektöründeki yatırımlarla ilgili temel tartışma konusu sektörde hem arz hem de talebin yaratılmasında kredi mekanizmasının oynadığı artan roldür. Türkiye’de 2000’li yıllarda devletin artan teşvik ve yasal düzenlemeleriyle inşaat sektörüne kayan sermaye hem yurt içi hem yurt dışı kredi olanaklarını kullanarak yatırımlarını arttırmıştır. Bu artan stokun gerçekleşmesi ancak ve ancak talep tarafını teşvik eden bir kredi genişlemesiyle mümkün olmuştur. Bu nedenle, sektörün yatırımlarını arttırması için yapılan arzı arttıran düzenlemelerin yanı sıra sektörün artan finansman gereksinimini karşılayacak ve talebi uyuracak yeni finansal araçlar da sermaye piyasaları aracılığı ile yaratılmaya başlanmıştır. Kredinin artan rolü bir yana gayrimenkul sektörünün finansallaşması diye tarif edebileceğimiz süreç ise, Türkiye’de de erken kapitalistleşmiş ülkelerde görüldüğü gibi, gayrimenkulün kullanım amacının ötesinde giderek bir yatırım aracı olarak görülmesiyle şekillenmiştir. Türkiye’de bu süreçte mortgage kredilerinde ikincil piyasalar oluşmamış; fakat gayrimenkul sektörüne yönelik farklı yatırım araçları ortaya çıkmıştır. Yazının bir sonraki bölümünde bu iki temel gelişme, yani bir yandan gayrimenkul arz ve talebinde kredinin artan rolü ve diğer yandan gayrimenkulün giderek bir yatırım aracı haline gelmesi Türkiye üzerinden ele alınacaktır.

Türkiye’de İnşaat ve Finans İlişkisi: Yeni Finansal Araçlar ve Kurumlar

Türkiye’de 2000’li yıllarda inşaat ve finans ilişkisinin nasıl şekillendiği ülkedeki sermaye birikim dinamikleri ve bu süreçte devletin yeniden yapılandırılması ile sektördeki rolünün artmasıyla yakından ilgilidir. İnşaat ve finans alanındaki gelişmelere sermaye açısından bakacak olursak, ilk olarak 2000’li yıllarda tekstil, yiyecek, ilaç ve elektronik gibi pek çok farklı alanda faaliyet gösteren sermayenin son dönemde artan bir hızla inşaat sektörüne yönelmiş olduğunu görüyoruz. Türkiye’de son yıllarda sermaye birikiminin çıkmazları diğer bir deyişle sanayide sabit yatırımların durağan seyretmesi inşaatı giderek daha cazip bir faaliyet alanı haline getirmiştir³. Bu cazibe, devlet müdahaleleriyle inşaat yatırımları üzerinden kamudan özel sektöre sürekli bir kaynak transferinin yaratılmasıyla arttırılmaktadır.

Türkiye’de 2000’li yıllarda inşaat ve finans sektörleri arasındaki ilişkinin nasıl şekillendiği, sermaye birikim dinamikleri ve finansallaşmanın 2000’li yıllarda aldığı yeni biçimden bağımsız olarak değerlendirilemez. 2001 yılında yaşanan Cumhuriyet tarihinin en büyük krizinin ardından, sermaye fraksiyonları ile sermaye, devlet ve toplum arasındaki ilişkilerin de yeniden yapılandığı bir sürece girilmiştir. Yaşanan kriz ve ardından 2002 yılında AKP’nin iktidara gelmesiyle burjuvazinin halihazırda onaylamış olduğu IMF destekli neoliberal programın uygulanması hız kazanmıştır. Böylelikle Türkiye’de 2000’li yıllar devletin kamu idaresindeki rolünün yeniden tanımlanması, daha önce görülmemiş seviyelere ulaşan özelleştirmeler, emek piyasasında artan güvencesizleşme, esnekleşme ve sosyal güvenlik sisteminin yeniden yapılandırılması gibi süreçlerle şekillenmiştir. Kriz sonrası dönemde yeni iktidara gelen AKP geçen zaman içinde kentsel siyaset alanında başat siyasalardan biri olan kentsel dönüşüm politikaları ile başlayan çeşitli mekânsal müdahaleler yap-

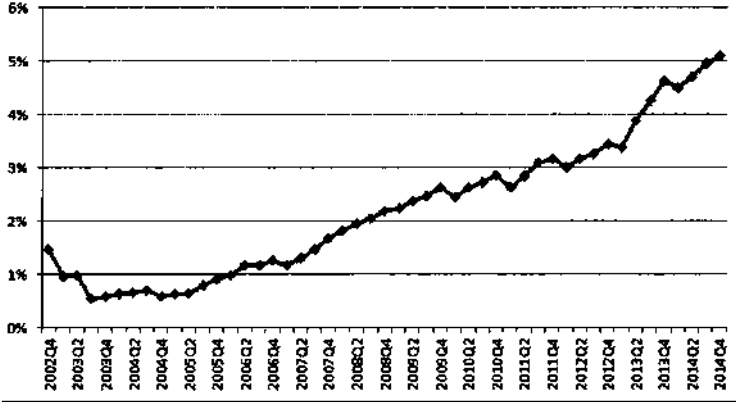
³ Son yıllarda inşaat sektörüne yönelen sermaye gruplarından bazıları şunlardır: Torunlar Holding, Anadolu Holding, Zorlu Holding, Sanko, Kale Kilit, Eczacıbaşı Holding, Ulusoy Holding, Şahinler Holding, Şölen Chocolate, Mutlu Battery, Kiler Holding, Selçuklu Holding, Özdelek, Orjin Group, Kibar Holding ve Pehlivanoğlu (Today’s Zaman 2014).

mıştır. Geçen on üç yılda, deprem tehlikesine bir yanıt olarak ekonomik ömrü dolmuş konutların yenilenmesi iddiasıyla ortaya atılan kentsel dönüşüm projeleri bugün uygulanacağı yerelde farklı ölçekler ve uygulanacağı alanların kendine özgü niteliklerine (tarihi bölge, konut sahipliği gibi) göre çeşitli biçimler alabilmektedir. Bu siyasanın geldiği son aşama, bu uygulamanın finansman biçimi olan kentsel dönüşüm kredisi kullanımı ile birleştirilmesidir. Böylesi müdahalelerle sermayeyi inşaat sektörüne yatırım yapmaya hem teşvik eden hem de sermayenin bu yöndeki taleplerine yanıt üretmek üzere daha önce deneyimlenmemiş sayı ve kapsamda kırsal ve kentsel mekânı düzenlemeye dönük yasal ve yönetsel değişikliklere girişmiştir. Ancak, bu yazıda incelemeye konu olan alan, tüm bu değişiklikleri Türkiye’de finansallaşma ve inşaat sektörü arasındaki yakın ilişkinin inşası üzerinden okumaktır.

Türkiye’de finansallaşmanın yeni dinamiklerini de şekillendiren 2000’li yılların temel özelliği kamu açığının yerini giderek özel sektör açığının almasıdır. Özel sektör borçlanmasıdaki artışı en net gördüğümüz alanlardan biri, Türkiye’de büyümenin motor gücü olarak tarif edilen inşaat sektörüdür. Türkiye’de örneğin 2002-2007 yılları arasında GSYH yıllık ortalama yüzde 7 büyürken inşaat sektörünün yıllık ortalama büyümesi yüzde 11.6 olarak gerçekleşmiştir. İnşaat sektöründeki bu hızlı büyüme sektörde borçlanma artışıyla birlikte gerçekleşmiş ve borçlanma çeşitli kanallar üzerinden sağlanmıştır. Şirket borçlanması açısından bu kanallar, bankaların inşaat sektörüne verdikleri kredilerdeki artış ve inşaat şirketlerinin yurtdışından temin ettikleri kredilerdeki artışlardır. BDDK verilerine göre 2000’li yıllarda Türkiye’de bankaların inşaat sektörüne verdikleri nakdi kredilerin GSYH’ye oranı hızla artmıştır (Grafik 1).

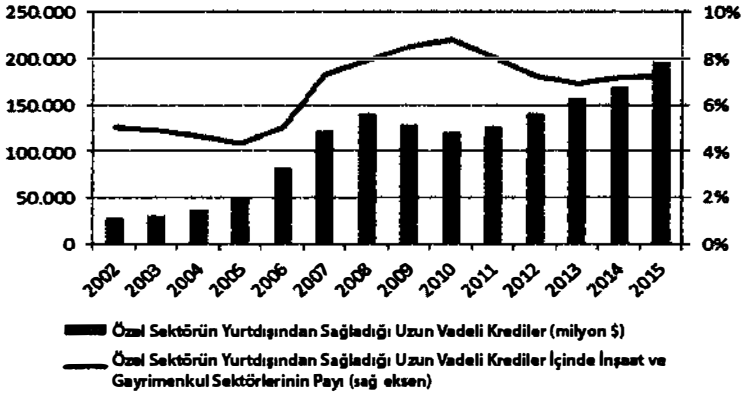
Türkiye’de inşaat sektörünün yurtdışı borçlanmasına baktığımızda özel sektörün yurtdışı borçlanması içinde inşaat ve gayrimenkul sektörlerinin borçlanma payının 2002 yılında yüzde 5’ken bu rakamın 2015 itibarıyla yüzde 7’nin üzerine çıktığını görmekteyiz (Grafik 2). Diğer bir deyişle, ele alınan dönemde inşaat ve gayrimenkul sektörleri diğer sektörlerle göre yurtdışından daha fazla borçlanmıştır.

Grafik 1: İnşaat Sektörü Kredilerinin GSYH'ye Oranı, 2002-2014

Kaynak: BDDK

Grafik 2: İnşaat ve Gayrimenkul Sektörlerinin Yurtdışı Borçlanması, 2002-2015

Kaynak: TCMB

Özel sektör yurtdışı borçlanması, Türkiye'ye özgü bir nitelik olmayıp, son yıllarda genel olarak pek çok geç kapitalistleşmiş ülkede hızlı bir artış göstermektedir. Son dönem yayınlanan uluslararası kuruluş

raporlarında bu yüksek büyümenin getirdiği risklere özellikle dikkat çekilmekte ve bu borçlanma artışının en hızlı yaşandığı sektörün inşaat olduğu belirtilmektedir (IIF 2015; IMF 2015). Döviz cinsinden yurtdışı borçlanmasının özellikle inşaat sektöründe artması özel sektörün yurtdışı borçlanmasının getirdiği riskleri daha da arttırmaktadır; çünkü diğer sektörlerin aksine inşaat yüksek döviz kazancı olmayan fakat ithalata bağımlılığı yüksek olan bir sektördür. Kullandığı birçok girdi bakımından dışa bağımlı olan inşaat sektöründe talebin daha çok iç piyasaya dönük olması yurtdışı borçlanmanın getirdiği riskleri arttırmaktadır. Hem bu riskleri azaltmak hem de talebi canlandırmak için son dönemde sektörün yabancılara yönelik satışlarını arttırabilmesi yönünde yeni düzenlemeler yapılmaktadır. Sektör temsilcileri de yabancı talebinin arttırılmasının sektör açısından ne denli önemli olduğunu sıklıkla dile getirmektedir⁴.

Bu kapsamda, yukarıda sözünü ettiğimiz inşaat sektörü büyümesinin iki temel dinamiği olan hem arzın hem de talebin desteklenmesinin talep tarafına bakarsak, Mütakabiliyet yasası olarak da bilinen ve Türkiye’de yabancılara gayrimenkul satışının önünü açan 2012 tarihli yasanın yabancılara sektöre olan taleplerini arttırmak açısından önemli bir adım olduğunu görmekteyiz. Yasanın çıkmasından sonra Suudi Arabistan başta olmak üzere Kuveyt, Katar, İngiltere ve Almanya gibi ülkelerden Türkiye’deki gayrimenkule olan talep hızla artmıştır. Artan yabancı ilgisiyle birlikte Bursa, Trabzon ve Muğla gibi pek çok farklı şehir yabancılara daha çok tercih ettikleri ve bu doğrultuda inşaat sektörünün de faaliyetlerini arttırdığı şehirler arasına girmiştir. Yabancılara bu artan ilgisinde elbette Türkiye’de gayrimenkulün bir yatırım aracı haline gelmesinin ve yüksek getiri sağlamasının önemli bir rolü vardır⁵.

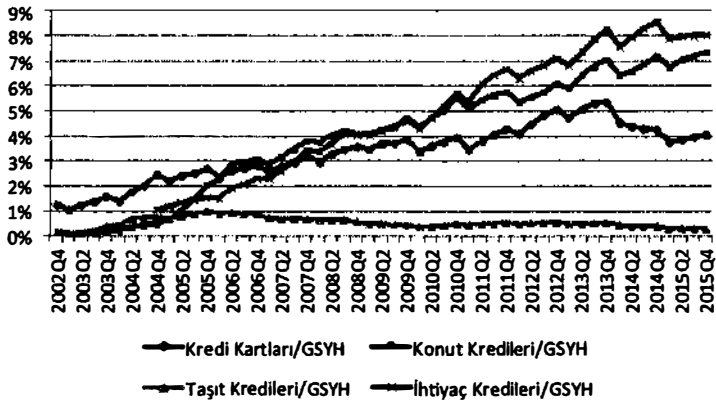
⁴ Örneğin GYODER eski başkanı Aziz Torun bir gazete röportajında şöyle demektedir: “Sektörün bütününe baktığımızda 10 yılda hızlı büyüdü. Bundan sonra bizim için en önemli talep merkezi yabancılar. Bunun için onların talebi nedir. Hangi ülke vatandaşı alıcı mı onlara bakmak lazım” (Sabah Gazetesi 2014).

⁵ Türkiye’de gayrimenkulün getirisi sektörde bir balonun olup olmadığı tartışmaları etrafında sıkça ele alınan bir konudur. Merkez Bankası tarafından yayınlanan ‘Türkiye Konut Fiyat Endeksi’ verilerine göre, Ocak 2011-Aralık 2015 arasındaki 5 yılda konut fiyatları reel olarak yüzde 31.6’lık bir artış göstermiştir. Bu artış Türkiye’de konutun cazip bir yatırım aracı

TÜİK'in konut satış verilerine göre gayrimenkulde yabancılara satış Türkiye'de yüzde 15 gibi önemli bir paya ulaşmış olsa da artan yatırımların realizasyonu için asıl teşvik edilmesi gereken yurt içi taleptir. Özellikle de incelemeye tabi tuttuğumuz 2000'li yıllarda inşaat sektörüne lokomotif bir rol atfedilerek kurgulanan büyüme modelinin devam ettirilmesi için iç talebin devlet teşvik ve desteğiyle oluşturulması önem kazanmıştır. Bu doğrultuda atılan adımlardan biri 2000'li yıllarla beraber gecekondulu, lojman ve kooperatif gibi alternatif yollarla konuta erişim hakkının giderek kısıtlanması ve buna paralel olarak mülk sahipliğinin barınma ihtiyacının tek yolu olarak teşvik edilmesidir. Konut ihtiyacının nasıl karşılanacağına dair sunulan alternatiflerde görülen bu daralma, Türkiye'de inşaat odaklı büyümenin sürdürülebilmesinin önemli bir aracı olmuştur. Hanehalklarının konuta dönük talebinin arttırılması ardındaki bir başka dinamik ise yaratılan bu konut talebinin realizasyonu için kredi kullanımının teşvik edilmesidir. Özellikle 2001 krizi sonrasında, konut kredilerinin daha önce görülmemiş seviyelere ulaşmıştır (bkz. Grafik 3). Aynı dönemde konut kredilerinin yanı sıra diğer tüketici kredisi kalemlerinde de hızlı bir artış gerçekleşmiştir. Böylelikle 2002 yılında yaklaşık yüzde 2 olan tüketici kredilerinin GSYH'ye oranı 2015 yılında yüzde 20'ye ulaşmıştır. Borçlanmadaki bu artış, reel ücretlerin durağanlaşması, gelir dağılımının ücretli çalışanlar aleyhine bozulması, emek piyasasında güvencesizliğin ve esnekleşmenin artmasıyla yakından ilgilidir (BSB 2015; Karaçimen 2016). Bu durum piyasada oluşacak herhangi bir olumsuzluk durumunda hem finansal kurumların hem hanehalklarının hem de inşaatı yapanların üstlendikleri riski arttırmaktadır (Coşkun 2013).

---

olarak değerlendirilebileceğini ortaya koymaktadır. Her ne kadar bu rakam Türkiye'de bir balonun varlığına işaret etmese de konut sektöründe bir balon olup olmadığına dair tartışmalarda asıl bakılması gerekenin ülke geneline dair verilerden ziyade bölgesel veriler olduğuna da dikkat çekmek gerekir.

Grafik 3: Tüketici Kredilerinin GSYH’ye oranı, 2002Q4-2015Q4

Kaynak: BDDK ve TÜİK verilerinden hesaplanmıştır.

Not 1: GSYH verileri dört çeyrek veri toplamı yuvarlanarak hesaplanmıştır. İhtiyaç kredisi verileri sadece 2004 sonrası için mevcuttur.

Not 2: 2015’ten itibaren BDDK ihtiyaç verilerine diğer tüketici kredilerini de dahil etmiştir. Verilerin uyumluluk göstermesi açısından önceki yıllara ait ihtiyaç kredisi verilerine de diğer krediler eklenmiştir.

Kredi teşviki, tüketicilerin ve sermayenin taleplerine yanıt üretmek üzere devletin şekillendirilmesiyle çeşitli biçimler almıştır. Bunlardan en önemlilerinden biri, 2004 yılında konut kredisi faiz oranlarının düşürülmesi ve vade yapılarının uzatılmasıdır⁶. 2007 yılında mortgage (tutsat) yasasının yürürlüğe girmesi de konut kredisi talebini arttıran önemli bir unsur olmuştur. Fakat burada Türkiye’de mortgage’dan bahsederken bu piyasaların erken kapitalistleşmiş ülkelerde görülen piyasalardan ne anlamda farklılaştığını ortaya koymak gerekir. Yuka-

⁶ 2004 yılı ortasında yüzde 2.57 olan tüketici kredisi faiz oranı 2005 sonunda yüzde 0.99’a düşmüştür. Bugünlerde konut kredisi faizlerinin yeniden yüzde 1’in üzerine çıkması sektör temsilcilerini kaygılandıran temel gelişmelerden birini oluşturmaktadır. Faizlerdeki bu artışa karşın geliştirilen bir çözüm yolu olarak bazı büyük inşaat firmaları satışlarını arttırmak için senetle satışa geri dönmeye başlamıştır. Senetle satışlardaki artışın bir başka nedeni de Türkiye’de yabancılara konut kredisi kullanma imkanının verilmemesidir. 2016 yılı Mayıs ayı itibariyle markalı konut satışlarında peşinat kullanım oranı yüzde 27, banka kredisi kullanım oranı yüzde 40 ve senet kullanım oranı yüzde 33 olarak gerçekleşmiştir (Reidin-Gyoder 2016).

rida söz edildiği gibi, erken kapitalistleşmiş ülkelerde gayrimenkulün finansallaşması dediğimizde ilk akla gelen varlığa dayalı menkul kıymetleştirme üzerinden ikincil piyasaların gelişmesidir. Türkiye gibi geç kapitalistleşmiş ülkelere baktığımızda ise varlığa dayalı menkul kıymetleştirme sürecinin gelişmediğini görmekteyiz. Türkiye’de 2007 yılında yürürlüğe giren mortgage yasası konut kredisi kullanımının şartlarını düzenlemenin yanı sıra birincil konut piyasasının gelişmesine destek olacak ikincil piyasanın oluşturulmasını da amaçlamıştır. Tüketicilerin aldığı konut kredilerinin, bankalarca ‘ipotek teminatlı menkul kıymet’e dönüştürülmesiyle beraber devlet tahvili ya da hazine bonosu gibi yeni bir sermaye piyasası aracı oluşturulacağı düşünülmüştür. Aslında burada hedeflenen, Türkiye gibi yüksek büyüme potansiyeline sahip bir konut piyasasında ikincil piyasanın oluşturulmasıyla bankalar için yeni bir fon kaynağı yaratılması ve vade yapısının da uzamasına imkan tanınmasıdır. Fakat Türkiye’de ipotek teminatlı menkul kıymetlerin devlet iç borçlanma senetleri gibi finansal varlıklara alternatif oluşturamaması, bankaların yurtdışından borçlanmayı daha cazip bulmaları ve genel olarak Amerika’daki kriz sonrası bu piyasalara olan güvenin sarsılmış olması gibi nedenlerle ikincil mortgage piyasası hedeflendiği gibi gelişmemiştir.

Türkiye’de ikincil piyasalar gelişmese de gayrimenkul sektörünün finansallaşması süreci farklı finansal kurum ve araçların gelişmesi yolu ile yaşanmaktadır. Diğer bir deyişle, konut kredilerinin bankalarca ipotek teminatlı menkul kıymete dönüştürülmesinden ziyade Gayrimenkul Yatırım Ortaklığı (GYO), Gayrimenkul Yatırım Fonu (GYF), sukuk ve gayrimenkul sertifikası gibi farklı finansal kurum ve araçların yaygınlaşması yoluyla sektör finansallaşmaya başlamıştır. Türkiye’de inşaat sektöründe yaşanan hızlı arz artışına karşılık bu yeni finansal araçlar vasıtasıyla sermaye piyasası üzerinden sektöre yeni kaynaklar yaratılması amaçlanmaktadır. İnşaat sektörü temsilcileri Türkiye’ye artan göç, yılda 650 bin civarında gerçekleşen evlilik ve artan boşanma oranları gibi nedenlerle konut talebinin hızla artmasını beklemektedir. Bu etmenlere ilaveten kentsel dönüşümle bağlantılı olarak yapılması beklenen 7 milyon konut ve deprem riski nedeniyle pek çok binanın yenilenme gerekliliği gibi kanallar üzerinden hükümet politikaları ko-

nutta talep artışını teşvik etmektedir. Önemli bir istihdam artışı yaşanmadığı, reel ücretlerin durağan seyrettiği, sermayenin giderek üretken olmayan sektörlerle yöneldiği bir ortamda bu talebin gerçekleşmesi yeni kredi kanallarının açılması ve kredi kullanımının kolaylaştırılması gerektirmektedir. Fakat bu kredi artışının da sektördeki büyümenin devamlılığını sağlayacak talebi yaratması olası görünmemektedir. Bunun temel sebebi ağırlıklı olarak mevduatlar üzerinden kaynak sağlayan bankacılık sisteminin inşaat sektörünün artan kaynak ihtiyacını bir noktadan sonra cevap vermekte yetersiz kalmasıdır.

Erken kapitalistleşmiş ülke örneklerine baktığımızda bu ülkelerde varlığa dayalı menkulleştirme sayesinde yaşanan yeni kaynak yaratımı olmadan kredilerin orta ve alt sınıfa bu denli yaygınlaştırılmasının mümkün olmadığı görülmektedir. Benzer şekilde Türkiye’de de bugün inşaat sektörünün beklentileri doğrultusunda hızla büyüebilmesi yeni finansal araçların yaratılmasını gerektirmektedir. Bu yeni finansal araçların yaratılması şu anda Türkiye’de getirisi başka herhangi bir finansal yatırım aracıyla karşılaştırılmayacak denli yüksek olan gayrimenkule fon akışının kolaylaştırılması açısından elzem bir nitelik taşımaktadır.

Türkiye’de gayrimenkul sektöründe finansallaşma dediğimizde ilk akla gelen ve son dönemde sayıları hızla artan GYO’lar aracılığıyla, geç kapitalistleşmiş ülkelerde çok daha erken bir süreçte başlamış olan, emlak yatırımlarının giderek tahvil, hisse senedi vb. herhangi bir finansal varlık yatırımı olarak algılanmaya başlamıştır. İnşaat/konut sektöründe finansın hakimiyetinin giderek artmasında önemli rol oynayan GYO’ların ayırt edici temel özellikleri, bu yatırım ortaklıkları aracılığıyla kurumsal yatırımcının doğrudan inşaat yatırımı yapması yerine, bir finansal şirketten hisse alarak dolaylı yoldan inşaat yatırımı yapmasıdır. Diğer bir deyişle, yatırımcılar taşınmaz mal almak yerine GYO’ların çıkardığı daha likit varlıkları (teminatı taşınmaz mallar olan menkul kıymetleri) almaktadır. Böylelikle normalde gayrimenkul, banka kredisi ve kamusal kaynaklar gibi birinci dereceden kurumsallıklar üzerinden finanse edilirken bu tür yeni kurumların ortaya çıkmasıyla yatırımcı özelleşmiş bir finansal kurumda hissedar olarak gayrimenkule dolaylı yoldan yatırım yapmaktadır (Theurillat 2009).

Sonuç olarak bu kurumsal aracılık sayesinde konut, otel ve AVM gibi gayrimenkuller, üçüncü şahıslar için finansal varlıklara dönüştürülebilmektedir. Böylece gayrimenkul çok daha likit hale gelmektedir.

Türkiye’de GYO’ların kuruluşu çok eskilere dayanmamaktadır. İlk kez 1998 yılında kurulan GYO’ların 2008-2014 yılları arasında sayıları hızla artmıştır. Torunlar GYO ve yüzde 49 TOKİ iştiraki ile kurulan Emlak Konut GYO⁷ örneklerinde de görüldüğü gibi, bu kurumlar hızla tekelleri yapıya dönüşmektedirler. Kurumlar vergisi ve gelir vergisinden muaf olmaları sebebiyle bu finansal kurumların gelişmesinde devlet desteği önemli rol oynamaktadır. Portföylerinde taşınmaz mal tutan GYO’lar, bu taşınmazların alım satımından ve kiraya verilmesinden gelir elde ederler. Özellikle kira geliri GYO’ların kârlılığı açısından oldukça önemlidir. Satışların iyi gitmediği dönemlerde AVM ve benzeri gayrimenkullerden elde ettikleri kira gelirleri GYO’ların üstlendikleri riskleri azaltmaktadır. GYO’lar Türkiye’de henüz beklenen güce ulaşmamış olsalar da gayrimenkulün tekelleri piyasalarda nasıl bir yatırım aracı haline geldiğini göstermeleri bakımından önemli kurumlar olarak değerlendirilebilirler. Çelik vd. (2016) tarafından yapılan araştırmada piyasadaki görece daha az paya sahip bir GYO başkanı ile yapılan görüşmeden aktarılanlara göre, tekelleri yapıdaki Emlak Konut GYO’nun onlar açısından çelişkili bir yapısı vardır. Aynı görüşmeci, Emlak Konut GYO elinde bulundurduğu fazla sayıda ve değerli mal varlığı ile piyasada haksız rekabet yaratırken, aynı zamanda sektördeki yatırımcı sayısını yaklaşık 10 katına çıkarabilme kabiliyeti ile sektörün olumlu yönde büyümesini de sağladığına dikkat çekmektedir. Bu aktarımdan da anlaşılacağı üzere, büyümekte olan bir sektörün finansallaşma ile güçlü bir bağ kurmasının örülmesi sürecinde bu tip asimetrik büyümeler farklı sermaye grupları açısından piyasanın yatırımcıları çekmesi için teşvik ve destek yaratmada devlete baskı kurmada gizli stratejik bir ortaklık olarak görülebilir.

GYO’ların yanı sıra henüz gayrimenkul sektöründe yeni yeni yer bulan başka bir finansal yenilik de GYF’lerdir. GYO’lar bir şirkete karşılık gelirirken, GYF’ler mal varlıklarıdır. Diğer bir deyişle, kişiler

⁷ 2014 yılı SPK verilerine göre Emlak Konut GYO 9.006.000.000 TL ve Torunlar GYO da 1.535.000.000 TL portföy değeri ile piyasadaki 31 adet GYO arasında en yüksek paya sahip iki GYO’dur.

GYO’ya yatırım yaptığında bir şirkete, GYF’ye yatırım yaptığında ise bir gayrimenkul projesine yatırım yapmış olur. GYF’ler sadece nitelikli yatırımcıların alımına açık olduğundan GYO’lara göre daha az düzenlemeye tabidirler. Ne var ki sektör temsilcileri sınırlı sayıda bulunan bu düzenlemeleri de kendileri açısından engel olarak görmekte ve SPK düzenlemelerine tabi olmayan *hedge* fon (serbest yatırım fonu) türü finansman biçimlerinin sektöre girmesi gerektiğini öne sürmektedirler.

GYO ve GYF’ler gibi yatırım araçlarının dışında, Türkiye’de gayrimenkul piyasasında yer edinmeye başlayan diğer finansal araçlar arasında sukuk ve gayrimenkul sertifikası yer almaktadır. Kira sertifikası ya da uluslararası finasta bilinen adıyla sukuk, İslami yatırımcılara yönelik faizsiz bono veya tahvillerdir. Faiz yerine kira geliri getiren yapısı nedeniyle sukuk faize duyarlı kesimleri de finansal piyasalara çekmeye yönelik olarak geliştirilmiş bir piyasa aracıdır. Türkiye’de 2010 yılında yasalaşan; fakat 2012 itibarıyla büyük ihraçların gerçekleştiği sukuk piyasasında hedef Körfez’de biriken sermayenin Türkiye’ye çekilebilmesidir.

Son olarak, bu yazının yazıldığı sıralarda yürürlüğe girmesi için çalışmaların sonlanmakta olduğu gayrimenkul sertifikalarında ise belirli bir gayrimenkul projesini gerçekleştirmeyi üstlenenler inşa edilecek gayrimenkul projelerinin finansmanında kullanılmak üzere menkul kıymet ihraç ederler. Bu sertifikalara sahip olanlar inşa edilen gayrimenkulün bağımsız bir bölümünü alabilirler. Bu yeni finansal araçla amaçlanan gayrimenkulün yalnızca üst gelir gruplarına yönelik bir yatırım aracı olmaktan çıkarılıp alt ve orta gelir grubu için de tasarruflarını değerlendirebilecekleri bir finansal varlık haline gelmesidir (Dünya Gazetesi 2016). Böylelikle gayrimenkulün yüksek getirisinden faydalanmak isteyen fakat bir konut almaya yetecek kaynağı olmayan kimseler de konuta metrekare bazında yatırım yapabileceklerdir. Bu tarz araçlar gayrimenkulün çok daha rahat alınıp satılabilmesini sağlayarak gayrimenkulü taşınmaz bir mal olmaktan çıkarıp adeta taşınır bir finansal varlık haline getirmeyi hedeflemektedir.

Sonuç

Türkiye ekonomisi içinde inşaat sektörünün artan rolünü ortaya koyduğumuz bu çalışmada dünyada artan inşaat sermayesi birikimi-

nin Türkiye coğrafyasında nasıl bir biçim aldığı üzerinde duruldu. Bu çerçevede özellikle 2000'li yıllarla beraber yoğunlaşan neoliberal dalga ve finansallaşmanın da etkisiyle AKP iktidarının inşaat sektörüne yatırımı teşvik eden siyasalarından hareketle Türkiye'de gayrimenkul ve finansın yeniden yapılanan ilişkisine odaklanıldı.

Yazında önemli bir yer tutan, finansallaşma ve gayrimenkul ilişkisinin temel tartışmalarından biri olan sermayenin aşırı birikim nedeni ile birinci döngüden ikinci döngüye akması bir başlangıç noktası olarak faydalı olsa da bazı sınırlılıklar içermektedir. Bu sınırlılıkları aşmada önemli bir tartışma alanı olan devletin bu yeniden yapılandırma sürecindeki artan rolüdür. Özellikle Türkiye coğrafyasında önem arz eden artan devlet müdahalesi ile finans ve gayrimenkul sektörleri arasındaki gelişmeler birbirini daha etkiler hale gelmiş ve iki sektör arasındaki hem tamamlayıcılık hem de karşılıklı bağımlılık ilişkisi güçlenmiştir. Türkiye'de bu ilişkinin derinleşmesinde hem arz hem de talep yönünden belirleyici olan kredi mekanizması başat rol oynamaktadır. Devletin tüketici ve sermaye sahiplerinin taleplerine yanıt üretmek için giriştiği müdahalelerle kredi kullanımı her iki taraf için de teşvik edilmiş ve devlet, sermaye ve tüketiciler arasındaki ilişkinin karmaşık yapısı yeni finansal araç ve kurumlarla çeşitlendirilmiştir.

Türkiye'de devlet, inşaat sermayesi ve finans arasındaki bu çok boyutlu ilişkiler yumağı sadece sermaye birikiminin sürekliliği açısından değil, bu süreçte iktidarın yeniden üretilmesi için de bir zorunluluk oluşturmaktadır. Burada altı çizilmesi gereken temel husus, bu çok boyutlu ilişkiler sisteminin çok belirlenimli ve istikrarsızlık yaratacak nitelikte olduğudur. İlk olarak, en büyük istikrarsızlık sermayenin küresel finansal piyasalarla kurduğu ilişkinin doğrudan siyasal iktidarın otonomisine tabi olmayışında ve bunun getirdiği kriz potansiyelinde yatmaktadır. Bu anlamda en büyük tehdit dış kaynak girişine bağlı büyüme stratejisine dayalı bir büyüme stratejisi altında inşaat sektörü başta olmak üzere özel sektörün artan döviz borcudur.

İkincisi özellikle alt gelir grupları için tarif edilen zorunlu konut talebi bu grupların giderek daha yaygın bir şekilde borçlanmaları anlamına gelmektedir. Fakat bu toplumsal kesimlerin krizlerden ve içinde bulundu-

ğumuz tarzda bir uzun dönem durgunluktan doğrudan en çok etkilenenler olmaları, söz konusu talebin ve beraberindeki borçlanmanın sürdürülebilmesinin sınırlarına da işaret etmektedir. İnşaat odaklı büyümenin dayandığı tüm bu hassas dengeler siyasal iktidarlara eninde sonunda inşaat sektöründe konut dışı bayındırlık yatırımlarına sevk ederek kamu merkezli mega projelerin hayata geçirilmesi zorunluluğuyla yüz yüze getirmektedir. Örneğin, üçüncü köprü, bağlantı yolları, kanal projesi gibi büyük kentsel (altyapı) projelerin özellikle İstanbul gibi arsa değeri yüksek olan ve bu yatırımlarla beraber konut arzının söz konusu bölgeler ve bağlantılar üzerinde yükseleceği alanlarda ihale edilip uygulamaya başlanması bu kapsamda değerlendirilebilir. Bu ölçekte projelerde hatırlatılması gereken en önemli noktalardan biri bu projelerin hazine garantileri ile destekleniyor olmasıdır⁸. İnşaat sektörü üzerinden büyümek sermaye birikimindeki artıştan ziyade varlık değerlerindeki artışla büyümek demektir. Bu büyüme kapitalizme içkin değer üretimiyle doğrudan bağlantılı olmadığından daha kırılgan ve istikrarsızdır. Türkiye’de bu anlamda istikrarsızlığın giderek yoğunlaştığı bir salınımın eşiğindedir.

Kaynakça

- Aalbers, M. (2008). “The Financialization of Home and the Mortgage Market Crisis”. *Competition and Change*, 12 (2): 148–66.
- Balaban, O. (2011). “İnşaat Sektörü Neyin Lokomotif?” *Birikim*, 270, 19-26.
- BSB (Bağımsız Sosyal Bilimciler) (2015). *AKP’li Yıllarda Emeğin Durumu*, İstanbul: Yordam Kitap.
- Buckley, M. ve Hanieh, A. (2014). “Diversification by Urbanization: Tracing the Property Finance Nexus in Dubai and the Gulf”, *International Journal Of Urban & Regional Research*, 38 (1): 155-175.
- Clarke, S. (1991). *The State Debate*, New York: Palgrave.
- Coşkun, Y. (2013). “Housing-construction Market Risks in Turkey: Overrated or Underestimated?”, *Housing Finance International*, 26 (4): 47-55.
- Çankıcı, Ç. (2017). “2001 Krizi Sonrası Türkiye’de Büyük Ölçekli Kentsel Yatırım Projeleri: İstanbul Örneği”, Bedirhanoglu, P. vd. (Der.) *Finansallaşma Kıskaçında Türkiye’de Devlet, Sermaye Birikimi ve Emek*, Ankara: Notabene Yayınları.
- Çelik, Ö. (2013). *Changing Forms and Strategies of State Intervention in the Hou-*

⁸ Daha fazla bilgi için, bu kitap içinde yer alan Çankıcı (2017)’ya bakınız.

- sing of Poor in İstanbul*, Unpublished PhD Thesis, Sheffield: University of Sheffield.
- Çelik, Ö., Topal, A. ve Yalman, G. (2016). *Finance and Housing Provision in İstanbul*, FESSUD Working Paper.
- Dünya Gazetesi (2016). “Dar Gelirliye ‘Gayrimenkul Sertifikası’ ile Kazanç İmkânı”, 13 Mart, <http://www.dunya.com/ekonomi/ekonomi-diger/dar-gelirliye-gayrimenkul-sertifikasi-ile-kazanc-imkani-293466h.htm>, erişim tarihi: 12 Mayıs 2016.
- Diñçel, G. (2015). “Büyüme Bağlamında İnşaat Sektörü”, TSKB Araştırma, Ekonomik Araştırmalar, İstanbul.
- Gotham, K.F. (2009). “Creating Liquidity out of Spatial Fixity: the Secondary Circuit of Capital and the Subprime Mortgage Crisis”, *International Journal of Urban and Regional Research*, 33 (2): 355–71.
- Gül, Z. B., Çağatay, S. ve Taşdoğan, C. (2014). “Input-Output Analysis of Turkish Construction Industry by using World Input-Output Database for 2002-2011 Period”, 22. Input-Output Society konferansında sunulmuş bildiri, 17-19 Temmuz 2014, Portekiz.
- Harvey, D. (1985). *The Urbanization of Capital: Studies in the History and Theory of Capitalist Urbanization*, Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Harvey, D. (2015). *Asi Şehirler: Şehir Hakkından Kentsel Devrime Doğru*, İstanbul: Metis.
- IIF (International Institute of Finance) (2015). “Corporate Debt in Emerging Markets: Where Are the Risks?” Ocak.
- IMF (International Monetary Fund) (2015). “Vulnerabilities, Legacies, and Policy Challenges Risks Rotating to Emerging Markets, *Global Financial Stability Raporu*, Ekim.
- Karaçimen, E. (2016). “Consumer Credit as An Aspect of Everyday Life of Workers in Developing Countries”, *Review of Radical Political Economics*, 48 (2): 252-268.
- Öngel, S. F. (2014). “Türkiye’de Taşeronlaşmanın Boyutları”, *DİSK-Ar Bülteni*, Kış, 38-51.
- Reidin-Gyoder (2016). “Yeni Konut Fiyat Endeksi”, Mayıs 2016, http://www.gyoder.org.tr/img/mc-content/20160614151050_2719mayis.pdf, erişim tarihi: 14 Haziran 2016.
- Sabah Gazetesi (2014), “Türkiye’de Konutta Balon Olmaz”, 25 Ağustos, <http://www.sabah.com.tr/emlak/2014/08/25/torun-turkiyede-konutta-balon-olmaz?paging=3>, erişim tarihi: 12 Haziran 2016.
- Theurillat, T. (2009) “The Negotiated City: Between Financialisation and Sustainability”, Research Group in Territorial Economy. University of Neuchâtel.
- Today’s Zaman (2014), “Construction Boom Eats Away at Turkish Industrial Investments”, http://www.todayszaman.com/anasayfa_construction-boom-eats-away-at-turkish-industrial-investments_358500.html, erişim tarihi: 16 Haziran 2016.

2001 Krizi Sonrası Türkiye’de Büyük Ölçekli Kentsel Yatırım Projeleri: İstanbul Örneği ¹

Çağrı Çarıkçı

Giriş

2000 sonrasında dünya ölçeğinde oldukça ağır bir şekilde yaşanan kentsel mekânın metalaşma sürecinin temelinde sermayenin üretim alanında aşırı birikim ve değersizleşme tehdidine karşı farklı alanlarda yatırıma yönelme eğilimi yatmaktadır. Kentler yeni sermaye birikimi stratejileriyle sanayisizleşirken kentsel alanların metalaşması bunun beraberinde gelmiştir. Yapılı çevre bir yandan sermayeyi çekecek biçimde yeniden üretilirken, diğer yandan büyük ölçekli kentsel yatırımlar ile yerel ve küresel gayrimenkul piyasasının yatırım yapmasına olanak veren yeni mekanlar üretilmeye başlanmıştır. 1980 sonrasında ve özellikle de 2000’li yıllardan itibaren Türkiye ve İstanbul diğer ülke ve kent deneyimlerine benzer bir dönüşüm geçirmiştir. Tarihsel olarak kapitalizmle daha geç ve daha eşitsiz şartlarda tanışan Türkiye, 1980’li yıllarda başlayan ve 2000’li yıllarda yoğunlaşan küresel ekonomiye eklemlenme politikaları kapsamında benzer bir gelişme göstermektedir. İnşaat sektöründe önceki dönemlere oranla gerçekleşen büyüme ve genişleme ile kentsel mekân yeniden üretilmektedir.

Bu durumun İstanbul’da en önemli örneği 1970 sonrasında büyük ölçekli ulaşım yatırımları ve sonrasında ortaya çıkan mekânsal dönü-

¹ Bu makale, “*Büyük Yatırım Projelerinin Ekonomi Politikası ve Kentin Dönüşümü: İstanbul Deneyimleri*” başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

şümlerdir². Bu dönüşümün temelinde aynı zamanda kamu yatırım politikalarında ortaya çıkan değişim yatmaktadır. 1980 sonrası dönemde devlet tarafından sürdürülen kamu hizmeti sunumu özelleştirme ve piyasalaştırma şeklinde meta alanına dâhil edilirken, kamu yatırımları ise kamu özel ortaklıkları yoluyla meta alanına dâhil edilmiştir. Özel sektör kamu özel ortaklığı yöntemi ile büyük ölçekli yatırım projelerinde gerek finansman gerekse karar alma süreçlerinde önemli bir aktör halini almakta, devlet ise risk üstlenici ve garantör konumuna gelmektedir. Bununla birlikte yatırımlar finansal açıdan daha büyük ölçekli projelere dönüşmektedir. 1980'li yıllardan günümüze büyük ölçekli projelerle yaratılan kentsel rantlar yerel ve uluslararası sermaye için önemli bir birikim kaynağı olmaya başlamış; büyük ölçekli şirketlerin yanı sıra küçük ölçekli şirketler ise siyasal iktidar ile bağlantılarının da yardımıyla büyüyerek etkilerini arttırmıştır. Türkiye de dâhil olmak üzere erken kapitalistleşmiş ülkelerin çeperlerinde yer alan ülkelerin henüz keşfedilmemiş kentsel yatırım alanları, uluslararası yatırım ağının bir parçası haline gelmiştir. Kentlerde yavaş yavaş gelişmeye başlayan kentsel emlak piyasasını da uluslararası yatırım ağının bir parçası olarak dikkate almak gerekir. Yapılı çevre, merkezi ve yerel yönetimler aracılığı ile bu dönüşüme daha esnek ve daha çabuk cevap verecek şekilde yeniden inşa edilmektedir. 2001 sonrası dönemde kentsel alanların kullanımı ve düzenlenmesi önceki dönemlerden farklılaşırken spekülative süreçler, sermayenin ilgisi, bireysel borçlanma gibi olgular sonucu kentsel alanlar aşırı değerlendirilmiştir. Bu çalışmada bir meta olarak kentsel mekanın ve yapılı çevrenin, sermayenin birikim kaynağı olarak yatırım alanına girmesi ile karşılaşılacak olaylar yatırım projeleri özelinde açıklanacaktır.

Sermayenin büyük kentsel projelere yönelimi ardındaki iki temel gelişme son dönemde dünya ölçeğinde metropollerde inşaat ve hizmet sektöründe bir işgücü talebi yaratılması; böylece bu kentlerin göç alma potansiyelinin artmasıdır. Üretken sermayenin küçüldüğü ve bunun bir kısmının inşaat sektörüne akışıyla birlikte inşaat sektörünü canlandırma ve toprak rantını maksimize etme amaçlı büyük ölçekli

² Makalenin genel bağlamını takiben, yazıda 2001 yılı sonrasında gerçekleştirilecek yatırımlar ele alınacaktır.

kentsel projeler oluşturulmaktadır. Böylece üretim sektöründen elde edilen gelir, yerini toprak rantından sağlanan gelire bırakmaktadır. Bu konudaki bir diğer gelişme, projelerin finansman biçimlerine ilişkindir. Devlet tarafından finanse edilen bu projelerde borçlanmanın yanı sıra kamu özel ortaklıkları şeklinde devletin, riskleri sermaye için minimize ederek özel sermayeye yatırım alanları açma amaçlı uygulamaları söz konusudur.

Mekân analizini sosyal bilimlere eklemleyen çalışmalar 1960’lı yılların sonundan itibaren kendini göstermeye başlamıştır. Söz konusu çalışmalar epistemolojik ve metodolojik açıdan önemli açılımlar sağlamıştır. Bu çerçevede en kapsamlı ve bütünlüklü yaklaşım, mekânın toplumsal üretimi ve toplumun mekânsal üretimi temel noktalarından hareket eden politik ekonomi okulunca ortaya konmuştur. Bu makale kapsamında, büyük ölçekli kentsel yatırımların politik iktisada ait ilişki ve süreçleri mekânsal düzeyde nasıl yapılandığı sorusuna yanıt aranacaktır. Burada politik iktisat ile kast edilen temel olgu, sermaye birikimi sürecidir. Henri Lefebvre’in “her toplumun, her üretim tarzının kendi mekânını ürettiği” önermesinden hareketle, sermaye birikiminin, kentsel yatırım projeleri aracılığıyla kendinden önceki mekân örgütlenmesini nasıl ve ne yönde dönüştürdüğünden bahsedeceğim. Böylesi bir tartışma, kamu ekonomisi için önemli bir araştırma başlığı olan “kamu yatırımları” olgusunun görece eksik kalmış bir boyutunu ele alması açısından da anlamlıdır.

Yukarıda sözü edilen gelişmeleri belli bir çerçeve içinden ele almak ve devlet, toplum, mekân ilişkilerinin büyük ölçekli kentsel projeler üzerindeki etkilerini gözlemleyebilmek için öncelikle kavramsal bir çerçeveye ihtiyaç vardır. Çalışma kapsamında da kullanılacak olan teorik çerçeveye göre mekân; iktisadî dağılım süreçleri, toplumsal sınıflamalar ve tanımlamalar aracılığıyla sosyal ilişkileri yeniden üreten devlet müdahalesi ile doğrudan ilişkilidir. Öte yandan mekân ve toplum ilişkisi, kapitalist üretim sürecinin temel sonuçlarından biri olan toprak rantının ve aşırı biriken sermayenin mekân açısından dolaysız sonuçlarını içermektedir. Bu açıdan mekân, hem ekonomik hem de politik süreçlerin temelini oluşturan bir olgu olarak ele alınacaktır. Bu

bağlamda, devletin mekânsallığı vurgusu üzerinden gerçekleşen devletin yeniden ölçeklendirilmesi yaklaşımı oldukça önem taşımaktadır.

Bu teorik ele alışılar ışığında, İstanbul’da gerçekleştirmiş ancak merkezî düzeyde planlanarak karar alınmış büyük ölçekli yatırım projelerinden “Üçüncü Köprü” ve “Üçüncü Havalimanı” önem kazanmaktadır. Her iki yatırım projesi ekonomi politik perspektifin dayanak noktası olan “sermaye birikimi”ni temel alarak incelenecektir. Bu yazı kapsamında temel olarak Üçüncü Köprü projesine bakmakla beraber, gerek bu projenin ekonomi politikliğini anlayabilmemiz, gerekse bu süreçte gerçekleşen devlet müdahalesini analiz edebilmemiz için Üçüncü Köprü aksında gerçekleşen diğer ulaşım yatırımlarının da incelenmesi gerekmektedir. Bu projeler üçüncü köprü ile bağlantılı ya da köprü projesinin bir parçası olan Kuzey Marmara Otoyolu projesi, Üçüncü Havalimanı ve Kanal İstanbul projeleridir. Yöntemsel olarak farklı verilere ulaşmaktaki güçlükler nedeniyle sözkonusu alanlardaki bilgiler gazetecilik çalışmaları ve kurumsal web sitelerinde yer alan bilgilerden derlenmiştir.

Üçüncü Köprü ve İlişkili Ulaşım Yatırımları

Kuzey Marmara Otoyolu Projesi

İlk olarak, 7. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000) kapsamında 1998 yılı Yatırım Programı’na konu olan (Devlet Planlama Teşkilatı, 1998, s. 77) Kuzey Marmara Otoyolu Projesi, Üçüncü Köprü projesi ile birlikte anılmaktadır. 1998 yılında proje Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) programına alındığında henüz yapılacak olan boğaz köprüsünün güzergâhı bilinmemekle birlikte dönemin gazete haberlerinden proje ile Japon firmalarının yakından ilgilendiği, köprünün fizibilite etütlerinin Japon kredi kuruluşu JİCA tarafından hibe şeklinde yapılacağı aktarılmaktadır (Hürriyet Gazetesi 1998). Aynı dönemde merkezî hükümette yaşanan istikrarsızlıklar da projenin karar alma süreçlerini etkilemiştir³. Hazine Müsteşarlığı bütçeye finansman güclüğü getireceği gerekçesiyle Karayolları Genel Müdürlüğü projeyi bir süreliğine

³ Dönemin gazete haberlerinden Üçüncü Köprü koridorunun Akıntıburnu - Vaniköy olarak kamuoyuna duyurulduğunu görmekteyiz (Hürriyet Gazetesi 1998a).

askıya almıştır. Genel Müdürü Dinçer Yiğit, Bayındırlık ve İskân Bakanı Koray Aydın’ın talimatı çerçevesinde Üçüncü Köprü’nün güzergâh ve koridorlarının yeniden gözden geçirileceğini ve ön proje çalışmalarının çevre duyarlılığı ve yer seçimi gibi kriterler doğrultusunda yapılacağını söylemiştir (Hürriyet Gazetesi 1999).

Aynı dönemde merkezî hükümette yaşanan istikrarsızlıklar da projenin karar alma süreçlerini etkilemiştir⁴. Hazine Müsteşarlığı bütçeye finansman yükü getireceği gerekçesi ile Karayolları Genel Müdürlüğü’nün yeni köprü yapımına yönelik teklifine onay vermemiş, bunun sonucunda Karayolları Genel Müdürlüğü de projeyi bir süreliğine askıya almıştır. Dönemin Çevre Bakanlığı ile Anıtlar Yüksek Kurulu tarafından da desteklenmeyen Üçüncü Boğaz Köprüsü ile ilgili hazırlıklarını durduran Karayolları Genel Müdürlüğü, yeni hükümet kuruluncaya kadar proje üzerinde yeni bir işlem yapmama kararı almıştır (Hürriyet Gazetesi 1999a).

2002 genel seçimlerinde Adalet ve Kalkınma Partisi’nin (AKP) iktidara gelmesinden sonra, önceki hükümetler tarafından yatırım programına alınmış olan Üçüncü Köprü ve Kuzey Marmara Otoyolu da dâhil olmak üzere, Körfez Geçişi, Kars-Tiflis, Ankara-İstanbul demiryolu hat yapımı ve iyileştirme projeleri ile 3 bin kilometre uzunluğunda otoyol yatırımları gibi toplam yatırım tutarları otuz milyar dolara ulaşan öncelikli yatırım projeleri hakkında karar yetkisi de Adalet ve Kalkınma Partisi hükümetine geçmiştir (Hürriyet Gazetesi 2002). 2003 yılında Karayolları Genel Müdürlüğü Üçüncü Köprü projesi için yeniden DPT’nin onayına başvurmuş, DPT ise 3. köprü projesinin, İstanbul Büyükşehir Belediyesi koordinatörlüğünde yürütülmesi halinde, yatırım programına alınması yönünde izin verebileceğini bildirmiştir (NTVMSNBC 2003). 2004 yılında ise projenin inşası için Malezyalı konsorsiyum ile görüşülmüş, buna göre Sarıyer-Anadolu Kavağı arasında yapılacak köprünün maliyetinin 1.2 milyar doları bulacağı ifade edilmiştir. Malezyalı konsorsiyum, geçiş ücreti ve geçiş sayısı için garanti istemiş, yetkililer de diğer iki köprünün devlet ta-

⁴ Yatırımın karar alma sürecini kapsayan dönemde 56. ve 57. koalisyon hükümetleri iktidardaydılar.

rafından işletildiğine dikkat çekerek, ücret garantisinin zor olduğunu belirtmişlerdi (NTVMSNBC 2004). Bu gelişmelerin ardından 2005 yılında İstanbul Büyükşehir Belediye Meclisi tarafından yapılan oy-lama ile Karayolları Genel Müdürlüğü'nün önerdiği 3. köprü projesi teklifi onaylandı. Ancak, belediye başkanı Kadir Topbaş İstanbul Bo-ğazı'ndaki iki köprü arasında karayolu taşımacılığı yapacak Üçüncü Köprü'nün yapılmasını bir mimar olarak doğru bulmadığını bildirerek, yetkisini kullanarak kararı veto etti (Birgün Gazetesi 2005). Bu arada hükümet Üçüncü Köprü ve diğer proje alanları açısından da oldukça önem taşıyan 2-B'lerin satışına dönük bir kanun taslağını 2005'te yeniden gündeme getirmişti (Hürriyet Gazetesi 2005). 2005 yılında dönemin başbakanı Erdoğan Üçüncü Köprü ihalesinin yapılacağını söylese de projenin güzergahı ve niteliği konusundan anlaşmazlıklar dolayısıyla ihalenin gerçekleşme tarihi 2011 yılına kadar uzamıştır (Resmî Gazete 2011).

Proje ihalesi için şartname, satın alan firmaların erteleme talebinde bulunmaları üzerine gerçekleşen iki erteleme ile 10 Ocak 2012'de gerçekleşmiş ve Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanı Binali Yıldırım Temmuz ayı içerisinde Üçüncü Köprü ihalesini onayladığını kamuoyuna duyurmuştur. Bakanın açıklamalarına göre Kuzey Mar-mara Otoyolu ve Üçüncü Köprü Projesi'nin yaklaşık maliyeti 4,5 milyar TL'dir. İhale sonuçlarına göre İçtaş İnşaat - Astaldi Ortak Girişim Grubu'nun ihale sözleşmesi gereği projeyi 36 ayda tamamlaması gerekmektedir (Habertürk Gazetesi 2012).

Üçüncü Havaalanı'nın İnşası

Üçüncü Havaalanı'nın kamuoyuna duyurulduğu ilk olarak 29 Ekim 2010'da Başbakan'ın katıldığı bir törende, mevcut iki havaalanının ihtiyaca cevap veremediği gerekçesi ile gerçekleşmiştir (Milliyet Gazetesi 2010). 1 ay sonra Ulaştırma Bakanı Üçüncü Havaalanı'nın Avrupa Yakası'na inşa edileceğini ve "Yap-İşlet-Devret" modeli ile ihale edileceğini duyurmuştur. Yapılan açıklamada havaalanının mali-yetinin 5 milyar dolar olacağı belirtilmiştir (Hürriyet Gazetesi 2010). Söz konusu model, alt yapı yatırımları için 1980'lerde Dünya Bankası tarafından geliştirilen bir finansman yöntemidir. Yap-İşlet-Devret mo-

deline göre kamu altyapı yatırımlarının finansmanı özel sektör tarafından karşılanarak yapılmakta, belirlenen süre ile işletilmekte ve bu belirli süre sonunda kamu kesimine devredilmektedir. Yap-işlet-devret modelinin konu açısından önemli özelliklerinden birisi, hazine garantileridir. Hazine garantisi, yatırımın işletme süresince verilen hizmetin belirli bir bölümünün devlet tarafından satın alınacağını garanti edilmesidir.

Takip eden süreçte, Başbakan, 12 Haziran 2011 seçimlerinden bir ay önce “çılgın projeler” olarak da lanse edilen “Türkiye Hazır Hedef 2023, İstanbul Hazır Hedef 2023” proje tanıtım toplantısında İstanbul’a iki yeni şehir kurulacağını, Üçüncü Köprü ve Üçüncü Havaalanı’nın da birbiriyle bağlantılı olacağını söylemiştir (Sabah Gazetesi 2011). Ağustos 2012’ye gelindiğinde ise Bakanlar Kurulu, Üçüncü Havaalanı’nın yerini açıklama kararı almıştır. 2012/3573 sayılı kararname ile havaalanının yeri açıklanırken bütün yetkilerin de Çevre ve Şehircilik Bakanlığı’nda olduğu belirtilmiştir. Söz konusu kararname ve ekindeki kroki ile listede Üçüncü Havaalanı’nın ve Kanal İstanbul Projesi’nin de yeri açıklanmıştır. Ayrıca aynı haritada sınır ve koordinatları gösterilen alanın, olası afet riskini bertaraf etmek için ruhsatsız, iskansız ve afet riski altındaki yapılar tasfiye edilerek yeni yerleşim alanı olarak kullanılacağı da belirtilmiştir (Resmî Gazete 2012a). Böylece belirtilen alanın yerleşime açılmasının önündeki engeller idari olarak kaldırılmıştır.

Üçüncü Havaalanı’nın ihalesi 3 Mayıs 2013 tarihinde yapılmıştır. İhalenin kamuoyuna duyurusunun yapıldığı tarihte Ulaştırma Bakanı, havaalanının Kamu Özel Ortaklığı ile yapılacağını açıklayarak yirmi beş yıllık işletme süresi ile ihale edileceği bilgisini de vermiştir (Tarf Gazetesi 2013). Kamu Özel Ortaklıkları yukarıda açıklandığı gibi devlet altyapı projelerinin finansman şekli olan yap-işlet-devret modelini de kapsayan finansman şeklinin genel adıdır. Kamu - Özel Sektör İşbirliği modeli; yap-işlet-devret, gelir hasılat paylaşımı, işletmenin devri, gelir ortaklığı senedi gibi farklı yöntemleri de bünyesinde barındırır. 3 Mayıs 2013 günü açık artırmayla yapılan yirmi beş yıllık kiralama ihalesini Limak, Kolin, Cengiz ve Mapa Ortaklığı 22

milyar 152 milyon Euro artı KDV’lik bedelle kazanmıştır (Radikal Gazetesi 2013).

İhale sonrası törende konuşan Ulaştırma Bakanı Binali Yıldırım yeni havalimanı projesinin Türkiye’nin bütün göstergelerini değiştiren bir milat olduğunu iddia etmiştir. İhalenin Türkiye’nin kredi notunun artmasını sağladığını söyleyen Yıldırım’ın diğer söyledikleri ise, aslında büyük ölçekli yatırım projelerinin ekonomi politiğini anlamamız için oldukça önem taşımaktadır:

“... Türkiye yatırım yapılabilir ülkeler arasındaydı, bu not veren hocaların görmezden geldiği bir husustu. Onların da bugün Türkiye’nin değil dünyanın en büyük kamu-özel sektör ortaklığı olan projeden sonra mazeretleri kalmadı... Bir çukur verdim, 90 milyar da para aldık. Üstüne de muazzam bir havalimanını 25 sene sonra geri alacağız. O da bonus...” (Habertürk Gazetesi 2013).

Kanal İstanbul Projesi

Kanal İstanbul Projesi’nin kamuoyuna ilk kez duyurulması 12 Haziran 2011 seçimleri öncesinde AKP tarafından düzenlenen ‘Türkiye Hazır Hedef 2023’ proje tanıtım toplantısında gerçekleşmiştir. Başbakan projeyi şu sözlerle açıklamıştır:

“...Şu andan itibaren başlattığımız projemizde İstanbul artık içinden iki deniz geçen bir şehre dönüşüyor. İstanbul’da bu projeyle beraber iki yarım ada, bir ada oluşuyor. Anadolu yakası zaten bir yarım ada, fakat şimdi bir ada oluşacak ve bu projeyle beraber bir yarım ada daha oluşacak. Avrupa Yakası’nda, Karadeniz ve Marmara denizinin arasına yaklaşık 45-50 kilometre uzunluğunda bir kanal yapıyoruz. İstanbul’a ‘Kanal İstanbul’u kazandırıyoruz” (Milliyet Gazetesi 2011).

Ulaştırma Bakanlığı’nın açıklaması ise bir ay sonra gelmiştir. Bu açıklamada, kanalın açılması sırasında çıkacak malzemeyle Marmara’nın içerisine büyük bir ada kurulacağı, bir kısım hafriyatın da Karadeniz’de “kömür ocaklarının hoyrat görünüşlerinin yok edilmesi, yeşillendirilmesi, çevrenin düzenlenmesi için kullanılacağı” söylenmiştir. Bunun yanı sıra, projenin kamu-özel ortaklığı şeklinde Yap-İşlet-Devret yatırımı olarak Ulaştırma Bakanlığı, Demiryolları, Limanlar ve Hava Meydanları İnşaatı Genel Müdürlüğü’nce gerçek-

leştirileceği, Bakan’ın verdiği bilgiler arasındadır (Sabah Gazetesi 2011a). 30 Nisan 2014 tarihli Resmî Gazete’de İstanbul İli Avrupa Yakası Proje Alanı Haritası başlığıyla yayımlanan Bakanlar Kurulu kararında Kanal İstanbul’un güzergâhı belirlenmiştir (Resmî Gazete 2014). Ne var ki şimdiye kadar Kanal İstanbul projesinin hangi kurum yetkisinde olacağı, yatırımın ve ihalenin ne şekillerde yapılacağına ilişkin herhangi bir resmî kaynak (Resmî Gazete’de yayımlanmış bilgi) olmadığından, bilgileri ancak hükümet yetkililerinin gazetelere verdiği demeçlerden öğrenebilmek mümkün olmuştur.

Bu projeleri ve beraberindeki gelişmeleri, giriş kısmında da bahsedilen teorik çerçeve ile anlamaya çalışmak gerekir. 2001 sonrası dönemde büyük ölçekli yatırım projelerine ilişkin yasal ve idari düzenlemeler kentsel mekana devlet müdahalesinin şeklini değiştirmekte; sermaye birikim koşullarındaki değişikliklerle birlikte idari sistemde farklılıkları ortaya çıkarmaktadır. Kısa bir metodolojik açıklamayla devam etmek gerekirse, devletin mekânsallığı olgusunu, devletin yatırım projelerinde karar alma süreçleri ile sermaye kesimlerinin talepleri arasındaki ilişkinin basit nedenselliği ile anlamak oldukça indirgemeci bir yaklaşım olacaktır. Aslında bu iki farklı düzey arasındaki tarihsel bağlantı devlet ve sermaye kesimleri açısından inşaat sektörünün 2001 sonrası birikim mekanizması ve sermaye için yeni değer alanı olmasıyla açıklanabilir. Ancak bu durumu biçimlendiren temel unsur sadece mekan değil, aynı zamanda toplumsal ve iktisadi her bir yönetsel kademeyi açıklayan ölçektir. Jamie Gough’a referansla açıklamak gerekirse devletin yeniden ölçeklenmesi sınıf ilişkilerindeki dönüşümlerle ilişkilidir. Yeniden ölçekleme belli sınıfsal projelere eklenir ve sınıf mücadeleleriyle gelişir. Bu anlamıyla ölçek değişimleri sadece sınıfsal bir gücün ifadesi değil, aynı zamanda bu gücü inşa eden bir olgudur (Gough, 2004, s. 185). Farklı sermaye kesimleri, çıkarları farklı ölçekleri gerektirdiği derecede, ölçeklendirmenin aşağı ya da yukarı değişmesi yönündeki taleplerini devlet üzerinden gerçekleştirirler. Devlet bu noktada yeniden ölçeklendirmenin merkezindedir. Devlet buradaki işlevini, birikim sürecini kontrol etme gücüne sahip sermaye kesimlerinin hegemonyası altında yerine getirmeye çalışır. Farklı sermaye kesimlerinin ölçeğe ilişkin taleplerini devlet

üzerinden gerçekleştirme çabaları en somut halini yasal çerçevenin değiştirilmesi sürecinde bulur. Yasal dönüşümler bir yandan da farklı sınıflar arasında ölçek üzerinden yaşanan çelişkileri yansıtır (Ercan ve Oğuz, 2006, s. 166). Konu açısından düşünüldüğünde, büyük ölçekli projeler özelinde gerçekleşen yasal değişiklikler devletin yeniden ölçeklendirmesi tezini destekler niteliktedir. Gerek finansman yöntemlerindeki değişiklikler suretiyle yeni ölçeklerin oluşturulması, gerekse karar alma sürecinde yetkilerin yerel ölçekten merkezi yönetime doğru kayması yeniden ölçeklendirmenin Türkiye’de büyüyen inşaat sermayesinin baskısıyla nasıl şekillendiğini ortaya çıkarmaktadır.

İstanbul’da Son Dönem Ulaşım Yatırımlarının Finansman Yöntemleri ve Sermaye İlişkileri Açısından Değerlendirilmesi

Sermaye İlişkileri

Bu başlık altında yukarıdaki bilgiler ışığında Üçüncü Köprü Projesi ve bağlantılı olarak Üçüncü Havaalanı Projesi’ndeki ihale süreçleri, sermaye grupları, bu grupların diğer faaliyet alanları ve Üçüncü Köprü Projesi’nin paydaşı olan sermaye grupları arasındaki ilişkiler incelenecektir. 2000 sonrasında neoliberal politikalar büyük ölçekli altyapı projeleri aracılığıyla İstanbul’un çehresini değiştirmeyi amaçlıyordu. Bu yatırım projelerinin bir kısmı yargı kararlarına ve sivil oluşumların itirazlarına rağmen büyük bir kararlılıkla devam ettirildi. Çalışmanın konusu olan Üçüncü Boğaz Köprüsü ile birlikte Üçüncü Havaalanı, Haliç Metro Köprüsü, trafiği rahatlatmak amacıyla yapılan çok sayıda karayolu tüneli, altgeçit ve kavşak (7 tepe 7 kavşak projesi, inşaatı devam eden, ihale ve proje aşamalarındaki toplam 15 karayolu tüneli) bu dönemde geliştirildi. Sözkonusu altyapı yatırımları aynı zamanda yeni bir sermaye birikim mekanizması yaratırken (bkz. Tablo 1), AKP iktidarı da bu yatırımlar yoluyla sermaye gruplarının oluşumuna katkıda bulundu. Sermaye birikim süreçleri, imar kanununun dışlandığı, kentsel yatırımlarda yeni yetki alanlarının olduğu ve merkezî yönetimin yerelde yetkilerini bırakmak istemediği bir politik ortamda gerçekleşti.

Tablo 1: Üçüncü Köprü ve Üçüncü Havaalanı Projelerinde Proje Yapım Sürecine Katılan Sermaye Grupları

Proje	Paydaş / İnşaat Şirketi, Sermaye Grubu	Proje Finansman Modeli	Maliyet (Milyon TL)
Üçüncü Köprü	İC İçtaş, Astaldi	Yap-İşlet-Devret	6,000.00
Üçüncü Havaalanı	Kolin İnşaat, Limak İnşaat, Cengiz İnşaat, Kalyon İnşaat, MAPA	Yap-İşlet-Devret	58,890.00

Kaynak: Radikal (2013) ve İCA - 3. Boğaz Köprüsü ve Kuzey Marmara Otoyolu (2014)’ten hareketle türetilmiştir.

AKP iktidarı ile yakın ilişki içerisinde olan eski ve büyük firmalar arasında İC - İçtaş Holding dikkat çekmektedir. 1969 yılında kurulan ve günümüzde inşaat, enerji üretimi ve dağıtımı, turizm, sanayi, altyapı sektörlerinde faaliyet gösteren holding AKP döneminde de kazandığı altyapı ve özelleştirme ihaleleri ile hızlı büyümesine devam etmiştir. Holdingin devam eden önemli yapılı çevre yatırımları Ankara - İstanbul Hızlı Tren I. Etap ve II. Etap İnşaatları, 24 Kasım 2012 tarihinde Erzincan, Şavşat gibi yerlerde sekiz acele kamulaştırma kararı sonucunda açılan ihaleyle kazanılan Bağıştaş Barajı ve HES inşaatı (Resmî Gazete 2012b) ve Şişli Eski Bomonti Bira Fabrikası Yenileme Projesi’dir (Radikal Gazetesi 2014a). 18 Nisan 2014’te Afşin santralinden sonra en büyük iki termik santral olan Kemerköy ve Yeniköy termik santrallerinin ihalelerini de kazanmıştır⁵. Holdingin diğer önemli yapılı çevre yatırımları arasında havaalanı yatırımlarının sayıca çokluğu da dikkat çekicidir. Bu yatırımlar, İzmir Adnan Menderes Havalimanı, Antalya Havalimanı Dış Hatlar Terminal 2, Antalya Havalimanı İç Hatlar, Zafer Bölgesel Havalimanı projeleridir (Radikal 2014a). Capital Dergisi’nin düzenlediği “Türkiye’nin En Büyük

⁵ Söz konusu özelleştirmeyle Kemerköy Termik Santrali ile taşınmazları, Yeniköy Termik Santrali ile Yeniköy Linyitleri İşletmesi tarafından kullanılan taşınır ve taşınmazları satış yöntemiyle; ilgili maden ruhsatları ve bu ruhsatların kapsadığı maden sahaları ile Kemerköy İşkelesi ve geri sahasında bulunan taşınmazlar ise doğrudan işletme hakkı kazanan gruba geçmektedir (Özelleştirme İdaresi Başkanlığı 2014).

500 Özel Şirketi” araştırmasının 2011 yılı sonuçlarına göre de İbrahim Çeçen Holding’in en önemli yatırımı olan IC İtışaş İnşaat, inşaat sektööründe Türkiye’nin en büyük 6. şirketi olarak yer almıştır. Gerek sermaye grubunun web sitesi gerekse taranan basın haberlerinden göröldüğü üzere holding AKP döneminde kazandığı ihalelerle önemli ölçüde büyümüştür (Capital 2011) (bkz. Tablo 2). Ayrıca AKP Hükümeti holdingin genel kurul başkanı İbrahim Çeçen’e 2007 yılında TBMM Üstün Hizmet Ödölü vermiştir (TBMM Meclis Haber 2007).

Tablo 2: Üçüncü Köprü ile İlişkili Sermaye Gruplarının İçinde Bulunduğı Diğer Yatırım Projeleri I

Ser-maye Grubu	Proje	Projeye Ortak Olan Diğer Sermaye Grupları	Proje Finansman Modeli	Maliyet (Milyon TL)
IC İtışaş	Ankara - İstanbul Hızlı Tren, I. Etap ve II. Etap	CRCC, CMC, Cengiz İnşaat	Yap-İş-let-Devret	2,000
	Bağıştaş Barajı ve HES	-	-	-
	Bomonti Kongre Merkezi, Rezidans Otel, AVM projesi	-	Yap-Kirala (49 yıl işletme hakkı)	660
	Antalya Havalimanı	Fraport	YİD	6,000
	Bilkent Hastane Projesi	DİA holding OGG	Yap-Kirala-Devret	2,340
	Sakarya Karasu Limanı	-	-	110
	Çeşme Marina	Camper Nicholson	YİD	40
	Trakya Elektrik Dağıtım Bölgesi Özelleştirmesi	-	Özelleştirme	1,035
	Kemerköy ve YatağanTermik Santralleri Özelleştirmesi	-	Özelleştirme	5,639

Kaynak: Mülksüzleştirme Ağları (2013)’ten hareketle yazar tarafından derlenmiştir.

Üçüncü Köprü projesinin diğer paydaşı olan sermaye grubu ise İtalyan Astaldi’dir. Astaldi’nin kamu ihalelerindeki konumu, AKP’ye yakın firmalarla ortaklık kurarak kamu ihalelerine katılan büyük ölçekli şirketler olarak açıklanabilir. Aşağıdaki tabloda diğer yatırımları görülen şirketin bu yöntemi yatırımları için stratejik hale getirdiği söylenebilir. Bolu Dağı Tüneli gibi Türkiye’nin önemli yapılı çevre yatırımlarının müteahhidi olan firma AKP’nin tercih ettiği en önemli yabancı firmalar arasında yer almıştır. Bolu Dağı tüneli yapımı sırasında geciken hak ediş ödemeleri için zamanın İtalya Başbakanı Berlusconi’nin bizzat devreye girdiği ve bu firmaya hak etmediği paranın ödendiği medyada geniş yer bulmuştur (Milliyet Gazetesi 2002; Hürriyet Gazetesi 2007). İzmir-Gebze otoyolu konsorsiyumunda da yer alan firma, Türkerler Holding ile kamu-özel ortaklık modeliyle kurulması planlanan Ankara’daki sağlık kampüsü ihalelerini kazanmıştır. İtalyan Astaldi firması, İstanbul’un silüetini bozacağı gerekçesiyle kamuoyunda tartışılan Haliç Metro Geçiş Köprüsü ihalesini Türk ortağıyla kazanmış, Kartal-Kadıköy metro ihalesine de dahil olmuştur. Astaldi sözkonusu ihalede AKP iktidarı ile kurduğu ilişkiler nedeniyle hem merkezi hem de yerel düzeyde Türkiye’de büyük ölçekli işler almaya devam etmektedir (bkz. Tablo 3).

Tablo 3: Üçüncü Köprü ile İlişkili Sermaye Gruplarının İçinde Bulunduğu Diğer Yatırım Projeleri II

Sermaye Grubu	Proje	Projeye Ortak Olan Diğer Sermaye Grupları	Maliyet (Milyon TL)
Astaldi	İstanbul (Gebze) -İzmir Otoyol Projesi	Nurol İnşaat, Makyol İnşaat, Özaltın Holding, Yüksel İnşaat, Göçay İnşaat (Otoyol Yatırım A.Ş.)*	13.000
	Kadıköy - Kartal Metro Projesi	Makyol İnşaat, Yüksel İnşaat, Gülermak, Yapı Merkezi, Doğuş İnşaat, Belen İnşaat, Yenigün İnşaat	3.100
	Haliç Metro Geçiş Köprüsü	Gülermak	376
	Etlık Hastane Projesi	Türkerler İnşaat	2.340

* Otoyol Yatırım ve İşletme A.Ş.; Nurol İnşaat ve Ticaret A.Ş., Özaltın İnşaat, Ticaret ve Sanayi A.Ş., Makyol İnşaat, Sanayi, Turizm ve Ticaret A.Ş., Astaldi S.P.A., Yüksel İnşaat A.Ş., Göçay İnşaat Taahhüt ve Ticaret A.Ş. firmalarının iştiraki ile 2010 yılında kurulmuştur.

Kaynak: Mülksüzleştirme Ağları (2013)’ten hareketle yazar tarafından derlenmiştir.

Büyük Ölçekli Yatırım Projeleri ve Kamu Finansmanı ile İlişkiler

Hazine garantileri; hazine geri ödeme garantisi, hazine yatırım garantisi, hazine karşı garantisi ve hazine ülke garantisi olarak farklı türlerde gerçekleşmektedir. Konumuz açısından önemli olan hazine yatırım garantisi yani kamu özel ortaklıklarına ilişkin hazine garantilerinin temeli 1994 yılında çıkan 3994 sayılı yap işlet devret modeline ilişkin kanundur. 2001 krizi sonrası hazine garantilerine ilişkin düzenlemeler ise 2002 yılında çıkan 4749 sayılı Kamu Finansmanı ve Borç Yönetiminin Düzenlenmesi Hakkında Kanun ile yapılmıştır. Ancak hazine yatırım garantileri ile ilgili önemli düzenlemeler 2010'dan sonra ve kamu-özel işbirliklerinde yurtdışından sağlanan finansmanın üstlenmesi bağlamında gerçekleşmiştir (Güngen 2016).

19 Nisan 2014 günü Resmî Gazete'de yayımlanan "Hazine Müsteşarlığı Tarafından Gerçekleştirilecek Borç Üstlenimi Hakkında Yönetmelik" in 4. maddesine göre 1 milyar liranın üzerinde olan yap-işlet-devret projeleri ile Sağlık ve Eğitim Bakanlığı tarafından yürütülen 500 milyon doların üzerindeki yap-kirala-devret proje borçlarına Hazine, borç üstlenim garantisi vereceğini açıklamıştır (Resmî Gazete 2014a). Bunun geçmişteki uygulamalardan farkı, büyük projelerin tamamlanamaması halinde Hazine'nin doğrudan devreye girerek bu projeleri üstlenen şirketlerin borçlarının tamamını üstlenebilecek olmasıdır. Bu yönetmelik, Nisan 2014'te çıkmış olmasına karşın Kamu Özel Ortaklıkları şeklinde gerçekleşen yatırımlara bu garantinin verilmesi 2014 yılı Bütçe Kanunu'nda karara bağlanmıştır (Resmî Gazete 2013).

"MADDE 12 – (1) 2014 yılında, 28/3/2002 tarihli ve 4749 sayılı Kamu Finansmanı ve Borç Yönetiminin Düzenlenmesi Hakkında Kanuna göre sağlanacak; garantili imkân ve dış borcun ikraz limiti 3 milyar ABD Dolarını aşamaz.

(2) 1 inci maddenin birinci fıkrasının (a) bendi ile belirlenen başlangıç ödeneklerinin yüzde 1'ine kadar ikrazen özel tertip Devlet iç borçlanma senedi ihraç edilebilir.

(3) 2014 yılında 4749 sayılı Kanunun 8/A maddesi çerçevesinde Hazine Müsteşarlığınca sağlanacak borç üstlenim taahhüdü 3 milyar ABD Dolarını aşamaz" (Resmî Gazete 2013).

Bu uygulama iddia edildiğinin aksine ekonomik durgunluğa karşı alınan sıradan bir tedbir olmanın ötesinde bir anlam taşımaktadır. Bunun nedeni hangi projenin borcunun üstlenileceğine Bakanlar Kurulu’nun karar verecek olması ve daha da önemlisi, borcu üstlenilecek, yani kurtarılacak projelerin ve firmaların hangileri olduğunun kamuya açıklanmayacak olmasıdır. Yukarıda söz edilen Yönetmelik’in 4. maddesinde, şirketin borçlarının Hazine tarafından üstlenilip üstlenilmeyeceğine Bakanlar Kurulu’nun karar vereceği belirtilmiştir. 5. maddede ise “... Bakanlar Kurulu kararının istihsalini müteakip borç üstlenim anlaşması imzalanır. İmzalanan borç üstlenim anlaşmaları Resmî Gazetede yayımlanmaz...” ifadesi bulunmaktadır (Resmî Gazete 2014a). Bu ifadeden anlaşılan ise borç üstlenim tutarlarının gizli tutulacağıdır. Son olarak 6. maddede üst sınırın yenilenebileceği ve 7. maddede de Hazine’nin üstlendiği borçların “dış borç” olarak kaydedileceği belirtilmiştir.

Yönetmeliğin çıkışını takiben yaptığı basın açıklamasında Hazine Müsteşarlığı, Kamu İktisat Teşebbüslerinin ve mahalli idarelerin projelerinin 19 Nisan’da yayımlanan borç üstlenimi yönetmeliği kapsamına girmediğini, kapsama giren projelerde ise ihale aşamasında öngörülmemiş şekilde ihale koşullarını değiştirerek borç üstleniminin mümkün olmadığını belirtmiştir (Hazine Müsteşarlığı 2014). Bu açıklamayla Hazine Müsteşarlığı basında büyük ölçüde yankı bulan, Üçüncü Havaalanı’nın borçlarını devletin üstleneceği şeklindeki tartışmaları da bertaraf etmeye çalışmıştır⁶. Üçüncü Havaalanı yukarıda da belirtildiği gibi kuruluşu itibarıyla bir Kamu İktisadi Teşebbüsü olan DHMİ’nin bünyesinde gerçekleşen bir yatırım projesidir.

DHMİ’ye ait bir Yap-İşlet-Devret projesi olarak gerçekleşen Üçüncü Havalimanı Projesi için mevzuat taraması yapıldığında “3996 Sayılı Bazı Yatırım ve Hizmetlerin Yap-İşlet-Devret Modeli Çerçevesinde Yaptırılması Hakkında Kanunun Uygulama Usul ve Esaslarına İlişkin Karar” ile çeşitli düzenlemeler yapıldığı görülmektedir. Konu açısından önem taşıyan düzenlemeye göre, ilgili projelerin sözleşmelerinin feshedilmesi, yatırım ve hizmetin süresinden önce ilgili idareler tarafından devralınması halinde, temin edilen dış finansmanı üstlenmeye sözkonusu-

⁶ Bu tartışmaların derlemesi için bkz. The Wall Street Journal Türkiye (2014).

su idare yetkilidir. Bu idarenin özel bütçe kapsamında olması halinde, sözkonusu dış finansmanın, ilgili idarenin bağlı olduğu bakanlığın teklifi üzerine ilgili idare tarafından ya da ilgili idarenin bağlı olduğu bakanın talebi Hazine Müsteşarlığı'nın bağlı olduğu bakanın teklifi üzerine Hazine Müsteşarlığı tarafından üstlenilmesine karar vermeye Bakanlar Kurulu'nun yetkili olacağına ilişkin düzenlemeler getirilmiştir (Resmî Gazete 2012c). Bu açıklamadan, KİT'lerin yürüttüğü yap-işlet-devret proje borçlarının da Hazine tarafından üstlenileceği anlaşılmaktadır.

Sayıştay'ın 2013 yılında yayınlanmış olan DHMİ 2012 raporunda Üçüncü Havaalanı'nın gerek ihale süreci gerekse projeye sağlanan garantiler Tablo 4'te görülebilir.

Tablo 4: DHMİ tarafından Üçüncü Havalimanı Konsorsiyumu'na Verilen Gelir Garantisi

Yıllar	Garanti Edilen Gelir (TL)
1	316.351.370
2	333.847.140
3	350.793.880
4	367.279.855
5	540.582.936
6	563.060.583
7	585.105.273
8	606.750.008
9	628.020.180
10	648.935.580
11	669.511.824
12	689.761.373
TOPLAM	6.300.000.001

Kaynak: Sayıştay Başkanlığı (2013, s. 114).

Gelir garantisinin yanı sıra yolcu başına verilecek miktar üzerinden hesaplanacak bir talep garantisi de vardır. Buna göre garanti edilen dış hat giden yolcu ücretinin sözleşme süresi boyunca 20 Avro'yu, dış hat ve dış hat transfer yolcu ücretinin 5 Avro'yu, iç hat giden yolcu ücret-

tinin de 3 Avro’yu aşmaması kararlaştırılmıştır. Buradan anlaşılabacağı gibi kamu özel ortaklıklarında devlet özel sektörün yatırım riskini üstlenmekte, diğer bir deyişle riski kamulaştırmaktadır.

Büyük Ölçekli Projelerden Etkilenecek Alanlar

Mevcut bilgilerden anlaşıldığı üzere projeler için üzerinde yer aldıkları arazilerin büyük bir bölümünün kamulaştırılması gerekecektir. Otoyol güzergahı genel olarak orman arazilerinin içinden geçmekte fakat güzergaha yakın yerleşim alanları da bulunmaktadır. Yeni otoyolun etkilerinden biri orman arazilerinin parçalanması olacaktır. Güzergahın yaklaşık yüzde 80’i şu anda orman olan arazi üzerinden geçecek ve bu araziler otoyol inşaatından dolayı kaybedilecektir.

Son dönemlerde büyük ölçekli kamu yatırım projeleri denildiğinde akla gelen kentsel dönüşüm projeleri, ulaşım projeleri, enerji yatırım projeleri gibi kamu yatırımlarında bir idari işlem olarak kamulaştırma kritik önem taşımaktadır. Kamulaştırma kavramı kamu maliyesi teorisi içerisinde taşıdığı anlamıyla özel mülkiyete devlet gücüyle el konması, özel mülkiyetin devlet mülkiyeti içerisine dahil edilmesi demektir. Ancak dünyada ve Türkiye’de son dönem uygulamalarıyla kamulaştırma, basit bir mülkiyet transferinden çok taşıdığı anlamlar itibari ile değişime uğramıştır.

Üçüncü Köprü ve Üçüncü Havaalanı projesinin kapsadığı alanlar için gerçekleştirilecek olan kamulaştırma süreci, Türkiye’de son yıllarda doğal kaynakları ve müşterekleri hedef alan yatırım projesi süreçlerini hızlandırmak için sıkça başvurulanan araçlardan biri olan acele kamulaştırma yöntemidir⁷. Acele kamulaştırma, Kamulaştırma Kanunu’nun 27. maddesinde belirtildiği gibi ancak yurt savunması ihtiyacı durumunda, acele olduğuna Bakanlar Kurulu’nca karar verilmesi hallerinde ya da özel kanunlarla öngörülen olağanüstü durumlarda gündeme gelen bir kamulaştırma şeklidir. Kanuna göre bu üç koşuldan birinin varlığı halinde kıymet takdiri dışındaki işlemler sonradan tamamlanmak üzere, ilgili idarenin istemi üzerine, mahkemece yedi gün içinde

⁷ Bu yöntem daha önce İzmir-Efemçukuru ve Uşak-Eşme’de de siyanürlü madencilik projelerinde de kullanıldı. Ayrıca Hasankeşif, Amasya-Taşova, Isparta Sütçüler, Antalya, Tunceli ve Ordu gibi illerdeki HES ve baraj projelerinde de aynı yöntemle başvuruldu.

birlikçilere tespit ettirilecek değeri milli bir bankaya yatırılarak idarece taşınmaza el konulabilmektedir (Resmî Gazete, 1983, s. 6215).

Son yıllarda özellikle ortak malları (müşterekler)⁸ hedef alan pek çok yatırım projesi için bu yöntemin kullanılmasına tanık olunmaktadır. Turizm Teşvik Kanunu'nda, Endüstri Bölgeleri Kanunu'nda, Türk Petrol Kanunu'nda acele kamulaştırmaya ilişkin hükümler bulunduğu gibi, başta madenler olmak üzere pek çok alanda da acele kamulaştırma yapılabilmesi için Bakanlar Kurulu kararı çıkarıldığı bilinmektedir. Kanunda bu yetkinin başka makamlarca kullanılmasına ilişkin bir düzenleme yoktur (Arslanoğlu, 2013, s. 218). Buna rağmen son yıllarda alınan acil kamulaştırma kararlarında kanun hiçe sayılmaktadır. Örneğin çalışma kapsamında incelediğimiz Üçüncü Köprü ve Üçüncü Havaalanı projelerinden etkilenecek bölgeler için acele kamulaştırma işleminin yapılması amacıyla 2/1/2014 tarihinde Bakanlar Kurulu tarafından TOKİ görevlendirilmiştir (Resmî Gazete 2014b).

Üçüncü Köprü ve Üçüncü Havaalanı projesinden etkilenecek alanların niteliği Tablo 5 ve 6'da verilmiştir. Her iki tablonun gösterdiklerine göre ormanlık alan miktarı yüzde 75'in üzerindedir.

Tablo 5: Üçüncü Köprü Projesi'nden Etkilenecek Olan Arazi Türü ve Kamulaştırılacak Alanlar

Arazi Türü	Kamulaştırılacak Alan (metrekare)	Yüzde
Özel Arazi	2.422.268,96	7,18
Kurumsal Arazi	145.922,58	0,43
Tartışmalı Arazi	79.391,17	0,24
2B Arazisi	174.557,43	0,52
Ormanlık Alan	26.725.744,25	79,21
Hazine Arazisi	3.015.727,20	8,94
Park alanı	1.176.668,85	3,49
Toplam	33.740.280,45	100,00

Kaynak: AECOM (2013, s. 99)

⁸ Ortak Mallar, Neoklasik kamu maliyesinin tanımlamasıyla tüketimden dışlamanın mümkün olmadığı mallardır. Son yıllarda bu konu politik olarak da çevre hareketinin gündemine girmiş olmakla birlikte, akademik olarak geniş bir literatürü barındırmaktadır.

Tablo 6: Üçüncü Havaalanı Projesi’nden Etkilenecek Olan Arazi Türü ve Kamulaştırılacak Alanlar

Arazi Türü	Kamulaştırılacak Alan (metrekare)	Yüzde
Özel Arazi	1.891.817,55	2,47
Hazine Arazisi	14.808.963,49	19,36
Ormanlık Alan	59.302.800,00	78,17

Kaynak: Ulaştırma Bakanlığı (2013, ss. 50-51)’den hareketle yazar tarafından derlenmiştir.

Üçüncü Köprü ve Üçüncü Havaalanı bölgesinde son yıllarda projelerin adı geçtiği andan itibaren gözlenen toplu arazi alımlarında ve araçlar vasıtasıyla yapılan spekülasyon faaliyetlerinde önemli artışlar olmuştur. Bölgede gerek TOKİ ve İBB (KİPTAŞ) gerekse inşaat şirketleri tarafından yapılan lüks konut projeleri yaygınlaşmıştır (Kuzey Ormanları Savunması 2014). Kuzey Ormanları Savunması’nın “Nereden Bak-san, Katliam, Yağma, Şaibe” başlıklı raporuna göre Arnavutköy Tapu Dairesi, İstanbul’a yapılacak üçüncü havalimanının yeri belli olduktan sonra arazi fiyatlarının 70-80 bin TL’den 500 bin TL’ye kadar çıktığını bildirmiştir. Yine aynı raporda konuyla ilgili olarak Eyüp’te arazi fiyatlarının yüzde 41 arttığı, Çatalca ve Terkos’ta satılık arazi kalmadığı, resmî emlakçı sayısının 138 olduğu bölgede emlak dükkânlarının sayısı 1000’i geçtiği aktarılmaktadır (Kuzey Ormanları Savunması 2014).

Çeşitli emlak sitelerinden konuyla ilgili yaptığımız haber taramaları sonucunda bu projeler hakkında edinilen bilgiler aşağıda alıntılanmıştır:

“NeoGölpark İstanbul, Yeni Şehir İstanbul ile her geçen gün değer kazanan lokasyonda NeoGölpark İstanbul, inşa edilmeye başlandığı günden bu yana lokasyonu ile değer kazanmaya devam ediyor. Şehrin kalabalığından ve gürültüsünden uzakta, doğa ile iç içe bir hayat yaşamak isteyenlerin tercihi olan NeoGölpark İstanbul, ‘Yeni Şehir İstanbul’ projesi ile birlikte üçüncü köprü ve havalimanının da gündeme gelmesi ile de yatırımcısının yüzünü güldürüyor. Karadeniz’in kuzey şeridinde 40 bin hektar alan üzerine kurulacak olan Yeni Şehir İstanbul’un nüfusunun 1 milyon kişi olması bekleniyor. Olimpiyat Köyü, teknoloji üssü, üniversite, hastane gibi büyük yatırımların yapılacağı bölgeye hızlı tren ve metro sisteminin de yapılması planlanıyor. NeoGölpark İstanbul ise tüm bu gelişmelerle birlikte değerine değer katıyor” (Emlakta Son Dakika 2014).

Bir diğer haber ise köydeki arazi spekülasyonunun vardığı boyutları deşifre etmektedir:

“...Kanal İstanbul, 3. köprü, yeni şehir ve 3. havalimanı gibi projelerle arsa cenneti haline gelen Arnavutköy’de fiyatlar yüzde 100’ün üzerinde arttı. Yatırımcıların bölgeye yığılmasıyla birlikte emlak ofislerinin sayısı arttı... Belediye yetkililerinin verdiği bilgiye göre resmi kayıtlı emlakçı sayısı 138. Oysa faaliyette olan emlak dükkanları 1000’i geçti. İlçenin merkezinde emlak ofisleri iş hanları ve cadde üzerindeki dükkanlarda konumlanıyor. Köylere inildiği zaman baraka tarzı yapılar dikkat çekiyor. Öyle ki hayvancılık yapanlar bile kendi imkanlarıyla yaptıkları derme çatma yapılarda arsa satışı gerçekleştiriyor. Farklı iş kollarında faaliyet gösteren ticari birimler ise camlarına astıkları ilanlarla arsa satışına dâhil oluyor. Emlak dükkanlarının dış cephelelerinde Kanal İstanbul ve 3. havalimanı projelerinin fotoğrafları kullanıyor ve bölgenin yapacağı prime vurgu yapılıyor. Emlak ofislerine olan talep bölgedeki ticari birimlerin kira fiyatlarını uçuşa geçirdi. 2 yıl önde merkezdeki 50 metrekare bir dükkanın kiralama bedeli 400 - 500 lirayken bugün 2 bin ile 3 bin liraya kadar çıktı... 2013 yılında arazi fiyatlarındaki en çok artış Arnavutköy’de oldu. Bölgede arazi fiyatları yüzde 69 artarak metrekaresi 183 TL’ye ulaştı. 2008 yılında ilçe statüsüne kavuşan Arnavutköy’ün Küçükçekmece ve Büyükçekmece Gölü’ne de kıyısı bulunuyor” (Radikal Gazetesi 2014b).

Haberde de bahsedildiği gibi arazi fiyatlarının toplu alımlarla oldukça yükseldiği bölgede bulunan kamulaştırma kapsamındaki köy arazilerine TOKİ komisyonu tarafından 22 lira değer biçilmesi nedeniyle, tek geçim kaynakları hayvancılık olan Yukarı Ağacli köylüleri adına İstanbul Barosu dava açarak TOKİ’ye acele kamulaştırma yetkisi veren Bakanlar Kurulu kararı ve dayanağı ‘kamu yararı’ kararının iptalini istemiştir. Dava dilekçesinde “Acele kamulaştırma savaş gibi olağanüstü durumlarda kullanılır. Yargılama konusu işlemin ‘yurt savunması’ ya da ‘yurt savunmasına benzer’ bir nitelikte olmadığı açıktır” ifadesi kullanılmıştır (Radikal 2014a). Dava halen daha karara bağlanmamıştır (Kuzey Ormanları Savunması 2016).

Genel Değerlendirme: Devletin Değişen İşlevini Büyük Yatırım Projeleri Üzerinden Okumak

Kapitalizmin günümüzde geldiği noktada devletin ekonomideki rolü sermaye birikiminin ihtiyaçları doğrultusunda azalmak bir yana artmış

durumdadır. Devletin, ulusal sermayeleri dünya pazarıyla bütünleştirmek ve kârlı yatırım imkanlarının koşullarını oluşturmak açısından üstlendiği kaynak aktarma ya da mevcut kamu kaynaklarını özel sektöre devretme işlevinin temel unsurları aşağıdaki gibi özetlenebilir: (i) Büyük ölçekli yatırım projeleri için ulusal ve uluslararası düzeylerde açılan kamu ihaleleri, ihalelerde kuralsızlaştırma ve kanunlarda yapılan aşındırmalar. (ii) Yerel yönetimler seviyesinde yapılan ihaleler. (iii) Yap-İşlet-Devret yatırımları için hazine garantileri, talep üzerinden verilen garantiler (incelenen örneklerde geçiş garantileri ve yolcu garantileri). (iv) Özelleştirmeler ve özelleştirme uygulamasıyla KİT’lerin mal varlıklarının özel kesime devredilmesi (v) Ortak mallar üzerinden verilen kamulaştırma kararları ve bu şekilde büyük ölçekli projeler ve bağlantılı olarak inşaat faaliyetleri için arazi yaratılması.

Yukarıda belirtilen noktalara, devletin; aile ve sosyal politika önlemleri ve yoksulluk yönetimi uygulamaları bağlamında emeğin yeniden üretimine ilişkin verdiği kararlar, güvencesizleştirme, taşeronlaştırma ile ilgili yasalar, bireysel borçluluğun artması ve finansallaşma gibi emek üzerinde kurulan yeni denetim şekilleri eklendiğinde, devletin dağıtım kanalları dolayısıyla el konulan artık değeri denetleme ve bundan daha fazla pay alabilme imkanlarını kullanmak üzere neden toplumsal gruplar ve sermayeler arasında nasıl kıyasıya bir mücadele alanı olduğu anlaşılmaktadır.

Makaleyi sonuçlandırırken iktisat ve siyasetin ayrılığı argümanını hatırlamakta fayda vardır. İktisadi olan ve siyasi olan kurumsal olarak birbirinden farklı şekillere bürünseler bile her zaman ilişki içindedir ve aynı gerçekliğin farklı biçimleridirler. Bu noktada varılan sonuçlardan birisi şudur: Liberal ekonomi politiğin idealizasyonuna ters bir şekilde, devlet, kapitalizm açısından en hayati kurumlardan biridir; neoliberal kalkınma stratejileri bile devletin işlevini ortadan kaldıracak güçte değildir. Gelişmekte olan sermaye birikimi, devlet içindeki idari, düzenleyici ve maddi olarak destekleyici kurumsal birimlerin ve araçların sürekli genişlemesini gerektirmiştir. 2012 yılında “The Economist” dergisi tarafından yayınlanan “Devlet Kapitalizminin Yükselişi, Görünen El” başlıklı rapor Rusya, Çin, Brezilya ve Hindistan gibi ekonomilerin hızla büyüyerek küresel düzeyde giderek artan bir güce sahip ol-

malarında devlet kontrolündeki sermaye gruplarının oynadığı rolü ele almıştır. Raporda “piyasanın görünmez elinin, yerini devletin görünür eline bırakması” ve bunun içerdiği otoriter eğilimlerle ilgili endişeler dile getirilmektedir. The Economist gibi önemli ve etkili bir derginin küreselleşen piyasa ekonomisi içinde devlet müdahalesinin azalmadığına, aksine küresel ekonominin bazı önemli aktörlerinin sergiledikleri çarpıcı büyüme performansının devlet müdahalesiyle gerçekleştiğine dikkat çekmesi önemlidir (The Economist, 2012, s. 3). Ancak, dikkat çekilen olgunun devlet şirketleriyle veya devletin üretim alanında doğrudan yer almasıyla sınırlı olmadığını görmek de önemlidir. Diğer bir deyişle, devletler sadece sermayenin emriyle hareket eden aktörler değildir. Konuyla ilgili olarak Poulantzas’ın devlet kuramsallaştırmasını hatırlamak gerekir. Poulantzas’a göre devletler toplumsal oluşumlardır. Bu anlamda devletler, kapitalizme özgü toplumsal ilişki biçimi olarak piyasalardan görece ayrı oluşan, kurumsal olarak örgütlü siyasi arenalardır. Yine Poulantzas’ın açıklamalarından devam edecek olursak; sözkonusu görece ayrılık, kapitalizmde devlet ile ekonomi arasındaki aynı ilişki kalıbının iki farklı ifadesidir ve kapitalist üretim ilişkilerinin temelinde yatar (Poulantzas, 2006, ss. 20-22). Devlet aygıtının, toplumun ve piyasanın yeniden üretiminde sosyo-politik rolünün yanı sıra kapitalizmin bütünlüğü ve toplumsal dengeler içinde de iç içe geçmiş bir ekonomik rolü olduğu anlaşılmaktadır.

Kaynakça

AECOM (2013). *Kuzey Marmara Otoyolu (3.Boğaz Köprüsü dâhil) Projesi için Çevresel ve Sosyal Etki Değerlendirmesi (ÇSED)*. Ankara: AECOM.

Arslanoğlu, M. (2013). “Acele Kamulaştırma”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 19 (3): 203-227.

Birgün Gazetesi (2005). “Topbaş’tan camiye onay 3’üncü köprüye veto”, *Birgün Gazetesi*, 20 Ekim 2005, <http://www.birgun.net/haber-detay/celiskili-uygulama-topbas-tan-camiye-onay-3-uncu-koprue-veto-24677.html>, erişim tarihi: 15 Haziran 2015.

Capital Dergisi (2011). “Türkiye’nin En Büyük 500 Özel Şirketi 2011”, *Capital Dergisi*, <http://www.capital500.net/capital/ana.asp>, erişim tarihi: 20 Nisan 2015.

Devlet Planlama Teşkilat (1998). *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1998 Yılı Yatırım Programı*, Ankara: DPT.

The Economist (2012). “State Capitalism, the Visible Hand”, *Economist*, 21 June 2012, <http://www.economist.com/node/21542931>, erişim tarihi: 22 Mayıs 2015.

Emlakta Son Dakika (2014). NeoGölpark Cevizlik Mahallesi ve NeoCenter satışa sunuldu, *Emlakta son dakika*, çevrimiçi: <http://www.emlak-tasondakika.com/Konut-Projeleri/NeoGolpark-Cevizlik-Mahallesi-ve-NeoCenter-satisa-sunuldu/haber-83846.aspx>, erişim tarihi: 13 Haziran 2015.

Ercan, F., Oğuz, Ş. (2006). “Sınıfsal Bir İlişki ve Süreç Olarak Ölçek: Kamu İhale Yasası”, *Praksis*, 15, 159-182.

Gough, J. (2004). “Changing Scale as Changing Class Relations: Variety and Contradiction in the Politics of Scale”, *Political Geography*, 23, 185-211.

Güngen, A. (2016). Hazine garantisi sorunu siyasi krizin arkasında yatıyor olabilir mi? Beş soru, beş cevap, çevrimiçi: <http://kriznotlari.blogspot.com.tr/2016/05/hazine-garantisi-sorunu-siyasi-krizin.html>, erişim tarihi: 25 Kasım 2016.

ICA- 3. Boğaz Köprüsü ve Kuzey Marmara Otoyolu (2014). 3. Köprü ve Kuzey Marmara Otoyolu Resmi Web sitesi, çevrimiçi: <http://www.3kopru.com.>, erişim tarihi: 22 Ocak 2015.

Habertürk Gazetesi (2012). “İşte 3. köprü!”, *Habertürk Gazetesi*, 13 Temmuz 2012, <http://ekonomi.haberturk.com/makro-ekonomi/haber/758509-iste-3-kopru.>, erişim tarihi: 10 Mayıs 2015.

Habertürk Gazetesi (2013). “Parası bile dünyayı 4.5 defa dolanıyor!”, *Habertürk Gazetesi*, 21 Mayıs 2013, <http://ekonomi.haberturk.com/is-yasam/haber/846099-parasi-bile-dunyayi-45-defa-dolaniyor>, erişim tarihi: 22 Kasım 2014.

Hazine Müsteşarlığı (2014). “Basın Duyurusu”, *T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı Basın ve Halkla İlişkiler Müşavirliği*, Sayı: 2014/70, 28.04.2014, çevrimiçi: <http://www.hazine.gov.tr/default.aspx?nsw=iqmgQocZByo=-H7deC+Lx-BI8=#>, erişim tarihi: 25 Temmuz 2015.

Hürriyet Gazetesi (1998). “3. köprü 1998’de”, *Hürriyet Gazetesi*, 21 Ocak 1998, <http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/ShowNew.aspx?id=-256032>, erişim tarihi: 22 Temmuz 2015.

Hürriyet Gazetesi (1998a). “Üçüncü köprü ihalesi hazırda”, *Hürriyet Gazetesi*, 12 Mayıs 1998, <http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/ShowNew.aspx?id=-18537>, erişim tarihi: 22 Temmuz 2015.

Hürriyet Gazetesi (1999). “Boğaz’a üçüncü köprü ‘şimdilik’ askıya alındı”, *Hürriyet Gazetesi*, 17 Mayıs 1999, <http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/ShowNew.aspx?id=-79982>, erişim tarihi: 22 Temmuz 2015.

Hürriyet Gazetesi (1999a). “Tepki sonuç verdi, Boğaza üçüncü köprü sil-baştan”, *Hürriyet Gazetesi*, 8 Kasım 1999, <http://webarsiv.hurriyet.com.tr/1999/11/08/155404.asp.>, erişim tarihi: 23 Temmuz 2015.

Hürriyet Gazetesi (2002). “30 milyar dolarlık proje AKP’ye kaldı”, *Hürriyet Gazetesi*, 25 Kasım 2002, <http://www.hurriyet.com.tr/30-milyar-dolarlik-proje-akpye-kaldi-111632>, erişim tarihi: 23 Temmuz 2015.

Hürriyet Gazetesi (2005). “2-B yeniden geliyor”, *Hürriyet Gazetesi*, 7 Kasım 2005, <http://www.hurriyet.com.tr/2-b-yeniden-geliyor-3490402>, erişim tarihi: 23 Temmuz 2015.

Hürriyet Gazetesi (2007). “Bolu Dağı’nda Astaldi’ye hak etmediği para ödendi”, *Hürriyet Gazetesi*, 5 Şubat 2007, <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/5896526.asp>, erişim tarihi: 23 Temmuz 2015.

Hürriyet Gazetesi (2010). “Ulaştırma Bakanı: Üçüncü Havaalanı 60 milyon kapasiteli olacak”, *Hürriyet Gazetesi*, 29 Kasım 2010, <http://www.hurriyet.com.tr/ulastirma-bakani-ucuncu-havaalani-60-milyon-kapasiteli-olacak-16402594>, erişim tarihi: 23 Temmuz 2015.

Kuzey Ormanları Savunması (2014). “Nereden Baksan Katliam, Yağma, Şaibe”, *Kuzey Ormanları Savunması Raporu*, <http://www.kuzeyormanlari.org/2014/03/21/kuzey-ormanlari-savunmasi-3-havalimani-raporu-nereden-baksan-katliam-yagma-saibe-guncellendi-3-2-2014/>, erişim tarihi: 22 Ağustos 2015.

Kuzey Ormanları Savunması (2016). *Ağaçlı Bülteni*, İstanbul, 2016, http://www.kuzeyormanlari.org/wp-content/uploads/2016/06/A%C4%9Fa%C3%A7l%C4%B1_b%C3%BClten_11_06_16.pdf, erişim tarihi: 25 Ekim 2016.

Milliyet Gazetesi (2002). “Berlusconi, Erdoğan’la Astaldi pazarlığı yapmış”, *Milliyet Gazetesi*, 29 Kasım 2002, <http://www.milliyet.com.tr/2002/11/29/ekonomi/eko06.html>, erişim tarihi: 22 Temmuz 2015

Milliyet Gazetesi (2010). “Erdoğan: Üçüncü bir havalimanı görürseniz şaşmayın”, *Milliyet Gazetesi*, 30 Ekim 2010, <http://siyaset.milliyet.com.tr/erdgan-ucuncu-bir-havalimani-gorurseniz-sasirmayin/siyaset/siyasetdetay/30.10.2010/1308060/default.htm>, erişim tarihi: 22 Temmuz 2015.

Milliyet Gazetesi (2011). “İşte Erdoğan’ın çılgın projesi”, *Milliyet Gazetesi*, 27 Nisan 2011, <http://www.milliyet.com.tr/iste-erdogan-in-cilgin-projesi/siyaset/sondakika>, erişim tarihi: 22 Temmuz 2015.

Mülksüzleştirme Ağları (2013). *Mülksüzleştirme Ağları: Kentsel dönüşümün sermaye-iktidar ilişkileri üzerine kolektif veri derleme, haritalama ve yayınlama çalışması*, <http://mulsuzlestirme.org/>, erişim tarihi: 25 Temmuz 2015.

NTVMSNBC (2003). “3. köprü için yeni süreç”, 3 Haziran 2003, *NTVMSNBC web sitesi*, <http://arsiv.ntv.com.tr/news/218767.asp?cp1=1>, erişim tarihi: 22 Eylül 2015.

NTVMSNBC (2004). “İstanbul Boğazı’na 3. köprü geliyor”, 18 Ağustos 2004, *NTVMSNBC web sitesi*, <http://arsiv.ntv.com.tr/news/282902.asp>, erişim tarihi: 22 Eylül 2015.

Özelleştirme İdaresi Başkanlığı (2014). Basın Açıklaması, 18 Nisan 2014, (çevrimiçi) http://www.oib.gov.tr/2014/Basinaciklama/2014-04-18_kemer-koy_nihai.htm., erişim tarihi: 19 Nisan 2014.

Poulantzas, N. (2006). *Devlet, İktidar ve Sosyalizm*, (Turhan Ilgaz, Çev.) Ankara: Epos Yayınları.

Radikal Gazetesi (2013). “Rekor İhale”, *Radikal Gazetesi*, 3 Mayıs 2013, http://www.radikal.com.tr/ekonomi/rekor_ihale-1132036, erişim tarihi: 22 Temmuz 2015.

Radikal Gazetesi (2014a). “Yeniköy ve Kemerköy Santralleri İC İçtaş’ın”, *Radikal Gazetesi*, 18 Nisan 2014, http://www.radikal.com.tr/ekonomi/yenikoy_ve_kemer-koy_santralleri_ic_ictasin-1187431, erişim tarihi: 22 Temmuz 2015.

Radikal Gazetesi (2014b). “Bu Köyde Herkes Emlakçı”, *Radikal Gazetesi*, 11 Ocak 2014, http://www.radikal.com.tr/ekonomi/bu_koyde_herkes_emlakci-1170307, erişim tarihi: 22 Temmuz 2015.

Resmî Gazete (1983). Kamulaştırma Kanunu, Kanun No. 2942, 4 Kasım 1983, (çevrimiçi) <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2942.pdf>., erişim tarihi: 22 Ağustos 2015.

Resmî Gazete (2011). Artırma, Eksiltme ve İhale İlanları, Sayı: 27868, 8 Mart 2011, <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/03/20110308.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/03/20110308.htm>, erişim tarihi: 15 Eylül 2015.

Resmî Gazete (2012a). İstanbul İlinde Bulunan Bazı Alanlarda Gerçekleştirilecek Proje Uygulamaları Kapsamında Çevre ve Şehircilik Bakanlığının Yetkilendirilmesine İlişkin Karar, Karar Sayısı: 3573, Sayı: 28405, 8 Mart 2012, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/09/20120908-18.htm>, erişim tarihi: 15 Eylül 2015.

Resmî Gazete (2012b). Erzincan İli, İliç ve Kemah İlçeleri Sınırları İçerisinde Tesis Edilecek Bağıştaş I Barajı ve Hidroelektrik Santralinin Yapımı Amacıyla Bazı Taşınmazların Hazine Adına Tescil Edilmek Üzere Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu Tarafından Acele Kamulaştırılması Hakkında Karar, Karar Sayısı: 28477, 24 Kasım 2012, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/11/20121124.htm>, erişim tarihi: 15 Eylül 2015.

Resmî Gazete (2012c). 3996 Sayılı Bazı Yatırım ve Hizmetlerin Yap-İşlet-Devret Modeli Çerçevesinde Yapıtırılması Hakkında Kanunun Uygulama Usul ve Esaslarına İlişkin Karar, Karar Sayısı: 2012/3946, Sayı: 28488, 5 Aralık 2012, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/12/20121205-4.htm>, erişim tarihi: 15 Eylül 2015.

Resmî Gazete (2013). 2014 Yılı Merkezi Yönetim Bütçe Kanunu, Kanun No: 6512, Sayı: 2864, 27 Aralık 2013, <http://www.bumko.gov.tr/Eklenti/8043,-2014butcekanunu.pdf?0>, erişim tarihi: 15 Eylül 2015.

Resmî Gazete (2014). İstanbul'da Bulunan Bazı Alanlarda Gerçekleştirilecek Proje Uygulamaları Kapsamında 13/8/2012 Tarihli ve 2012/3573 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararı Uyarınca Çevre ve Şehircilik Bakanlığının Yetkilendirildiği Alan Sınırlarının Yeniden Belirlenmesi Hakkında Karar, Karar Sayısı: 2014/6028, Resmî Gazete Sayısı: 28987, 30 Nisan 2014, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2014/04/20140430-5.htm>, erişim tarihi: 15 Eylül 2015.

Resmî Gazete (2014a). Hazine Müsteşarlığı Tarafından Gerçekleştirilecek Borç Üstlenimi Hakkında Yönetmelik, Karar Sayısı : 2014/6217, Resmî Gazete Sayı : 28977, 19 Nisan 2014, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2014/04/20140419-12.htm>, erişim tarihi: 15 Eylül 2015.

Resmî Gazete (2014b). İstanbul İli, Arnavutköy İlçesi, İmrahor, Tayakadın ve Yeniköy Köyleri ile Eyüp İlçesi, Ağacli, Akpınar ve İhsaniye Köylerinde Yer Alan Bazı Taşınmazların, İstanbul 3. Havaalanı Projesi Kapsamında Toplu Konut İdaresi Başkanlığı Tarafından Acele Kamulaştırılması Hakkında Karar, Karar Sayısı: 2014/ 5768, Resmî Gazete Sayı: 28855, Resmî Gazete Tarihi: 17 Ocak 2014, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2014/01/20140117-6.htm>, erişim tarihi: 15 Eylül 2015.

Sabah Gazetesi (2011), “Başbakan açıkladı”, *Sabah Gazetesi*, 27 Nisan 2011, <http://www.sabah.com.tr/gundem/2011/04/27/cilgin-proje-aciklaniyor>, erişim tarihi: 12 Ağustos 2015.

Sabah Gazetesi (2011a). “İstanbul’a İkinci Ada”, *Sabah Gazetesi*, 5 Mayıs 2011, <http://www.sabah.com.tr/Ekonomi/2011/05/05/istanbula-ikinci-ada>, erişim tarihi: 12 Ağustos 2015.

Sayıştay Daire Başkanlığı (2013). *Devlet Hava Meydanları İşletmesi Genel Müdürlüğü (DHMI) 2012 Yılı Raporu*, Kabul Tarihi: 25.09.2013, (çevrimiçi) <http://www.sayistay.gov.tr/rapor/kit/2012/60dhmi.pdf>, erişim tarihi: 29 Nisan 2014.

Taraf Gazetesi (2013). “Yeni havalimanı için tarih açıklandı”, *Taraf Gazetesi*, 24 Ocak 2013, <http://www.taraf.com.tr/haber-yeni-havalimanı-icin-tarih-aciklandi-113641/>, erişim tarihi: 12 Ağustos 2015.

TBMM Meclis Haber (2007). “TBMM Üstün Hizmet Ödülü”, 5 Nisan 2007, (çevrimiçi) http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/haber_portal.aciklama?p1=41261, erişim tarihi: 19 Nisan 2014.

Ulaştırma Bakanlığı (2013). *İstanbul Bölgesi 3. Havalimanı, Nihai ÇED Raporu*, Ulaştırma Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı, Altyapı Yatırımları Genel Müdürlüğü, Ankara.

The Wall Street Journal Türkiye (2014). Dev projelere Hazine garantisi mali disiplini tehlikeye atabilir, *The Wall Street Journal Türkiye*, 21 Nisan 2014, <http://www.wsj.com.tr/article/SB10001424052702303825604579514933607676494.html>, erişim tarihi: 12 Mayıs 2015.

Çimento Sektöründe Sermaye Birikimi Süreci: Merkezileşme ve Emek Politikaları¹

Işın Ulaş Ertuğrul Yılmaz

Giriş

2000’li yıllarla beraber, Türkiye’de inşaat sektörünün ülkedeki sermaye birikimi sürecinde belirleyici bir rol oynamaya başladığını görüyoruz. 2002’den itibaren coğrafi anlamda sınırlarına ulaşan büyük kentler başta olmak üzere, kentsel alanın yeniden düzenlenmesine dönük birçok yasa ve yönetmelik uygulamaya konuldu. Bu uygulamalara TOKİ’nin yetkilerinin genişletilmesi gibi bazı kurumsal düzenlemelerin de eşlik etmesi, ülkede inşaat merkezli büyümenin ihtiyaçları dolayımında biçimlenen bir süreci işaret etmektedir. Bugün, ülkedeki genel sermaye birikiminde farklı işlevleri olan bazı sermaye kesimlerinin inşaat yönelimli bir yayılım göstermesi, sektörde birikim yaratma olanaklarının arttığını işaret etmesi bakımından oldukça önemlidir. Sektördeki birikim olanaklarına bağlı olarak yatırımların artması da sermayenin bu süreçte ihtiyaç duyduğu finansal kaynaklara erişimin olanaklı olduğu anlamına gelmektedir. Dolayısıyla ülkede belli bir sermaye kesimindeki birikim üzerinden bir büyüme kurgusu, hem yatırımların gerçekleştirilmesi için hem de üretilenin tüketilebilmesi için gerekli olan finansman sorununun da çözümünü zorunlu kılar.

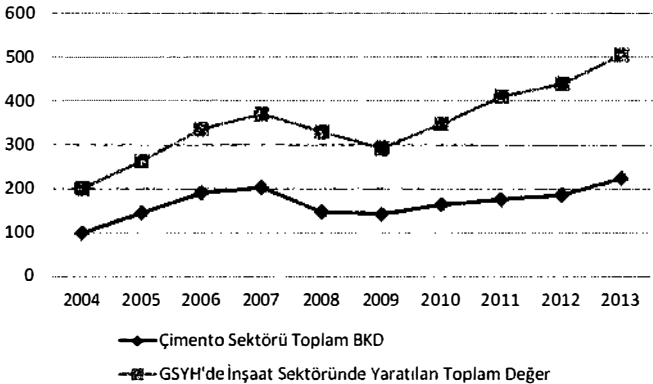
Türkiye’de, 2001 kriziyle başlayan süreçte, inşaat sektöründe hem yatırımların gerçekleştirilmesi için gerekli olan finansman olanakla-

---

¹ Bu çalışma "Türk Çimento Sektöründe Sermaye Birikimi Süreci: Birikim ve Bölüşüm İlişkilerinde Rekabet" başlıklı yayınlanmamış doktora tezi çerçevesinde hazırlanmıştır.

rının çeşitlendirilmesi, hem de üretimin realizasyonu için yaşamsal olan talebin, konut kredisi gibi borçlandırma mekanizmaları üzerinden arttırılması söz konusudur (Karaçimen ve Çelik 2015). İnşaat sektöründe artı değer yaratma olanaklarına bağlı olarak finansal kesimde de birikim olanaklarının artması, ülkedeki toplam toplumsal sermaye birikimi sürecinde hem iki sermaye kesiminin giderek belirleyici olması hem de aralarındaki ilişkinin derinleşmesi anlamına gelmektedir. Bu birikim sürecinin bir başka yanını, sektörün geri bağlantılarını oluşturan diğer üretken kesimlerle kurulan ilişkiler oluşturmaktadır. Bu çalışmada, inşaat sektörünün temel tedarikçilerinden biri olan çimento sektöründeki sermaye birikimi süreci ve bu süreçte uygulanan emek politikaları incelenecektir. Ürün olarak çimentonun temel kullanım alanı inşaat olduğundan, sektördeki birikim de inşaat sektöründeki birikimin olanaklılığına sıkı sıkıya bağlıdır. Aşağıdaki grafikte (1) çimento sektöründe yaratılan brüt katma değer (BKD) ve gayri safi yurt içi hâsılada (GSYH) inşaat sektöründe yaratılan değer karşılaştırılmıştır.

Grafik 1: Çimento ve İnşaat Sektörlerinde Yaratılan Değer (TL) (2004-2013)

Kaynak: Türkiye'nin Birinci ve İkinci 500 büyük Sanayi Kuruluşu, 2004-2012 Yılları, Erişim Adresi: <http://www.iso.org.tr/projeler/turkiyenin-500-buyuk-sanayi-kurulusu>, Erişim Tarihi: 17.12.2015. Aynı çalışmanın 2013 yılı verileri, İSO'ya yapılan bilgi talebi üzerine tarafımıza gönderilmiştir. İktisadi Faaliyet Kollarına göre Cari Fiyatlarla GSYH (Nace Rev.2), Erişim Adresi: <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>, Erişim Tarihi: 17.12.2015.

Not: Grafik, ilgili yıldaki cari fiyatlar üzerinden oluşturulmuştur. Çimento sektöründe BKD verileri, ilgili yıllarda İstanbul Sanayi Odası'nın (İSO) hazırladığı Türkiye'nin ilk ve ikinci 500 büyük sanayi kuruluşu listesinden yer alan çimento firmalarının verileridir. Çalışmaya 2004 yılından öncesi dâhil edilmemiştir. Bunun ilk nedeni 2004'ten önce Türkiye'nin en büyük üçüncü çimento sermayesi olduğu düşünülen Rumeli Holding'e ait herhangi bir bilginin olmamasıdır. Diğer nedeni ise İSO'nun 2004 yılıyla birlikte şirketlerden enflasyon muhasebesine göre hesaplanmış olan verileri toplamaya başlamasıdır.

Grafikte (1) görüldüğü gibi çimento sektöründeki birikim, inşaat sektöründeki birikim arttıkça artmakta ve kriz zamanlarında inşaat sektöründeki düşmeye bağlı olarak azalmaktadır. Dolayısıyla, 2000 yılından itibaren Türkiye'de inşaat sektöründeki büyüme sürecinin, çimento sektörünü de belirlediğini söyleyebiliyoruz.

Çimento sektörü, 1990'ların sonuna kadar özelleştirmelerle mülkiyet ilişkilerinin büyük ölçüde netleştiği bir sektördür. Türk Mevduatı Sigorta Fonuna devri gerçekleştirilen ve Uzan ailesine ait Rumeli Holding'e bağlı olan dokuz çimento fabrikasının, 2004'te sektörün büyükleri arasında paylaşılması da bu ilişkileri belirgin biçimde değiştirmemiştir. Yine de ilk dönem özelleştirmeler yoluyla sektörde devlet eliyle oligopolistik bir yapının oluşturulmuş olması, sektörün günümüzdeki birikim sürecini anlama açısından önemli bir belirleyendir. Türkiye'de 2000 sonrası inşaat odaklı bir büyümenin sektördeki talebi canlandırmasının da etkisiyle, bir diğer belirleyen unsur sektördeki rekabet olmuştur.

Sermaye birikim sürecinde rekabet, hem emek ve sermaye hem de sermayenin kendi içinde bir zorunluluk olarak açığa çıkar ve bu ilişkileri belirler. Buradan hareketle bu çalışmada, çimento sektöründe rekabetin hem bireysel anlamda sermayenin birikim sürecinde hem de sektörel anlamda toplam sermaye birikimi yaratımı sürecinde nasıl açığa çıktığı incelenmektedir. Çalışmanın ilk bölümünde sektörel düzeyde sermayeler arasındaki rekabet sürecinin güçlü bir merkezileşme eğilimini açığa çıkardığı tartışılacaktır. Hem bireysel sermayeler açısından yaratılan birikimin hem de sektörel düzeyde yaratılan toplam değerin belli bir ortalamada tutulabilmesinde rekabetin ve dolayısıyla merkezileşmenin önemi açıklanacaktır. Burada rekabet, bireysel sermayenin elde ettiği artı değerin volarizasyonunda ve sektöre girmeye

gönüllü yeni bir sermayenin vereceği kararda belirleyici olduğu gibi, emek sermaye arasındaki ilişkide de belirleyicidir.

Çalışmanın son bölümü, sermaye birikimi sürecinde uygulanan emek politikalarının incelenmesine ayrılmıştır. Sektörde bireysel anlamda bir sermayenin rekabet edebilmesi, ne kadar emek gücüyle ne kadar üretim araçlarını harekete geçirebildiği, emek gücünün değeri, artı emek zamanı ve bu süreçte devreye sokulan yeni istihdam biçimleri gibi bir dizi dinamiklerle belirlenir. Dolayısıyla rekabet işleyiş biçimi, hem üretim sürecinde hem de sektörde yaratılan toplam değer in bölüşüm sürecinde emek ve sermayenin konumlanışını anlamayı kolaylaştıracaktır. Konuya ilişkin olarak sektördeki sendika ve üreticilerin bilgi paylaşımından kaçınmalarına rağmen ulaşılabilen istatistikler yardımıyla sektördeki ücret ve istihdam politikalarında genel eğilim değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Çimento Sektöründe Birikimin Gerekleri: Merkezileşme ve Rekabet

Çimento sektörüne ilişkin olarak birikim yaratabilmesinin gereklerinden biri olarak başlıklandırılan merkezileşme, farklı sermayelerin tek bir karar organı altında birleşmesi, dolayısıyla birkaç sermayenin birleşip daha güçlü bir sermayeye dönüşmesini ifade etmektedir. Marx, *Grundrisse* isimli çalışmasında sermayenin her zaman tek bir sermaye olma eğilimi taşıdığını ve bu eğilimin rekabetin doğal ve kaçınılmaz bir sonucu olduğunu vurgular². Dolayısıyla rekabetin merkezileşme eğilimini açığa çıkarttığı ve bunun da birikimin genişlemiş ölçekte yeniden üretiminde belirleyici olduğunu belirtmek doğru olacaktır. Bu aşamada yukarıda kısaca ifade edilen rekabet ve merkezileşmenin çimento sektörü üzerinden incelenmesi, sürecin anlaşılmasında açıklayıcı olacaktır.

Çimento sektöründe gözlemlenen güçlü bir merkezileşme eğiliminin varlığı, ülkedeki toplam toplumsal sermaye birikiminin gerekleri doğrultusunda biçimlenmiştir. 1990'ların sonunda sektördeki tüm

² Detaylı bilgi için bkz. Chapter II: Capital. Marx, K. (1993). *Grundrisse*. New York: Penguin Books.

fabrikaların özelleştirilmesi ile bu eğilimin devlet müdahalesiyle güçlendirildiğini görmekteyiz. Ancak 2000’li yıllarla beraber gözlemlenen aynı eğilim, özelleştirme gibi devlet müdahalesinden çok şirket birleşmeleri ve devralmaları, ve farklı bölgelerde konumlanmış olan büyük sermaye gruplarının ortak girişim kurma pratikleri üzerinden biçimlenmiştir. 2000’li yıllarla beraber devletin düzenleyici kurumlar aracılığıyla süreci denetlemekten çok yönetmesi söz konusudur. Bunun temelinde de ülkedeki toplam toplumsal sermaye birikimi sürecinde çimento sektörü gibi üretken sermayelerin faaliyet gösterdiği sektörlerin artan önemi yer almaktadır.

2000 sonrası döneme yakından baktığımızda, 2001-2005 dönemi için hazırlanmış olan kalkınma planında “ihracat odaklı, teknoloji yoğun ve katma değeri yüksek bir üretim”³ olarak nitelenen birikim stratejisinin temel hedefi doğrultusunda, üretken sermayenin uluslararası piyasalarda rekabet gücünü arttıracak ve yatırımları teşvik edecek bir dizi politika değişikliği gündeme gelmiştir. Bu politikalar sadece kalkınma planı ile sınırlı kalmamış, 2002 yılında Adalet ve Kalkınma Partisi’nin (AKP) çoğunluğun oyuyla iktidara gelmesi, bu düzenlemelerin gerçekleştirilmesini hem kolaylaştırmış hem de hızlandırmıştır. Genel bir eğilim olarak bu süreçte ülke içindeki yabancı yatırımlar artarken diğer yandan, yerli büyük sermaye gruplarının uluslararası faaliyetlerinde hem mekânsal hem de sektörel anlamda genişleme ve çeşitlenme anlamında bir değişim görüyoruz (Öztürk, 2010, s. 180). Bu değişim ara malı üretiminden inşaat, ulaştırma/lojistik, haberleşme gibi birçok alanda çeşitlilik göstermektedir. Yine bu dönemde kalkınma planında vurgulandığı gibi ileri teknoloji ve yüksek katma değer üreten sanayi vurgusu öne çıksa da yatırım artışları Tüpraş, Telekom, Erdemir, Petkim gibi çok büyük tesislerin özelleştirilmesi üzerinden gerçekleşmiştir. Bu nedenle yatırımlarda kaydedilen artışlar, ülkedeki sabit sermayeyi arttırmaya dönük değil, daha çok özelleştirmeler, şirket birleşmeleri ve devralmaları gibi “edinimler ve birleşmeler” kaleminde sınıflandırılan ve ulusal mülkiyetin yabancılara aktarılma-

³ Devlet Planlama Teşkilatı, 2000. Uzun vadeli Strateji ve VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı 2001-2005, Erişim Adresi: <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/KalkinmaPlanlari.aspx>, Erişim Tarihi: 17.02.2015.

sı anlamına gelen bir el değiştirme niteliğindedir (Bağımsız Sosyal Bilimciler 2008; Yeldan 2009; Boratav 2009). Dolayısıyla yaratılan toplam birikim için de özelleştirme, birleşme ve devralma pratikleri ile özellikle ölçek ekonomisinin söz konusu olduğu birçok sektörde merkezileşmenin devlet eliyle güçlendirilmesinin belirleyici unsurlardan biri olduğu söylenebilmektedir. Türkiye’de çimento sektörü 1990’ların sonuna kadar özelleştirmeler üzerinden 2000’lerle beraber de şirket birleşmeleri ve devralmaları üzerinden merkezi otoritenin konuyla ilgili tüm müdahalelerinin izlenebileceği bir sektör durumundadır. Bu noktada sektörde deneyimlenen özelleştirme pratiklerinin nasıl bir işlev gördüğüne kısaca değinmek, sonraki süreçte şirket birleşmeleri ve devralmalarının altında yatan temel eğilimin anlaşılmasını kolaylaştıracaktır.

Çimento sektörü ilk dönem özelleştirmelerle elden hızla çıkarılan sektörlerin başında gelmektedir. Son özelleştirmenin 1998 yılında tamamlanmasıyla hem sermayeye önemli bir rant aktarımı sağlanmış hem de bugünkü piyasa yapısının oluşturulmasında belirleyici olmuştur. Özelleştirmelerle 27 fabrikanın 20’sinin dört büyük sermaye grubunun kontrolüne ve mülkiyetine geçmiş olması⁴ oldukça önemli bir göstergedir. Bunun da ötesinde özelleştirme süreci, holding bünyesinde örgütlenmiş büyük çimento sermayelerinin ortak girişimler kurarak maliyeti paylaşımları ve bölgesel düzeyde yayılarak hinterlandlarını genişletmelerini sağlamıştır⁵. Bu dönemin çimento sektörü açısından

⁴ Özelleştirmenin tamamlanmasıyla 5 fabrika Ciments Francais, 7 fabrika Rumeli Holding, 2 fabrika OYSA (Oyak-Sabancı ortak girişimi) ve 1 fabrika da Oyak-Gama ortak girişimine satılmıştır. Oyak’la ortak olarak kurulan 3 fabrikadaki devlet hisseleri de özelleştirme ile Oyak’ın eline geçmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Özelleştirme İdaresi. (1999). *Türkiye’de Özelleştirme*. Ankara.

⁵ Burada 1992 yılında İskenderun ve Niğde fabrikalarını almak için Ordu Yardımlaşma Kurumu’nun (OYAK) Sabancı Holding’e bağlı Çimsa ile ortak girişim (OYSA) çatısı altında işbirliğine giderek Niğde ve İskenderun çimento fabrikalarını satın almaları oldukça önemli bir örnektir. OYAK 1992 yılında, Ünye limanını 49 yıllığına kiralamış ve Bolu Çimento’daki çoğunluk hissesinin özelleştirmeyle satın almıştır. Sabancı grubu da Kayseri’de çimento fabrikası ve Aliğa’da yükleme terminali kurmuştur. Bu süreçte her iki sermaye grubu için de maliyetin paylaşılması oldukça önemlidir. İlerleyen yıllarda görüleceği üzere bu ortak girişim, Sabancı grubu için Kayseri, Niğde ve Malatya yatırımlarıyla Türkiye’nin iç bölgelerinde, OYAK grubu için de Adana, İskenderun ve Mardin yatırımlarıyla güney ve güneydoğu bölgelerinde güçlü bir konumlanmış olanaklı kılınmıştır.

önemi, 1990'ların sonunda Rekabet Kurumu'nun (RK) kurulması ve merkezileşmeye dönük devlet müdahalesinin de bir anlamda birleşme ve devralmalara ilişkin Rekabet Kurulu Kararları (RKK) üzerinden biçimlenmesidir. Sektördeki ortak girişimler RK'nın kuruluşundan önce hayata geçirildiği için ilgili pazarda rekabeti bozan bir eylem olup olmaması konusunda da herhangi bir devlet denetimine takılmamıştır.

Ortak girişimler ve şirket birleşme ve devralmaları rekabetin hangi ilişkiler dolayımında somutlaştığını göstermesinin yanı sıra birikimin yaratılabilme gereklerine de işaret etmektedir. Yazının izleyen bölümünde, öncelikle sermaye birikiminin aşamalarında açığa çıkan rekabete değinilecektir. Bu da bölgesel düzeyde açığa çıkan rekabet yoluyla kâr oranlarının eşitlenme eğilimi üzerinden somutlaştırılmaya çalışılacaktır. İzleyen bölümde son olarak da çimento sektöründeki merkezileşme eğilimi birleşme ve devralmalar üzerinden incelenecektir.

Çimento Sektöründe Rekabet Yoluyla Kâr Oranlarının Eşitlenme Eğilimi

Rekabet, sermaye birikimi sürecinin tüm aşamalarında (P...M...M'...P') açığa çıkar. Yazının bu bölümünde birikim sürecinin realizasyon (M'...P'), yani üretilen metanın paraya çevrildiği değişim aşamasındaki rekabet incelenecektir. Ancak burada hatırlatılması gereken bir nokta, rekabetin, sermaye birikimi sürecinin ilk aşamasında para sermaye ile niceliksel olarak ne kadar emek gücünün ne kadar üretim araçlarını harekete geçireceği ile verilecek kararda açığa çıktığıdır. Sürecin realizasyon aşamasında gözlemlediğimiz rekabet yoluyla kâr oranlarının eşitlenme eğilimine kaynaklık eden süreçlerden biri, emek-sermaye arasındaki rekabet olmaktadır. Emek ve sermaye arasındaki rekabet ücret, çalışma saatleri ve koşulları gibi temel çatışma alanları üzerinden somutlaşmaktadır

Üretken bir sermayenin değeri makine teçhizat, bina, hammadde gibi sabit sermaye (constant capital-CC) ve emek gücüne ödenen ücreti ifade eden değişken sermaye (variable capital-VC) toplamından oluşmaktadır. Üretim süreci sonunda yaratılan metanın değeri ise sa-

bit sermaye, değişken sermaye ve artı değer (surplus value-SV) toplamını ifade etmektedir:

Metanın değeri= CC+VC+SV

Realizasyon sürecindeki sermayeler arası rekabete, öncelikle üretken sermayenin değerinin belirlendiği bir başka süreç kaynaklık etmektedir. Bu da en basit anlamda kapitalistin elindeki para sermaye ile gerekli olan emek gücü ve üretim araçlarını alırken karşılayabileceği bu iki unsurun, yani değişken sermaye ile sabit sermaye arasındaki oran olmak-tadır. Sermayenin organik bileşimi olarak nitelendirilen bu oran, kapita-listin üretim sürecinde kullandığı toplam sermayenin bir ortalamasıdır. Örneğin iki çimento üreticisinin farklı bileşim oranlarıyla üretim yap-maları durumu, bu sermayelerden birinin aynı miktardaki emek gücüyle aynı emek zamanda diğer sermayeden çok daha fazla miktarda çimento üretebildiği anlamına gelir. Bu durumda aynı sermayenin diğerine göre üretilen çimentonun realizasyonu sonucunda elde edeceği artı değer de fazla olacaktır. Bu anlamda, sektördeki ortalama organik bileşim dü-zeyinin altında üretim yapan bir sermaye ya sektörden sinilecek ya da diğer sermayeler tarafından satın alınarak ele geçirilecektir.

Rekabet süreci, organik bileşimi yüksek sermayeler dâhil tüm ser-mayeler açısından bu bileşimin sürekli artırılması gibi bir zorunlulu-ğu doğurur. Artan rekabete bağlı olarak aynı metanın üretiminde faali-yet gösteren sermayelerin kendi bileşimlerini artırma çabası, sektörel düzeyde ortalama bileşimi de arttıracaktır. Bu da en genel düzeyde toplam toplumsal sermayenin ortalama bileşimine yansıyacaktır. Top-lam toplumsal sermayenin ortalamasına yakın veya eşit üretim alan-larını Marx, ortalama bileşimli olarak tanımlamaktadır (Marx, 1991, s. 273). Burada bir sermayenin üretim fiyatı üretilen metanın değ-e-rinin parasal bir ifadesi olarak ele alınmaktadır. Bu anlamda rekabet de toplumsal sermayeyi çeşitli üretim alanları ve sektörleri arasında, her alandaki üretim fiyatlarını ortalama bileşime sahip söz konusu alanlardaki üretim fiyatlarına göre biçimlenecek şekilde bölüştürür. Ortalama sermaye bileşimli üretim alanlarının ortalamaya eşitlenmesi dolayısıyla tüm alanlardaki kâr oranı da aynı olacaktır.

...farklı bileşime sahip üretim alanları arasındaki dengenin bunları, ortalama bileşime sahip alanlarla eşitleme eğiliminde olması ve tamamen ya da yaklaşık olarak toplumsal ortalamaya getirmesi gerekir. Ortalama bileşime az veya çok yakın olan alanlarda da yine eşitlenmeye doğru, ideal ortalamayı, yani gerçekte var olmayan bir ortalamayı arama eğilimi, yani bu ideal olanı ölçüt olarak almaya doğru bir eğilim vardır (s. 273).

Böyle bir durumda bu sermayelerin üretim fiyatları ürünün değerine, kâr da artı değere eşit olmaktadır. Kârlar, burada artı değeri oluşturan faiz ve kâr gibi unsurların toplamına eşit olmaktadır. Sermayeler, ürettikleri artı değerden bağımsız olarak kendi metalarının fiyatlarında kendi artı değerlerini yaratmaktan çok, ortalama üretim fiyatlarını, yani ortalama kârı yakalama eğilimindedirler. Bunun gerçekleştirilebilmesi de esnek istihdam politikaları, dış ticaret serbestisi gibi bir takım merkezi düzenlemelerin varlığını gerektirir. Sürecin sonunda yaratılan toplam artı değer farklı sermaye kesimleri arasında bölüşümü söz konusu olduğundan fiyat istikrarının sağlanması ve anti enflasyonist politikaların desteklenmesi farklı kesim sermayelerin ortak çıkarı olarak algılanmalıdır. Aksi durumda fiyat istikrarının olmadığı enflasyonist bir piyasadaki para, sermayelerin ürettikleri metaların değerler toplamını karşılayamaz.

Yukarıda kısaca değinilen rekabet yoluyla kâr oranlarının eşitleme eğiliminin varlığı sektörel düzeyde nasıl anlaşılabilir? Dahası bu eğilim hangi ilişkiler üzerinden gözlemlenebilir? Rekabete ilişkin olarak yapılan birçok analizde, özellikle metanın dolaşım sürecinde, kapitalistin tüm maliyete katlandıktan sonra üretimini gerçekleştirdiği metanın satış fiyatını bireysel anlamda ve özgürce belirleyebildiği ön kabulünden hareket edilir. Bu çalışma kapsamında incelenen Türkiye çimento sektöründeki üreticilerin çimento fiyatını belirlemede bağımsız olmadıkları görülmüştür. Özellikle kendi bayilik sistemini kurdukları pazarlarda tüm üreticiler kendi aralarında fiyat anlaşmaları yaparak söz konusu bölgede yaratılan toplam artı değerden ortalama bir pay almak gibi çok güçlü bir eğilim göstermektedirler⁶. Dağıtım

⁶ Çimento ürününün niteliği gereği üretiminin büyük miktarlarda gerçekleştirilmesi, pazarda ulaştırılmasının oldukça maliyetli ve stok ömrünün de sınırlı olması ile ifade edilebilir

tekellerinin olmadığı ve ürünün bağımsız bayiler üzerinden dağıtıldığı pazarlarda da başka mekanizmaların devreye sokulduğunu görüyoruz. Bu bayilerin de -bağımsız girişimler olarak kurulmalarına rağmen- ana akım iktisatta vurgulandığının aksine ürünün fiyatını özgürce belirleyememeleri ve çimentoyu istediği pazara istediği fiyattan satamamaları söz konusudur. Dahası bazı bölgelerdeki bayiler, bazı üreticilerin çimentolarını da satamamaktadır. Burada pazarda egemen olan üretici veya üreticiler, bayi ile yaptıkları anlaşmalarla bunu sınırlandırmaktadır. Bayilerin bölgeler arası ticaretinin engellenmesi, pazar alanları kesişen üreticilerden bazılarının yaratılan toplam değerden daha fazla pay almasını engelleme anlamına gelir. Burada çimentonun rekabeti ancak bölgesel düzeyde gerçekleştirilebildiğinden ilgili bölgedeki fabrikaların ortalama bileşimlerinin birbirine yakındır. Yine de bir fabrika konumlandığı yerdeki en yüksek pazar payına sahip olduğundan⁷ oradaki ilgili bayilere de daha yüksek fiyattan çimento satmaktadırlar. Örneğin Konya'daki çimento fabrikası il merkezindeki bayilere daha yüksek fiyat uygularken, Antalya'daki bayilere -taşıma daha maliyetli olmasına rağmen- daha düşük fiyat uygulamaktadır⁸. Dağıtım süreciyle ilgili olarak bayilere getirilen fiyat kısıtları, sermayelerin bölgesel düzeyde yaratılan toplam değerden birbirlerinin alacağı payı bir ortalamada tutturabilmesinin ve denetleyebilmesinin bir yoludur.

Sektörde rakip üreticinin toplam değerden aldığı payın denetlenebilmesinin diğer yolları ürünün arz miktarının kontrolü ve fiyatların uyumlu veya yıkıcı olacak şekilde bazı sermayeler arasındaki anlaş-

(Kulaksızoğlu, 2004, s. 6). Buna çimentonun üretiminde nicel olarak çok büyük miktarlarda hammadde kullanılması, dolayısıyla bu hammaddenin stok sorunu da eklendiğinde çimentonun dolaşım süreci oldukça maliyetli olmaktadır. Bu da örneğin İzmir'de üretilen bir çimentonun Van'da satılamayacağı anlamına gelir. Sektördeki rekabet de bölgesel düzeyde aynı pazara dönmek üretim yapan sermayeler arasında gerçekleşir.

⁷ Türkiye'de çimento fabrikalarının büyük bölümü, bir fabrikanın konumlandığı merkeze satış yapmaması konusunda birbirleriyle uyumlu hareket ederler. Bu uyumlu eylemin nasıl geliştiği, bölgesel ve dönemsel anlamda tüm sektör için söz konusu olup olmadığı hakkında bir genelleme yapmak oldukça zordur. Bu durumla ilgili bilgi, Rekabet Kurulunun soruşturma ve incelemeleri doğrultusunda verdiği kararlardan elde edilmiştir. Rekabet Kurulu'nun atfı yaptığı "Lafarge Turkey Central Anatolia Strategy Review Extension" çalışması bu duruma ilişkin olarak oldukça ilginç bir örnektir. **Lafarge Turkey Central Anatolia Strategy Review Extension**'dan Aktaran RK, 02-06/51-24 No'lu RKK. s. 16.

⁸ Bkz. 2008-2-112 No'lu RKK.

malarla ayarlanmasıdır. Arz miktarının kontrolü, iki veya daha fazla üreticinin piyasaya sürülecek çimento miktarında uyumlu davranması anlamına gelmektedir. Buna benzer olarak sermayeler arası diğer bir denetim yolu, fiyat anlaşmaları, fiyatı birlikte arttırması ve veya birlikte yıkıcı fiyatlama gibi eylemler üzerinden gözlemlenmektedir. Fiyattaki ayarlamalarla birlikte sadece bölgesel düzeyde ortalama bir kâr oranı korunmakla kalmaz, aynı zamanda ortalama bileşimi tutturamayan sermayelerin elenmesi de olanaklı hale gelir. Genel olarak arz ve fiyat ayarlamaları, dağıtım tekellerinin kurulması, sermayelerin kendi aralarında alt pazarları paylaşmaları gibi eylemler hem rekabet yoluyla bölgesel düzeyde genel kâr oranının belli bir düzeyde ayarlanabilmesine olanak sağlar, hem de sektördeki ortalama bileşimi yakalayamayan sermayelerin bu işbirliği sürecinden dışlanarak ayakta kalabilmeleri olanaksızlaştırılır. Bu durumda da büyük çimento sermayelerinin ayakta kalamayan şirketleri devralmaları yoluyla ele geçmeleri söz konusu olmaktadır⁹.

Çimento sektöründeki rekabetin, bölgesel düzeyde kâr oranını ne ölçüde bir ortalama ya yaklaştırdığına ilişkin olarak ampirik bir ele alış, açıklanan mali bilgilerin tek tek fabrikaları değil şirket geneli ni yansıttığından olanaklı olmamaktadır. Örneğin, Türkiye genelinde işçi başına düşen sabit sermaye oranı şirketler arasında büyük farklılık gösterecektir. Şirketlerin mali tablolarındaki verilerden hareketle bu oran, aynı pazara dönük üretim yapan fabrikalar düzeyinde hesaplanması durumunda bölgesel düzeyde çok büyük ölçek farklılıklarının olmayacağı öngörülebilmektedir. RK bu bilgilerin paylaşılmasını yasaklamış, verilerin toplanması ve dağıtılması aşamalarına ilişkin uyulması gereken prensiplerden bir tanesi aşağıdaki gibi ifade edilmiştir:

Miktara ilişkin verilerin (*üretim, satış, ihracat vb.*) gösterildiği tablolar, bu tür verilerin teşebbüs veya ekonomik birlik teşkil eden teşebbüs grupları bazında bilinmesine imkan vermeyecek şekilde hazırlanmalıdır. Bu nedenle tablolarda yalnızca her coğrafi bölge için toplam satış, ithalat, ihracat ve stok bilgilerine yer verilmeli; bir

⁹ Sektöre ilişkin olarak sermayeler arası rekabetin hangi aşamalarda ve hangi mekanizmalar üzerinden açığa çıktığına ilişkin görece en kapsamlı bilgi, RK'nin "rekabet ihlalleri" başlığı altında açılan soruşturma ve kararlarından izlenebilmektedir.

teşebbüs ya da ekonomik birlik teşkil eden teşebbüs grubunun sayısı üçten az ise, söz konusu bölgeye ilişkin veriler, bireysel bazda hesaplanmalarına imkan vermeyecek şekilde çevre bölgelerden birinin verileriyle birleştirilerek (toplanarak) tablolaştırılmalıdır¹⁰.

Çimento ürün olarak özellikleri rekabetini bölgesel düzeyle sınırlandırdığından, RK'nin yukarıda görülen kararı bölgesel düzeyde verilere erişimi olanaksızlaştırmaktadır.

Benzer bir sorun RK'nin çimento sektöründeki şirket birleşmeleri ve devralmalarına ilişkin RKK'de de söz konusudur. Genel olarak, rekabet yoluyla kâr oranlarının eşitlenme veya belli bir düzeyi yakalamasına dönük güçlü bir eğilimin varlığı, beraberinde çimento sektörü örneğindeki şirket birleşmeleri ve devralmaları olarak görülen merkezleşme sürecine de kaynaklık etmektedir. Rekabet üretim ve dolaşım süreçlerine ek olarak bireysel bir sermaye açısından bir önceki üretim döngüsünün sonucunda elde ettiği artı değer değerlendirilmesi, yani volarizasyon sürecinde de açığa çıkmaktadır. Bunun anlamı, çimento sektörüne girmeye gönüllü birinin elindeki para sermaye miktarının, ilgili bölgede üretim yapan üreticilerin ortalama bileşimine eşit veya yakın bir bileşimle üretim yapmayı karşılayabilme gerekliliğidir. Bu gereklilik çimento sektöründeki sermayeler için de söz konusudur. Örneğin, Güneydoğu Anadolu bölgesinde, bölgesel anlamda yayılım göstererek sınırlarına ulaşan Limak Çimento'nun 2011 yılında Set Çimento'nun Afyon fabrikası dışında tüm fabrikalarını ve tesisleri satın alması, ilgili bölgelerdeki ortalama bileşimle gerçekleşecek üretimi karşılayabildiği anlamına gelmektedir.

Marx'ın rekabet yoluyla genel kâr oranının eşitlenme eğilimi vurgusu, her ne kadar idealize edilmiş bir sistem kurgusuna dayansa da bugün sermayenin hem kendi içindeki hem de farklı sermayeler arasındaki rekabeti algılayabilmemizde oldukça açıklayıcı olmaktadır. Çimento sermayelerinin ileri geri bağlantıda oldukları diğer sermayelerle rekabeti bu çalışmanın dışında bırakılmıştır. Yine de özellikle büyük çimento üreticilerinin bazı beton şirketlerine çimento tedarik

¹⁰ Yazım hataları korunmuştur. Türkiye Çimento Müstahsilleri Birliği'ne gönderilen yazıdan Aktaran: Rekabet Kurulu, 02-06/51-24 No'lu Karar, s. 25-26.

etmemeleri konuyla ilgili önemli bir örnektir¹¹. İzleyen başlıkta sektördeki merkezileşme süreci şirket birleşmeleri ve devralma pratikleri üzerinden incelenmekte ve rekabet yoluyla bölgesel düzeyde genel kâr oranının belli bir ortalamada korunabilmesi noktasında bir gereklilik olduğu tartışılmaktadır.

Merkezileşme: Çimento Sektöründe Şirket Birleşme ve Devralmaları

Merkezileşme kavramıyla aynı sektördeki farklı sermayelerin birleşmesi ve daha büyük bir sermayeye dönüşmesine yapılan vurgu, sadece metanın realizasyon sürecinde sermayenin pazar payını arttırmasıyla ilgili değildir. Bukharin’in ifadesiyle merkezileşme “... bireysel sermaye birimlerinin artmasına yardım eder ve yoğunlaşma sürecini hızlandırır” (1972, s. 117). Dolayısıyla çimento sektörü için merkezileşme, bireysel sermayeler için birbirleriyle karşı karşıya geldikleri piyasadaki konumlanışlarının yanı sıra, üretim sürecinde kullanılan emek gücü ve sabit sermaye oranında da bir belirleyiciliğe sahiptir. Bu anlamda merkezileşme süreci, çimento sektöründe hem bireysel sermaye birikiminde hem de bölgesel olarak yaratılan toplam birikimin belli bir düzeyi yakalayabilmesinde gerekli ve zorunlu bir koşuldur. Burada üzerinde durulması gereken önemli bir soru rekabetin bu eğilimi nasıl ve hangi ilişkiler üzerinden açığa çıkardığıdır. Bu sorunun cevabı da bu bölümde, şirket birleşmeleri ve devralmaları olarak gözlemlenen pratikler ve Rekabet Kurumu’nun konuya ilişkin bazı örnek kararları yardımıyla somutlaştırılmaktadır.

Öncelikle rekabetin sermaye birikimi sürecinin her aşamasında söz konusu olduğunun belirtilmesi oldukça önemlidir. Ürün olarak çimentonun özellikleri, rekabetini bölgesel düzeyle sınırladığından, sektörde gözlemlenen merkezileşmenin de yine bölgesel düzeyde incelenmesi gerekmektedir. Sektördeki merkezileşme şirket birleşmeleri ve devral-

¹¹ Türkiye’deki büyük çimento fabrikaları, holding ve sermaye grubu (ör. OYAK) bünyesinde örgütlendiklerinden hepsinin ilgili örgütlenme bünyesinde beton şirketleri de vardır. Bir bölgede hâkim durumda olan çimento fabrikasının kendi beton şirketi dışındakilere çimento tedarikinde bulunmaması, sektörde oldukça sık rastlanan bir durumdur. Örnek karar için bkz. 10-34/541-193 No’lu RKK.

malar üzerinden gerçekleşmesi, bu birleşme ve devralmaların Rekabet Kurulu'nun iznine tabi olması¹², rekabetin bölgesel düzeyde tanımlanabilmesi ve somutlaştırılabilmesinde ilgili kurul kararlarını belirleyici yapmaktadır. Kurul, satın alınacak bir fabrikayı merkeze alarak 200-300 km'lik bir çember çizer ve bu çember ürünün dağıtımının olanaklı olduğu pazarı tanımlar. Satın alacak şirketin bu pazarda hâkim durum yaratmaması noktasında işleme izin verilir. Hem birleşme hem de devralma işlemlerinde aynı pazar belirleme kriterinden hareket edilir¹³. Çimento sermayeleri açısından bu kriter çimentonun taşınmasının ekonomik olduğu alanı tanımladığından, realizasyon aşamasında rekabet edebilirliğin alanını da sınırlamaktadır. Bu kriter bireysel bir sermaye açısından artı değerın volarizasyonuna ilişkin olarak vereceği kararda da göz önünde bulundurulur. Bireysel olarak bir çimento sermayesi elindeki para sermayeyi şirket satın alarak veya fabrika kurarak değerlendiriyorsa temel olarak ya rekabet ettiği alt pazarda hâkim duruma gelmeyi ya da yeni pazarlara yayılım gösterebilmeyi amaçlamaktadır.

Çimento sektöründeki birleşme ve devralmalar, bölgesel düzeyde tekelin kurulabilmesini kolaylaştırırken, mekânsal anlamda bir bölgede sınırlarına ulaşan büyük sermayeler için yeni pazarlara yayılabilmeyi olanaklı hale getirmektedir. Bu süreç bölgesel düzeyde hem var olan hem de sektöre yeni dâhil olan aktörlerin yaratılan toplam birikimden pay alma süreçlerindeki konumlanışlarını değiştirir. Bazı birleşme ve devralma işlemlerine ilişkin olarak tek yetkili otorite olan RK'nin verdiği kararlar, konuyu oldukça tartışmalı hale getirmektedir. Örneğin, özelleştirmeye Rumeli Holding'e satılan Lâdik Çimento Fabrikası, sonrasında TMSF'ye devredilmiş ve 2004 yılında en yüksek teklifi veren Akçansa'ya satışına, pazarda hâkim durum yaratılacağı ve rekabetin önemli ölçüde azalacağı gerekçesiyle, izin verilmemiştir (05-86/1188-340 No'lu RKK). Lâdik Çimento ihalede en yüksek ikinci teklifi veren Türkerler İnşaat'a satılmış, iki yıl sonra Lâdik Çimento Akçansa tarafın-

¹² Rekabet Kurulu'nun iznine tabi olan şirket birleşme ve devralmalar, 2010/4 No'lu Rekabet Kurulundan İzin Alınması Gereken Birleşme ve Devralmalar Hakkında Tebliğ'in 7. maddesinde düzenlenmiştir. Erişim Adresi: <http://www.rekabet.gov.tr/File/?path=ROOT/1/Documents/S%C4%B1k%C3%A7a+Sorulan+Soru/teblig83.pdf>, Erişim Tarihi: 01.01.2016.

¹³ Birleşme ve devralma örnek karar için sırasıyla bkz. 03-03/19-4 No'lu RKK ve 03-03/20-5 No'lu RKK.

dan satın alınmıştır. Türker inşaata ait Lâdik Çimento'nun Akçansa'ya satışına "...ilgili pazarda hâkim durum yaratılması veya mevcut hâkim durumun güçlendirilmesi suretiyle rekabetin önemli ölçüde azaltılması sonucunu doğuracak nitelikte bir devralma işlemi olmadığı" gerekçeyle izin verilmiştir (07-27/252-87 No'lu RKK: 12). Bu karara ilişkin olarak belirtilmesi gereken önemli bir nokta, kararın OYAK ve Sabancı Holding ortak girişimi olan OYSA'nın tasfiye sürecinin tamamlanmasına kadar bekletilmiş olmasıdır. Tasfiyeyle beraber yasal olarak OYAK'a ait Ordu'daki Ünye Çimento Fabrikası ile Akçansa'nın Samsun'daki Lâdik Çimento Fabrikası ilgili pazarda rakip konumuna gelmişlerdir. Dolayısıyla, ilgili pazardaki aktörlerin pazar paylarını dikkate alan RK açısından bu satın alma, rekabeti azaltıcı bir devralma olmamaktadır. Bugün Akçansa ve Çimsa'nın aynı holdinge bağlı kuruluşlar olmasının yanı sıra, OYAK Çimento Grubu bünyesindeki Adana Çimento'da % 5.11'lik hisseleri olması bu sermayelerin birbirinden tamamen bağımsız olmadıklarını göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Daha güçlü bir sermayeye dönüşme bazı kapitalistlerin mülksüzleştirilmesi anlamını da taşır. Bu merkezileşme süreci var olan sermayenin dağılımını da değiştirir. Bu süreç, özellikle dolaşım alanındaki rekabet üzerinden yorumlandığında, meta fiyatlarının düşürülmesi sürecinde daha büyük oranda emek gücü ve üretim araçlarıyla üretim yapan büyük sermayenin küçüklere göre çok daha avantajlı olması anlamına gelir. Böyle bir sektörde ortalama bileşimi yakalayamayan küçük sermayeler merkezileşmenin olmadığı üretim alanlarına doğru kayarlar. Rekabet süreci bu alanlarda da devam eder ve süreç daha büyük olan sermayeler lehine işler. Ortalama bileşimi yakalayamayan sermayeler ise bu süreçte silinir veya daha büyükler tarafından içerilir. Emek açısından ise piyasadan silinen bir fabrikada çalışan işgücü için işsizlik; giderek merkezileşen büyük bir sermaye grubunda düşük ücrete razı olma; güvencesiz istihdam veya çalışma yoğunluğunun artması anlamına gelebilmektedir.

Bu süreçte devlet, ülkedeki toplam sermaye birikiminin sürekliliğin sağlanmasına dönük olarak ihtiyaç duyulan temel düzenlemeleri gerçekleştirir. Bu düzenlemelerin önemli bir ayağını emek piyasaları

oluşturmaktadır. Emek piyasalarında devletin ücretlere ilişkin veya esnek istihdam biçimlerinin yaygınlaşmasına dönük düzenlemeleri hem sermayenin kendi içindeki hem de farklı kesimlerdeki sermayeler arasındaki rekabet dolayısıyla açığa çıkan ihtiyaçlar dolayımında biçimlenir. Buradan hareketle izleyen başlıkta, çimento sektöründe gözlemlenen rekabetin emek sürecine nasıl yansıdığı özellikle ücret ve istihdam politikaları üzerinden incelenmektedir.

Çimento Sektöründe Uygulanan Emek Politikaları: Ücret ve İstihdam

Çalışmanın bu bölümünde, genel anlamda emek politikalarına ilişkin bir inceleme ve sektörde gözlemlenen ve bilgisine ulaşılabilen ücret ve istihdam politikaları üzerinden rekabetin emek sürecine yansımaları değerlendirilmiştir. Sektörde sermayelerin hem kendi içinde hem de diğer sektör sermayeleriyle rekabeti emek sürecini belirlemektedir. Bu aşamada rekabetin emek sürecini nasıl ve hangi biçimlerde belirlediği yanıtlanması gereken önemli bir soru olmaktadır. Çimento sektöründe rekabet, bu aşamada emek ile sermaye arasında söz konusudur, bu nedenle ilk tartışmamız emek ve sermaye arasındaki çelişkinin rekabet ile nasıl örüldüğü üzerine olacaktır. Daha sonra Türkiye’deki emek politikalarının değişen yapısı, bu yapının ışığında çimento sektöründeki emek süreci incelenmektedir.

Bireysel sermayenin birikim sürecinde rekabet; ücret, üretimin örgütlenmesi ve emek yoğunluğu kararıyla ilgilidir (Burkett, 1986, s. 195). Bir iş gününün gerekli emek zamanının ve karşılığı alınmadan kapitalist için çalışılan emek zamanının (artık emek zamanı) toplamından oluşması dolayısıyla, sermayenin amacı da bu artık emek zamanını arttırmaktır. Gerekli emek zamanı işçinin yaşamını devam ettirebilmesi için gerekli olan ücreti ifade eder. Dolayısıyla gerekli emek zamanının kısılması ve artık emek zamanının artması sermaye açısından oldukça önemlidir. Bu artış da çalışma süresini uzatarak veya çalışma yoğunluğunu arttırarak sağlanabilir. Günümüzde ücret, yasal sınırlılıkları dolayısıyla sermayenin doğrudan istediği düzeye düşürebileceği bir alan değildir. Tam da burada üretim yoğunluğunun arttırılması,

çalışma saatlerinin uzatılması veya taşeron işçi istihdamı gibi çözümler, artı değer artırımına dönük olarak sıklıkla başvurulanan yöntemler olarak öne çıkmaktadır. Günümüzde birçok sektörde, düşük ücret ve yoğun çalışma anlamına gelen taşeron işçi istihdamının yaygın olarak kullanılması, temelde artı değerin arttırılması ile ilgilidir.

Üretim sürecinde sermayenin ücret ve istihdama dönük uygulamaları resmi otoritenin çizdiği yasal sınırlar dâhilinde olanaklı olduğundan, burada, emek politikalarına ilişkin devlet düzenlemelerine değinmek gerekmektedir. 1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren işveren çevrelerinde rekabet gücünün arttırılması için esnek üretim sistemlerinin yaygınlaştırılması yönündeki politika önerileri (TİSK 1994; MESS 1995), dönemin hükümetinde de esneklik tartışmalarını başlatmış ve VII. Kalkınma Planında esnek bir işgücü piyasasının düzenlenmesinin gerçekleştirileceği ifade edilmiştir (DPT, 1995, s. 54). 2000'li yıllara kadar taşeron çalışma ve yarı zamanlı çalışma gibi esnek istihdam biçimleri yasal düzenleme olmaksızın uygulanmaktaydı. Bu anlamda, 2003'te yürürlüğe giren 4857 Sayılı İş Kanunu, ülkenin 2000'li yıllardan itibaren özellikle üretken sermayenin uluslararası alanda rekabet edebilirliğinin arttırmada esnek bir emek rejimi ve dolayısıyla emek denetim mekanizmalarını içeren ilk kapsamlı düzenlemesi olarak kabul edilebilir. 1980 sonrası Türkiye'de üretken sermayenin birikim gerekleri yoğun olarak mutlak artı değer artışına bağlı olduğundan mevcut yasal düzenlemeler de emeğin kolektif gücüne ve bu anlamda kolektif iş hukuku alanına dönüktü. 2000'li yıllarla beraber sermayenin birikim gerekleri, verimliliğin artmasına yani nispi artı değer artışına dayandığı noktada sermaye cephesinden gelen daha fazla esneklik talepleri yeni bir İş Kanunu ihtiyacını gündeme getirmiştir. Bu süreçte kolektif iş hukuku emek verimliliğin arttırılmasında işe yaramadığı ölçüde ikincil bir düzenleme alanı olmuş, emek ve sermaye ilişkilerinin düzenlenmesinde asıl normatif düzenleme alanı olarak esnek bir bireysel iş hukuku temel alınmıştır (Yücesan-Özdemir & Özdemir, 2008, s. 101). Bu yasayla sermaye ve işveren çevrelerinin çalışma hayatında esneklik talepleri düzenlenmiş ve yasal bir zemine oturtulmuştur. Dolayısıyla yeni iş kanunun yayınlanması ile beraber Türkiye'de kurumsal düzeyde esnek bir emek politikası tam anlamıyla 2003 yılında başlamıştır.

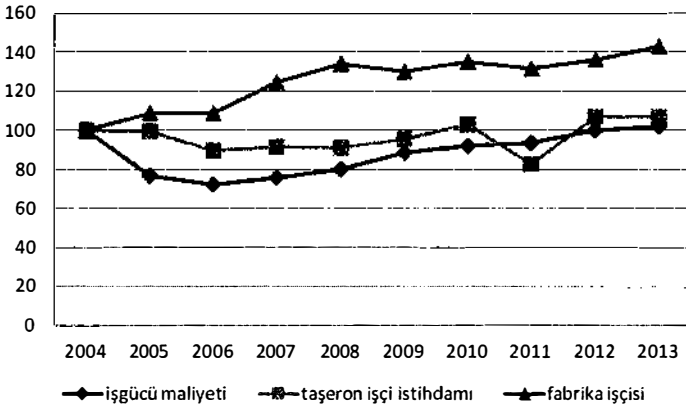
Esnek çalışma biçimlerine ilişkin olarak merkezi otoritenin yasal ve kurumsal düzenlemelerinden önce çimento sektöründe, taşeron işçi istihdamı yaygın olarak kullanılmaktaydı. Dolayısıyla burada çimento sermayesinin işgücü maliyetlerinin yükselmesi anlamına gelebilecek her etkiye taşeron işçi istihdamını arttırarak cevap vermiş olması oldukça önemlidir. Türkiye’de 1989 yılında gerçekleştirilen ücret zammı ile gelen maliyet artışı karşısında çimento sermayesi istihdam miktarını düşürmüş ve taşeron iş ilişkilerini yaygın olarak kullanmıştır (Özmucur, 1997, s. 3). Örneğin, 1991 yılında Adana Çimento Fabrikası sosyal tesisleri ve yemekhanesinde çalışan 36 işçi işten çıkarılmış ve ardından fabrika yetkilileri Çimse-İş Adana şubesi başkanı ile görüşerek bu işleri artık taşerona vereceklerini, dolayısıyla taşeron olarak aynı işçilerin işi alabileceklerini belirtmiştir (Cumhuriyet Gazetesi, 07.08.1991). İşten çıkarılan işçiler de bu yeni iş ilişkisini kabul etmek zorunda kalmışlardır.

Sektörde özelleştirmelerin hemen ardından işten çıkarmaların ve buna karşılık taşeron işçi istihdamının arttırıldığı gözlemlenmektedir. Burada taşeron işçi istihdamının işveren açısından; maliyeti düşürmek, sorumluluktan kaçınmak, esnekliği arttırmak ve emeği güçsüzleştirmede oldukça etkili bir yol olduğunu unutmamak gerekmektedir (Wills, 2009, s. 444). Taşeron işçi çalıştırarak maliyetleri düşürmek sadece düşük ücret uygulamasına giderek gerekli emek zamanının kısaltılması yönünde bir ayarlamayı işaret etmez, aynı zamanda çalışma saatlerinin veya çalışma yoğunluğunun arttırılmasıyla da karşılığı alınmadan çalışılan emek zamanının da arttırılmasını ifade eder. Tüm bunların yanı sıra taşeron işçi kolaylıkla işten çıkarılabildiği için sermayeye önemli bir hareket alanı kazandırmaktadır. Unutulmamalıdır ki, taşeron firmalar arasında da rekabet bulunmakta, hatta taşeron firmaların rekabeti, ana firmanın verdiği işi alabilmek için ücret, çalışma saatleri ve koşulları konusunda ‘dibe doğru koşu’ biçiminde gerçekleşmektedir (Yücesan, 2010, s. 42). Dolayısıyla birçok sektörde olduğu gibi çimento sektöründe de taşeron işçi istihdamı hem ücret hem de çalışma süresi ve yoğunluğu anlamında işçinin aleyhine gelişir.

Yazının başında da söz ettiğimiz gibi, sektörde ücrete ilişkin verilerin paylaşılmaktan özellikle kaçınıldığından bilgisine ulaşmak da

olanaksızlaşmaktadır. Yine de Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu'na üye Çimento İşveren Sendikası bünyesindeki çimento üreticilerinden elde ettiği bilgilerle oluşturduğu ortalama işgücü maliyetleri istatistikleri, ücrete ilişkin bir fikir verebilmektedir. Aşağıdaki grafikte (2) asıl ve alt işveren işçi istihdamları ile işgücü maliyetleri arasındaki ilişki gösterilmektedir¹⁴.

Grafik 2: Çimento Sektöründe İşgücü Maliyeti ve İstihdam (2004-2013)

Kaynak: TİSK, “Çalışma İstatistikleri ve İşgücü Maliyetleri” (2007-2012 yılları) <http://tisk.org.tr/yayinlar/>. 2003-2006 arası veriler, konfederasyona yapılan bilgi talebi üzerine alınmıştır. TCMB, İstatistikler “İstihdam” (2004-2013 yılları), Erişim Adresi: <http://www.tcmb.org.tr/index.php?page=icerikgoster&menuID=41>.

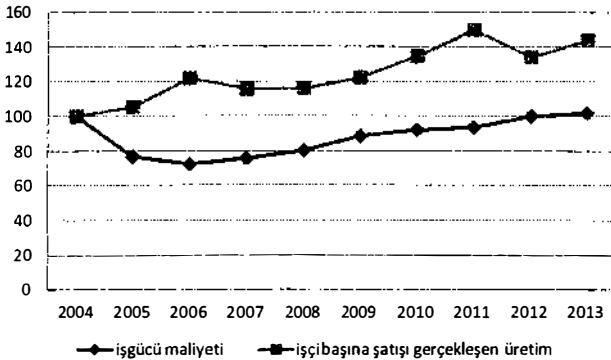
NOT: Çalışma İstatistikleri ve İşgücü Maliyetleri (2004-2013) ilgili yıllardaki ÜFE'ye göre güncellenmiş (bkz. 12. Dipnot) ve grafikteki tüm veriler yazar tarafından 2004 yılına sabitlenip endekse çevrilmiştir.

¹⁴ (TİSK), yıllık olarak kendi üyelerinin bilgilerinde hareketle hazırladığı “Çalışma İstatistikleri ve İşgücü Maliyetleri” başlıklı çalışmasındaki çimento sektörü ortalama işgücü maliyetleri verileri esas alınmıştır. 2007-2012 yılları verileri için Bkz. <http://tisk.org.tr/yayinlar/>. 2003-2006 arası veriler yazardan alınabilir: ulas@uludag.edu.tr. İşgücü maliyetleri yıllık üretici fiyatlarına göre güncellenmiştir. Çimento sektörü üretici fiyatları endeksi verileri için 265 kodlu “Çimento, kireç ve sıva alıcısı” sınıflamasındaki veriler temel alınmıştır. Veriler için bkz. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), İstatistiksel Tablolar, Üretici Fiyat Endeksi-Kısım, Bölüm ve Gruplar (2003=100) NACE Rev.1, Erişim Adresi: www.tuik.gov.tr. Erişim Tarihi: 28.05.2015.

Buna göre işgücü maliyetlerinin düşük seyrettiği dönemlerde asıl işveren ilişkileri çerçevesinde istihdam edilenlerin sayıları artarken taşeron işçi istihdamında düşme görülmektedir. İşgücü maliyetlerinin yükseldiği dönemlerde de asıl işveren işçi istihdamının zaman zaman düşmesi ve genel anlamda belli bir düzeyde tutulmasına karşılık olarak taşeron işçi istihdamının da artması söz konusudur. Genel anlamda 2008 krizinin ilk etkilerinin görülmeye başladığı 2007 yılından itibaren asıl işveren kapsamında çalışan işçi istihdamının yaklaşık olarak sabitlenmeye çalışıldığı görülmektedir. Bunu takiben, 2007'den 2010'a kadar taşeron işçi istidamı önemli ölçüde artmıştır.

Çimento sektöründe rekabetin işleyişi ile uyumlu olarak özellikle kriz zamanlarında üretim sürecinin örgütlenmesi, üzerinde durulması gereken bir başka konudur. Taşeron işçi istihdamını da içerecek biçimde işçi başına düşen ve satışı gerçekleşmiş üretim miktarına bakıldığında, 2004 yılında bir işçi yılda yaklaşık 3900 ton çimento üretirken 2013 yılında 5700 ton üretmiştir. İstihdam edilen tüm işçiler üzerinden işçi başına düşen üretim miktarıyla işgücü maliyetleri aşağıdaki grafikte (3) karşılaştırılmıştır.

Grafik 3: Çimento Sektöründe İşgücü Maliyeti ve İşçi Başına Üretim (2004-2013)

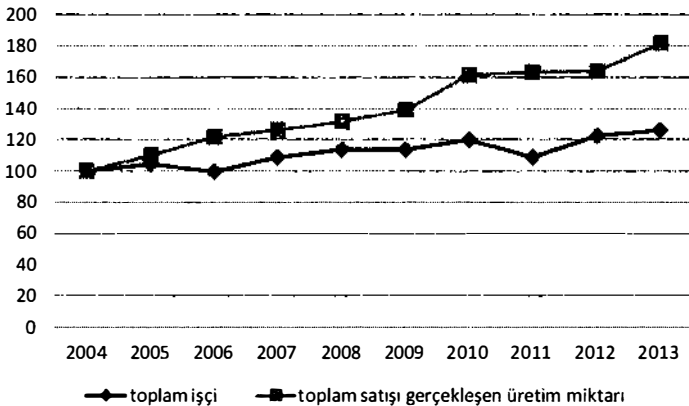

Kaynak: TİSK, “Çalışma İstatistikleri ve İşgücü Maliyetleri” (2007-2012 yılları) <http://tisk.org.tr/yayinlar/>. 2003-2006 arası veriler, konfederasyona yapılan bilgi talebi üzerine alınmıştır. TÇMB, İstatistikler “Ambalaj” (iç satış ve ihracat 2004-2013 verileri kullanılmıştır), Erişim Adresi: <http://www.tcma.org.tr/index.php?page=icerikgoster&menuID=41>.

NOT: Grafikteki tüm veriler yazar tarafından 2004 yılına sabitlenip endekse çevrilmiştir.

Grafiğe (3) göre özellikle 2004 ve 2008 krizlerinden itibaren işçi başına düşen üretim miktarının arttığı görülmektedir. İşgücü maliyetlerine bakıldığında ücretlerin 2004 kriziyle beraber düşüşe geçtiği ve 2008'den itibaren özellikle 2011 yılına kadar işçi başına düşen üretim miktarıyla karşılaştırıldığında azalarak arttığı görülmektedir. Bu artışın, bir önceki dönemin kalkınma planında hedeflendiği gibi teknolojik yatırımın artırılması veya çalışma süresinin uzatılması gibi bir yolla gerçekleştirildiğini gösteren bir bilgi bulunmamaktadır. Çalışma süresinin uzatılması yasal kısıtları dolayısıyla sınırlı bir yöntemdir. Bu nedenle, elimizdeki veriler ışığında, salt çalışma süresindeki değişim ya da öngörülen teknolojik yatırımların payı yeterli bir veri sunmayacağından, asıl işverene bağlı olarak çalışan kadrolu işçi ve taşeron işçi istihdamı toplamıyla, satışı gerçekleştirilen çimento miktarına bakmak açıklayıcı olacaktır. Yukarıdaki tartışmayı takiben, aşağıdaki grafikte (4) sektördeki toplam işçi sayısı ile yurt içi ve dışı satılan miktar toplamı karşılaştırılmıştır.

Grafik 4: Çimento Sektöründe Toplam İstihdam ve Toplam Satışı Gerçekleşen Üretim (2004-2013)

Kaynak: TÇMB, İstatistikler “İstihdam” (2004-2013 yılları), Erişim Adresi: <http://www.tcmb.org.tr/index.php?page=icerikgoster&menuID=41>. TÇMB, İstatistikler “Ambalaj” (iç satış ve ihracat 2004-2013 verileri kullanılmıştır), Erişim Adresi: <http://www.tcmb.org.tr/index.php?page=icerikgoster&menuID=41>.

NOT: Grafikteki tüm veriler yazar tarafından 2004 yılına sabitlenip endekse çevrilmiştir.

Grafikte yer alan iki eğri arasındaki farkın özellikle 2008 krizinden itibaren açıldığı görülmektedir. Genel olarak sektörde toplam işçi istihdamının azaldığı dönemlerde bile üretim artışı sağlanabilmiştir. Örneğin, 2006, 2009 ve 2011 yıllarında satışı gerçekleştirilen çimento miktarı önceki yıla göre daha az işçi istihdamı ile üretilmiş ve yine bir önceki yıla göre daha az işçi ile daha fazla üretim gerçekleştirilmiştir.

Çimento sektöründe uygulanan ücret ve istihdam politikalarına genel olarak bakıldığında, sektördeki sermayeler arası rekabetin hangi ilişkiler dolayımında ve hangi biçimlerde açığa çıktığına ilişkin önemli bir bilgi sunmaktadır. Özellikle düşük ücret ve taşeron işçi istihdamı üzerinden biçimlenen emek politikaları sermayenin sadece bireysel anlamda artı değer artırımıyla ilgili bir süreç değildir. Sermayelerin birbiriyle uyumlu bir ücret ve istihdam politikasını uygulaması, sektörde rekabete dayalı sınıf ilişkilerinin ve sektörel düzeyde toplam birikimin genişlemiş ölçekte yeniden üretimi için hem gereklilik hem de bir zorunluluktur.

Sonuç

Çalışmada rekabet analiz edilirken, öncelikle bireysel anlamda bir sermayenin tüm hareketi temel alınmıştır. Bu hareketi takip etmek, rekabetin sadece ürünün fiyatlanma sürecinden ortaya çıkmadığı, üretim sürecinde, dolaşım sürecinde ve elde edilen artı değer değerlendirilme sürecinde de oldukça belirleyici olduğu gözlemlenmiştir. Çimento sektörüne ilişkin olarak bölgesel düzeyde aynı pazara dönük üretim yapan sermayelerin birbirine yakın bir ortalama bileşimle üretim yapmaları, çalışma açısından oldukça önemli bir gözlem olmuştur. Dolaşım sürecinde rekabet, bölgesel düzeyde gerçekleştirildiğinden, sermayelerin kendi artı değer yaratım süreçlerinden çok, bölgesel düzeyde yaratılacak bir ortalama kâr oranının sağlanmasına dönük hareket ettikleri gözlemlenmektedir. Dolayısıyla hem akademik yazında hem de hukuksal alanda rekabete karşı olarak kurgulanan pazar paylaşımları ve fiyat anlaşmaları gibi eylemler, temelde rekabetin ge-

rektirdiği bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır. Rekabetin işleyiş biçimi bu anlamda sektörde oldukça güçlü bir merkezileşme eğiliminin varlığına da kaynaklık etmektedir.

Rekabet yoluyla merkezileşme eğiliminin varlığı, sektöre dönük devlet politikalarının ve düzenlemelerine ilişkin bir değerlendirmeyi de gerektirmektedir. Bugün, Türkiye'deki çimento sektöründe birikimin yaratılabilme koşullarının büyük ölçüde özelleştirme sürecinin tamamlanmasıyla biçimlen(diril)diği gözlemlenmiştir. Bu süreçte öne çıkan en belirleyici mekanizmalardan birisi, verili mülkiyet yapısının çimento sektöründeki özelleştirmelerle yeniden tanımlanması olmuştur. Dolayısıyla hem sermaye birikiminin arttırılmasında hem de pazarda hâkim durum yaratılmasında devlet eliyle devreye sokulan en temel mekanizmalardan birisi özelleştirmelerle kaynak aktarımının sağlanması olarak tanımlanmıştır. Bu yolla, bilinçli bir devlet müdahalesiyle sektörde merkezileşmeye uygun bir zemin hazırlanmıştır. 2000'li yıllarla beraber sektörde çok sayıda şirket ele geçirmeleri, birleşme ve devralmalar, ve ortak girişim kurma gibi eylemler birikimin sağlanabilmesinde oldukça belirleyici pratikler olarak öne çıkmaktadır. Türkiye'de yetkili otorite olarak RK'nin konuyla ilgili olarak verdiği kararlar da rekabetin işleyiş biçimini ve bu anlamda merkezileşmeyi yeniden üretmektedir.

Çimento sektöründe rekabet ve rekabet dolayımında yeniden üretilen ilişkiler, emek sürecinde oldukça belirleyicidir. Sektörde uygulanan düşük ücret ve taşeron işçi istihdamı, emek açısından hem gelir yoksulluğu hem de güvencesiz çalışma gibi temel sosyal politika sorunlarının varlığını göstermektedir. Türkiye'deki çimento sektöründe üretim maliyetlerinin yükselmesi düşük ücret politikasını gündeme getirmekte ve aynı dönemde istihdam düşmekte veya azalarak artmaktadır, buna bağlı olarak taşeron işçi istihdamı da artışa geçmektedir. Bir başka ifadeyle, asıl işveren ilişkileri çerçevesinde gerçekleşen fabrika işçisi istihdamı ile taşeron işçi istihdamı arasındaki ters oranlı ilişki düşünüldüğünde, belli dönemlerde fabrika işçisinin taşeron işçi ile ikamesi söz konusu olmaktadır. Üretim maliyetlerinin sermaye aç-

sından katlanılabilir bir düzeye inmesiyle taşeron işçi sayısı da azalmaktadır. Dolayısıyla taşeron işçi istihdamı düşük maliyetli ve işten çıkarması kolay olduğu için özellikle kriz zamanlarında sermayenin devreye soktuğu en temel mekanizmalardan biri olmaktadır. Bu aşamada belirtilmesi gereken önemli bir nokta, çimento sektöründe devreye sokulan bu mekanizmaların yasal sınırlar içinde olanaklı olması ve daha da önemlisi devletin genel anlamda ülkede uyguladığı ücret ve istihdam politikaları ile örtüşmesidir.

Rekabet yönetsel olarak araştırılması oldukça sorunlu bir alan olması dışında, açığa çıkardığı ilişkiler bağlamında insani olarak çalışma ve yaşama koşullarını olumsuz yönde etkileyen bir süreçtir. Bu anlamda rekabetin varlığı bir sektörde merkezileşme eğilimini açığa çıkardığı ölçüde kısa süreli, güvencesiz ve esnek çalışma biçimlerini yaygınlaştıracak gibi emeğin yeniden üretimini sağladığı ücretlerde aşağı yönlü bir baskı oluşturacaktır. Güçlü bir merkezileşme eğilimi dolayısıyla Türkiye çimento sektöründe taşeron işçi istihdamı -konuya ilişkin merkezi otoritenin düzenlemelerin bağımsız olarak- artı değer yaratımının gerekli bir aracı olarak sıklıkla kullanılmıştır.

Kaynakça

Bağımsız Sosyal Bilimciler. (2008). *2008 Kavşağında Türkiye: Siyaset, İktisat ve Toplum*. İstanbul: Yordam.

Boratav K. (2009). AKP'li Yıllarda Türkiye Ekonomisi. Bülent Duru & İlhan Uzel (Ed.), *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu* içinde (s. 463-472). Ankara: Phoenix.

Bukharin, N. (1972). *Imperialism and World Economy*. London: Merlin.

Burkett, P. (1986). "A Note on Competition under Capitalism", *Capital & Class* 30(1), 192-208.

Cumhuriyet Gazetesi, 07.08.1991.

Devlet Planlama Teşkilatı. (1995). *VII. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)*. Erişim adresi: [http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalkinma%20Planlar/Attachments/3/plan7.pdf\(07.04.2016\)](http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalkinma%20Planlar/Attachments/3/plan7.pdf(07.04.2016)).

Devlet Planlama Teşkilatı. (2000). *Uzun vadeli Strateji ve VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı 2001-2005*. Erişim Adresi: <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/KalkinmaPlanlari.aspx>(17.02.2015).

Karaçimen, E. ve Özlem Ç. (2015). Sermayenin Yeniden Üretiminde Çok Boyutlu Bir Koalisyon Alanı olarak İnşaat ve Finans İlişkisi, *14. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi*. 23-25 Kasım 2015, ODTÜ, Ankara.

Kulaksızoğlu T. (2004). Measuring the Effectiveness of Competition Policy: Evidence from the Turkish Cement Industry, *MPRA Paper* No. 1092. Erişim Adresi: https://mpra.ub.uni-muenchen.de/1092/1/MPRA_paper_1092.pdf(19.09.2015).

MESS. (1995). *Çalışma Hayatında Esneklik*. Yayın No: 222, İstanbul: Metal Sanayicileri Yayınları.

Marx, K. (1991). *Capital*, Volume III. New York: Penguin Classics.

Marx, K. (1993). *Grundrisse*. New York, Penguin Books.

Özelleştirme İdaresi. (1999). *Türkiye’de Özelleştirme*. Ankara.

Özmucur, S. (1997). "Privatization and the Labor Market in Turkey", *Main Characteristics and Trend of the Turkish Labour Market*. State Institute of Statistics içinde, Ankara, pp. 171-209. Erişim Adresi: <http://economics.sas.upenn.edu/~ozmucur/papers/privatization.pdf>(19.09.2015).

Öztürk, Ö. (2010). *Türkiye’de Büyük Sermaye Grupları: Finans Kapitalin Oluşumu ve Gelişimi*. İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı.

Rekabet Kurulu Kararları. Erişim Adresi: <http://www.rekabet.gov.tr/tr-TR/Gerekceli-Kurul-Karar-Listesi>(11.01.2016).

Rekabet Kurulundan İzin Alınması Gereken Birleşme ve Devralmalar Hakkında Tebliğ. No: 2010/4, Erişim Adresi: <http://www.rekabet.gov.tr/File/?path=ROOT/1/Documents/S%C4%B1k%C3%A7a+Sorulan+Soru/teblig83.pdf>(01.01.2016).

TİSK. (1994). *Çalışma Hayatında Esneklik*. Yayın No: 10, Ankara: İnceleme.

Wills, J. (2009). "Subcontracted Employment and Its Challenge to Labor", *Labor Studies Journal* 34(4), 441-460.

Yeldan, E. (2009). "Finans Çağında Eklemlenme Kalıpları: Neoliberal Küreselleşmenin Çevresel Bir Ekonomisi Olarak Türkiye Örneği", Nergis Mütellioğlu & Sinan Sönmez (Ed.), *Küreselleşme, Kriz ve Türkiye’de Neoliberal Dönüşüm* içinde (129-158). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.

Yücesan-Özdemir, G. (2010). "Despotik Emek Rejimi Olarak Taşeron Çalışma", *Çalışma ve Toplum* 4(27), s. 35-50.

Yücesan-Özdemir, G. & Özdemir A., M. (2008). *Sermayenin Adaleti: Türkiye’de Emek ve Sosyal Politika*. Ankara: Dipnot.

Devlet Korumasında Sermaye Birikimi: Ulusal İnovasyon Sistemi

Sinan Alçın

*“Tekniği yansız bir şey olarak düşündüğümüzde,
şiddetle ona teslim olmuş oluruz”*

M. Heidegger

Giriş

Friedrich List’in 19. yüzyılda Almanya’nın dönemin İngiltere ve Fransa ekonomisine yetişme sorunu üzerinden şekillendirdiği politika önermeleri günümüzdeki Ulusal İnovasyon Sistemi’nin (UİS) temelini oluşturmaktadır. UİS’in kuramsal çerçevesi 1980’lerin ikinci yarısından itibaren; Freeman, Soete ve Lundvall tarafından şekillendirilmiştir. UİS’nin ontolojik temelini emek-gücü piyasasında tam rekabetçi ancak uluslararası düzeyde ulusal sermaye lehine koruyucu bir birikim anlayışı oluşturmaktadır. UİS’nin bütünlükçü birikim yönelişi; ekonomik, sosyal ve kültürel kurumların ortak bir amaç (ulusal sermaye birikimi) etrafında örgütlenmelerini de beraberinde getirmiştir.

Yapısalcı Okul ve Bağımlılık Okulu’nun yaklaşımları da UİS fikrinin özellikle geç kapitalistleşen ülkelerde bir kalkınma stratejisi olarak benimsenmesinde önemli etkiye sahip olmuştur. Özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında teknolojik gelişim büyüme modellerinin temel itici gücü olarak kendisine yer edinmiştir.

Kitabın bu bölümünde, UİS kavramsal ve tarihsel gelişimi çerçevesinde incelenmekte, UİS'in temel nitelikleri politika önermeleri dizisi olarak Türkiye deneyiminde AB ile karşılaştırmalı olarak ele alınmaktadır. Bu bağlamda UİS topyekun bir kalkınma aracı değil, devlet eliyle sermaye birikim rejiminin bir aracı olarak değerlendirilmektedir. Bu değerlendirme içerisinde, öncelikle UİS kavramsal ve tarihsel bağlamda incelenmekte ve ardından List'in kavramsallaştırmasında rekabet ve korumacılık yönelişinin yansımaları incelenmektedir. Bölümün sonunda AB ve Türkiye'de UİS uygulamaları ve sorunları ile politika önermelerine yer verilmektedir.

Ulusal İnovasyon Sistemi Nedir?

Konusu Ulusal İnovasyon Sistemi (UİS) olan bir çalışmanın “Ulusal İnovasyon Sistemi Nedir?” sorusuyla başlaması doğal karşılanmalıdır. Muhtemelen bu konuda yazılmış ve yazılacak eserlerin büyük çoğunluğu UİS'nin fikir olarak Friedrich List'in 1841 tarihli *Das Nationale System der Politischen Ökonomie* (Ulusal Sistemin Politik İktisadı) isimli kitabına dayandığını ve Freeman ile Lundvall tarafından bugün anlaşılan halinde kavramsallaştırıldığını anlatmaktadır ve anlatacaktır.

List'in, sanayi devriminde İngiltere ve Fransa'nın gerisinde kalan dönemin Almanya'sı için “yetişme” önerilerinden çok daha önce Japonya'da devlet destekli teknolojik gelişim adımları Tokugawa döneminde (1603 – 1868) atılıyordu. Bu dönemde Hollanda bilimiyle temas sağlanmış ve –sınırlı boyutta olsa da- içsel teknolojik gelişim sağlanmıştı (Odagiri ve Goto, 1993, s. 76).

Freeman ve Soete (2004, s. 7), Ar-Ge konusunda herhangi bir ülkeye kabul edilen politika yaklaşımını, ister “bırakınız yapsınlar, bırakınız icat etsinler” (*Laissez-faire, laissez-innover*) anlamında zımni bir biçimde gelişsin, isterse açıkça ulusal hedefler ve stratejiler biçiminde belirlensin, ulusal bilim politikası olarak tanımlandığını belirtmektedirler. Bu yönüyle düşünülünce, erken dönem Japonya deneyimi de “ulusal bilim politikası” olarak kabul edilirken, UİS kapsamına dâhil edilmeyebilir.

O zaman, UİS’ni herhangi bir ülkede uygulanan Ulusal Bilim Politikası’ndan (UBP) ayıran temel unsur nedir? Bu sorunun cevabı, biraz seçilen kavramda (inovasyon) biraz da List’in dönemin Almanya’sı için önerdiği sistemin özünde yatmaktadır.

İnovasyon Nedir?

İnovasyon kavramının karşılığı olarak Türkçe’de yaygın olarak “yenilik” sözcüğü kullanılmaktadır. Ulusal İnovasyon Sistemi yerine Ulusal Yenilik Sistemi kullanımı aslında inovasyonun içindeki ticarileşme çabasını da gizleyerek ona *a priori* görünüm kazandırmaktadır.

İnovasyonu icattan (yeni buluş veya yenilik) ayıran içerisinde barındırdığı itkidir. İnovasyonda –icattan farklı olarak- kendiliğindenlik yok denecek kadar azdır. İnovasyonun itkisini metalaşma oluşturur. Ticari kazanca dönüştürülebilen yenilikleri inovasyon olarak kabul edebiliriz. Ancak, icatçının icat amacı içerisinde de ‘inovatif’ bir yöneliş her zaman bulunmaktadır. Heaton (2005, s. 415) 1700’ler Avrupa’sındaki mucitlerden bahsederken, onların; “emek kullanımını azaltacak”, vasıflı işgücüne bağımlılığa son verecek, vasıflı işgücü kıtlığını dengeleyecek, çocuk emeğinin kullanımına olanak verecek veya diğer ülkelerdeki üreticilerin ücret düzeylerinin düşüklüğünden sağladıkları üstünlüklerin üstesinden gelecek icatlar peşinde olduklarını anlatır.

İnovasyon (innovation), sözcük kökeni olarak Latince olup, “innovate, innovare, innovatus” kelimelerinden gelmektedir. İnovasyonun, sözcük anlamı, alışıldık, gelenekselden farklı olarak “yeni bir şey”in ortaya çıkması anlamına gelmektedir. Önemli bir iktisadi değere dönüştürülemeyen yenilikler inovasyon olarak kabul edilmemektedir (Turanlı ve Sarıdoğan, 2010, s. 14).

Westland (2008’den aktaran Turanlı ve Sarıdoğan, 2010, s. 15) inovasyonu şu şekilde ifade eder: İnovasyon = İcat + Ticari Başarı.

Aykut Göker (2010) inovasyon kavramının, yenilenme sürecini içerisinde barındıran bir fikrin bir süreç içerisinde pazarlanarak bir ürün ya da hizmete, yeni ya da geliştirilmiş bir imalat veya dağıtım

yöntemine, yahut yeni bir toplumsal hizmet yöntemine dönüştürülmesi olarak tanımlandığını ifade etmektedir.

İngiltere’de yayımlanan Cox Raporunda inovasyon, “yeni fikirlerin amaca yönelik başarılı kullanımı” olarak tanımlanmıştır (Cox 2005’den aktaran Çalgüner ve Er, 2011, s. 134).

Rothwell (1997, s. 7) inovasyonu; üretim, yayılma ve geçiş süreçlerini içeren ve teknolojik bilginin yeni ürün ve süreçlere aktarıldığı karmaşık bir kavram olarak tanımlar. Elbette inovasyonu sadece ticarileştirilebilir teknolojik yenilik olarak görmek mümkün değildir. Ticarileştirilmiş teknolojik yenilik için “teknolojik inovasyon” kavramı kullanılmaktadır. Ancak, her ne kadar inovasyon konusunda yazılı bir kural haline gelmiş ortak bir tanım yoksa da, kavramın ilk çağrıştırdığı teknoloji içkin yönüdür. Bu çalışmanın konusunu oluşturan UİS içerisindeki inovasyon ile kast edilen de teknolojik inovasyon olmaktadır.

Geniş anlamda inovasyon, sadece teknik yenilikleri değil; pazarlama, ambalaj, satış, tanıtım, markalaşma gibi alanlarda ticari farklılık yaratacak yeniliklerin bütününe ifade etmektedir. Özellikle, işletme disiplini inovasyonun bu çoklu yönüne vurguyla, aslında onu bir pazarlama yöntemine indirgemektedir: Ürün, hizmet, süreç, iş modeli, örgüt inovasyonları gibi...

Joseph Schumpeter’in çalışması, inovasyon teorilerini büyük ölçüde etkilemiştir. Schumpeter, ekonomik gelişmenin yenilik tarafından; kendisinin “yaratıcı yıkım” olarak adlandırdığı yeni teknolojilerin eskisinin yerini aldığı dinamik bir süreç yoluyla harekete geçirildiğini savunmuştur. Schumpeter’in görüşüne göre, “radikal” yenilikler önemli yıkıcı değişiklikler yaratırken, “adımsal” yenilikler ise değişim sürecini sürekli olarak ileriye götürmektedir (OECD, 2005, s. 33).

Ulusal Sistem Olarak İnovasyon

Genel inovasyon altyapısı, ülkenin tüm bilim ve teknoloji politikası ortamını, temel araştırma ve yüksek eğitim destekleri için kurulu mekanizmaları ve yeni fikirlerin geliştirdiği ve ticarileştirdiği birikimsel teknolojik bilgi stokunu kapsamaktadır (Tüylüoğlu ve Saraç, 2012: 43).

“İnovasyon Sistemi” kavramı, geleneksel ekonomik modellerin inovasyonu açıklama gücünün sınırlı olmasından dolayı ortaya çıkmıştır. Geleneksel modeller inovasyonu araştırma ile başlayan doğrusal süreç olarak görürken, “inovasyon sistemi” kavramı inovasyonu; sistemik, interaktif ve evrimsel bir süreç olarak görür. Kavram günümüzde ulusal, bölgesel ve sektörel düzeyde inovasyonu güçlendirmek ve anlamak için bir çerçeve olarak kullanılmaktadır (Yavuz vd., 2009, s. 70).

Lundvall (1999, s. 61), “inovasyon sistemi” kavramını ilk olarak 1985 yılında, Ar-Ge laboratuvarları ve teknoloji enstitüleri ile üretim sistemi arasındaki karşılıklı ilişki ve işbirliklerini ifade etmek için kullandığını belirtmektedir.

UİS yaklaşımı 1980’lerin sonunda (Freeman 1987; Dosi vd. 1988) kullanılmış ve daha sonra takip eden yıllarda (Lundvall 1992; Nelson 1993; Edquist 1997) geliştirilmiştir (Guan ve Chen, 2012, s. 102). Lundvall (1999, s. 61) UİS kavramının Freeman (1987) tarafından ilk olarak “İnovasyonun Ulusal Sistemi” olarak kullanıldığına işaret etmektedir.

Freeman tarafından tekrar gündeme getirilen ve birçok iktisatçı tarafından katkı yapılarak geliştirilen UİS’nin genel bir tanımı yapılamamıştır. Freeman, UİS’ni etkinlikleri ve etkileşimleri ile yeni teknolojileri oluşturan, ithal eden, değiştiren ve yayan kamu ve özel kesim kuruluşlarının ağı olarak tanımlamıştır. Sistemin isim babası olarak kabul edilen Lundvall, ekonomik yapı ve kurumsal oluşumların, araştırma ve keşifleri olduğu kadar öğrenmeyi de etkileyen yönleri ve bütün unsurları UİS içerisinde değerlendirmiştir. Nelson 1993 yılındaki çalışmasında, UİS’ni yenilik performansını belirleyen kuruluşlar seti ve bu kuruluşlar arasındaki etkileşim olarak tanımlamıştır (Saatçioğlu, 2005, s. 181).

UİS, OECD tarafından da benzer biçimde tanımlanmıştır. OECD’ye göre, bir ülkede yenilik ve teknolojik yayılmanın hızını ve yönünü etkileyen piyasa ve piyasa dışı kurumlar UİS’ni oluşturmaktadır (OECD, 1997, s. 10).

List'in, Almanya'nın yetişme sorunu için "ulusal araştırma geliştirme sistemi" önerisi UİS'nin temelini oluştuyordu (Lundvall, 2005, s. 26). List, ulusal inovasyon sisteminin temellerini ortaya koyarken, bebek sanayilerin (endüstrilerin) korunmasını değil, iktisadi büyüme ve sanayileşmeyi mümkün kılacak veya hızlandıracak çok geniş bir politikalar dizisinin de tasarımını savunuyordu ki bu politikaların çoğu, yeni teknolojiler öğrenmek ve uygulamakla ilgiliydi (Freeman ve Soete, 2004, s. 340).

List, bu konudaki düşüncelerini şu şekilde açıklamaktadır:

"Ülkelerin bugünkü durumu, bizden önce yaşamış kuşakların keşiflerinin, icatlarının, iyileştirme ve mükemmelleştirmelerinin, uygulama birikimlerinin bir sonucudur. Bunlar, günümüz insanlığının entelektüel sermayesini oluşturur; her ulusun verimliliği, sadece, kendinden önceki bıraktıklarıyla bunlara kendi imkânlarıyla kattıklarından nasıl yararlandıklarıyla orantılıdır. (...) Hiçbir ilerleme, yeni keşif ve icat bu bilimler olmaksızın yapılamadığı gibi yüzlerce ürün ve üretim dalındaki iyileştirme ve değişiklikler de gerçekleştirilemez. Dolayısıyla, bir sanayi ülkesinde bilimlerin ve zanaatların yaygınlaşması gereklidir (...)" (List 1841'den aktaran Freeman ve Soete, 2004, s. 341).

List'in savunduğu ulusal teknoloji stratejisinin temel noktaları şöyle sıralanabilir (Freeman 1993, erişim: 05.01.2015):

1) *Zihinsel sermayenin (mental capital) önemi*: Bununla List'in ne anlatmak istediği, onun şu ifadesiyle açıklığa kavuşturulabilir.

"Ulusların bugünkü durumları, bizden önce yaşamış bütün kuşakların keşiflerinin, icatlarının, gerçekleştirdikleri geliştirme ve yetkinleştirmelerin ve çabalarının oluşturduğu bir büyük birikimin ürünüdür. Onlar bugünkü insan ırkının zihinsel sermayesini oluşturmuşlardır. Ve bugün ayrı ayrı her ulus, önceki kuşakların kazanımlarını kendisine mal edebildiği ve kendi çabalarıyla bu kazanımları artırabildiği oranda ve yalnızca bu koşulla üretken olabilmıştır (...)" [List, 1841]

List'in "zihinsel sermaye" olarak ifade ettiği şey aslında toplumsal emektir. Almanya özelinde getirdiği öneri kapitalist ekonomi politığın temellerinden biridir. Bu temel toplumsal emek olarak soyutlanabilecek ve insanlık tarihinin binlerce yıllık yaşam süreci boyunca biriktir-

diği bilgi, beceri ve yetenekler toplamına kapitalist bir güç (sermaye grubu, kapitalist ülke devleti gibi) tarafından el konulduğu (O dönem-ki Britanya ve Fransa için örnekler) ve benzer bir faaliyetin Almanya içinde gerçekleştirilmesi gerektiğidir. Tek başına bu yaklaşım bile List'in öğretisinin kapitalizme içkin bir özellik taşıdığını göstermektedir (Alçın, 2010, s. 108).

2) *“Zihinsel sermaye ile” maddi sermaye (material capital) arasındaki karşılıklı etkileşimin öneminin kavranması*: List, burada, çok açık bir biçimde, hem en son teknolojiye vücut veren yeni yatırımların önemini, hem de bu yatırımların içerdiği yeni donanım ile üretim deneyiminden artakalan birikimin, ya da bir başka deyişle, yaparak öğrenmenin önemini vurgulamaktaydı.

3) *En son teknolojiyi edinmenin bir aracı olarak yabancı teknoloji (özellikle Britanya'nınki) ithal etmenin ve yatırım ile birlikte nitelikli eleman çekmenin (beyin göçünün) önemi*.

4) *İşgücünde niteliğin önemi*: List, Smith'in “üretken güçler” konusunda, beceri, bilgi ve eğitimin önemini derinlemesine ele almadığını, yalnızca bu güçlerin gelişimini teşvik etmede işbölümünün rolü üzerinde yoğun olarak durduğunu ileri sürmektedir.

Marx (2014, ss. 83-84) List'in Klasiklere yönelik tavrını şu sözlerle eleştirmektedir:

“Bay List soyluluğa, antik egemen hanedanlara ve bürokrasiye karşı mütevazı bir tavır takınmakla birlikte, Smith'in başkahramanı olduğu ve kinik bir biçimde “zenginlik”in sırrını taşımış ve zenginliğin doğasına, eğilimine ve hareketine dair tüm yanılsamaları olanaksız kılmış olan Fransız ve İngiliz politik ekonomisine karşı çıkmakta aynı ölçüde “cüretkar”dır. List tüm bunları “Okul” başlığı altında bir araya toplar. Çünkü Alman burjuvası koruma vergileriyle ilgilendiğinden, politik ekonominin Smith'ten bu yana tüm gelişiminin List için elbette ki hiçbir anlamı yoktur, çünkü bu politik ekonominin tüm büyük temsilcileri, bugünkü burjuva toplumunu rekabet ve serbest ticaret toplumu olarak kabul ederler.”

5) *Ekonomik ilerlemede imalat sektörünün önemli olduğunun ve bütün ekonominin, özellikle de tarımın -aynı zamanda hizmet sektör-*

lerinin- gelişmesini teşvik etmenin bir aracı olarak, imalat sektörüne yatırım yapma gereğinin kavranması.

6) *Ekonomi politikalarını geliştirme ve uygulamada çok uzun dönemli bir tarih görüşü olmasının önemi:* List, çok açık bir biçimde, imalatın gelişmesi ve bu gelişmeyi sağlayacak uygun kurumların ve “zihinsel sermaye”nin yaratılmasını onlarca yılı alacak bir süreç olarak görmektedir.

Koruma ve Serbest Rekabet: Kimin İçin?

18. yüzyıl hükümetleri ülkeler arasındaki ticarete kısıtlayıcı politikalar uyguladılar; bu politikaların kaynağı ülkelerin ekonomik ve mali olarak güçlü olmak için gerekli olduğunu düşündükleri şeyler veya iç ve dış rakipleri karşısında ayrıcalıklar elde etmek ve bunları korumak isteyen grupların baskılarıydı (Heaton, 2005, s. 540).

Modern endüstri koşulları içinde tam rekabetin uygulanmayacağı, kontrol mekanizmasının zorunlu olduğunu kabul etmek gereklidir. Belki de daha ileri gitmek ve dev işletmelerin ekonomik gelişmenin motoru ve uzun vadeli toplam üretim artışını sağlayan yegâne unsur olduğunu kabul etmemiz gerekecektir. Bu yönden bakıldığında, tam rekabetin, yalnızca gerçekleşmesi olanaksız değildir; aynı zamanda etkileyici bir model olması da söz konusu değildir. Bu nedenle, bazı sanayilerin devlet tarafından tasarlanması ve düzenlenmesi fikrini savunmak ve bu düzenlemede tam rekabet koşullarını uygulamaya çalışmak yanlıştır (Schumpeter, 2010, ss. 127-128).

Schumpeter’in tespit ettiği teknolojik gelişmenin serbest piyasa koşullarıyla çelişkisi, daha önce patent yasası tartışmalarında da görülmüştür. 18. yüzyılın sonu itibarıyla, dünyanın önemli ülkelerinin üçü patent yasasını kabul etmişti: İngiltere’nin 1623 patent yasasıyla başlattığı düzenleme, 19. yüzyılın ortasına kadar hemen her Avrupa ülkesi tarafından kabul görmüş ve tatbik edilmişti. Fakat 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren, başlangıçta İngiltere’de ciddi boyutta bir sivil hareketle, bu yasanın tamamen kaldırılması talep edildi. Hareket daha sonra bütün Avrupa’ya yayıldı. Patent yasasının kaldırılmasını

isteyen bu hareketin başlıca savları, patent yasasının bir tekel hakkı yaratması ve bunun laissez-faire ilkesine aykırı bir durum olduğuydu. Nitekim bu talepler netice verip, neredeyse tüm Avrupa’da kaldırılan patent haklarının imdadına 1873 ekonomik krizi yetişmiş, bu krizin ekonomide devletin de rolü olması gerektiğini, başka bir deyişle korumacılığın mevcudiyetini tescil etmesinin ardından patent yasaları 19. yüzyılın son çeyreği itibarıyla yeniden yürürlüğe sokulmuştu (Bülbül, 2008, s. 46).

List’in 1841 tarihli kitabında Almanya için önerdiği ulusal sermaye korumacılığı, çağdaşı Karl Marx tarafından ciddi biçimde eleştirilmiştir. Marx’ın List eleştirisi, ağırlıklı olarak iki eksenle biçimlenmektedir: Bunlardan ilki, List’in Alman burjuvazisi için öngördüğü dışa karşı korumacılığı içeride burjuvaziye karşı işçi sınıfı için öngörmediği ve sınıfın ‘serbest pazarda’ köleleşmeye devam etmesine göz yumduğu eleştirisidir. Marx’ın Liste’e yönelik ikinci temel eleştirisi ise onun (List) Klasik İktisatçıların savlarına –kendi yaklaşımını haklı göstermek için- çok temelsiz bir saldırıya girişmesi ile ilgilidir.

Şöyle der List (1841’den aktaran, Marx 2014):

“Bu nedenle, günümüzde sanayiye eşlik eden belaların, bizzat sanayiye reddetmek için bir neden haline gelecek kadar büyümüş olmaları ayrıca çok üzücüdür. Proleterlerden oluşan bir toplumsal zümreden [Stand] çok daha büyük belalar mevcuttur: boş bir hazine –ulusal iktidar boşluğu- ulusal kölelik-ulusal ölüm”

Marx (2014, ss. 82-84) şu şekilde yorumlar List’in sözlerini:

“Bay List yalnızca burjuvazi için neyin daha üzücü olduğundan bahsediyor. Tam da sanayi egemenliğinden kaynaklanan çoğunluğun köleliğinin genel olarak bilinen bir olgu haline geldiği bu uygunsuz uğrakta, List’in bu egemenliği tesis etmek istemesinin kendisi için son derece üzücü olduğunu biz de kabul ediyoruz. Alman burjuvası, ancak polis ve para ön safta yer aldığı anda şövalyelik- serserilik yapmak isteyen hüznü mizaç şövalyesidir.

Alman burjuvası sırrını yine hakiki anlamda Alman, tumturaklı, mağrur bir tarzda açıklar. Sırrını idealist Hristiyan bir utanç duygusuyla açıklar. Servet için uğraşırken serveti reddeder. Tinsiz materalizme idealist bir maske takar ve ancak böyle servet peşinde

koşmaya cesaret eder. List'in sisteminin teorik kısmının tamamı dobra politik ekonominin sınıai materyalizme idealist deyişler giydirmekten başka bir şey değildir. Alman burjuvası bir sanayici olduğundan dahi dindardır. Aslında konuşmak istediği müstehcen değışim-değeri üzerine konuşmaktan kaçınır ve üretici güçler [von produktivkraften] üzerine konuşur; rekabet konuşmaktan kaçınır, ulusal üretici güçlerin ulusal konfederasyonundan bahseder; özel çıkarlarından söz etmekten kaçınır, ulusal çıkarlar üzerine konuşur. İngiliz ve Fransız burjuvasının, politik ekonominin ilk bilimsel sözcüsünde –en azından ekonomi politiğın egemenliğinin başlarında- temsil edildiğı haliyle zenginliğı bir tanrı mertebesine çıkarıp, bilimde dahi geri kalan her şeyi buna, bu Moloch'a acımasızca feda ederken ki dobra, klasik kinizmlerine bakıldığında, diğeryandan da “adil insanların” zenginliklerini hakir görüp, daha yüksek amaçları bilen Bay List'in idealleştirici, tahrifatçı, ağıdalı tarzına bakıldığında, günün zenginlik günü olmadığını da “ayrıca üzücü” bir biçimde anlaşılır. Bay List daima Molossus ölçüsünde konuşur. Sürekli olarak beceriksiz ve geveze bir retorikle gösteri yapar; bu retorığın bulanık suları, sonunda onu daima karaya oturtur; bu retorığın özü de koruma vergileri ve hakiki Alman [“teutsche”] fabrikaları üzerinde bitmek bilmez tekrarlardan oluşur. Kendisi sürekli duygusal olarak çok duyguludur. Zengin olmak isteyen idealist Alman cahili elbette ilk olarak kendisi için, zenginliğı uğraşmaya değer bir şey haline getiren yeni bir zenginlik teorisi yaratmalıdır. Fransa ve İngiltere'deki burjuva , pratik olarak, gerçek yaşamın şimdiye kadar zenginlik dediğı şeyi, yok edecek olan fırtınanın yaklaştığını görür, fakat bu bayağı zenginliğe henüz ulaşmamış Alman burjuvası buna yeni, “tinselci” bir yorum vermeye çalışır. Kendisi için, kendisini ve kendisinin de zenginleşmesini istediğı dünyayı temellendirmek adına, bayağı Fransız ve İngiliz politik ekonomiyle hiçbir ortak noktası olmayan, “idealleştirici” bir politik ekonomi yaratır. Alman burjuvası zenginlik yaratımına, mağrur, ikiyüzlü bir biçimde idealleştirici bir politik ekonomi yaratımıyla başlar.”

Marx'ın List'in teorisinin Alman burjuvazisi tarafından kabul görmesinin nedenini şöyle açıklar (Marx, 2014, s. 92):

“Burjuvazi, devlet iktidarını ve zenginliğini ele geçirmek için devletten koruma vergileri ister. Fakat İngiltere ve Fransa'dan farklı [Almanya'da] devlet gücü burjuvanın elinin altında değildir, dolayısıyla da devleti istediğı gibi yönlendiremez, ricaya başvurmak durumundadır, bu, devlet söz konusu olduğunda burjuva için zorun-

ludur, devletin faaliyetlerini (etki alanını) kendi lehine kontrol etmek, [gerçekte] devletten tavizler isterken, devletten talebini devlete verdiği bir taviz olarak göstermek ister. Böylece, [Alman burjuvası] Bay List aracılığıyla, teorisinin tüm diğerlerinden farklı olduğunu, çünkü devletin sanayiye kontrol etmesine izin verdiğini, çünkü devletin iktisadi bilgeliğinin en yüksek fikrine sahip olduğunu kanıtlar ve devletten, bunun, elbette ki bu bilgeliğin “güçlü” koruma vergileriyle sınırlı olması koşuluyla, tümüyle dolaşıma sokulmasını ister. Devletin kendi çıkarlarıyla uyumlu bir şekilde hareket etmesi gerektiği yönündeki talebini, devletin tanınması, devletin sivil toplum alanına müdahale etme hakkının tanınması olarak ortaya koyar.”

Netice itibarıyla Marx, List’in Almanya için öngördüğü ‘yetiştirme’ sorununun ülkenin bütünü için değil, Alman burjuvazisi için bir koruma zırhı yaratacağını, ancak Alman emekçiler için çalışma koşullarını –verimlilik adı altında- ağırlaştırmaktan başka bir şeye yaramayacağını, bu yanıla bakıldığında da Klasik İktisatçıların Liberal görüşlerinin genel olarak rekabetçi yanının List’in tek kesimi koruyucu önermelerinden daha dürüst olduğunu ifade etmektedir.

Bu bağlamda, UİS’nin toplum tarafından neredeyse ‘ortak iyi’ olarak kabul edildiği bir durumda, Marx’ın List eleştirisi önemli bir izlek sunmaktadır.

Ulusal İnovasyon Sistemi’nin Özellikleri

List, önerdiği politikaların adını ”ulusal inovasyon sistemi” olarak koymasa da aslında sunulan politikalar ve ardından yaşanan süreç, günümüz ulusal inovasyon sistemi anlayışının birçok özelliğini taşımaktadır. List günümüzdeki ulusal inovasyon sistemleri mekanizmasının temel özelliklerini öngörmekle kalmayıp, yabancı teknolojilerin alınmasıyla (teknolojik öğrenme), yerli teknolojik gelişmeler arasındaki ilişkiyi de açıklamıştır (Freeman ve Soete, 2004, s. 342).

UİS konusunda farklı tanımlar mevcuttur. UİS kavramı, özellikle 1990’larda teknoloji ve yenilik politikalarının geliştirilmesinde yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu kavram, bir yanda teknolojik gelişme sürecine etkide bulunan tüm kurumları kapsarken, diğer yanda ülkenin uluslararası rekabet gücünü ve uluslararası işbölümü

içerisindeki konumunu da gündeme getirdiği için son derece etkili olmuştur. Freeman’a göre ulusal yenilik sistemi, “etkinlikleri ve etkileşimleri ile yeni teknolojileri oluşturan, ithal eden, değiştiren ve yayan kamu ve özel kesim kuruluşlarının ağı”dır. OECD’nin tanımına göre ise “bir ülkede yenilik ve teknolojik yayılmanın hızını ve yönünü etkileyen piyasa ve piyasa-dışı kurumları” ulusal yenilik sistemi’ni oluşturmaktadır. Bu tanımlarda da açıkça vurgulandığı gibi evrimci yaklaşımda teknoloji ve inovasyon politikası sadece Ar-Ge ve yenilik faaliyetlerini kapsamaz, buluştan yayılmaya, teknolojik gelişme sürecini etkileyen tüm unsurları içermektedir (Taymaz, 2001, ss. 25-26).

Kurumsal olarak Ulusal Yenilik [İnovasyon] Sistemi, “yeni teknolojilerin oluşumunu ve yayılmasını kapsayan; belirli bir kurumsal altyapı altında, iktisadi-sınai ve bilim alanında birbirleriyle bağlantılı olan ajanlar şebekesi” olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda modern ekonomilerde “ulusal ve bölgesel yenilik sistemleri”, bir ülkenin ya da bölgenin yenilik sürecinin en temel yapıları olarak kabul görmektedir” (Soyak, 2008, s. 189).

Ulusal yenilik [inovasyon] sistemi genel olarak şu adımları kapsar (TÜBİTAK, 1996, s. 10):

- Ürün ya da üretim yöntemlerine ilişkin yeni teknolojileri edinebilme; özümseyip kullanabilme; bu teknolojilerin ekonominin bütün etkinlik alanlarına yayılmasını sağlayabilme,
- Ürün geliştirme, yeni ürün tasarlayabilme,
- Yeni ürün tasarımıyla birlikte üretim yöntemini de geliştirme, yeni yöntem tasarımıyla,
- Geliştirilen ya da yeni bulunan üretim yönteminin gerektirdiği üretim makinelerini tasarımıyla ve üretebilme,
- Sayılan tasarım ve üretim süreçlerini besleyen teknolojik araştırma-geliştirme faaliyetini sürdürebilme; gereksinim duyulan teknolojileri bilimsel bulgulardan kalkarak üretebilme ve o teknolojilerin kaynağını oluşturan bilimi üretebilme,

- Araştırma, geliştirme, tasarım, üretim (imalat), pazarlama süreçlerinin hem kendi içlerindeki hem de aralarındaki ilişkileri düzenleyen ve daha ileri düzeylerde yeniden üreten organizasyon yöntemlerini geliştirebilme.

ÜİS, bir ülkede uygulanan teknoekonomi politikası araçlarından yalnızca biridir. ÜİS dışında; Bölgesel İnovasyon Sistemi (BİS), Teknokent-Teknopark Uygulamaları, Ar-Ge Destekleri ile Sınai ve Fikri Mülkiyet Hakları uygulamalarını da sayabiliriz. Her ne kadar diğer teknoekonomi araçlarıyla ÜİS arasında zaman zaman geçişkenlik olsa da her bir politika aracının farklı ve birbirleriyle karşıt özellikleri de bulunmaktadır.

Son dönemde ÜİS'in özellikle bilginin ve dolayısıyla sermayenin tekelleşmesi konusunda olumsuz örnekler oluşturması sebebiyle –ona bir alternatif olarak- Bölgesel İnovasyon Stratejisi (Regional Innovation Strategies) tartışılmaktadır (Tiryakioğlu ve Alçın 2010). BİS ile birlikte bölgelerde oluşturulan kuluçka merkezlerinde, Ar-Ge faaliyetleri ortak bir bilgi havuzuna dönüştürülerek, ortaya çıkan üretim bilgisi yerel sermayenin -bölgesel öncelikli alanlarda- gelişimini ve rekabet gücünü destekleyecek faaliyetler sürdürülür.

1990'ların ortasında tartışılmaya başlanan Bölgesel İnovasyon Stratejileri (BİS), özellikle dünyanın gelişmekte olan bölgeleri için kamuda değer yaratımı ve rekabet edilebilirlik bağlamında önemli avantajlar sunmaktadır. BİS'in teorik çerçevesi Freeman (1987 ve 1988), Lundvall (1988 ve 1992), Nelson (1988 ve 1993) ve Nelson ve Rosenberg'in (1993) çalışmalarına dayanmaktadır (Tiryakioğlu ve Alçın, 2010, s. 254).

ÜİS, bilimsel kurumlar, köprü kuruluşlar ve firmaların merkezde yer aldığı ve mal piyasaları, makroekonomik çevre ve hükümet politikaları, eğitim sistemi, iletişim araçları ve faktör piyasalarının etkileşimi ile rekabet gücü, kalkınma ve istihdam sağlanması hedeflenen politikalardır (Alçın, 2010, s. 110).

ÜİS'i herhangi bir ekonomik plan ya da programdan ya da bir tür teşvik paketinden ayıran iki temel unsur bulunmaktadır: ÜİS hem

uzun dönemli hem de bütünleşik politikalar dizisi içermektedir. UİS herhangi bir iktidarın “yüksek katma değerli üretim” hedefini aşan biçimde, katma değerın arttırılmasında sektörler arası önsel ve gerisel bağlantıların önemi, eğitim sisteminin yapısındaki topyekun dönüşüm, sanayi bileşiminin yapısında değişim gibi bir takım “yapısal” unsurlarda geçmişten köklü kopuş iradesini ve bu kopuş ve değişimi olanaklı kılacak istikrarlı politikalar dizisini gerekli kılmaktadır. Herhangi bir ülkede UİS ancak, “üst akıl” ya da iktidarın değil, ortak aklın bir ürünü olabilir ve sürdürülebilir.

İnovasyon sisteminin ulusal (makro) ölçekte tesisi, bilginin ve dolayısıyla sermayenin tekelleşmesi sorunlarını da beraberinde getirebilmektedir. Mevcut teknokent/teknopark türü üniversiter kurumlarla, bu kurumlara “iş yaptıran” tekeli sermaye arasında oluşan birlik, teknokentlerde açığa çıkan bilgi üzerinde söz konusu tekeli sermaye gruplarının egemenliğini de olanaklı kılmaktadır.

Günümüz uluslararası ekonomi dünyasında bilginin iki hal görünümü ile karşı karşıya kalmaktayız. Bunlardan ilki açık bilgidir (codified knowledge). Bu bilgi neredeyse her isteyenın kolayca (düşük maliyetle) erişebildiği ve kullanabildiği bilgidir. Bazı bilgisayar yazılımları ya da ücretsiz güvenlik programları örnek olarak verilebilir. Elbette bu tip soyut malların toplam faktör verimliliği üzerinde hatırı sayılır etkisi bulunmaktadır. Ancak, ikinci ve rekabet üstünlüğünde esas belirleyici olan bilgi türü ise gömülü bilgidir (tacit knowledge). Tüm “bilgi çağındayız” ya da “küresel ekonomideyiz” sözlerine karşın, uluslararası tekeli firmalar sahip oldukları gömülü bilgiyi sıkı sıkıya korumakta ve bunun paylaşımını olanaksız kılacak güvenlik önlemlerine bütçelerinin önemli kısımlarını ayırmaktadırlar.

Bölgesel İnovasyon Sistemini (BİS) UİS’den ayıran temel farklılık, teknolojik yenilik “ürününün” yaratım düzeyi ve bölüşümüdür. UİS araçları (teknokent/teknopark gibi) içerisinde yaratılan bilgi, bilgi tekelleri yaratırken, BİS içerisinde kuluçka merkezleri ve benzeri oluşumlarla; bölgesel ve yerel avantajları gözetken ve ortak bilgi üretimiyile ortak yararı olanaklı kılan bir süreç hayata geçebilmektedir.

Avrupa Birliği’nde UİS

AB’nin 2000 ve 2010 yılları arasında izlediği kalkınma politikalarının çerçevesini çizen Lizbon Stratejisi, Avrupa Birliği’nin bilgi temelli ekonomiye dönüşmesi için temel teşkil eden bir adımdır. Odak noktasına büyüme ve istihdamı alan Strateji, 2005 yılında yapılan ara değerlendirme sonucunda revize edilmiştir. 2010 yılına gelindiğinde ise belirlenen hedeflerin çoğunun gerçekleşmediği görülmüştür. Sonrasında AB’nin 2010-2020 yılları arasındaki hedeflerini içeren Avrupa 2020 Stratejisi kabul edilmiştir (Ünlü, 2014, s. 162).

AB’nin bilgi toplumu politikası 1980’lerden itibaren geliştirilmeye başlanmış, 1990’larda ise hız kazanmıştır. İlk çalışma 1993’te yayınlanan ve bilgi ve haberleşme teknolojilerinin AB’nde meydana getireceği büyüme, rekabet ve istihdam etkileri üzerinde duran “Beyaz Rapor”dur. Ardından 1994’te “Banngemann Raporu” hazırlanmıştır. Raporda telekomünikasyon altyapısının geliştirilmesinin sağlayacağı olumlu muhtemel etkilere değinilmiştir. Diğer taraftan, kamu-özel sektör işbirliğinin artırılması, kamunun daha etkin, şeffaf ve düşük maliyetli hizmetleri sunmasının sağlanması, Avrupa’daki bölgeler arasındaki iktisadi ve sosyal farkın minimize edilmesi ve yaratıcılığın teşvik edilmesinin önemine vurgu yapılmıştır (Dura ve Atik, 2007, s. 452). Daha sonra 2000 yılında AB’nin kalkınma planı niteliğinde olan ve 10 yıllık süreci kapsayan “Lizbon Stratejisi” ve AB’nin karşı karşıya kaldığı değişen iklim şartları, yaşanan nüfus, artan rekabet vb. sorunlardan hareketle 2010 yılında “Avrupa 2020 Stratejisi” kabul edilmiştir (Ünlü, 2014, s. 165). AB’nin inovasyon politikasının sınırlayan iki metne (Lizbon Stratejisi ve Avrupa 2020 Stratejisi) daha yakından bakmak gerekiyor.

Lizbon Stratejisi (2000 – 2010)

AB politika yapıcıları, 23-24 Mart 2000 tarihinde Portekiz’in dönem başkanlığında Lizbon’da bir araya gelerek, geleceğin Avrupa’sını nasıl daha iyi yönetecekleri üzerine politika oluşturmaya çalışmışlardır. Lizbon süreci olarak bilinen adım temel olarak AB’nin karşı karşıya olduğu ekonomik, sosyal ve çevresel olumsuzluklara karşı nasıl

etkili önlemler alınabileceği üzerine kurulmuştur (Yılmaz, 2010, s. 24). Temel hedefi “2010 yılında AB’nin sürdürülebilir bir ekonomik büyüme ortamında, dünyanın en rekabetçi ekonomik bloğu haline getirilmesi” iken gerçekleşme bu hedefin çok gerisinde kalmıştır.

Lizbon Stratejisinin ilk halinin beklenen sonuçları vermemesi üzerine Strateji yeni araçlarla donatılarak yenilenmek zorunda kalmıştır. Avrupa Komisyonu, 2005 yılında Lizbon Stratejisini yeniden gözden geçirmiştir. Pek çok politika başlığından oluşan hedefler sadeleştirilerek yalnızca büyüme ve istihdam üzerine odaklanılmıştır. Yeni Lizbon Stratejisi’nde, Lizbon hedefleri konusunda koordinasyon ve daha iyi yönetim mekanizması oluşturmak ve hedeflere yönelik politika araçlarını açıklığa kavuşturmak için Bütünleştirilmiş Rehberler ve Ulusal Reform Programları (URP) gibi yeni araçlar ortaya konulmuştur. Lizbon stratejisi yenilenirken temel olarak iki raporun önerileri doğrultusunda hareket edilmiştir. Bunlar Sapir ve Kok Raporları’dır (Yılmaz, 2010, ss. 26-28).

Lizbon Stratejisi çerçevesinde oluşturulan 6. Çerçeve Plan da başarisiz olunca, 7. Çerçeve Plan ile 6. Çerçeve Plan’daki KOBİ’leri destekleyerek sermayenin yerelleşmesi amacı da yerini tekelleşme eğilimine bırakmıştır. Bu durum Avrupa Birliği’ndeki BİS (bölgesel İnovasyon Sistemi) yönelişi üzerinde de engelleyici role sahip olmuştur.

Avrupa 2020 Stratejisi

Avrupa Komisyonu 30 Mart 2010 tarihinde Lizbon Stratejisi’nin yerini almış olan “Avrupa 2020: Akıllı, Sürdürülebilir ve Kapsayıcı Büyüme İçin Bir Strateji” başlıklı yeni bir stratejiyi kabul etmiştir.

Avrupa 2020 Stratejisinin çıkış noktasını, dünyada yaşanan küreselleşme, iklim değişikliği gibi hızlı gelişmeler ve Avrupa’da nüfusun yaşlanması gibi AB ekonomisinin yaşadığı yapısal sorunlar oluşturmuştur (Ünlü, 2014, s. 167).

Komisyon’un 2020 stratejisi belgesinde, yaşanan ekonomik krizin AB’nin son on yılda kaybettiği ekonomik büyüme ve istihdam sağlama yönündeki gelişmeleri tersine çevirdiği, AB genelinde GSYİH’da yüzde dört düzeyinde düşüş görüldüğü, faal işgücünün yüzde 10’unu

oluşturan 23 milyon kişinin işsiz kaldığı ve AB'nin sanayi üretiminin 1990'lı yıllardaki seviyelere düştüğü belirtilmektedir. AB'nin 2020 yılına kadar karşı karşıya kalacağı ve aşması gereken yapısal sorunların başında ortalama büyüme hızının üretkenlikteki düşüş nedeniyle yavaşlamış olması, Avrupa'daki istihdam oranlarının ve ortalama çalışma saatlerinin ABD ve Japonya ile karşılaştırıldığında halen düşük kalması ve nüfusun yaşlanmasının beraberinde, 2013-2014 yıllarından itibaren faal işgücünün azalmaya başlayacak olması belirtilmektedir. Bununla birlikte, AB'nin Çin ve Hindistan gibi hızla büyümekte olan ülkelerle rekabet edebilmesi için Ar-Ge ve teknolojiye daha fazla kaynak ayırmasının gerekliliğinin altı çizilmektedir (Akbaş ve Apar, 2010, ss. 2-3).

Stratejide, AB için birbirini destekleyen üç öncelik belirtilmektedir (Akbaş ve Apar, 2010, s 3):

- i. Akıllı büyüme: Bilgi ve yeniliğe dayalı bir ekonomi
- ii. Sürdürülebilir Büyüme: Daha verimli kaynak kullanan, yeşil ve rekabet edebilir bir ekonomi
- iii. Kapsayıcı Büyüme: Ekonomik, sosyal ve sınırsal (boundary) anlamda bütünleşmeyi sağlayan yüksek istihdam ekonomisi

Bu üç öncelik kapsamında, 2020 yılı için AB ekonomik hedefleri sıralanmaktadır (Akbaş ve Apar, 2010, ss. 3-4):

- i. 20-64 yaş arası nüfusun istihdam oranının yüzde 69 seviyesinden yüzde 75'e çıkarılması,
- ii. GYİH'nin yüzde 3'ünün Ar-Ge'ye ayrılması hedefinin gerçekleştirilmesi; özel sektörün Ar-Ge'ye yatırım yapması için koşulların iyileştirilmesi ve yenilikçilik takibi için yeni bir gösterge oluşturulması,
- iii. Sera gazı salımının 1990 yılına kıyasla en az yüzde 20, şartlar elverişli ise yüzde 30 oranında azaltılması, AB'nin enerji tüketiminde yenilenebilir enerjinin payının yüzde 20'ye yükseltilmesi ve yüzde 20 oranında enerji verimliliği sağlanması,
- iv. Okulu erken bırakanların oranının yüzde 15'ten yüzde 10 seviyesine düşürülmesi, 30-34 yaş arası yüksek öğrenim mezunu nüfus oranının yüzde 31 seviyesinden en az yüzde 40 seviyesine yükseltilmesi,

v. 20 milyon insanın yoksulluktan kurtarılarak, ulusal yoksulluk sınırı altında yaşayan AB vatandaşlarının sayısının yüzde 25 azaltılması.

Komisyon, bu hedeflere ulaşmak için AB ve üye devletler tarafından uygulanması gereken yedi girişim ortaya koymuştur. Bunlar; Yenilik için Birlik, Hareket Halindeki Gençlik, Avrupa İçin Dijital Strateji, Düşük Kaynaklı Avrupa, Yeşil Büyüme İçin Sanayi Politikaları, Yeni Yetenekler ve İşler İçin Strateji ve Yoksulluğa Karşı Avrupa Platformu'dur.

2008 Krizi sonrası içine girdiği borç sarmalı da düşünülünce AB'nin –Lizbon Stratejisi'inde olduğu gibi- Avrupa 2020 Stratejisi'nde de başarılı olmasının beklenmesi mümkün gözükmemektedir.

Türkiye'de UİS

Tasavvuf öğretisine duyulan bağlılık ve mutasavvıfların alimler karşısındaki üstünlüğü nedeniyle, Osmanlı'da 19. yüzyıldan önce bilim ve teknoloji arasında bağıntı kurulmamıştır. Osmanlılar döneminde –Batı'dan farklı olarak- zanaatçılar sanayicilere dönüşmemiştir. Bütün İslam dünyasında 19. yüzyıla kadar geçen dönemde Baconcu bilim anlayışı içselleştirilmemiş ve bilimsel etkinlik, “yaratılanlar” ile “yaratan” arasındaki bağları kavramak için gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla Osmanlı'nın doğaya karşı epistemolojik tavrı, anlama-değiştirme ekseninde değil, anlama-koruma ekseninde hareket etmiştir (Demir, 2001, ss. 75-77).

Cumhuriyetin kuruluş yıllarında, sermaye birikimindeki yetersizlik ve mevcut sermayenin üretken olmayan niteliği teknik alanda geri bir ülke durumu yaratıyordu. Cumhuriyetin kuruluşundan 1960 yılına kadar ki süre zarfında bilim ve teknoloji'den çok sanayileşmeye önem verilmiş; bilim ve teknoloji ise daha çok teknoloji transferi kapsamında ele alınmıştır. Özellikle Osmanlı devletinin son dönemlerinde tarım alanında yoğunlaşan bilim ve teknoloji kullanımından diğer alanlarda da yararlanılmasına yönelik politikalar izlenmeye çalışılmıştır (Alçın, 2010, s. 154).

Kuruluş yıllarında sistemli bir teknoekonomi politikasından ya da UİS'den bahsetmek mümkün olmamakla birlikte iki sanayileşme planı ve yapımı 1947-1950 yılları arasında tamamlanan rüzgar tüneli dönemin önemli teknoekonomik gelişmeleridir. 2. Dünya Savaşı sonrası Marshall Planı'na dahil olan Türkiye'de sanayi ve teknik alandaki gelişmeler donmuş, tarım ekonomisine dönüş yaşanmıştır. 1947'de başlayan süreç 1960 askeri darbesine kadar sürmüştür.

1960'lı yıllarda, OECD Bilimsel Araştırma Komitesi'nin himayesinde, Türkiye'nin de katıldığı bir proje yürütülmüştür: Bilim ve Ekonomik Gelişme Konulu Pilot Takımlar Projesi (The Pilot Teams Project) adını taşıyan proje 1962 yılında başlamıştır.

Proje kapsamında Türkiye ile ilgili raporda (TÜBA, 2005, s. 133); bilim ve toplum ilişkisi/bilim ve ekonomi ilişkisi, bilim politikasından az gelişmiş ülkelerde alınabilecek sonuçlar, kalkınmanın planlanması ve bilim politikası ile bir bilim politikası ortaya koyabilmenin ve bunu sürekli geliştirebilmenin mekanizmaları (altyapısı) ve bilim politikasındaki kısıtları gibi konular ele alınarak, bilim politikası tasarımı için genel bir çerçeve çizilmiştir. Bunun ardından, Türkiye Ekonomisinin tarihsel gelişimi ve genel yapısı ile belirli sektörlerine ilişkin analizlerden hareketle, Türkiye'nin, ekonomik kalkınma ve toplumsal refah için hedeflerinin ne olması ve nasıl bir strateji izlemesi gerektiği ortaya konmuş; sonuçta, öngörülen ekonomik ve toplumsal hedeflere erişilmesine yardımcı olacak bir bilim politikası önerilmiştir.

Bu bilim politikasının tarım, enerji ve belli sanayi sektörlerinin (tekstil, metalürji, kimya, makine imalat, elektrik makinaları, tarım makinaları ve elektronik sanayi) üretiminin geliştirilebilmesi için, Türkiye'nin yönelmesi gereken sınai araştırma ve geliştirme konularını; bu yönelim için alınması gereken önlemlerle, yapılması gereken kurumsal düzenlemeleri de kapsayacak biçimde bir içeriğe sahip olması gereğine vurgu yapılmıştır.

Her ne kadar Pilot Takımlar Projesi kapsamında Türkiye'nin bilim ve teknolojiadaki mevcut durumu ortaya çıkartılmış olsa da bu rapor ülkede bir UİS oluşturulmasına yol açmamıştır.

Türkiye’de 24 Ocak 1980 Kararları ile başlayan deregülasyon süreci ile birlikte Ulusal İnovasyon Sistemi’nin oluşturulması yönünde ilk adımlar atılmaya başlamıştır. 24 Ocak 1980 Kararları ile birlikte 1962 yılından itibaren uygulanan “planlı kalkınma” yöntemine dayalı ithal ikamecilik rafa kaldırılırken, ihracata yönelik sanayileşme stratejisine geçiş için ilk adım atılmıştır. Ülke için yeni olan bu strateji temelde, toplumsal birikim unsurlarının özel kesim üretken sermayeye aktarılması gerektiği ve üretken sermayenin de ihracatı güçlendirerek ülkenin dış rekabet gücünü artıracak varsayımına dayanır. 24 Ocak 1980 Kararları devlet eliyle sermaye birikimi yaratımı konusunda atılmış oldukça ciddi bir adımdır. Bu ciddi adımın –kısmen de olsa- hayata geçirilebilmesinin koşulu 12 Eylül 1980 askeri darbesi olmuştur. Darbe gücünün desteğiyle 1987 yılına kadar Anavatan Partisi (ANAP) tarafından yürütülen ihracata dönük sanayileşme hamlesi, hayali ihracattaki artış, yüksek oranlı kronik enflasyonun yurtiçi tüketimi tehdit eden boyutu ve haksız kaynak aktarımı izlenimleri nedeniyle tıkanmıştır. Oysa ki, 24 Ocak 1980 Kararlarıyla adım atılan deregülasyon sürecinde özel kesim üretken sermayenin uluslararası rakipleriyle rekabete girişebileceği teknik ve teknikler bütünü (teknoloji) ortaya çıkartabileceği düşünülmüştü. Bu “düşe” bağlı olarak resmi politika düzeyinde de düzenleyici önlemler alınmaktaydı. Bu kapsamdaki ilk resmi metin “Türk Bilim ve Teknoloji Politikası: 1983-2003”tür.

“Türk Bilim ve Teknoloji Politikası: 1983-2003” teknoekonomi politikası açısından Türkiye’deki ilk metin olmakla birlikte uygulanmamıştır. Bu metnin kendisini on yıl sonra “Türk Bilim ve Teknoloji Politikası: 1993-2003” belgesine bırakmaktan ve ona bir taslak sağlamaktan başka bir işlevi olmamıştır (Alçın, 2010, s. 160).

1988 yılında Bilim Araştırma Teknoloji Ana Planı Özel İhtisas Komisyonu, Alt Komisyonları ile birlikte Bilim-Araştırma-Teknoloji Ana Planını hazırlamış ve bu plan DPT tarafından yayınlanmıştır. Bu ana plana göre Türkiye’de bilim-araştırma-teknoloji alanındaki esas amaçlar o dönem için ayrıntılı biçimde ifade edilmiştir (DPT 1988).

1990’lı yıllar finansal liberalizasyonun, deregülasyonun ve bağımlılık ilişkilerinin kurumsallaştığı bir yönelişe sahne olmuştur.

1990’larda hazırlanan ama uygulama şansı bulmayan iki plan bulunmaktadır: Türk Bilim ve Teknoloji Politikası: 1993–2003, Bilim ve Teknolojide Atılım Projesi ve Ulusal Bilim ve Teknoloji Politikaları 2003-2023 Strateji Belgesi.

Türkiye Ekonomisinde yaşanan Kasım 2000 ve Şubat 2001 Krizleri ve devamında hazırlanan Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı (2001), ülkenin verimliliğe dayalı bir büyüme stratejisine geçişin başlangıcını oluşturmuştur.

Dönemin temel karakterini Ulusal Bilim ve Teknoloji Politikaları 2003-2023 Strateji Belgesi (Vizyon 2023) oluşturmaktadır.

2000 yılının Aralık ayında Bilim Teknoloji ve Yenilik Komitesi toplantısında Cumhuriyetin 100. yılına tekabül edecek bir şekilde 2023 yılına kadar uzanan 20 yıllık bir dönemde yeni bilim ve teknoloji politikalarının belirlenmesi için TÜBİTAK görevlendirilmiştir. Bunun üzerine TÜBİTAK’ın Temmuz 2004 tarihinde Ulusal Bilim ve Teknoloji Politikaları 2003-2023 Strateji Belgesini (Vizyon 2023) hazırladığı görülmüştür. Bu belgede, Türkiye’nin yaklaşık kırk yıldan beri bilim ve teknolojiye bir yol arayışı içinde olmasına rağmen geçmiş politika belgelerindeki hedeflere ulaşamadığı vurgusu yapılmakta ve bu Strateji Belgesi ile birlikte, Teknoloji Öngörüsü panellerinin ve teknoloji strateji gruplarının ortaya koyduğu veriler ışığında, yeni bilimsel ve teknolojik gelişmeler sonucu belirli yeni jenerik teknolojilerin ortaya çıkacağı tespitinden hareketle, bunlara egemen olmak için gerekli stratejinin ana unsurları çizilmektedir (Soyak, 2008, s. 184).

Vizyon 2023 Projesinin ana teması, bilim ve teknolojiye hâkim, teknolojiyi bilinçli kullanan ve yeni teknolojiler üretebilen, teknolojik gelişmeleri toplumsal ve ekonomik faydaya dönüştürme yeteneği kazanmış bir “refah toplumu” yaratmak olarak belirlenmiştir.

Vizyon 2023 Strateji Belgesi, hedefler ve hedeflerin gerçekleştirilmesinde kilit noktayı şu şekilde açıklamıştır: “Teknoloji Öngörüsü panellerinin ve teknoloji strateji gruplarının ortaya koyduğu veriler ışığında, yeni bilimsel ve teknolojik gelişmeler sonucu, jenerik teknolojiler alanında, yeni jenerik teknolojilerin ortaya çıkacağını sap-

tamakta ve bunlara egemen olmak için gerekli stratejinin ana unsurlarını çizmektedir. Bu, tarihin Türkiye'nin önüne koyduğu bir fırsat anlamına gelmektedir. Fırsatı, avantaja dönüştürmenin olmazsa olmaz şartıysa geliştirilen stratejinin siyasal erk tarafından sahiplenilmesidir" (Turanlı ve Sarıdoğan, 2010, s. 173). Genel strateji düzeyindeki bir metin içerisinde öznel ve fazlasıyla güncel politik değerlendirmelerin yoğunluğu da göstermektedir ki, Vizyon 2023 Strateji Belgesi, rasyonel ekonomik hedeflerden ziyade politik sonuçları hedefleyen bir tür ajitasyon belgesidir.

Özellikle son dönem Orta Gelir Tuzağı (OGT) tartışmaları bağlamında da, katma değeri yüksek ürünlerin üretilmesi ulusal bir amaç halini almış olmakla birlikte, ticarileştirilebilir teknolojik yeniliğin içsel olarak geliştirilip geliştirilemeyeceği tam anlamıyla belirsizdir. Meselenin teknolojik gelişim yönü belirsiz olsa da, bundan önceki planlarda olduğu gibi bu planın da ulusal sermaye çıkarları doğrultusunda teşvik uygulamalarının gerekçesini oluşturan unsurlardan biri olarak görüldüğü açıktır.

Gerek AB ve gerekse de Türkiye açısından değerlendirildiğinde, Ulusal yenilik uygulamalarının hedeflere ulaşmayı sağlamadan uzak olduğu görülmektedir. Tablo 1'de AB ve Türkiye'nin 2013 yılına ait temel teknolojik yenilik verileri sunulmuştur.

Tablo 1. AB-27 ve Türkiye'nin Tüm Göstergeler Açısından Mevcut Durumu

	AB-27	Türkiye
KOLAYLAŞTIRICILAR	Mevcut Durum (2013)	Mevcut Durum (2013)
İnsan Kaynakları		
Her 1000 kişi başına düşen 25-34 yaş arasındaki yeni doktora mezunları	1,5	0,4
30-34 yaş arası yükseköğretimi tamamlayan kişilerin toplam nüfusa oranı	34,6	16,3

20-24 yaş arası en az ortaöğretimi tamamlayan kişilerin toplam nüfusa oranı	79,5	54,3
Araştırma Sistemleri		
Milyon nüfus başına uluslararası ortak bilimsel yayınlar	300	71
Dünyada en çok atıf yapılan bilimsel yayınların ilk yüzde 10'unda yer alanların ülkenin toplam bilimsel yayınına oranı	10,90	6,73
AB vatandaşı olmayan doktora öğrencilerinin oranı	20,02	2,52
Finans ve Destek		
Kamu Ar-Ge harcamaları (% GSYİH)	0,75	0,49
Girişim sermayesi (% GSYİH)	0,094	-
FİRMA FAALİYETLERİ		
Firma Yatırımları		
Özel sektörün Ar-Ge harcamaları (% GSYİH)	1,27	0,36
Ar-Ge içermeyen yeniliğe yönelik harcamalar (% Ciro)	0,56	0,16
Bağlantılar ve Girişimcilik		
Kendi içlerinde yenilik yapan KOBİ'ler (%)	31,83	28,18
Diğerleri ile işbirliği yapan yenilikçi KOBİ'ler (%)	11,69	5,28
Milyon nüfus başına kamu-özel ortak yayınlar	52,8	1,7
Fikri Varlıklar		
Patent başvuruları (GSYİH/milyar)	3,90	0,87
Toplumsal amaçlı patent başvuruları (GSYİH/milyar)	0,96	0,08
Topluluk ticari markaları (GSYİH/milyar)	5,86	0,54
Topluluk tasarımları (GSYİH/milyar)	4,80	0,47
ÇIKTI		
Yenilikçiler		
Ürün veya süreç yeniliği gerçekleştiren KOBİ'lerin toplam KOBİ'lere oranı	38,44	29,52
Pazarlama veya organizasyonel yenilik yapan KOBİ'lerin toplam KOBİ'lere oranı	40,30	50,31
Ekonomik Etkiler		
Bilgi yoğun faaliyetlerde istihdam (%)	13,60	4,70

Orta ve yüksek teknolojili ürün ihracatının toplam ihracata oranı	1,28	-2,22
Bilgi yoğun hizmet ihracatının toplam hizmet ihracatına oranı	45,14	18,76
Yeni firma yeniliklerinin yeni pazarlara satışı (% ciro-da)	14,37	15,82
Yurtdışından sağlanan lisans ve patent gelirleri (% GSYİH)	0,58	0,00

Kaynak: European Comission, *Innovation Union Scoreboard 2013*, ss. 70-71’den dönüştürerek aktaran Ünlü (2014, s. 183).

Tablo 1 ‘deki karşılaştırmalı veriler Türkiye’nin 2023 yılında dünyanın onuncu büyük ekonomisi olması için öncelikle AB-27 ülkelere ilk sıralarına taşınması gereği dikkate alınmalıdır. Önümüzdeki yedi yıl içerisinde böylesi bir ‘sıçrayış’ın ne kadar olanaklı olduğu ve bu sıçrama içerisinde özel olarak UİS politikalarının ve genel olarak da teknoekonomi politikalarının etkisi tartışılmaya devam edecek konular arasında yer almaktadır.

Sonuç

UİS ulusal ölçekte işçiler için bir koruma öngörmezken ulusal sermaye grupları için “dış rakiplere” karşı bir koruma zırhı geliştirmeyi içermektedir. Öte yandan UİS kapsamındaki faaliyetler üzerinden şekillenen –patent ve telif yasaları gibi- koruyucu düzenlemeler bilginin tekelleşmesi sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

UİS kapsamında ulusal politikaların bütünleştirilmesi, bilimsel üretim merkezlerinin de (üniversiteler ve araştırma enstitüleri) inovasyonun (ticari kazanç sağlayacak yenilik) ruhuna uygun biçimde konumlandırılmalarını “zorunlu” kılmaktadır.

Bilimsel üretim ile teknoloji üretimini kaynaştırmada en temel işlevi, temel bilimsel araştırmalar ile bunların ticarileştirilmesi arasındaki ilişkinin çok daha iç içe geçmesi oluşturmaktadır. Bugün özellikle ABD gibi, erken kapitalistleşen ülkelerin birçoğunda büyük sermaye grupları üniversiteler üzerinde bilimsel üretimin seyri konusunda

baskı ve yönlendirmede bulunmaktadır (Alçın, 2011, s. 501). Benzeri uygulamaların ülkemizde de yeni YÖK yasa taslağında tartışılan üniversiter bilginin “ticarileştirilmesi” çabası ile gündeme getirildiği söylenebilir.

Sınıftan ve içinde bulunulan ekonomik sistemden bağımsız bir teknoloji fikri ideolojiktir. İdeolojiktir çünkü kendi öz amacını parıltılı ışığı ardında gizlemektedir. Teknolojik yeniliklerin toplumsal çıkarlar için mi, yoksa bir grup sermayedarın daha fazla kârı için mi geliştirildiği, onun kullanım biçimini de belirlemektedir.

Sonuç olarak, List’in öğretisinden süzülerek bugüne Ulusal İnovasyon Sistemi olarak ulaşan devlet eliyle sermaye birikim modelini doğru tanımlamak, onun içerisinde saklı kavramlar bütünü de açık biçimde yorumlama olanağını sunmaktadır.

Kaynaklar

Akbaş, G. ve Apar, A. (2010). Avrupa 2020 Stratejisi: Akıllı, Sürdürülebilir ve Kapsayıcı Büyüme için Avrupa Stratejisi, Özet Bilgi Notu, TC Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği Sosyal, Bölgesel ve Yenilikçi Politikalar Yayını içinde (s. 2-3). Ankara.

Alçın, S. (2010). *Teknolojik Determinist Kalkınma Aracı Olarak Teknoekonomi Politikaları*, İstanbul: Tarem Yayınları.

Alçın, S. (2011) "Politik İktisadın Kavramlar Dünyasındaki Ayak İzleri: Bilim ve Teknoloji Politikaları", Ercan, F. ve K. Kurt, Serap (Ed.), *Metalaşma ve İktidarın Baskısındaki Üniversite* içinde (s. 499-510). İstanbul: SAV Yayınları.

Bülbül, Y. (2008). *Teknonomi, Tarihsel Açından Teknoloji-Ekonomi İlişkisi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Çalgüner, A. ve Er. Ö. (2011). “Türkiye’deki Teknokent Firmaları Örneklemesinde Özelleşmiş Bir Tasarım Destek Programının İçeriğinin Belirlenmesi”, İTÜ Dergi Serisi A: Mimarlık, Planlama, Dizayn, 10 (2): 132-142.

Demir, R. (2001). *Osmanlılar’da Bilimsel Düşüncesinin Yapısı*. Ankara: Epos Yayıncılık.

Dosi, G., Freeman, C., Nelson, R., Silveerberg, G. ve Soete, L. (1988). *Technical Change and Economic Theory*. Londra: Pinter.

DPT (1988). *Bilim-Araştırma-Teknoloji Ana Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu*. T.C. Başbakanlık, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara.

Dura, C. ve Atik. H. (2002). *Bilgi Toplumu, Bilgi Ekonomisi ve Türkiye*. İstanbul: Literatür Yayıncılık.

Edquist, C. (1997). *Systems of Innovation Technologies, Institutions and Organizations*. London: W.W. Norton.

Freeman, C. (1987). *Technology Policy and Economic Performance: Lessons from Japan*. London: Pinter.

Freeman, C. (1988). "Japan: A new Institutional System of Innovation?", G. Dosi, C. Freeman, R. Nelson, G. Silverberg ve L. Soete (Ed.), *Technical Change and Economic Theory* içinde (s. 330-348). Londra: Pinter.

Freeman, C. (1993). "Yeni Teknoloji ve Yetiştirme Sorunu", (A. Göker, Çev.) URL: <http://mimoza.marmara.edu.tr/~asoyak/freeman.htm>, erişim tarihi: 05 Ocak 2015.

Freeman, C. ve Soete, L. (2004). *Yenilik İktisadı*, (E. Türkcan, Çev.) 4. Basım, Ankara: Tübitak Yayınları.

Göker, A. (2010). *Prodüktivite, İnovasyon Yeteneği, Teknoloji ve Rekabet Gücü, Tartışmalı Toplantı*, Ankara: MPM.

Guan, J. ve Chen, K. (2012). "Modeling The Relative Efficiency of National Innovation Systems", *Research Policy*, 41: 102-115.

Heaton, H. (2005). *Avrupa İktisat Tarihi*, (M. Ali Kılıçbay ve O. Aydoğuş, Çev.). Ankara: Paragraf Yayınevi.

List, F. (1841). *Das Nationale System Der Politischen Ökonomie*. Stuttgart/Tübingen: J. G. Cotta'scher Verlag.

Lundvall, B. Å. (1988). "Innovation as an Interactive Process: From User-Producer Interaction to National Systems of Innovation". G. Dosi, C. Freeman, R. Nelson, G. Silverberg ve L. Soete (Ed.), *Technical Change and Economic Theory* içinde (s. 349-369). Londra: Pinter.

Lundvall, B. Å. (1992). *National Systems of Innovation: Towards a Theory of Innovation and Interactive Learning*. Londra: Pinter.

Lundvall, B. Å. (1999). "National Business of Systems and National Systems of Innovation", *International Studies of Management and Organization*, 29 (2): 60-77.

Lundvall, B. Å. (2005). "National Innovation Systems-Analytical Concept and Development Tool". *Druid Tenth Anniversary Summer Conference 2005*

on Dynamics of Industry and Innovation: Organizations, Networks and Systems. Copenhagen.

Marx, K. (2014). "Friedrich List'in Kitabı Üzerine Bir Makale Taslağı", (E Ekici, Çev.), *Serbest Ticaret Sorunu Üzerine* içinde (s. 81-112). Ankara: Notabene.

Nelson, R. R., (1988). "Institutions Supporting Technical Change in the United States". G. Dosi, C. Freeman, R. Nelson, G. Silverberg ve L. Soete (Ed.), *Technical Change and Economic Theory* içinde (s. 312-329). Londra: Pinter.

Nelson, R. R., (1993). *National Innovation Systems: A Comparative Analysis*. New York: Oxford University Press.

Nelson, R. R. ve Rosenberg, N. (1993). "Technical Innovation and National Systems". R. Nelson (Ed.), *National Innovation Systems: A Comparative Analysis* içinde (s. 3-28). New York: Oxford University Press.

Odagiri, H. ve Goto, A. (1993). "The Japanese System of Innovation: Past, Present and Future". R. Nelson (Ed.) *National Innovation Systems A Comparative Analysis* içinde (s. 76-117). New York: Oxford University Press.

OECD (1997). *Türkiye Ulusal Bilim ve Teknoloji Raporu*, (D. Özdemir ve Z. Tozar, Çev.). Ankara: TÜBİTAK.

OECD (2005). *Oslo Kılavuzu, Yenilik Verilerinin Toplanması ve Yorumlanması için İlkeler*, 3. Baskı, Ankara: TÜBİTAK.

Öztürk, İ., H. (2008). "Dünyanın En Dinamik ve En Rekabetçi Bilgi Ekonomisi Olmak ya da Olamamak: Avrupa Birliği Lizbon Stratejisi ve Eğitim Boyutu", *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 7(2): 13-32.

Rothwell, R. (1997). "Towards the Fifth-generation Innovation Process", *International Marketing Review*, 11 (1): 7-31.

Saatçioğlu, C. (2005). "Ulusal Yenilik Sistemi Çerçevesinde Uygulanan Bilim ve Teknoloji Politikaları: İsrail, AB ve Türkiye Örneği", *Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 179-196.

Schumpeter, J. A. (2010). *Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi*, (H. İlhan, Çev.) 3. Baskı. Ankara: Alter Yayıncılık.

Soyak, A. (2008). *Teknoekonomi, Seçme Yazılar*. İstanbul: Der Yayınları.

Taymaz, E. (2001). *Ulusal Yenilik Sistemi: Türkiye İmalat Sanayiinde Teknolojik Değişim ve Yenilik Sistemleri*, TÜBİTAK/TTGV/ DİE, Ankara.

Tiryakioğlu, M. ve Alçın, S. (2010), "Regional Innovation Strategies".

M. Z. Tunca (Ed.), *Sustainable Economic Development and the Influence of Information Technologies: Dynamics of Knowledge Society Transformation* içinde (s. 253-269), USA: IGI Global Press.

Turanlı, R. ve Sarıdoğan, E. (2010). *Bilim-Teknoloji-İnovasyon Temelli Ekonomi ve Toplum*, Yayın No:2010-13. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.

TÜBA (2005). *Geçmişten Geleceğe Türk Bilim ve Teknoloji Politikaları*. Ankara: TÜBA Yayınları.

TÜBİTAK (1996). *Bilim ve Teknoloji Yönetim Sistemleri, Ülke Örnekleri ve Türkiye*. Ankara: TÜBİTAK Yayınları.

Tüylüoğlu, Ş. ve Saraç, Ş. (2012). "Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkelerde İnovasyonun Belirleyicileri: Amprik Bir Analiz", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 7(1): 37-74.

Ünlü, F. (2014). "Avrupa Birliği Yenilik Karnesi ve Türkiye: Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme", *Erciyes Üniversitesi İİBF Dergisi*, 42, 161-192.

Yavuz, A., Albeni, M ve Göze Kaya, D. (2009). "Ulusal İnovasyon Politikaları ve Kamu Harcamaları: Çeşitli Ülkeler Üzerine Bir Karşılaştırma", *Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi*, 14 (3): 65-90.

Yılmaz, L. (2010). *Avrupa Birliği'nin Sosyo-Ekonomik Geleceği: Lizbon Stratejisi ve Küreselleşme*, Maliye Bakanlığı Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Dairesi Başkanlığı Araştırma ve İnceleme Serisi. Ankara.

Sermaye Birikimi, Emek ve Siyaset

- Küresel Üretim Zincirleri ve Emek:
Türkiye Otomotiv Sektörü Deneyimi
M. Meryem Kurtulmuş ve Kurtar Tanyılmaz
- Sınıf Deneyimi Olarak Güvencesizlik:
Antalya Turizm İşçileri Örneği
Coşku Çelik
- Türkiye'nin Yeni Sınıfsal Topografyası,
Aleviler ve Kültürel Proleterleşme
Selfet Duran
- Büyük Anlatılara İhtiyacımız Var:
Sınıf Analizlerini Devrimci Kuramla Yeniden Buluşturmak
Orkun Saip Durmaz

Uluslararası Üretim Zincirleri ve Emek: Türkiye Otomotiv Sektörü Deneyimi¹

M. Meryem Kurtulmuş ve Kurtar Tanyılmaz

Giriş

Dünya ekonomisi 1970’li yıllardan bu yana giderek derinleşen yapısal bir iktisadi kriz ile karşı karşıyadır. “Lider şirketler” olarak adlandırılan Çok Uluslu Şirketler (bundan sonra ÇUŞ), 1980’lerden itibaren bu krizi aşmak için üretimi dünya ölçeğinde yeniden yapılandırmaya çalışmışlardır. Bu yeniden yapılandırma sürecinde teknolojik gelişmelerin de olanaklarını kullanarak mevcut üretim sürecini parçalayıp bazı bölümlerini farklı bölge ve/veya ülkelere kaydırarak diğer bir deyişle mekânsal olarak yeniden düzenleyerek ve işçiler arasında rekabet yaratarak emek üzerindeki denetimlerini güçlendirmeyi, böylece daha fazla artık değer elde etmeyi hedeflemişlerdir.

1990’lardan itibaren politik ekonomi yazınında, “küresel değer zinciri” veya “küresel üretim ağı” yaklaşımları, uluslararası üretim süreçlerinde meydana gelen bu değişiklikleri analiz etmek için önemli bir kavramsal çerçeve sağlamıştır. Bu çerçevede “değer zinciri” ve/veya “üretim ağı” kavramlaştırmalarına dayalı, günümüz uluslararası üretim süreçleri ve işbölümünde yeni gelişmeler ile ilgili pek çok çalışma yapılmıştır.

---

¹ Bu çalışma yazarlar tarafından daha önce 12. *Historical Materialism* ve 14. *Ulusal Sosyal Bilimler* kongrelerinde sunulan sözlü bildirilerden geliştirilmiştir. Bkz. Kurtulmuş ve Tanyılmaz (2014) ve Kurtulmuş ve Tanyılmaz (2015).

Bu yaklaşımların temel iddialarından biri günümüz “küresel kapitalizm”inde ÇUŞ önderliğinde inşa edilen üretim zincirlerinin, eşitsiz gelişme sorununu ortadan kaldırabilmek bakımından önemli potansiyeller taşıdığıdır. Bu yaklaşımların hiç kuşkusuz fikir babalarından biri olan Gary Gereffi, bu konuda şöyle demektedir: “Umutlarımızdan biri de burada geliştirdiğimiz küresel değer zinciri yönetişimi (chain governance) teorisinin, sınai bakımdan terfi etme ya da ilerleme (industrial upgrading), ekonomik kalkınma, istihdam yaratma ve yoksulluğun azaltılması için etkili politika araçları geliştirmek bakımından işe yaramasıdır” (Gereffi vd., 2005, s.79).

Türkiye’de de bu tür “küresel” üretim zincirlerine eklemelenmenin hem kalkınma hedefleri hem de çalışanların refahı açısından olumlu sonuçları olduğu görüşü gerek sermaye temsilcileri gerekse de liberal akademik çevreler tarafından ileri sürülmektedir². Diğer taraftan eleştirel olma iddiası taşıyan ve zincir/ağ kavramsal çerçevesini kullanan bazı çalışmalarda ise üretim zincirlerine eklemelenme veri alınmakta ve bu sürecin nasıl daha iyi yönetilebileceğine odaklanılmaktadır³.

Türkiye ekonomisi 2015 yılı Mayıs ayında başlayan ve “metal fırtına” diye adlandırılan, başını otomotiv sektöründeki işçilerin çektiği önemli bir işçi hareketi deneyimi yaşamıştır. Türkiye’nin uluslararası üretim zincirleri içinde önemli yeri olan ve otomotiv sektörünün önde gelen Renault, Ford, Fiat gibi uluslararası firmalarında ve onların metal iş koluna mensup tedarikçilerinde çalışan işçiler, üyesi oldukları Türk Metal sendikasının yaptığı toplu sözleşmeye itiraz etmişler, iş bırakmışlar, greve çıkmışlardır. Kendilerine, üyesi oldukları sendikanın da baskısıyla dayatılan düşük ücretlere, ağır çalışma koşullarına isyan etmişlerdir. Metal sektörü işçileri neden, yıllar sonra da olsa Türkiye’yi sarsacak, hükümet tarafından “ulusal güvenlik” tehdidi ile

² Örneğin dünya üretim zincirlerinin Türkiye’yi teğet geçtiğini ileri süren Güven Sak (Radikal, 07.06.2011), ülkenin sanayileşmiş ülkeler arasında yer alabilmesi için içinden küresel değer zinciri geçen bir ülke olması gerektiği, bu doğrultuda yabancı sermayeyi ülkeye çekecek bir kurumsal ortam yaratılması gerektiği görüşündedir (Dünya, 30.03.2015).

³ Bu konuda Türkiye’de yapılan çalışmalar için, bkz. Dikmen (2000), Köse ve Öncü (2000), Somel (2003), Özügür (2008), Taymaz ve Yılmaz (2008). Türkiye ile ilgili ampirik çalışmalar için, bkz. Özatağan (2011), Tokatlı ve Kızılgün (2004), Özkan (2003), Öngel (2012), Kurtulmuş (2013).

yasaklanacak bir isyana kalkmışlardır? Oysa çok değil 14 sene evvel Türkiye’de uzun yıllardır yatırım yapan Renault firmasının eski başkanı Bursa’daki Oyak Renault fabrikasındaki üretimin yüzde 80’inin ihraç edildiğini hatırlatmış, “bu fabrika çok yüksek standartlarda, Avrupa ile rekabet edecek düzeyde” dedikten sonra şunları söylemişti: “Renault fabrikası için doğru olan şeyler Türkiye için de doğru olan-
dır” (Radikal, 29.01.2002). Kanımızca bu görüş, günümüz kapitalizmindeki üretimin örgütlenmesini “küresel üretim zincirleri” diye özetleyeceğimiz yaklaşımlardan hareketle kavramaya çalışan geniş akademik çevrelerin savunduğu ana fikri özetleyen güzel bir ifadedir. Bu çalışmanın temel amacı, uluslararası üretime dair öne sürülen bu savın mevcut gerçekliği açıklamaktan uzak olduğunu, tam tersine Renault için iyi olanın Türkiye’deki işçiler için iyi olmayabileceğini; aslında Renault’un Fransa’daki fabrikalarındaki işçiler için bile iyi olmayabileceğini⁴ ortaya koymaktır.

Bu doğrultuda ilk kısımda dünya ekonomisinin günümüzdeki eğilimleri ile uluslararası üretim süreçlerindeki gelişmeleri ve bunları açıklamak bakımından son dönem akademik tartışmalara damgasını vurmuş zincir/ağ yaklaşımlarını ele alacağız. Daha sonraki kısımda bu yaklaşımları eleştirel bir gözle değerlendireceğiz ve zincir/ağ yaklaşımlarının daha çok kapitalistler arası rekabete odaklandığını ve üretim alanındaki sermaye-emek ilişkilerini ihmal ettiğini öne süreceğiz. Takip eden kısımda ise bu çerçeveden hareketle vardığımız sonuçları Türkiye otomotiv sektöründe emeğin durumuna bakarak sınamaya çalışacağız. Türkiye’de otomotiv sektöründe 2015 yılında yaşanan işçi hareketlerini analize dahil ederek ve sektördeki çalışma koşulları, ücretler ve istihdama ilişkin ampirik verileri kullanarak, gelişmekte olan ülkelerde işçilerin çalışma koşulları ve işgücü piyasasındaki konumlarını iyileştirmenin ön koşulunun üretim zincirlerine katılmak ve bu zincir boyunca ilerlemek/yükselmek olduğu varsayımına dayanan zincir/ağ yaklaşımlarının eleştirel bir değerlendirmesini yapacağız. Nihayet son bölümde vargılarımızı ve politika önerilerimizi özetleyeceğiz.

⁴ Buna dair somut kanıtları sektörde emeğin durumunu değerlendirdiğimiz kısımda sunacağız.

Dünya Kapitalizminin Yeniden Yapılanması ve Zincir/Ağ Yaklaşımları

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde kapitalizmin önemli dinamiklerinden biri üretken sermayenin uluslararasılaşmasında yaşanan değişimler olmuştur. Dünya ekonomisinde 1950'lerden beri daha da güçlü hale gelen ÇUŞ, bu gelişmede büyük rol oynamıştır. Ancak özellikle 1970'lerden itibaren kapitalizmin uzun ve yapısal krizi ile birlikte kapitalist ekonomilerde bir yeniden yapılanma süreci başlamıştır (Savran 2008). Gelişmiş kapitalist ülkeler arasında rekabet şiddetlenirken, üretimin uluslararasılaşması da farklı boyutlara bürünmüştür. Kapitalizmin krizi ve karların düşme eğilimi karşısında sermaye, üretim örgütlenmesinde değişiklikler yapmaya yönelmiştir.

Sermayenin yeniden yapılanmasının bir sonucu olarak gerek üretimin uluslararasılaşmasında gerekse de üretimin örgütlenmesinde yaşanan değişimlerin önemli bir boyutu, ÇUŞ'un doğrudan yabancı yatırımlar (bundan sonra DYY) ve Birleşme ve Satınalmalar (bundan sonra B&S) aracılığıyla dikey bütünleşmeye dayalı (vertical integration) üretimi sürdürmesi ise, diğer bir boyutu da üretimin mekânsal olarak parçalanarak belli bölümlerinin şirket dışına çıkarıldığı taşeronluk/uluslararası taşeronluk⁵ uygulamalarıdır. Zincir/ağ yaklaşımla-

⁵ Bizim taşeronluk ve uluslararası taşeronluk olarak tanımladığımız eğilimleri ifade etmek için uluslararası literatürde farklı kavramlar kullanılmaktadır. Outsourcing/dış kaynak kullanımı, subcontracting/alt sözleşme/taşeronluk, contract manufacturing/fason üretim/sözleşmeli komple imalat gibi kavramlar bir etkinliği şirket dışındaki tedarikçi bir firmanın yapması için ona devretmek ya da daha önce işletme/firma bünyesinde üretilen bir parçanın dışardan satın alınması anlamına gelmektedir. Üretimin uluslararasılaşması (offshoring) ise işletme faaliyetlerini başka ülkelere taşıma, yabancı bir ülkede üretim yapma veya yaptırma fiilini ifade etmektedir. Örneğin Fransız Renault ya da İtalyan Fiat firmaları belli otomobil modellerinin üretimini Bursa fabrikalarında yaptıkları için bu yatırımların offshore/uluslararası yatırımlar olduğu söylenebilir. Yurtdışına taşınan faaliyetler bizzat ana şirket tarafından yapılan yatırımlar yoluyla gerçekleştirilebilir (DYY) ya da üretimin tamamı yurtdışındaki bir başka firmaya lisanslama yoluyla devredilebilir (fason üretim/sözleşmeli komple imalat /contract manufacturing) ya da üretimin bazı kısımları alt sözleşmelerle taşeron firmalara (offshore outsourcing/ international subcontracting/uluslararası taşeronluk) yaptırılabilir. Birinci durumda offshore etkinliklerinin mülkiyeti ana firmadayken, ikinci ve üçüncü durumda mülkiyet yurtdışındaki bir firmaya aittir. Tanımlar için, bkz. Kırım (2007, ss. 130-142), Andreff (2009), Bjerring Olsen (2006, ss. 6-7), Sako (2006).

rı üretimin uluslararasılaşmasında özellikle bu ikinci tür uygulamaların yaygınlaşmasından hareket etmişler ve bu süreçlerin dinamiklerini kavramaya dönük teorik çabalarda bulunmuşlardır.

Meta zinciri çerçevesi bir teorik yaklaşım olarak ilk kez Gary Gereffi ve Miguel Korzeniewicz'in "Meta Zincirleri ve Küresel Kapitalizm" (1994) başlıklı kitaplarında ortaya konmuştur (Bair, 2005, s. 155)⁶. Gereffi vd. (1994), meta zincirini "bir ürünün tasarlanmasında, üretiminde ve pazarlanmasında yer alan tüm faaliyetler" olarak tanımlanmaktadır. Gibbon ise, Küresel Meta Zinciri (GCC) kavramını "(...) belirli bir ürünü, koordinasyon faaliyetleri de dahil olmak üzere, tasarımdan son kullanıma ve ötesine getirmek için gerekli olan tüm faaliyetler" olarak tanımlamaktadır. Bu tanım tasarım, üretim, pazarlama, dağıtım, nihai tüketiciye destek ve tüm sürecin yönetimi gibi faaliyetleri kapsamaktadır (Gibbon, 2005'den aktaran Starosta, 2007, s. 2).

1990'lı yıllardan itibaren "küresel meta zincirleri", "değer zincirleri", "değer sistemleri", "üretim ağları" ve "değer ağları" gibi çeşitli kavramları kullanan çok sayıda ampirik çalışma yapılmıştır (Gereffi vd., 2001, s. 3)⁷. Zincir yaklaşımını kullanan bir grup araştırmacı 2000 yılında, bu çok sayıda farklı kavram arasından "küresel değer zinciri" (KDZ) kavramında ortaklaşmışlardır⁸. Diğer taraftan her ne kadar "ağ" kavramı başından itibaren Gereffi vd. tarafından zincir kavramının yerine kullanılsa da, 1999 yılında "Küresel Üretim Ağları" (KÜA) kavramı Manchester Coğrafya Araştırmaları Okulu'ndan ekonomik coğrafyacılar Henderson ve arkadaşları ve onlardan bağımsız olarak Doğu-Batı Merkezi Araştırmacılarından Ernst ve arkadaşları tarafından kullanılmaya başlanmış ve 2002 yılında birbirlerinden bağımsız yeni bir teorik yaklaşım olarak sunulmuştur (Coe vd. 2007; Ernst ve

⁶ Meta zinciri terimi ilk kez Terrence Hopkins ve Immanuel Wallerstein'ın 1977 makalesinde kullanılmıştır (Bair, 2005, ss. 154-155). Hopkins ve Wallerstein'ın önerdiği meta zinciri kavramının "sonucu bitmiş bir meta olan, emek ve üretim süreçlerinin bir ağı" tanımı, 1980'lerde Dünya Sistemleri araştırmalarında kullanıldığı gibi Gereffi tarafından da kullanılan bir tanımdır (Gereffi vd., 1994, s. 2).

⁷ Bu yaklaşımların ayrıntılı değerlendirmesi, aralarındaki farklar ve benzerlikler için, bkz. Coe vd. (2007) ve Bair (2005).

⁸ Küresel Değer Zincirleri Girişimi için, bkz. <https://globalvaluechains.org/>

Kim 2002; Henderson vd, 2002, s. 42)⁹. Dolayısıyla bu yaklaşımlar zincir ve ağ yaklaşımları olarak ikiye ayrılabilir. Biz “ağ” ve “zincir” yaklaşımları arasındaki benzerliklerin farklılıklarından daha fazla olduğundan yola çıkarak bu yaklaşımların tümüne “zincir/ağ yaklaşımları” ya da aynı anlama gelecek şekilde “Küresel Üretim Zincirleri” (KÜZ) demeyi tercih ediyoruz.

Zincir/ağ yaklaşımları arasında çeşitli farklılıklar bulunmakla birlikte hemen hepsi kanımızca ortak bir dizi varsayımı paylaşmaktadır. Her şeyden önce bütün bu yaklaşımlar, günümüz kapitalizminin “yeni” bir evreye, dünya ölçeğinde üretim faaliyetlerinin işlevsel bütünleşmesi (functional integration) olarak tanımladıkları “küreselleşme” evresine girdiği görüşündedirler (Dicken, 2003, s. 12; Starosta 2007). Onlara göre İkinci Dünya Savaşı’ndan beri yeni ürün ve teknolojilerin körüklediği bu süreç, üretim kapasitesinin, birçok sanayileşmiş ülkenin yanı sıra gelişmekte olan ülkelere de dağıldığı bir «küresel» üretim sisteminin ortaya çıkmasına yol açmıştır (Gereffi vd.,1994, s. 95). Her ne kadar üretimin uluslararasılaşması yeni değil ise de bu yaklaşımlar, üretimin uluslararasılaşması ve gelişmekte olan ülkelere kaydırılması uygulamalarındaki artışın, günümüz küreselleşmesinin ayırt edici bir özelliği olduğunu vurgulamaktadırlar. Ticaretin artık, “merkezin düşük gelirli ülkelerden daha fazla mal ve hizmet girdisi ithal etmesine dayanan, iyi örgütlenmiş ve giderek daha sofistike hale gelen değer zincirleri yoluyla oluştuğu” belirtilmektedir. Dolayısıyla zincir/ağ yaklaşımlarında, “küresel değer zincirleri” veya “küresel üretim ağları” üretimin dünya ölçeğinde örgütlenmesine dair analizlerde temel birim olarak görülmektedir (Dicken 2003).

Üretimin örgütlenmesindeki değişiklikleri ve üretimin mekânsal dağılımını analiz etmek için ise her meta zincirinin analiz edilebilir beş boyutu olduğu belirtilmektedir: (1) Zincirin girdi-çıkı yapıları

⁹ Zincir yaklaşımlarında esasen üretim ve dağıtım süreçlerinin dikey ve doğrusal olarak kavramsallaştırıldığı fakat “malzeme ve yarı mamul ürün akışları, tasarım, üretim, finans ve pazarlama hizmetlerinin” karmaşık ve dinamik yapısının yatay, dikey ve çapraz olarak düzenlendiği ve Küresel Üretim Ağları (KÜA) yaklaşımının bu süreçte yer alan “aktörler” ve “ilişkiler” ile ilgili tüm kümeleri kapsamayı amaçladığı belirtilmektedir (Henderson vd. 2002 s.443; Coe vd. 2007).

(sırayla değer ekleyen ekonomik faaliyetlerle birbirine bağlı bir dizi ürün ve hizmetler; hammaddeden nihai ürünlere dönüşüm süreci), (2) Coğrafi kapsam (mekânsal dağılım veya işletmelerin üretim ve dağıtım şebekelerinin konsantrasyonu, farklı boyutları ve türleri) (3) Yönetişim yapısı (örneğin otorite ve güç ilişkileri) (4) Kurumsal bağlam (yerel, ulusal ve uluslararası kurumsal çerçeve) (Bair, 2005, s. 159) (5) Zincirde terfi etme (upgrading)¹⁰ (Gereffi ve Fernandez-Stark, 2011 ss. 5-15).

Bu beş boyut içinde zincir/ağ yaklaşımları başından itibaren en çok yönetim (governance) adı verdikleri zincirin yönetimi meselesi üzerinde durmaktadırlar. Söz konusu yaklaşımlarca yönetim analizinin, zincirdeki belirli aktörlerin diğerlerinden daha fazla güce sahip olduğu durumlarda zincirin nasıl kontrol ve koordine edileceğinin anlaşılmasını sağlayacağı belirtilmektedir. Gereffi vd. (1994, s. 97) zincirin yönetimini; “bir zincir içinde finansal, maddi ve insan kaynaklarının nasıl tahsis edileceğini ve akışını belirleyen yetki ve güç ilişkileri” olarak tanımlamaktadırlar. Kendileri bu bağlamda zincir içindeki güç ilişkilerini tanımlamak üzere üretici yönlendirmeli (producer-driven) ve alıcı yönlendirmeli (buyer-driven) olarak adlandırdıkları ikili geniş bir tipoloji geliştirmişlerdir¹¹. Ancak daha sonra, özellikle ağ yaklaşımları tarafından yöneltilen firmalar arasında bu iki tipolojiden çok daha karmaşık ilişkilerin olduğu eleştirisine karşılık, tedarikçileri lider firmalara bağlayan ağ ilişkilerinin yönetim (governance) yapısını açıklayan beşli bir tipoloji geliştirilmiştir: (1) Hiyerarşik, (2) Yarı hiyerarşik/esir, (3) İlişkisel, (4) Modüler ve (5) Pazar. Teoriye göre küresel değer zincirinde açık koordinasyon ve güç asimetrisi bağlamında yüksekten düşük seviyelere değişen beş tip yönetim biçimi vardır

¹⁰ Zincirde terfi etme için, bkz. Gereffi (1999); Humphrey ve Schmidt (2002).

¹¹ Alıcı yönlendirmeli (güdümlü) zincirlerin analizinde, Wal-Mart ve Tesco gibi büyük perakendeciler ve Nike, Reebok gibi büyük markaların, hiç üretim yapmamaları ya da sınırlı miktarda yapmalarına karşın zincirde yer alan tedarikçilerin belirli standartları, protokolleri karşılamalarını dikte etmede güçlü rolü vurgulanmaktadır. Buna karşılık, üretici yönlendirmeli (güdümlü) zincirlerde ise zincirin hem tüm halkaları daha fazla dikey bütünleşme içindedir hem de bu bütünleşme içinde tedarikçilerin teknolojik ya da ölçek avantajı vardır. Tedarik zincirinin nasıl yönetildiğini ve kontrol edildiğini anlamının firmaların küresel çapta farklı sanayi dallarına girişini ve her birinde yükselmesini kolaylaştıracağı belirtilmektedir.

(Gereffi vd, 2005, ss. 86-87; Starosta, 2007, s. 2). Ancak yukarıda da belirttiğimiz üzere zincir /ağ yaklaşımları, beşli tipolojide “ilişkisel” olarak adlandırdıkları bizim ise taşeronluk/uluslararası taşeronluk dediğimiz uygulamaların günümüzde daha yaygın olduğundan hareket etmektedirler. Aslında, meta zincirlerinin dinamiğini anlamak için örgütsel stratejiler ve firmalar arasındaki rekabet ilişkilerine bakmanın öneminin vurgulanması (Gereffi vd., 1994, s. 9) sermayeler arasındaki ilişkileri analiz etmek için iyi bir başlangıç noktası (Starosta 2007) sunmaktadır.

Zincir/ağ yaklaşımlarında üzerinde en çok durulan diğer bir konu ise firmaların belli bir zincir içinde daha yüksek katma değer üreten faaliyetlere doğru kaymasının (industrial upgrading) olanaklarıdır. Üretimin örgütlenmesinde ve coğrafi dağılımında meydana gelen değişiklikler üretimin gelişmekte olan ülkelere yayılmasını içerir. Zincir/ağ yaklaşımları ise ekonomik kalkınmaya söz konusu zincirler/ağlar içindeki firmaların bir üst seviyeye yükselmesi, “terfi etmesi” açısından yaklaşmaktadırlar. Bu yaklaşımlarda kalkınma kavramı yerine “terfi etme” kavramı kullanılarak, gelişmekte olan ülke firmalarının ancak küresel üretim zincirlerinde terfi edebilirlerse ülke kalkınmasına hizmet edebilecekleri ileri sürülmektedir (Starosta, 2010, s. 434). Ekonomik ilerleme/terfi etme “firmaların, ülkelerin veya bölgelerin küresel üretime katılmaktan elde ettikleri faydalarını (örneğin güvenlik, kâr, katma değer, yetkinlik) artırmak amacıyla küresel üretim zincirlerinde daha yüksek değer yaratan faaliyet alanlarına hareket etmeleri” olarak tanımlanmaktadır (Gereffi, 2005, s. 171). Örneğin ithal girdilere dayalı montajdan (tipik ihracat-işleme bölgeleri gibi), fason üretim (full-package production) olarak da adlandırılan orijinal parça imalatına (original equipment manufacturing/OEM), orijinal marka imalatından (original brand name manufacturing/OBM); özgün tasarım imalatına (original design manufacturing/ODM) terfi etme gibi (Gereffi, 1999, s. 51)¹².

¹² Humphrey ve Schmitz (2002) dört ekonomik terfi/yükselme biçimi tanımlamaktadır: (1) Süreçte terfi/yükselme (üretim sistemlerinin yeniden örgütlenmesi ile ya da daha ileri teknoloji kullanarak girdilere ürüne dönüştürme sürecini etkinleştirme). (2) Üründe terfi/yükselme (daha karmaşık ürün gruplarına geçme). (3) İşlevsel terfi/yükselme (faaliyetlerin genel beceri

Diğer taraftan terfi etme (upgrading) kavramı belirli bir üretim dalında firmalar arasındaki rekabete odaklanmaktadır. Lider firmanın denetiminde ve zincir/ağ içinde üretimin işlevsel gereklilikleri doğrultusunda tedarikçi firmalar bir takım sorumluluklar üstlenirler. Lider firmaya daha fazla değer katmanın, tedarikçi firmanın diğer tedarikçiler arasında rekabet gücünü arttıracakı düşünülür. Gelgelelim bizzat bu yaklaşımlardan hareket eden bir dizi çalışma, tedarikçi firmaların üretim zincirinin belli bir halkasında başarılı olmaları durumunda dahi, bunun ne “meyvelerini toplayacakları” ne de zincirde kalma garantisi anlamına gelmediğini bulgulamıştır (Fitter ve Kaplinsky 2001; Gibbon 2001).

Zincir ağ yaklaşımları yukarda da belirttiğimiz gibi daha çok zincirin yönetimi ve zincirde terfi etme üzerinde dururken emeğe ise çok az ilgi göstermişler, işçileri yeterince ele almamışlardır (Bair 2005; Starosta 2007). Yapılan ampirik çalışmalar ise, firmalar üretim zincirlerine başarılı bir şekilde katılsalar da bunun, daha yüksek ücretler, daha iyi çalışma koşulları ve iş güvencesi anlamında işçilere pek de faydasının olmadığını hatta istihdamda azalmaya ve çalışma koşullarında kötüleşmeye neden olabileceğini ortaya koymuştur (Bair, 2005, ss. 166-167).

Zincirde bir firmanın ekonomik bakımdan ilerlemesinin/terfi etmesinin işçilerin çalışma koşullarında ve sosyal haklarında da bir ilerlemeye/terfiye (social upgrading) neden olacağı konusunda sınırlı kanıt bulunması ve bunun otomatik olarak gerçekleşmeyeceğine dair bulgular üzerine ekonomik ilerleme/terfi ile çalışma koşulları ve sosyal haklarda iyileşme arasındaki bağlantı ve/veya bu ikisini birleştirmek için hangi stratejilerin geliştirilebileceği üzerine çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Bu çerçevede ekonomik ilerleme/terfi kavramı yanında “insana yakışır iş” ve “çalışma standartlarına saygı”ya dayalı istihdamı teşvik ettiği belirtilen sosyal ilerleme/terfi kavramının da küresel üretim zincirleri yaklaşımlarında önemli bir faktör olduğu ve daha sürdürülebilir büyüme ve kalkınmaya katkıda bulunacağı öne sürül-

içerğini arttırmak için yeni işlevler üstlenme ya da mevcut işlevleri bırakma). (4) Zincirler ya da sektörler arası terfi/yükselme (firmaların yeni fakat çoğunlukla ilgili başka sektörlere kayması).

mektedir (Gereffi ve Fernandez-Stark, 2011, s. 29). Dolayısıyla son yıllarda zincir/ağ yaklaşımları emeği, firmaların ekonomik ilerlemesi, üretim zincirinde terfi etmesi ile işçilerin çalışma koşulları ve sosyal haklarında iyileşme arasındaki ilişkiyi incelemek için bir çerçeve geliştirme ve bu çerçevede hangi koşullarda, hem firmaların hem de işçilerin ekonomik kazanç sağlayabilecekleri ile ilgili araştırmalar yapma (Barrientos vd. 2011; Selwyn, 2013, s.79) bağlamında gündemine almıştır. Peki, üretim zincirlerine katılmak zincir/ağ yaklaşımlarının iddia ettiği gibi eğer iyi yönetilebilirse, hem yerel firmaların hem de işçilerin lehine sonuçlar verebilir mi? Şimdi bu soruya cevap arayalım.

Zincir/Ağ Yaklaşımlarının Eleştirisi

Günümüzde kalkınma yazınında değer zinciri veya üretim ağı yaklaşımları, uluslararası işbölümü ve uluslararası üretim süreçlerini kavramak bakımından önemli bir kavramsal çerçeve sunma iddiasındadır. Zincir ya da ağ yaklaşımlarına dayalı çalışmaların dünya ekonomisindeki mevcut gelişmeleri değerlendirebilmek bakımından önemli gözlem ve tespitleri olsa da ciddi sınırları bulunduğu bizzat bu yaklaşımları benimseyen çeşitli araştırmacılar tarafından da dile getirilmiştir¹³. Aynı zamanda bu yaklaşımlarda üretim zincirlerine katılmanın, eğer iyi yönetilebilirse, gerek yerel firmaların gerekse de işçilerin lehine sonuçlar vereceği vargısı da - bu kavramsal çerçeveyi benimsemiş olsun ya da olmasın - çeşitli araştırmacılar tarafından da kuşkuyla karşılanmaktadır.

Biz ise bu yaklaşımların günümüz kapitalizminde uluslararası üretim ve eşitsiz gelişme süreçlerini kavramak bakımından çeşitli sorunlar taşıdığı kanaatindeyiz. Temel eleştiri noktalarımız şöyle özetlenebilir:

1- Bu yaklaşımların savunucularının iddia ettikleri gibi üretimin “küreselleşme”si olarak adlandırılan gelişmeler aslında bölgesel bir yoğunlaşmanın ötesine geçmemektedir. İmalat sanayiinde üretimin

¹³ Bir kalkınma aracı olarak KÜZ yaklaşımının eleştirel bir temelde ele alındığı çalışmalar için başkalarının yanısıra Bernstein ve Campling (2006) ve Taylor (2007)’in çalışmalarına bakılabilir.

küresel ölçekte yayıldığı iddiası olgusal olarak doğru değildir. Aksine, ÇUŞ uluslararası üretim ve yatırım faaliyetlerini büyük ölçüde, içinde yer aldıkları üç büyük ticaret bölgesinden birinde (Kuzey Amerika, Avrupa, Asya Pasifik) gerçekleştirmektedir (Callinicos, 2014, s. 375).

Olgusal bakımdan DYY ve günümüzde bunların içinde ağırlıklı olan B&S, “Triad” diye adlandırılan üç büyük ticaret bölgesinde yoğunlaşmaktadırlar. Bunun anlamı söz konusu yaklaşımlarda iddia edilenin aksine “dikey bütünleşme” eğiliminin halen ağırlıklı olduğu; mülkiyet bağı olmayan tedarik zincirlerinin artma eğilimine rağmen başat bir konuma henüz gelmemiş olduğudur. 2009 yılı itibariyle 82,000 ÇUŞ’un 810.000 yabancı iştiraki vardır. ÇUŞ, önemli bir bölümü firma içi ticaret olan, dünya mal ve hizmet ihracatının üçte ikisinden fazlasını gerçekleştirmektedir. Toplam dünya ticaretinin ise yaklaşık üçte biri “firma-içi”dir. Başka bir hesaplama göre ise, ABD ihracat ve ithalat akımlarının yaklaşık yüzde 90’ı ABD ÇUŞ üzerinden ve ABD ticaret akımının kabaca yüzde 50’si ÇUŞ’un iştirakleri arasında meydana gelmektedir (Dicken, 2015, s. 20). Otomotiv yan sanayiinde de B&S’lar yaygındır. Parça sektöründe satın almalarla yeni küresel firmalar ortaya çıkmaktadır¹⁴. Diğer taraftan otomotiv sektöründe faaliyet gösteren en büyük parça tedarikçisi firmaları, ana sanayi firmalarının kendi bünyelerinden çıkardıklarını unutmamak gerekir¹⁵.

Elbette DYY günümüzde üretimin uluslararasılaşmasının tüm boyutlarını kapsamaz. Uluslararası taşeronluk da aynı zamanda küresel ekonominin işleyişinin önemli bir parçasıdır. Bu süreçte firmalar, uluslararası işlemleri aracılığıyla daha yüksek kâr marjları elde edebilir ve DYY’nin görece düşük düzeyde olduğu durumlarda bile tedarik zinciri üzerinde stratejik bir denetim uygulayabilir.

Hatta DYY düzeyi yüksek olan birçok ÇUŞ’da uluslararası taşeronluk faaliyetleri de oldukça yaygındır. 2010 yılında ilk kez, tüm

¹⁴ İsveç firması Autoliv AB ile Automotiv Safety products Group of the US motor international company birleşmiştir. Lucas varity ile TRW birleşmiş daha sonra TRW Varity tarafından satın alınmıştır (Humphrey ve Solerno 2000).

¹⁵ Örneğin, Delphi-GM, Visteon-FORD, Magnetti Marelli-FIAT, ECIA Bertrant Faure-PSA (Humphrey ve Solerno, 2000, s. 156).

DYY'nin yarıdan fazlası üçüncü dünya ve geçiş ekonomilerine gitmiştir. 2003 yılı Dünya Bankası raporu, DYY'nin gelişmekte olan ülkelerin dış finansmanının en büyük kaynağı olduğunu iddia etmektedir. DYY'nin aksine, uluslararası taşeronluğu ölçmek zordur, ama dünya ticaretinin en az yüzde 40'ının uluslararası taşeronlukla bağlantılı olduğu tahmin edilmektedir (Suwandi 2015). Dolayısıyla, uluslararası üretim alanında hem sermayenin hareketliliğinin hem de mülkiyete dayalı olmayan üretim örgütlenme biçimlerinin abartıldığını söyleyebiliriz¹⁶.

2- Söz konusu yaklaşımlar günümüz kapitalizminde uluslararası üretim süreçlerindeki dönüşümleri sermayeler arası rekabetten hareketle, dolaşım odaklı bir temelde ele almakta, bütün bu rekabet süreçlerini belirleyen üretim alanındaki emek-sermaye ilişkisini göz ardı etmektedirler¹⁷. Üretimin gerek ulusal sınırlar içinde gerekse de uluslararası alanda parçalanması, üretimin farklı aşamalarının sadece firma içinde değil, firma dışında da başka bir firmaya, taşerona yaptırılması, bu anlamda bir “tedarik zinciri”nin varlığı hiç de yeni, günümüze özgü değildir. Günümüze özgü olan bu tür zincir ilişkilerinin gerek ölçek gerekse de karmaşıklık bakımından son 20 yılda epey hız kazanmış olmasıdır. O takdirde cevaplanması gereken soru, dikey bütünleşmenin, hiyerarşik ve doğrudan mülkiyet ilişkilerinin damgasını vurmaya devam ettiği uluslararası üretim süreçlerinde neden böyle bir eğilimin belirginleştiğidir.

Bu eğilimin neden bu kadar öne çıktığını kavramak bakımından ÇUŞ stratejilerinde kriz döneminde, kâr oranının düşme eğilimi karşısında ortaya çıkan bir değişikliği ele almak gerekiyor. Kriz öncesindeki yaklaşık otuz yıllık uzun genişleme döneminde, hatta 20. yüzyılın başından beri, tekelci sermayenin temel eğilimlerinden biri, bir nihai ürünün üretilmesinde girdi olarak işlev taşıyan ürünlerin neredeyse tamamının üretilmesi, yani en az işlenmiş girdiden nihai ürüne giden üretim faaliyetleri zincirinin büyük bölümünü kendi bünyesinde top-

¹⁶ Economist, 2013 yılında “taşeronlaşma, uluslararasılaşma” özel dosyasında “üretim eve geri dönüyor” demektedir (Economist, 19.01.2013).

¹⁷ Benzer görüşler için, bkz. Smith (2012, s.108).

lamasıydı. Sermayenin “dikey bütünleşme” olarak anılan bu yoğunlaşma biçiminin yanı sıra, tekeli sermaye, finans kapital niteliğiyle, birbiriyle ilgisiz çok farklı alanlarda (sanayinin çeşitli dallarından turizme, bankacılıktan toptan, perakende ve dış ticarete) faaliyetleri tek bir holding çatısı altında topluyordu.

Kriz dönemi birbiriyle çelişen ve net etkisi sermaye grubundan sermaye grubuna, sektörden sektöre değişen iki eğilimi birden ortaya çıkarmıştır. Birincisi, 80’li yıllardan itibaren dev boyutlara ulaşan şirket satın almalar ve şirket evlilikleri olgusudur. Bu olgu, evlilik sonrası oluşan şirketlerin bazen bir alanın bütün alt dallarında piyasa mevcudiyetini sağlamak için yapılmakta ve bu durumlarda dikey bütünleşme daha da üst düzeylere tırmanmaktadır (Savran, 2014, ss. 149-150).

Ama kriz döneminde büyük sermaye gruplarının benimsediği ikinci bir stratejik eğilim daha vardır. Bu da, şirketin “temel yetkinlikleri” olarak anılan alanlarda yoğunlaşması, uzmanlaşması, daha önce şirket bünyesinde yürütülmekte olan bazı faaliyetlerin artık dışarıya iş verilerek yaptırılmasıdır.

Nitekim büyük işletmeler bağımsız hukuki varlığı olan küçük işletmeleri taşeron uygulaması yoluyla da denetleyebilirler. Büyük işletmenin denetimi ele geçirebilmek için küçük taşeron işletmenin sermayesine katılması gerekmez. “Taşeronlaştırma yoluyla yoğunlaşma” denilen bu ilişkide egemenlik birincilerin ikincilere üretim normlarını (teknik, kalite, süre, fiyat) dayatabilme gücünden kaynaklanır. Bu tür normları dayatabildiği sürece büyük işletme küçük taşeron işletmenin **reel mülkiyetine sahip** demektir (Gouverneur, 1997, s. 194).

Krize bağlı olarak şiddetlenen uluslararası rekabetin etkisiyle uluslararası düzeyde taşeronluk uygulamalarının yoğunlaştırılmasına dayanan bu yeni stratejik yöneliş, kendini her tekeli sermaye grubunun kendi çevresinde geniş bir “tedarikçi” zinciri oluşturması biçiminde ortaya koymaktadır. Eskiden otomotiv sanayiinde yaygın olan, ama şimdi tekstil/hazır giyim vb. başka sektörlerde de yayılan “yan sanayi” olgusu gittikçe gelişmektedir. KÜZ yazınının, kalkınma tartışmalarında bu derece önem kazanmasının maddi temelini, günümüz kapitalizmindeki bu eğilimin bir ürünü olarak görmek gerekir.

1970’li yıllardan günümüze kadar dünya çapında süregiden genel ekonomik kriz dönemi dikkate alındığında, kapitalizmin uzun ve yapısal bir krizden çıkabilmek için aldığı tedbirlerin başında üretimin yeniden yapılandırılması geliyordu. Sermayenin yeniden kârlı üretim koşullarını tesis edebilmesi için emek üzerindeki kontrolünü ve daha fazla artık değer elde etme olanaklarını sağlaması bakımından neoliberal politikalar (deregülasyon, özelleştirme vd.) ne kadar önemli rol oynuyorsa, üretim alanında da “yalın üretim” diye nitelenen uygulamalar bir o kadar önem kazandı. Bu uygulamaların özünde kapitalizmin en önemli silahlarından biri olan işyerinin parçalanması yatıyordu. 1980’lerden itibaren yaygınlık kazanan alt sözleşme uygulamalarıyla amaçlanan, sermayenin işçiler ve emek süreci üzerindeki denetimini artırması, bu doğrultuda geniş işçi kitlelerinin tek bir patronla karşı karşıya kalmasını engelleyerek işçilerin örgütlenme gücünü kırmaktı. Konumuz açısından kritik önemde olan nokta ise, işyerinin parçalanması stratejisinin günümüzde üretimin fiziksel mekânının bölünmesi ve “değer zinciri” ya da “üretim ağı” diye tabir edilen biçimler altında yeniden ortaya çıkmış olmasıdır. Bu tespit yalın üretimin sermayeler (firmalar) arası ilişki boyutunun günümüzde öne çıkmasının temelde üretim alanında emek-sermaye ilişkisinin yeniden yapılandırılmasıyla doğrudan bağını ortaya koyabilmek bakımından önemlidir.

Özetleyecek olursak, değer zinciri ya da üretim ağı yaklaşımlarında iddia edildiği gibi, üretimin parçalanması ve belli bölümlerinin üretiminde alt işveren kullanmanın temel amacı işlevsel bütünleşme yoluyla teknik etkinlik değil, sermaye birikiminin yeniden yapılanması ve her zamankinden daha fazla artık değer elde etmedir. Alt işveren kullanımı yoluyla artık değerden aslan payını almak, lider firmalara küresel üretim üzerindeki kendi hâkimiyetlerini genişletmek ve buna göre aşırı birikim krizini erteleme ve başka ülkelere aktarma için yeni olanaklar sunmaktadır (Smith, 2012, s.112).

Şimdi böyle bir stratejinin altında yatan “mantık”ı, başka bir ifadeyle değer yasasının işleyişi bakımından neden bu stratejinin bir eğilim olarak sermayeler arası rekabette “zincir” ya da “ağ” biçimine büründüğünü açıklamak zorundayız. Ya da soruyu şöyle ifade edelim: Neden dünya pazarı için büyük ölçekli üretimi görece düşük üre-

tim maliyetleriyle gerçekleştirmek dururken, sermaye görece yüksek üretim maliyetleri anlamına gelen daha kısıtlı ölçekle üretim yapmak pahasına üretimi kaydırıyor, işyerlerini parçalıyor? Bu eğilim, zincir/ağ yaklaşımlarının iddia ettiği gibi yeni teknolojiler sayesinde işlem maliyetlerinin (transaction costs) azalmasının bir ürünü müdür? Bu soruya bizim cevabımız “yalın üretim”in işyerinin mekânsal olarak parçalanmasına dayalı bu uygulamasının sermayenin artık değeri arttırması bakımından büyük avantajlar sağladığıdır. Öyle ki büyük ölçekli üretimin sağladığı ölçek ekonomilerinden yoksun kalmanın getirdiği ek maliyet, bu tür bir üretim örgütlenmesinin sağladığı maliyet avantajları karşısında görece olarak küçük kalmaktadır.

İşyerlerinin mekânsal olarak parçalanmasının sağladığı en önemli avantajlar şunlardır:

İşgücü maliyetlerinin ciddi biçimde düşmesi: Sendikalaşmanın küçük ve orta boy işletmelerde çok düşük düzeyde olması, ücretler ve yan ödemelerin de düşük düzeyde kalmasına yol açmaktadır. Ayrıca bu “yan sanayi” işçileri çoğu zaman kayıt dışı, sosyal sigortasız, çok uzun saatler ve açlık ücretleriyle çalışmaya hazır bir kitleyi de oluşturmurlar (Starosta, 2010, s. 559). Halbuki aynı girdiler büyük işletmenin içinde üretiliyor olsaydı, toplam ücretler daha yüksek olacak ve artık değer o oranda azalacaktı.

Bütün araştırmalar, geçici, yarı zamanlı, belirli süreli sözleşmeyle çalışan işçilerin de, taşeron işçilerinin de ücretlerinin büyük işletmelerin “çekirdek” katmanına oranla belirgin biçimde daha düşük olduğunu göstermektedir (Barrientos, 2007, s. 13)¹⁸. Öte yandan, tedarikçiler zincirini oluşturan üretici birimlerde ücretlerin ÇUŞ’dan kat kat düşük olduğu hatırlanırsa (Cody, 2015, s. 19; Flecker, 2009, s.253; Sturgeon 2003, s.124), bir bütün olarak toplumsal düzeyde sermayenin toplam toplumsal ücretleri düşürerek artık değer üretimini arttırmış olduğu açıklığa kavuşur¹⁹.

¹⁸ Geçici, yarı zamanlı, belirli süreli sözleşmeli ve taşeron işlerde çoğunlukla göçmen işçiler çalıştırılmaktadır ve işverenler bu işçilerin çok daha uzun saatler ve düşük ücretlerle çalışmayı kabul etmelerini beklemektedir (Altreiter vd., 2015, s. 82).

¹⁹ Diğer taraftan tedarikçi firmalarındaki düşük ücretler, ana sanayi firmalarındaki ücretleri düşürmek için bir baskı aracı olarak kullanılmaktadır. Özellikle 2008 krizi sonrasında Kuzey

Artık değer transferi: Zincir/ağ yaklaşımları hem üretimin her bir aşamasında “katma değer” yaratıldığını hem de yaratılan toplam katma değerın firmaların pazar gücüne (market power), piyasaya giriş engelleri (barriers of entry) koyabilme gücüne göre dağıtıldığını varsayarlar. Oysa her iki varsayım da emek değer teorisinden hareket edildiğinde doğru değildir.

Öncelikle zincir/ağ yaklaşımlarının ileri sürdüğünün aksine katma değer ancak üretim/imalat aşamasında yaratılmakta, gerek AR-GE (tasarım) gerekse de satış (reklam) aşamalarında üretim alanında yaratılan toplam artık değerden pay verilmektedir. “Katma değer”in tasarımdan satışa üretimin her bir aşamasında yaratıldığı görüşünü Smith (2014, s. 82) şöyle eleştirmektedir:

Ana akım iktisadi teoriye göre “katma değer” firmanın kendi üretim süreci içerisinde üretilen değere eşittir ve buna göre bu katma değerın en ufak bir kısmı bile diğer firmalara geçemez ya da onlardan alınamaz. Üretim süreci, bu nedenle, hepimizin girdilerin bedeli ile çıktılarının getirisi olarak bildiği bir kara kutu olmakla kalmaz, aynı zamanda hiçbir değerın birbirleri arasında aktarılamayacağı ya da yeniden bölüştürülemeyeceği şekilde tüm diğer kara kutulardan sıkı sıkıya mühürlüdür.

Dolayısıyla değer zinciri analizi, neoklasik iktisat ile aynı hatayı yapmakta, ama burada hata tüm zincire aktarılmaktadır. Firmalar arasında değerın aktarılamaması, zincirler arasında değerın aktarılmamasına döner. Değer zinciri yaklaşımı toplam katma değeri, zincirin tüm aşamalarında oluşturulmuş ve dilimlenerek her bir zincir aşamasına/bağlantısına geriye dönük paylaştırılacak bir pasta olarak ele alır (Smith 2015).

Oysa emek değer teorisi açısından “katma değer” gerçek anlamda “**el konmuş değer**”dir. Bütün işçiler tarafından yaratılmış ve bir firma tarafından el konmuş, hiçbir şekilde o firmada çalışan canlı emeğın yarattığı değerle bir alakası olmayan toplam değerdeki payın ölçüsüdür. “Katma değer”i *el konan değer* olarak yeniden tanımlamak, “küresel” üretim hakkındaki algımızı da dönüştürür. Bize Çin, Bangladeş ve başka yerlerdeki düşük ücretli emekçilerin ürettiği değerden aslan

---

Amerika’nın üç büyük otomotiv devi işçilerin ücretlerini önemli ölçüde düşürmüştür (Aschoff 2012).

payını emperyalist ülkelerdeki şirketlerin ve hükümetlerin el koyduğunu görme şansı verir (Smith, 2014, ss. 82-83).

Artık değer transferi konusunda ikinci olarak açıklanması gereken ise uluslararası rekabette bazı firmaların diğerlerinden daha fazla “katma değer”e el koymalarında pazar gücü ve piyasaya giriş engellerinin mi belirleyici olduğudur. Bu soruya cevap verebilmek için öncelikle sermayeler arası rekabet savaşında tekil sermayelerin değerlenme kapasitelerinin nasıl farklılaştığını ve nasıl bir hiyerarşik yapıya büründüğünü ortaya koymak gerekir.

Üretim dalları arasında elde edilen toplam kâr tüm ücretlilerin fazla çalışmasının ürünü olan toplam artık değere eşittir. Fakat bu toplam artık değer farklı kapitalist üretim dallarının *makinalaşma düzeyi* ve *sermaye bileşimine* göre dağılır (Gouverneur, 1997, s. 304). Aynı dalda faaliyet gösteren her bir işletmenin kâr oranındaki farklılaşma işletmelerin makinalaşma düzeyindeki farklılıklardan kaynaklanır. Makinalaşma farklılığı sadece işletmeler arasında değil, üretim dalları arasında da artık değerın bölünüşünü etkiler. Her iki durumda da daha az mekanize olmuş işletmeler ve dallar aleyhine (yarattıklarından daha az artık değer elde etmeleri) buna karşılık makinalaşma düzeyi yüksek işletmeler ve dallar lehine olmak üzere (yarattıklarından daha fazla artık değere sahip olmaları) paylaşımın yönünü etkiler.

Fakat yeniden bölüşümün kâr oranları üzerindeki etkisi her iki durum için de aynı değildir. İşletmeler arasındaki ilişki söz konusu olduğunda, tekil firmaların kâr oranlarında farklılığa neden olurken, dallar arasındaki itki ise ortalama kâr oranlarının eşitlenmesi yönündedir (Gouverneur, 1997, ss. 120-121). Ortalama kâr oranlarının eşitlenmesi, rekabet sürecini düzenleyici bir işlev üstlenerek tekil sermayeler arasında bunların her birinin değerlenme kapasitelerini etkileyen bir farklılaşmaya yol açar. Bunun sonucunda her bir sermaye/işletme küçük, normal ve normal-üstü diye niteleyebileceğimiz şekilde ayrışır.

Kâr oranlarının farklılaşması üzerinde etkili olan artık değer aktarımları, aynı zamanda farklı işletmeler ve üretim dallarındaki ücretlilerin sömürü derecesi üzerinde de etkili olur. Marjinal işletmeler (en

az verimli işletmeler) ücretliler tarafından yaratılan artık değerin en büyük kısmını kaybederler ve bu nedenle de ya çok düşük kâr elde ederler ya da hiç kâr elde etmezler. Belirli bir kâr sağlamak ve ayakta kalabilmek için marjinal işletmeler değişken sermayeyi küçültme yoluna gideceklerdir. Bunu ya çalıştırdıkları işçi sayısını azaltıp çalışma sürelerini uzatarak, ya da tüm işçilerin parasal ücretlerini (dolayısıyla reel ücretlerini) düşürerek yapacaklardır. Her iki durumda da artık değer oranı artmış olur (Gouverneur, 1997, s. 126).

Zincir/ağ yaklaşımlarını tartışırken göz önünde tutmamız gereken nokta şudur: En etkin işletmeler marjinal işletmelerin varlığından ve yaşamasından dolayı olarak yarar sağlarlar. Bilindiği gibi, marjinal işletmeler tarafından yaratılan artık değerin en büyük kısmına en etkin durumda olan işletmeler tarafından el konulur ve bu onların kârlılık oranını yükseltir (Gouverneur, 1997, s. 127). Burada diyalektik bir ilişki söz konusudur. Eğer sermayenin organik bileşimi daha düşük olan marjinal/küçük işletmeler piyasadan elenmiş olsalardı, etkin/büyük işletmelerin kâr oranı daha da düşmeye devam edecekti! Yani ortada eşitsiz bir ilişki olsa da bir tür “karşılıklı bağımlılık” da söz konusudur. Ayrıca şunu da vurgulamak gerekir: Bahsettiğimiz **kısa dönemde** etkin büyük işletmelerin, marjinal işletmelerin yaşamasından çıkarı olduğudur. Yoksa uzun dönemde gerek en etkin işletmeler/firmalar gerekse de marjinal işletmeler arasında daha az etkin rakiplerin elenmesiyle üretimin ve sermayenin yoğunlaşması büyük olasılıktır.

En etkin/büyük ve marjinal/küçük işletmeler arasındaki bu farklılaşma taşeronluk ilişkileri için de geçerlidir. Taşeron usulüyle sağlanan mal ve hizmetler, normal olarak ana işletme için üretilip kullanıldığında sıradan bir kullanım değeri özelliği taşıyacakken, bu sefer kendi başlarına bir **meta** niteliği kazanırlar. Zira taşeron işletmeler tarafından üretilip **satılmaktadırlar** (Gouverneur, 1997, s. 131). Büyük işletmenin taşerona bırakma yolunu seçmesi için malın satın aldığı durumdaki fiyatı ($c+v+p$) kendi üretimi ($c+v$) durumundakinden küçük olması gerekir. Büyük işletmeler tarafından dayatılan düşük fiyat yüzünden, küçük işletmeler ayakta kalabilmek için çalıştırdıkları işçileri daha çok sömürerek birim başına değişken sermayeyi (v) küçült-

mek durumundadırlar (Gouverneur, 1997, s. 132). Bu nedenle küçük taşeron işletmelerde düşük ücretler ve uzun çalışma saatleri olağan bir durumdur. Bu yüzden taşeron uygulaması ikili bir etkiye sahiptir: 1) ortalama kâr oranını artırır (küçük işletmelerde sömürü oranının daha büyük olmasından ötürü), 2) küçük işletmelerden büyüklere doğru bir artık değer aktarımına neden olur (birinin diğerine dayattığı düşük satış fiyatı yüzünden).

Eşitsiz Taşeronluk İlişkileri ve Uluslararası Artık Değer Üretimi

Yukarda aynı üretim dalı içinde veya farklı üretim dalları arasında kâr oranının eşitlenmesi eğilimine rağmen tekil sermayeler arasında, her birinin sermaye bileşimi ve makinalaşma düzeyine göre, artık değerün üretimi ve yeniden dağıtımını bakımından bir farklılaşma yaşandığını belirtmiştik. Bu farklılaşmanın taşeronluk ilişkileri için de geçerli olduğunu ileri sürmüştük. Taşeronluk /uluslararası taşeronluk olgusunun günümüzde neden bu kadar önem kazandığını ortaya koyabilmek bakımından bu nokta kanımızca önem taşımaktadır. Zira bu tür bir ilişkide de aynı metayı üreten farklı sermayeler/işletmeler arasında uluslararası düzeyde bir taşeron ilişkisine dayalı değer aktarımı ve yeniden dağıtım süreçleri söz konusudur. Buradaki ilişkinin özgül niteliğini kavrayabilmek bakımından Marx'ın *Kapital*'in 3. cildinde ele aldığı tüccar sermayesi ile sanayici kapitalist arasındaki alım satım ilişkisinin benzerliğinden hareket edilebilir (Schlosser, 2014, s. 2). Marx 3. cildin "Ticari Kâr" üzerine olan bölümünde, tüccar sermayeye, elde ettiği kârın aslında sanayi sermayesinin ürettiği artık değerden bir pay olarak değil de sanki metaların değerlerinden fazlasına satılmasından kaynaklanmış gibi görüldüğüne işaret eder.

Dolayısıyla, üretim fiyatı ya da sanayici kapitalistin kendisinin satış fiyatı metanın *gerçek üretim fiyatından küçüktür*; ya da metaların tümünü göz önünde bulundurursak, sanayici kapitalistler sınıfının bunları sattığı fiyatlar, değerlerinden küçüktür. (...) Dolayısıyla tüccarın satış fiyatının satın alma fiyatının üzerinde olmasının nedeni, satış fiyatının toplam değeri aşması değil, satın alma fiyatının toplam değerın altında kalmasıdır. Demek ki, tüccar sermayesi, artık

değer üretimine katılmasa bile, artık değerın ortalama kâra eşitlenmesine katılır. Bu nedenle genel kâr oranı, artık değerden tüccar sermayesinin payına düşen bir kesintiyi, yani sanayici kapitalistin kârından yapılan bir kesintiyi içerir (Marx, 2015, s. 291).

Üretim fiyatlarıyla ilişkili olarak demek ki burada ek bir dönüşüm söz konusudur; zira sanayi sermayesi tüccar sermayeye belli bir metayı “gerçek üretim fiyatının” altında bir fiyattan satmaktadır. Kanımızca bir “sanayici kapitalistin” başka bir “sanayici kapitaliste” bir ara girdi tedarik etmesi de buna benzer bir durum olarak değerlendirilebilir. Bu durumda da fiyatlar genel olarak “gerçek üretim fiyatlarının” altındadır. Nasıl ticaret sermayesine kârı, sanki üretim fiyatına eklenmiş ek bir değer olarak görünüyorsa, sanayici kapitaliste de ülke içinde (outsourcing) ya da dışında (offshoring) kurduğu taşeron ilişkisiyle elde ettiği kâr artışı sanki üretim maliyetinde bir azalma gibi görünmektedir. Aslında bu maliyet azalması, üretimi “dışarıya veren” tekil sermayenin pay aldığı, ödenmemiş artık emeğin artırılmasının bir sonucudur. Ürünün belli bir parçasını, bazı durumlarda tamamını (contract manufacturing), kendi üretmek yerine başka bir sermayedara üretirmekte ve daha ucuza satabilmektedir. Eğer üretimi dışarıya vermese, işyerini parçalamasaydı, bu durumda aynı sermayedar kendi işçilerine daha az ücret vermek ve ödenmemiş artık emeğin payını artırmak durumunda kalacaktı. Bu şekilde sömürü oranının artırılmasını şimdi tedarikçilere devretmektedir. Günümüzde tedarikçi sanayi kapitalistinin bu konumu en çok Ortaçağ’daki feodal bey karşısında artık üretimini güvence altında tutarak, bundan pay alan vassalın (mültezim) konumuna benzetilebilir.

Sömürü oranındaki artışın gerisinde, üretimi kaydırmakla harcanan emek miktarında bir artış ya da tedarikçi firmanın daha farklı bir sermaye bileşimi ile emek üretkenliğinde bir artış sağlamış olması yatmamaktadır. Tam tersi söz konusudur. Tedarikçi firmanın emek üretkenliği ve teknik etkinliği *görece* daha düşüktür. Üretimi kaydırmakla asıl değişen ücretli emekçilerin çalışma koşullarıdır. Eğer üretimi dışarıya kaydırmak hem tekelleci/oligopolcü sermaye hem de tedarikçi firma için kârlı olacaksa, o takdirde ödenmemiş artık emek her iki sermayeye de kâr bırakacak kadar arttırılmış olmalıdır. Artan artık de-

ğerin somut olarak nasıl paylaşılabacağı ise yukarda açıkladığımız gibi rekabet sürecindeki sermayelerin pazar güçlerine göre şekillenecektir.

Şimdi vardığımız sonuçları şöyle özetleyebiliriz: Gerek Post-For-dizm yazınında yalın üretimin gerekse de KÜZ yazınında uluslararası taşeronluğun yaygınlaşması, yeni teknolojilerin ve talepteki değişimlerin etkisinin yanı sıra, asıl, uluslararası rekabetin artan baskısı ile açıklanmaktadır. Biz ise bu çalışmada söz konusu yaklaşımlardaki uluslararası rekabet açıklamasının meseleyi sınıf ilişkilerinden, özellikle de emek-sermaye arasındaki sınıf ilişkisinden soyutlayarak ele aldığının altını çiziyoruz. Uluslararası rekabet açıklaması sorunu yalnızca dolaşım alanında, sermayelerin rekabeti çerçevesinde kavramaya çalışır. Oysa **rekabet, sermayenin genel yasalarının tekil sermayelere dayatıldığı, onlar için bir zorunluluk biçimini aldığı bir alandır**. Uluslararası taşeronluk olarak da nitelendirilebilecek üretim zincirlerinin önem kazanmasının esas amacı işçi sınıfını daha sağlam biçimde kontrol altına alarak dünya ölçeğinde *artık değer miktarını ve oranını yükseltmektir* (Savran, 2014, s. 152). Başka bir ifadeyle sorun, bazı firmaların pazar güçleri nedeniyle üretimin örgütlenmesinde zincir/ağ ilişkilerini yönlendirebilme ve yönetme kapasitelerinde değil, bizatihi üretimin zincir/ağ biçimindeki örgütlenme amacıyla yatmaktadır. Bunun anlamı, söz konusu üretim örgütlenme biçiminin, söz konu yaklaşımlarca iddia edildiği gibi, toplumsal-kurumsal yapılara ve yönetim tarzına (chain governance) değil, aslında bizatihi bu toplumsal bağlamanın, yani yönetim tarzındaki değişimlerin kendisinin kapitalist üretim ilişkilerine gömülü olduğudur.

Bu tespitlerimiz doğruysa, zincir/ağ yaklaşımlarında ileri sürülen, gerek üretim zincirlerine katılmanın gerekse de bu zincirler içinde terfi etmenin gelişmekte olan ülke işçileri açısından çalışma koşullarını ve emek piyasalarındaki konumlarını iyileştirebilmek bakımından önemli fırsatlar sunacağı varsayımı, istisnai ve geçici bazı durumlar dışında, kanımızca hiç de mümkün gözükmemektedir. Bu bölümde ortaya koyduğumuz gibi, hem üretim zincirlerinin günümüzde önem kazanmasının ardındaki etkenleri hem de giderek derinleşen dünya ekonomik krizinin gelişmekte olan ülkeler üzerindeki yıkıcı etkilerini

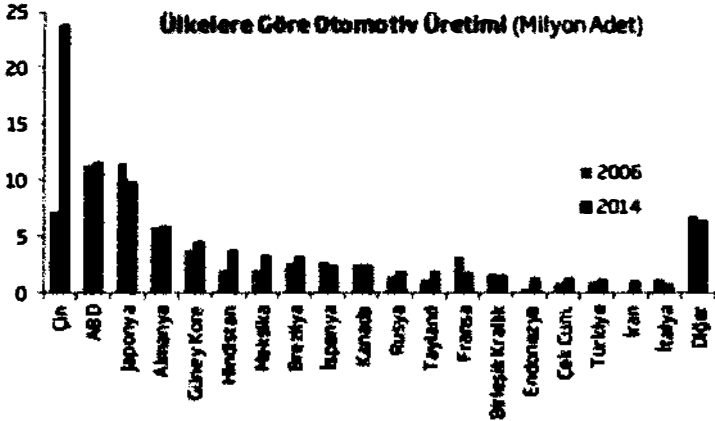
dikkate aldığımızda vardığımız sonuç, küresel üretim zincirlerine eklenmenin emek açısından kendiliğinden olumlu bir geleceğe yol açmasının mümkün olmadığıdır.

Zincir/ağ yaklaşımlarında, sermaye-emek ilişkisinin üretim alanındaki çelişkileri göz ardı edildiğinden, bu zincirler içinde yer alındığında emeğin daha fazla pay almıyor oluşu ise sürecin kötü yönetiminin bir sonucu gibi değerlendirilmektedir. Söz konusu yaklaşımlarda eğer zincir/ağ içindeki ilişkilerde bir eşitsizlik söz konusu ise bunun ticaret ya da piyasa ilişkilerinden, yani dolaşım alanından kaynaklandığı varsayıldığı için çözüm önerileri de dolaşım, özellikle de bölüşüm odaklı olmaktadır. Dolayısıyla bu yaklaşım çerçevesinde üretimin uluslararası örgütlenmesindeki yeni gelişmelerde, üretim zincirlerine eklenmede eğer emek açısından bir sorun varsa, bunun bölüşüm alanına müdahale ederek, bazen devlet bazen Sivil Toplum Kuruluşlarının (STK) izleyecekleri politikalarla, kısaca bu sürecin daha iyi yönetilmesiyle ortadan kalkabileceği ileri sürülmektedir (social upgrading). Oysa yukardaki tespitlerimiz bize şunu gösteriyor: Üretim zincirine katılan tekil sermayeler sınai açıdan daha yüksek bir seviyeye terfi etseler, zincirde bir basamak yükselseler bile bu, ancak emeğin daha fazla sömürülmesi sayesinde mümkün olabilir; zincirin örgütlenmesinin (ve bunu teşvik eden toplumsal-kurumsal yapının) daha iyi yönetilmesiyle değil.

Otomotiv Sektöründe Küresel Üretim Zincirleri

Uluslararası Taşıt Araçları Üreticileri Örgütü (OICA)'nın verilerine göre 2015 yılında dünyada otomotiv üretiminin yarıdan fazlası (yüzde 53) Asya-Okyanusya bölgesinde gerçekleşmiştir²⁰. Bölge bazında Asya-Okyanusya'dan sonra en büyük üreticiler, yüzde 20'lik pay ile Avrupa Birliği (27) ve Kuzey Amerika bölgeleridir. 2015 yılı otomotiv üretimi ülke sıralamasında ise 24 milyon 503 bin adet üretim ile ilk sırada Çin yer almaktadır. Küresel üretimin yüzde 27'sini gerçekleştiren Çin'in ardından ikinci sırada yer alan ABD'de otomotiv üretimi 12 milyon 100 bin olarak gerçekleşmiştir.

²⁰ Taşıt araçları üretimi istatistikleri için, bkz. <http://www.oica.net/category/production-statistics/>

Grafik 1: Ülkelere Göre Otomotiv Üretimi (Milyon Adet)

Kaynak: OICA

Son 10 yılın dünya otomotiv üretiminin bölgelere dağılımına bakıldığında önemli bir değişim olduğu, Asya-Okyanusya bölgesinin payının yüzde 12 arttığı, Avrupa Birliği (27)'nin payının yüzde 7 ve Kuzey Amerika'nın payının ise yüzde 3 azaldığı görülmektedir. AB-12, Çin ve Doğu Asya ülkeleri üretim zincirinin hemen her aşamasında dünya üretimi ve ihracatı içerisindeki paylarını arttırmışlardır. Bu ülkeler özellikle üretim zincirinin parça/aksam üretimi aşamalarında konumlarını güçlendirmiştir. Bu gelişmenin arkasında yukarıda ortaya koymaya çalıştığımız gibi sektörde kâr oranlarının düşme eğilimi karşısında önde gelen ÇUŞ'ın üretim yerlerinin bir kısmını dünyanın başka bölgelerine taşıyarak artık değer oranlarını yükseltme çabaları yatmaktadır. ABD ve Avrupa'daki birçok otomobil fabrikasının işgücünün çok daha ucuz olduğu ve esnek istihdam koşullarının geçerli olduğu Çin, Latin Amerika ve Doğu Avrupa ülkeleri ve Türkiye'ye taşınmış olması bu çabanın bir ürünüdür.

Motorlu taşıt araçları sektöründe gelişmiş ülkelerle gelişmekte olan ülkelerin katma değer paylarına bakıldığında ise halen sektörde “katma değer” çoğunun gelişmiş ülkelerde yaratılmaya devam et-

tiği görülmektedir. Otomotiv sektöründe 2002-2011 yılları arasında gelişmekte olan ülkelerde yaratılan katma değer payı yüzde 16.6'dan yüzde 32.9'a çıkarken, aynı dönemde gelişmiş ülkelerde bu pay yüzde 83.4'den yüzde 67.1'e düşmüştür (UNIDO, 2013 s. 176). Ancak bu veriler bize gelişmekte olan ülke firmalarında yaratılan katma değer ne kadarına gelişmiş ülke firmaları tarafından el konulduğu ve uluslararası değer transferi olarak aktarıldığı konusunda hiçbir fikir vermemektedir.

Kara taşıtları üretim zinciri, küresel olmaktan çok bölgesel bir nitelik taşımaktadır. Avrupa merkezli bölgesel üretim zinciri, AB-15'ten AB-12'ye ve diğer Avrupa ülkelerine taşınmakta, bu yer değiştirme süreci, üretim zincirinin teknolojik olarak görece daha basit olduğu standart parça/aksam üretimi ve nihai ürün (büyük ölçüde montaj) aşamalarında daha erken ve hızlı yaşanmaktadır (Taymaz vd., 2011, s. 68).

Türkiye, Avrupa-merkezli bölgesel kara taşıtları *üretim zincirine* standart parça ve nihai ürün aşamalarında 1990'ların ortalarından itibaren eklenmeye başlamıştır. Ancak Türkiye'nin dünya ölçeğinde parça/aksam piyasasındaki payı 1994'te yüzde 0,2'den 2008'de yüzde 1,0'e, nihai ürünündeki payı ise 1998'de yüzde 0,1 iken 2008'de yüzde 1,9'a çıkmakla birlikte (Taymaz vd., 2011, s. 68) düşük seviyelerde seyr-etmeye devam etmektedir.

2015 yılında Türkiye otomotiv sektöründe toplam üretim, adet bazında bir önceki seneye göre yüzde 16 oranında artış göstererek 1 milyon 359 bin seviyesine ulaşmıştır. Bu üretim adetleriyle Türkiye 2015 yılında toplam otomotiv üretiminde 15., Avrupa Birliği içerisinde ise 5. sıradadır. Yeni projelerin hayata geçmesi ve yapılan kapasite yatırımları ile son 5 yılda üretim kapasitesi 1,5 milyon adet seviyesinden 1,75 milyon adet seviyesine yükselmiştir (OSD, 2016, s. 26). Türkiye üretimin tüm aşamalarında kısmen de olsa payını arttırmış, fakat en hızlı artışları üretim ölçeği düşük olan kara taşıt araçlarında (traktör, otobüs ve kamyon) gerçekleştirmiştir (Taymaz vd., 2011, s. 78).

Türkiye, AB-15 pazarında nihai ürün ihracatında yoğunlaşmakta, ithalattaki payı ise daha çok üretim zincirinin parça ve aksam aşamalarında artış göstermektedir (Taymaz vd., 2011, s. 78). Taşıt araçlarındaki ana girdi olan motor ihracatı ise tüm dönem boyunca çok düşük düzeyde kalmıştır. Takım tezgâhları pazar payında (özellikle metal şekillendiren makina ihracatı yoluyla) ise düzenli bir artış kaydedilmiştir (Taymaz vd., 2011, s. 68).

Ülke ekonomisinin lokomotifi olduğu iddia edilen otomotiv sektöründe, 2015 yılında üretimin yüzde 73'ü ihraç edilmiş (bu ülkenin toplam ihracatının yüzde 15'ine tekabül etmektedir) ve sektör Türkiye'nin toplam ihracatında son 10 yıldır ilk sırayı korumuştur. Otomotiv Sanayicileri Derneği (OSD) üyeleri bazında ihracat değerleri sıralamasına bakıldığında Ford Otosan'ın 3,6 milyar \$ ihracat ile 1. sırada, Oyak-Renault'un 2,7 milyar \$ ihracat ile 2. sırada, Tofaş'ın ise 2,1 milyar \$ ihracat ile 3. sırada yer aldığı görülmektedir (OSD, 2016, ss. 25-26).

2015 yılında otomotiv ithalatının toplam ithalat içindeki payı ise bir önceki seneye göre yüzde 30, ihracatın payı ise yüzde 6 oranında artmıştır. TradeMap verilerine göre, Türkiye otomobil ithalatı 2015 yılında yüzde 11 artarken, ihracatı ise yüzde 3 oranında azalmış, otomobil ithalatının otomotiv sektörü ithalatı içindeki payı yüzde 53'e yükselmiştir (OSD, 2016, s.23).

Ulaşım araçları sektöründe toplam ihracat içinde yabancı katma değerın içerik payına baktığımızda, bu payın 1995 ile 2009 yılları arasında ikiye katlandığı görülmektedir. Toplam ara malı ithalatının ihracata yönelik üretim için kullanılan payı, 2009 yılında tekstil ve hazır giyim ile tarım ve gıda ürünleri haricinde neredeyse her ürün grubu için artmış, ulaşım araçlarında da ara malı ithalatının yüzde 40'ı ihracata yönelik üretimde kullanılmıştır. 2009 yılı ulaştırma ekipmanları ihracat değerinin yaklaşık 1/3'ü, 1995'teki seviyenin yaklaşık iki katı, yabancı içeriği yansıtmaktadır (GTB, 17.06. 2013). Söz konusu yabancı içeriğin 1/5'i Avrupa kaynaklı olup yabancı içerikteki artış, dünya pazarıyla bütünleşme, özellikle Avrupa'daki üretim zincirlerine eklenme düzeyindeki artışla bağlantılıdır.

Otomotiv sektörü 2000li yıllarda üretim hacmi yönünden hızla büyümesine karşın, ÇUŞ'ın küresel rekabet stratejisine (üretim birimleri arasında oluşturulan işbölümü ve uzmanlaşmaya) paralel olarak, birim üretim değeri içerisinde yurt içi katma değer payı gerilemiştir (Saygılı vd., 2009, s. 13). 2000'li yıllarda araçların özellikle motor, elektronik aksam ve aktarım parçalarının ithal edildiği, diğer aksam ve parçaların ise yurt içi veya yurt dışından karşılandığı bir yapılanma söz konusudur (Saygılı vd., 2009, s. 13; Kurtulmuş, 2013, s. 372)²¹.

Türkiye'de Ulaştırma Araçları ve Teçhizatı üretim dalı içinde yer alan otomotiv sektörü son 10 yıldaki inişli çıkışlı seyrine rağmen hızla büyümüştür. Ulaştırma Araçları ve Teçhizatının toplam ihracat içindeki payı 1995'de yüzde 2.3 iken 2008'de yüzde 13.7'ye yükselmiştir. Buna karşılık aynı dönemde ihracatta yurt içi katma değer oranı yüzde 82.8'den yüzde 68.7'ye düşmüştür. Bu durum yukarıda da belirttiğimiz gibi sektörün ihraç ettiği ürünler içinde yabancı girdi oranının, başka bir ifadeyle ithal edilen ara malların, artma eğilimini ortaya koymaktadır. Bu çalışmanın kapsamı içinde bizim için önemli olan üretim zincirlerine eklenmede aşama kaydettiği konusunda en ufak bir şüphe olmayan otomotiv sektöründe emeğin durumunun ne olduğudur.

OSD'ye göre sektörde doğrudan istihdam ana sanayide 50 bin, yan sanayi ile birlikte 200 bindir. Otomotiv sektörü bir bütün olarak ele alındığında ise, toplam istihdam 450 bin kişiyi bulmaktadır (OSD, 2016, s. 26). Ancak dolaylı etkileri ile birlikte ele alındığında Türkiye

²¹ Küresel üretim zincirleri hammadde, ara malı ve yatırım malı ihtiyacını genellikle ana şirket merkezinde bulunan satın alma birimince yapmaktadır. Merkezi satın alma yapılanması, yerel birimlerin hammadde, malzeme ve yatırım malı alım kararlarına etkisini sınırlamakta ve özellikle küçük ölçekli yerli üreticilerin merkezi satın alma sürecine katılımını güçleştirmektedir. Yabancı sermayeli şirket, yurt dışında ana faaliyetle ilişkili bir üretim biriminin olması durumunda, yurt içinde kurduğu, devraldığı veya ortaklık yaptığı şirketin üretim yapısını ithalat bağımlılığını artıracak şekilde değiştirebilir. Bu değişim yurt içindeki şirketin ara ve sermaye mallarını yurt içi yerine yurt dışındaki birimden temin etmesi biçiminde olabileceği gibi, yurt içindeki şirketin üretiminin bir bölümünün yurt dışındaki birimine kaydırılması şeklinde de olabilir (Saygılı vd., 2009, s. 13). Türkiye otomotiv sektöründe merkezi tedarik sistemi ile ithalatın artışı için, bkz. Kurtulmuş (2013, ss. 364-365).

otomotiv sektöründe çalışan işçi sayısı toplam 1 milyon 250 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir (Hürriyet, 12.02.2008). Otomotiv sektörünün sanayi istihdamı içindeki doğrudan payı yüzde 6 iken, yan sanayi ve diğer ileri-geri bağlantıları dahil edilerek düşünüldüğünde sanayi istihdamı içindeki payının yüzde 20'ye ulaştığı belirtilmektedir (TSKB, 2015 Mayıs, s. 3).

Buna karşılık otomotiv sektöründe sendikalı işçi sayısı çok azdır. Ocak 2015 istatistiklerine göre metal sektöründe sendikalaşma oranı yüzde 16'dır²². Otomotiv sektöründe de Türkiye'de diğer sektörlerde olduğu gibi sendikasız, güvencesiz ve esnek çalışma biçimlerinin yaygın olması hem sermaye hem de devlet tarafından Türkiye otomotiv sektörünün güçlü yönleri arasında sayılmaktadır.

Örneğin bir uluslararası denetim şirketinin raporuna göre Türkiye otomotiv sektörünün güçlü yönleri (Ernst&Young 2011) şöyledir:

- **Rekabetçi maliyetlerle** esnek üretim yapabilme yeteneği
- **Rekabetçi** ve güçlü tedarik zinciri
- İyi eğitilmiş, genç, **dinamik, istekli ve kalifiye işgücü**
- AB ülkelerine göre **daha düşük maliyette işgücü**

Başbakanlık Türkiye Yatırım, Destek ve Tanıtım Ajansı (2014, Ocak)'na göre pazar etkinliği göstergeleri olarak belirtilen; ücret esnekliği, işe alma ve işten çıkarma pratiklerinde de 2012 verilerine göre Türkiye'nin "performansı" oldukça iyi olarak nitelenmektedir.

Sektörün bu denli hızlı büyümesinin ve üretim zincirlerine eklenme düzeyindeki ilerlemenin arka planını ortaya koyması bakımından söz konusu değerlendirmeler önemli ipuçları taşımaktadır. Sektörde faaliyet gösteren, çoğu yabancı şirketle ("lead firm") bağlantılı ana sanayi ve tedarikçi firmada esnek çalışma sözleşmeleri, uzun çalışma saatleri, azalan reel ücretler geçerlidir.

²² Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın işçi ve sendika üye sayılarına ilişkin verilerinden hesaplanmıştır. <http://www.csgeb.gov.tr/home/contents/istatistikler/iscisendikauyesayilari/>

Tablo 1: Otomotiv Sektöründe Birim İşgücü Maliyeti Endeksi ve Bileşenlerindeki Değişim (2010=100)

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
İmalat Sanayi											
Birim İşgücü Maliyeti*	80,8	79,6	89,7	97,4	92,3	100,0	92,6	102,0	104,7	102,7	98,9
Üretim	87,4	93,7	100,0	98,5	87,3	100,0	110,5	113,0	117,5	121,3	125,7
İstihdam	99,9	102,4	106,2	105,8	95,4	100,0	106,9	112,2	116,6	120,2	120,7
Üretimde Çalışılan Saat	101,9	103,9	108,4	107,5	95,3	100,0	106,5	110,9	113,7	115,8	115,2
İşgücü Verimliliği**	85,8	90,2	92,3	91,6	91,6	100,0	103,8	101,9	103,3	104,7	109,1
Nominal Birim Ücret***	70,0	73,9	79,0	88,6	97,6	100,0	105,8	120,0	133,0	149,9	165,2
Reel Birim Ücret	80,8	79,6	89,7	97,4	92,3	100,0	92,6	102,0	104,7	102,7	98,9
Döviz Kuru Sepeti****	86,7	92,8	88,1	91,0	105,7	100,0	114,2	117,7	127,0	146,0	167,0
Taşıt Araçları Sanayi											
Birim İşgücü Maliyeti*	88,3	91,1	109,6	114,7	96,3	100,0	101,4	117,4	117,6	118,8	117,6
Üretim	83,5	90,6	99,3	105,5	73,9	100,0	117,8	111,9	119,5	121,6	139,9
İstihdam	96,2	102,0	110,3	117,5	94,5	100,0	113,1	116,7	118,8	123,9	131,4
Üretimde Çalışılan Saat	103,6	108,0	115,5	119,2	90,6	100,0	114,6	116,8	119,1	122,1	130,9
İşgücü Verimliliği**	80,6	83,9	86,0	88,5	81,6	100,0	102,8	95,8	100,3	99,6	106,9
Nominal Birim Ücret***	73,9	78,3	83,6	87,6	112,3	100,0	101,0	118,3	125,4	142,0	150,0
Reel Birim Ücret	85,2	84,3	94,9	96,2	106,3	100,0	88,5	100,5	98,8	97,3	89,8
Döviz Kuru Sepeti****	86,7	92,8	88,1	91,0	105,7	100,0	114,2	117,7	127,0	146,0	167,0

Kaynak: TÜİK ve kendi hesaplamalarımız

(*)Birim İşgücü Maliyeti = [(Saat Başına Nominal Ücret Endeksi / (Üretim Endeksi / Üretimde Çalışılan Saat Endeksi) / Döviz Kuru Sepeti Endeksi]

(**) İşgücü Verimliliği = Üretim Endeksi / Üretimde Çalışılan Saat Endeksi

(***) Brüt ücret

(****)Döviz Kuru Sepeti (0.5 \$ + 0.5 Euro)

2005-2015 yılları arasında işgücü verimliliğinin artma, çalışma saatlerinin uzama, reel ücretlerin ise azalma eğiliminde olduğu otomotiv sektörünün (Tablo 1) önde gelen fabrikalarındaki sömürü oranları ise çarpıcıdır. Son dönemde yapılan hesaplara göre 2010-2015 yılları arasında dört fabrikada sömürü oranları şu şekilde gerçekleşmiştir (Bilgin 2015): Renault'ta yüzde 496, Ford'da yüzde 654 (314), TOFAŞ'ta yüzde 730 (551), Türk Traktör'de yüzde (587)²³. Bu fabrikalarda da işçilerin geçim şartlarının altında ücret aldığı, enflasyondan arındırıldığında ücretlerin sürekli bir düşme eğiliminde olduğu ve toplu sözleşmelerin bu gerilemeyi kesinlikle telafi edemediği görülmektedir. Ayrıca ücretlerin düşük olmasının nedenini işçilerin emek üretkenliğinin düşük olmasına bağlamak da mümkün görünmemektedir. Resmi verilere göre hem otomotiv sektörünün genelinde (2012 ve 2014 yılları hariç) hem de özellikle bahsi geçen fabrikalarda 2010-2014 döneminde emek üretkenliği sürekli yükselmiştir²⁴. Üretkenlik artarken ücretlerin arttırılmaması sömürünün aşırı biçimde yoğunlaştırılması anlamına gelmektedir. Somut bir örnek olarak, Türk Metal sendikasının örgütlü olduğu, otomotiv sektörünün önde gelen Alman tekeli Bosch firmasının otomotiv fabrikaları için enjektör üreten fabrikasında yaşananlara bakalım. Böylesi “örnek” bir fabrikada işçilerin çalışma koşulları bir gazete haberinde şöyle aktarılmaktadır (Evrensel, 12.07.2015):

Enjektör üretilen fabrikada işçilerin birim zamanda yaptıkları üretimi ikiye katlamayı hedefleyen patron, baskısını daha da artırdı. İşçiler üretimin artırılması için getirilen yeni sisteme jokerli çalışma diyorlar. Buna göre bir işçi yerine diğer fabrikalarda yedek olarak adlandırılan joker eleman gelmeden üretim alanından çıkamıyor. İşçiler molalarda hem bir araya gelmesinler hem de üretim durmasını

²³ Parantez içindeki rakamlar Ahmet Tonak'ın hesaplamalarına dayanmaktadır. Tonak'a göre Erhan Bilgin'in hesapladığı oranların kendininkinden daha büyük olması, farklı aylık ücret varsayımlarından çok, muhtemelen artık değerin karşılığı olarak "vergi, faiz ve amortisman öncesi kâr" yerine, değeri daha yüksek bir kategorinin, mesela "brüt katma değer"ın kullanılmasından kaynaklanmaktadır (Tonak 2015).

²⁴ 2010 yılı itibarıyla Türkiye otomotiv sektöründeki büyük işletmeler hem çalışan sayısı, hem emek üretkenliği hem de katma değerden aldıkları pay bakımından görece küçük işletmelerden bir hayli öndedir. (http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/images/d/d5/Key_size_class_indicators%2C_manufacture_of_motor_vehicles%2C_trailers_and_semi-trailers_%28NACE_Division_29%29%2C_EU-27%2C_2010.png).

diye gruplar halinde çıkarılıyor. 1.5 ay içinde üretimdeki artış yüzde 20'yi buldu. (...) Özellikle atölyelerdeki çalışma koşulları ise oldukça kötü. Ayakta çalışılan bölümlerdeki işçilerde bel, oturarak çalışılan bölümlerdeki işçilerde ise boyun fıtığı görülüyor. İşçiler ağır çalışma koşullarının yanı sıra zorunlu fazla mesailerden de yakınıyor.

Verimliliğin arttığı, çalışma saatlerinin uzadığı, sömürünün yoğunlaştığı ve reel ücretlerin azalma eğiliminde olduğu otomotiv sektöründe bu ağır çalışma koşullarının sonucunda Mayıs 2015'de Oyak Renault, Tofaş, Coşkunöz, Mako, Valeo, Delphi, Ototrim gibi önde gelen fabrikalarda çalışan işçiler, Türk Metal sendikasının yaptığı toplu sözleşmeye itiraz ederek ücret artışı talebi ile iş bırakmış, greve çıkmışlardır²⁵. Ford'da ise Coşkunöz ve Mako'dan girdi tedarik edilemediği için üretime ara verilmiştir. Üç büyük fabrika Oyak Renault, Tofaş ve Ford'da 14-22 Mayıs tarihleri arasında 15.158 araçlık üretim kaybı yaşanmıştır (TSKB, 2015 Mayıs, s. 7).

Sonuç

Türkiye otomotiv sektörü her ne kadar emek yoğun parça ve araçların üretiminde uzmanlaşarak da olsa 1990'lardan itibaren uluslararası üretim zincirine eklemlenmeye başlamıştır. Özellikle 2000'li yıllarda Türkiye ekonomisi içinde otomotiv sektörünün önemi artmış, hatta ihracatta birinci sıraya yerleşmiştir. Ancak üretkenlik artarken çalışanlara, esnek çalışma sözleşmeleri dayatılmış, çalışma saatleri uzatılmış ve reel ücretler arttırılmamıştır. 2015 yılı Mayıs ayında başlayan "metal fırtına", tam da sendikanın (Türk Metal) işbirliğiyle dayatılan düşük ücretlere, ağır çalışma koşullarına isyanının bir ifadesidir.

Türkiye otomotiv sektörü örneğinde de görüldüğü üzere zincir/ağ yaklaşımlarının iddia ettikleri gibi gerek üretim zincirlerine katılmanın gerekse de bu zincirler içinde terfi etmenin gelişmekte olan ülke işçileri açısından çalışma koşullarını ve emek piyasalarındaki konumlarını iyileştirebilmek bakımından önemli fırsatlar sunacağı varsayımı, hiç de gerçekçi gözükmemektedir. Kaldı ki böylesi bir durum

²⁵ Metal Fırtınaya Kapılan İşyerleri için, bkz. Kaygısız (2016). 2015 Metal eylemlerini farklı yönleriyle ele alan çalışmalar için, bkz. DİSK-AR (2016).

ancak üretim zincirlerine eklemlenme sayesinde değil, olsa olsa ona rağmen, işçilerin mücadeleleri sonucunda gerçekleşebilir.

Tekil sermayeler sınai açıdan daha yüksek bir seviyeye terfi etseler, zincirde bir basamak yükselseler bile bu, ancak emeğin daha fazla sömürülmesi sayesinde mümkün olabilir. Zira üretimin parçalanması ve belli bölümlerinin üretiminde alt işveren kullanmanın temel amacı sermaye birikiminin yeniden yapılanması yoluyla her zamankinden daha fazla artık değer elde etmektir.

Ancak zincir/ağ yaklaşımlarından hareketle uluslararası zincirlere eklemlenmenin işçiler açısından olumlu sonuçlar doğurmuyor olması, **otomatik olarak** emeğin bu süreçte kaybeden olacağı anlamına gelmez. Tedarikçi firmalardaki ve ulaştırma sürecindeki olası grevler ana firmada da üretimin kesintiye uğramasına yol açabilir²⁶. Bu işçilerin eline muazzam bir güç (üretimi kesintiye uğratma gücü) vermektedir. Çeşitli otomotiv firmalarında yaşanan deneyimler, üretim zincirlerindeki taşeronluk sisteminin kırılğan yapısının, yeni militan işçi hareketleri ortaya çıkmasına hem zemin yarattığını hem de başarı olasılığını güçlendiren bir etken olduğunu göstermektedir (Silver, 2012, s. 31).

Dolayısıyla üretimi kaydırma tehdidi karşısında sürekli taviz vermek çözüm değildir!²⁷ Sendikaların “uzlaşmacı tavrı” şirket yönetimlerinin işçileri baskı altına alma amacıyla sermaye göçünü ve fabrikayı kapatmayı koz olarak kullanmalarına meşruiyet kazandırmaktadır (Aschoff, 2012, s.167). Uluslararası üretim zincirlerinin “zayıf halkası” olarak emek iki boyutta mücadeleyi yükseltmelidir. Birinci olarak zincirin her iki tarafında da emek enternasyonalizmi ile birlikte mücadele etmek, sendika çatısı altında uluslararası dayanışmayı örgütlemek, ikinci olarak yerelde grev-direnış olanaklarını kullanarak sermayenin mevcut üretim zincirini bozmak, dolayısıyla üretimi başka bir mekâna kaydırma tehditlerine boyun eğmemek.

²⁶ Hindistan örneği için, bkz. Jha ve Chakraborty (2012, s.18).

²⁷ 2008 krizinde Detroit ve Amerikan hükümeti bu fırsatı kaçırmamış ve sendikalı otomotiv işçilerinin İkinci Dünya savaşı sonrasında elde ettiği tüm kazanımlar, Birleşik Otomotiv işçileri sendikasının (UAW) da baskılara boyun eğmesi ve üretim kaydırma tehdidine taviz vermesi ile birlikte geri alınmıştır (Aschoff, 2012, s.165).

Kaynakça

- Altreiter, C., Fibich, T. ve Flecker, J. (2015). "Capital and Labour on The Move: The Dynamics of Double Transnational Mobility", *The Outsourcing Challenge Organizing Workers Across Fragmented Production Networks*, J. Drahoukoupil (ed.) içinde (ss. 67-87), Brussels: European Trade Union Institute (ETUI).
- Andreff, W. (2009). "Outsourcing in the New Strategy of Multinational Companies: Foreign Investment, International Subcontracting and Production Relocation", *Papeles de Europa*, 18, 5-34.
- Aschoff, N. M. (2012). "İki Ayn Kriz Öyküsü: Amerikan Otomotiv Sanayisinde Emek, Sermaye ve Yeniden Yapılanma", *Ekonomik Kriz ve Sol, Socialist Register 2012*, L. Panitch, G. Albo ve V. Chibber (ed.) içinde (ss. 144-169) (Çev. Umut Has-kan), İstanbul: Yordam Kitap.
- Bair, J. (2005). "Global Capitalism And Commodity, Chains: Looking Back, Going Forward", *Competition and Change*, 9, (2): 153-180.
- Barrientos, S. (2007). "Global Production Systems and Decent Work" Policy Integration Department Working Paper, 77, Geneva: International Labour Office.
- Barrientos, S., Gereffi, G. ve Rossi, A. (2011). "Economic and Social Upgrading in Global Production Networks: A New Paradigm for a Changing World", *International Labour Review*, 150 (3-4): 319-340.
- Başbakanlık Türkiye Yatırım, Destek ve Tanıtım Ajansı; (2014, Ocak). *Turkey's Automotive Industry*, <http://www.invest.gov.tr/tr-TR/infocenter/publications/Documents/OTOMOTIV.SEKTORU.pdf>, Erişim 1 Ekim 2016.
- Bernstein, H. ve Campling, L. (2006). "Commodity Studies and Commodity Fetishism II: Profits with Principles?", *Journal of Agrarian Change*, 6, 414-447.
- Bilgin, E. (2015). "Metal İşçilerine Ödenmeyen Ücret", www.sendika.org, 22 Mayıs 2015, Erişim 1 Ekim 2016.
- Bjerring Olsen, K. (2006). "Productivity Impacts of Offshoring and Outsourcing: A Review", OECD Science, Technology and Industry (STI) Working Paper 2006/1, <http://www.oecd.org/sti/ind/36231337.pdf>, Erişim 1 Ekim 2016.
- Callinicos, A. (2014). *Emperyalizm ve Küresel Ekonomi Politik*, (Çev. İlkay Ata), Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Cody, J. (2015). "How Labor Manages Productivity Advances and Crisis Response: A Comparative Study Of Automotive Manufacturing in Germany And The US", International Labour Office, Global Labour University Working Paper, 32, Geneva: ILO.
- Coe, N. M., Dicken, P. ve Hess, M. (2007). "Global Production Networks: Realizing the Potential", School of Environment and Development, University of Manchester, Geography, Economic Research Group working paper series, No. 05.07

Dicken, P. (2003) *Global Shift: Reshaping the Global Economic Map in the 21st Century*, (4. baskı), London: Sage Publications.

Dicken, P. (2015). *Global Shift: Mapping The Changing Contours of the World Economy*, (7. baskı), London: Sage Publications.

Dikmen, A. A. (2000). “Küresel Moda Ekonomileri ve yeni Dünya Hiyerarşisi”, *Toplum ve Bilim*, 86, 218-302.

DİSK-AR (2016). *Sendikal Mücadele Politikalar ve Tartışmalar DİSK-AR*, 5. Sayı.

Ernst&Young (2011). *Türkiye Otomotiv Sektörüne Bakış*, http://www.vergidegundem.com.tr/c/document_library/get_file?uuid=39613cf5-df2e-400b-a565-2e-33fe5c630a&groupId=10156 , Erişim 1 Ekim 2016.

Ernst, D. ve Kim, L. (2002). “Global Production Networks, Knowledge Diffusion, and Local Capability Formation”, *Research Policy*, 31, 1417-1429.

Fitter, R. ve Kaplinsky, R. (2001). “Who Gains from Product Rents as the Coffee Market Becomes more Differentiated?”, *IDS Bulletin*, 32 (3): 69–82.

Flecker, J. (2009). “Outsourcing, Spatial Relocation and The Fragmentation of Employment”, *Competition & Change*, 13 (3): 251-266.

Gereffi, G. (1999). “International Trade and Industrial Upgrading in the Apparel Commodity Chain”, *Journal of International Economics*, 48 (1): 37-70.

Gereffi, G. (2005). “The Global Economy: Organization, Governance and Development”, N. Smelser ve R. Swedberg (ed.) içinde (ss. 160-182), *Handbook of Economic Sociology*, 2. Baskı, Princeton: Princeton University Press.

Gereffi, G. ve Fernandez-Stark, K. (2011). “Global Value Chain Analysis: A Primer, Center on Globalization”, *Governance & Competitiveness* (CGGC) Duke University, Durham, North Carolina, USA, 31 Mayıs 2011.

Gereffi, G., Korzeniewicz, M. ve Korzeniewicz, R. P. (1994). “Introduction: Global Commodity Chains”, G. Gereffi, ve M. Korzeniewicz (ed.) içinde (ss. 1-14), *Commodity Chains and Global Capitalism*, London: Praeger.

Gereffi, G., Humphrey, J., Kaplinsky, R., ve Sturgeon, T. J. (2001). “Globalization, Value Chains and Development”, *IDS Bulletin*, 32, 1–8.

Gereffi, G., Humphrey, J. ve Sturgeon, T. (2005). “The Governance of Global Value Chains”, *Review of International Political Economy*, 12 (1): 78-104.

Gibbon, P. (2001). “Upgrading Primary Production: A Global Commodity Chain Approach”, *World Development*, 29 (2): 345-364.

Gouverneur, J. (1997). *Kapitalist Ekonominin Temelleri*, (Çev. Fikret Başkaya), İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları.

GTB (T.C. Gümük ve Ticaret Bakanlığı), (17.06. 2013). *Dış Ticarete Katma Değer Göstergeleri*, <http://risk.gtb.gov.tr/data/51e650f3487c8e102c0ee11e/10-D%->

C4%B1%C5%9F%20Ticarette%20Katma%20De%C4%9Fer%20G%C3%B6ster-geleri.PDF , Erişim 1 Ekim 2016.

Henderson, J., Dicken, P., Hess, M., Coe, N. ve Wai-Chung Yeung, H. (2002). “Global Production Networks and the Analysis of Economic Development”, *Review of International Political Economy*, 9 (3): 436–464.

Humphrey, J. ve Salerno, M. S. (2000). “Globalization and Assembler-Suppliers Relations: Brazil and India”, *Global Strategies and Local Realities: The Auto Industry in Emerging Markets*, J. Humphrey, Y. Lecler ve M.S. Salerno (ed.) içinde (ss. 149-175) London: MacMillan.

Humphrey, J. ve Schmitz, H. (2002). “How Does Insertion in Global Value Chains Affect Upgrading in Industrial Clusters?”, *Regional Studies*, 36 (9): 1017–27.

Jha, P. ve Chakraborty, A. (2012). “Emerging Dynamics of Global Production Networks and Labour Process: A Study from India”, Paper presented at the International Workshop on “New Spatialities and Labour”, 6-8 Temmuz 2012, IGIDR, Mumbai.

Kaygısız, İ. (2016). “Metal Fırtınaya Kapılan İşyerleri”, *Sendikal Mücadelede Politikalar ve Tartışmalar DİSK-AR*, 5, 112-114.

Kırım, A. (2007). *Türkiye Nasıl Zenginleşir?*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Köse, A. H. ve Öncü, A. (2000). “İşgücü Piyasaları ve Uluslararası İşbölümünde Uzmanlaşmanın Mekânsal Boyutları: 1980 Sonrası Dönemde Türkiye İmalat Sanayii”, *Toplum ve Bilim*, 86, 72-90.

Kurtulmuş, M. M. (2013). “Otomotiv Endüstrisinde Küresel Üretim Zincirleri: Türkiye Örneği”, *Türkiye Ekonomisinde Dönüşüm ve Yeniden Yapılanma Arayışları*, M. Ural, D. Seymen ve A. Abuk Duygulu (ed.) içinde (ss. 357-374), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.

Kurtulmuş, M. M. ve Tanyılmaz, K. (2014). “A Critical Assessment of the Global Production Chains Approaches and Their Implications for Labour: The Case of the Automotive Industry in Turkey”, 12. Yıllık Historical Materialism Konferansında sunulan bildiri, 5-8 Kasım 2014, Londra: SOAS.

Kurtulmuş, M. M. ve Tanyılmaz, K. (2015). “Küresel Üretim Zincirlerine Eleştirel Bir Bakış: Türkiye’de Otomotiv Sektörü’nde Emek-Sermaye İlişkileri”, 14. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresine sunulan bildiri, 23-25 Kasım 2015, Ankara: ODTÜ.

Marx, K. (2015). *Kapital 3. Cilt*, (Çev. M. Selik, E. Özalp), İstanbul: Yordam Yayınları.

Öngel, S. F. (2012). *Kapitalizmin Kıskaçında Kent ve Emek*. Ankara: Notabene Yayınevi.

OSD (2016, Mayıs). *Otomotiv Sanayii 2015 Yılı Küresel Değerlendirme Raporu*, http://www.osd.org.tr/sites/1/upload/files/2015_Kuresel_Degerlendirme_Raporu-139.pdf , Erişim 1 Ekim 2016.

Özatağan, G. (2011). “Dynamics of Value Chain Governance: Increasing Supplier Competence and Changing Power Relations in the Periphery of Automotive Production-Evidence from Bursa, Turkey”, *European Planning Studies*, 19 (1): 77-95.

Özkan, Ş. (2003). “More Global than ever, as Local as Always: Internalization and Shopfloor Transformation at Oyak Renault and Tofaş-Fiat in Turkey”, 11th GER-PISA International Colloquium, 11-13 Haziran 2003.

Özügürlü, M. (2008). *Anadolu’da Küresel Fabrikanın Doğuşu: Yeni İşçilik Örüntülerinin Sosyolojisi*. İstanbul: Kalkedon.

Sako, M. (2006). “Outsourcing and Offshoring: Implications for Productivity of Business Services”, *Oxford Review of Economic Policy*, 22 (4): 499-512.

Savran, S. (2008). *Kod Adı Küreselleşme: 21. Yüzyılda Emperyalizm*. İstanbul: Yordam Yayınları.

Savran, S. (2014). “Yalın Üretim ve Esneklik: Taylorizmin En Yüksek Aşaması” *Marksizm ve Sınıflar Dünyada ve Türkiye’de Sınıflar ve Mücadeleleri*, S. Savran, K. Tanyılmaz ve E. Ahmet Tonak (ed.) İçinde (ss. 123-165), İstanbul: Yordam Yayınları.

Saygılı, Ş., Cihan, C., Yalçın, C. ve Hamsici, T. (2009). *Türkiye İmalat Sanayiinin İthalat Yapısı*. Ankara: TCMB Araştırma ve Para Politikası Genel Müdürlüğü.

Schlosser, R. (2014). “Verteilungsfragen”, Produktion und Verteilung des Mehrwertes, Teil 2, “outsourcing” und “offshoring”, http://www.robert-schlosser.de/Web_Buchprojekt/_private/Verteilungsfragen-2.pdf, Erişim 1 Ekim 2016.

Selwyn, B. (2013). “Social Upgrading and Labour in Global Production Networks: A Critique and an Alternative Conception”, *Competition and Change*, 17 (1): 75–90.

Silver, B. (2012). “1930’dan Bugüne: İşçi Eylemleri ve Dünya Otomobil Endüstrinde Zincirleme Coğrafi Yeniden Yapılanma”, *Küresel Kapitalizm ve Sendikal Hareket*, Sendikal Güç Birliği Platformu adına Petrol-İş Sendikası Dergisi eki içinde (ss. 13-33), Mayıs 2012, http://petrol-is.org.tr/sites/default/files/kuresel_kapitalizm_ve_sendikal_hareket_web1_1.pdf, Erişim 1 Ekim 2016.

Smith, J. (2012). “The Gdp Illusion-ValueAdded Versus Value Capture”, *Monthly Review*, 2012, 64 (03): 97-113.

Smith, J. (2014). “Üretimin Küreselleşmesi ve İşçilerin Birliği Mücadelesi: Bangladeş’ten Dersler”, *Kutuplaştıran Kalkınma*, L. Pradella ve T. Marois (ed.) içinde (ss. 76-90) (Çev. Barış Baysal), Ankara: Notabene Yayınevi.

Smith, J. (2015). “Imperialism in the Twenty-First Century”, *Monthly Review*, 67 (3), <http://monthlyreview.org/2015/07/01/imperialism-in-the-twenty-first-century/>, Erişim 1 Ekim 2016.

Somel, C. (2003). “Meta Zincirleri, Bağımlılık ve Eşit Olmayan Gelişme”, A. H. Köse, F. Şenses ve E. Yeldan (ed.) içinde (ss. 561-578), *İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar* (Oktar Türel’e Armağan), İstanbul: İletişim Yayınları.

Starosta, G. (2007). "Global commodity chains or global production of surplus value? On the content and forms of contemporary capitalist competition on a world scale", [http://www.cicpint.org/Congreso/Assets/Guido%20Starosta%20commodity_chains_Paris\[2\].pdf](http://www.cicpint.org/Congreso/Assets/Guido%20Starosta%20commodity_chains_Paris[2].pdf), Erişim 1 Ekim 2016.

Starosta, G. (2010). "The Outsourcing of Manufacturing and the Rise of Giant Global Contractors: A Marxian Approach to Some Recent Transformations of Global Value Chains", *New Political Economy*, 15 (4): 543-563.

Sturgeon, T. (2003). 'What Really Goes on in Silicon Valley? Spatial Cluster Production Networks', *Journal of Economic Geography*, 3, 119-225.

Suwandi, I. (2015). "Behind the Veil of Globalization", *Monthly Review*, 67 (03), <http://monthlyreview.org/2015/07/01/behind-the-veil-of-globalization/#en13>, Erişim 1 Ekim 2016.

Taylor, M. (2007). "Rethinking The Global Production Of Uneven Development", Working Papers in Political Science No. 26 (2007/01), Department of Political Science, Vrije Universiteit Amsterdam Department Of Development Studies, Queen's University, Kingston, Kanada.

Taymaz, E. and Yılmaz, K. (2008). "Integration with the Global Economy The Case of Turkish Automobile and Consumer Electronics Industries", TUSİAD-Koç University Economic Research Forum WP/0801.

Taymaz, E., Voyvoda, E. ve Yılmaz, K. (2011). *Uluslararası Üretim Zincirlerinde Dönüşüm ve Türkiye'nin Konumu*, TÜSİAD-Koç Üniversitesi Ekonomik Araştırma Forumu, Yayın No: TÜSİAD-T/2011-12/522453, EAF-RP/11-01

Tokatlı, N. ve Kızılgün, Ö. (2004). "Upgrading in the Global Clothing Industry: Mavi Jeans and the Transformation of a Turkish Firm from Full-package to Brand-name Manufacturing and Retailing", *Economic Geography*, 80 (3): 221-240.

Tonak, E. A. (2015). "Sermayenin Kumdan Kaleleri", 24 Mayıs 2015, sendika.org. http://www.guvenlicalisma.org/index.php?option=com_content&view=article&id=14316:sermayenin-kumdan-kaleleri--e-ahmet-tonak&catid=130:makaleler&Itemid=240, Erişim 1 Ekim 2016.

TSKB (2015, Mayıs) Otomotiv Sektöründe Üretim Kayıplarının Etkileri, Otomotiv ve Yan Sanayi Değerlendirmesi, TSKB Ekonomik Araştırmalar.

UNIDO (2013). *Sustaining Employment Growth: The Role of Manufacturing and Structural Change, Industrial Development Report 2013*. UNIDO.

Yükseler, Z. ve Türkan, E. (2008) *Türkiye'nin Üretim ve Dış Ticaret Yapısında Dönüşüm: Küresel Yönelimler ve Yansımalar*, TÜSİAD, Yayın No: TÜSİAD-T/2008-02/ 453.

Sınıf Deneyimi Olarak Güvencesizlik: Antalya Turizm İşçileri Örneği

Coşku Çelik

Giriş

Bu yazı, neoliberal bağlamda işçi sınıfının artan bir kesimini etkisi altına alan güvencesizleşme sürecinin ve güvencesizlik olgusunun Thompson'ın (1963) tanımladığı anlamıyla bir sınıf deneyimine işaret ettiğini, Antalya'daki turizm işçilerinin anlatılarına atıfla iddia etmektedir. Güvencesizlik, üretim ve toplumsal yeniden üretim ilişkilerinin tarihsel dönüşüm sürecinin ürünü olup, işçi sınıfının ciddi bir kesiminin, aktif ve bilinçli özneler olarak deneyimlediği yaşam koşullarının bütününe işaret eden bir durumdur. Dolayısıyla, güvencesizler, üretim sürecinde, toplumsal yeniden üretim sürecinde ve geleceğe ilişkin kaygı ve beklentilerinde birleşmektedirler. Bu anlamıyla, güvencesizlik emekçilerin “ortaklaşa paylaştıkları bir yaşam deneyimidir” (Özguşlu, 2006, s. 281).

Çalışmanın amacı, neoliberal emek politikalarıyla parçalanmış yapıdaki işçi sınıfının güvencesizlik paydasında ne ölçüde benzer yaşamlar deneyimlediğine dair bir değerlendirme yapmaktır. Bu çerçevede çalışmada Antalya'daki turizm işçilerinin güvencesizlik deneyimleri konu alınmış ve işçilerin kendi anlatıları değerlendirilmiştir. Bu kapsamda, toplam 42 turizm işçisiyle, yarı-yapılandırılmış sorulardan oluşan derinlemesine mülakatlar yapılmıştır¹.

---

¹ Çalışma kapsamında, Antalya'nın, şehir merkezi, Kundu, Kemer, Alanya, Side ve Belek

Turizm sektörü bu tür bir çalışma için oldukça uygun bir zemin oluşturmaktadır. Nitekim bir yandan sektörün sunduğu hizmetler, işçilerin toplumsal kökenleri, mekânsal organizasyon, enformellik veya mevsimsellik gibi özellikleriyle özgül bir yapı sergilemekteyken; bir yandan da neoliberal emek ve işçileşmenin yapısal özelliklerini de barındırmaktadır. Öncelikle, sektörde istihdamın mevsimlik karakteri güvencesizliği derinleştiren bir etkidir. Dolayısıyla, işçilerin yaşam koşullarının turizm sezonunda ve turizm sezonu dışında olmak üzere, ikili olarak analiz edilmesi gerekmektedir. Sektörün bir başka özgüllüğü ise, işçilerin proleterleşme süreçleridir. Gerek turistik bölgelerin tarım alanlarına yakın olması gerekse her iki sektörde de istihdamın mevsimlik özellikleri olması gibi sebeplerle işçilerin çoğunluğu tarım kökenlidir. Bu işçilerin bir kısmı da mevsimsel olarak hem tarımda hem turizmde çalışmaya devam etmektedir. Sektörde sınıf ilişkilerinin ve güvencesizliğin bir başka dinamiği ise, üretim ve tüketimin eş zamanlı olmasından ileri gelmektedir. Dolayısıyla, turizm işçisi yalnızca işvereniyle değil, çoğunlukla bir başka sınıfa ait müşteriyle de ilişki kurmakta ve müşteriyle kurduğu ilişkilerin de belirleyicisi güvencesizliği olmaktadır.

İşçilerin oldukça parçalanmış ve örgütsüz olmaları sınıf oluşumu üzerine bir analiz yapmayı muhakkak ki zorlaştırmaktadır. Ancak, Marksist ilişkisel sınıf yaklaşımının ilişki ve süreç (Wood 2001) vurgusu, Thompson'ın (1963) deneyim kavramı gibi aracı kavramlar, örgütlü işçi hareketinin açıkça görülmediği durumlarda da sınıfı gözlemlemeyi ve turizm işçileri üzerine böyle bir analizi mümkün kılmıştır.

Çalışmanın ilk kısmında, güvencesizliği bir sınıf deneyimi olarak ele almanın önemi vurgulandıktan sonra, ilerleyen kısımlarda Antal-

---

olmak üzere altı bölgesinde üç yıldızlı veya daha büyük konaklama işletmelerinde çalışan 42 turizm işçisiyle yarı-yapılandırılmış derinlemesine mülakatlar uygulanmıştır. Örneklem seçiminde, mekânsal ayrışma, istihdam devamlılığı ve departmanlar arası gibi unsurlar dikkate alınmış ve örneklemin bu üç noktada çeşitliliği sağlanmıştır. Kemer'de 10, Alanya ve Belek'te sekiz, Antalya merkezde yedi, Kundu'da beş, Side'de dört işçiyle görüşülmüş olup işçilerden 13'ü mutfakta (dokuzu aşçı ekibinde, dördü bulaşıқта), 14'ü serviste, yedisi "housekeeping"de, ikisi resepsiyonda, üçü ise diğer departmanlarda çalışıyordu. Ayrıca, sektörde mevsimlik istihdam yaygın olduğu için çoğunlukla mevsimlik çalışan işçilerle görüşülmüş olmakla beraber devamlı çalışan sekiz işçi de kapsama alınmıştır.

ya'da turizmin gelişmesinin toplumsal etkileri özetlenecektir. Son kısımda ise, Antalya'daki turizm işçilerinin güvencesizliği nasıl deneyimledikleri ve bu deneyimi nasıl yorumladıkları işçilerin kendi anlatılarına atıfla değerlendirilecektir.

Sınıf Deneyimi Olarak Güvencesizlik

Bu çalışmada güvencesizlik kavramı, tarihsel maddeci kuramla bağlantılı olarak ele alınmaktadır. Bu bağlantı kapsamında kavramın analizine ilişkin iki yöntemsel nokta önem kazanmaktadır. Bunlardan birincisi, kavramı tarihsel bağlamı içerisinde ele almak, üretim ilişkilerindeki ve buradan türeyen toplumsal ilişkilerdeki tarihsel dönüşümü göz önünde bulundurarak değerlendirmektir. Böylece, güvencesizlik, basitçe vasıfsız veya yeteneksiz işçilerin mevcut konumu olarak değil; tarihsel koşulların oluşturduğu bir durum olarak ele alınabilmektedir (Savul, 2008, s. 5). İkinci nokta, kavramın basitçe bir sigortasızlık veya işten çıkarılma riski olarak değil, bir bütün olarak yaşam koşullarına işaret edecek biçimde ele alınmasıdır. Neoliberal dönüşümle birlikte, istihdamın yapısında esnekleşme, standart-dışılama veya taşeronlaşma gibi değişimler olmuştur. Bu durum, oldukça parçalanmış ve çeşitlenmiş bir istihdam yapısını beraberinde getirmiştir. Güvencesizlik ise, muhtelif esnek ve standart-dışı istihdam türlerini kesen ve istihdam türünden öte bir kavramdır (Özuğurlu, 2010, ss. 48-51). Güvencesizlik, iş yeriyle sınırlı olmayan; gündelik hayatın her alanında etkilerini gösteren ve deneyimlenen bir durumdur. Dolayısıyla güvencesizlik kavramı tarihsel maddecilikten beslenen bu iki yöntemsel duruş ve Marksist ilişkisel sınıf yaklaşımının güçlü süreç vurgusu sayesinde bir sınıf deneyimi olarak ele alınabilmektedir. Nitekim sınıf oluşumunu, tarihsel toplumsal bir mücadele süreci olarak ele alan ve böylece deneyim gibi aracı kavramlardan beslenen Marksist ilişkisel sınıf yaklaşımı turizm işçilerinin güvencesizlik deneyimlerini sınıf oluşum sürecinde bir uğrak ve sınıf mücadelesinin bir biçimi olarak değerlendirilebilmeyi mümkün kılmaktadır.

Marksist ilişkisel sınıf yaklaşımı, sınıflar arası ve sınıf içi olmak üzere iki ilişki biçimini içermekte; böylece üretim ilişkilerini, sınıf

ilişkilerinin temeli olarak almakla beraber, sınıfsal ilişkilerin tek belirleyicisi olarak değerlendirmemektedir. Üretim ilişkileri, artı değeri üretenlerle el koyanlar arasındaki ilişkiye işaret etmekte, iki tarafın çelişkili çıkarları ise sınıf çatışmasının temelini oluşturmaktadır. Dolayısıyla, bu yaklaşıma göre, sınıf ilişkilerinin temelini üretim ilişkileri oluşturur ancak sınıfsal ilişkiler üretim ilişkilerine indirgenemez. Nitekim sınıf, üretim birimlerinde ve sömürü sürecinde fiziksel olarak bir araya gelen bireyler toplamından fazlasına işaret eder. Dolayısıyla, üretim noktasında bir araya gelmeyen insanlar arasındaki sınıfsal ilişkileri doğuran dolayimler ve dinamikler önem kazanmaktadır. Bu bağlamda da, Thompson'ın deneyim kavramı açıklayıcıdır (Wood, 2001, ss. 90-91). Thompson, sınıfı, “*birbirinden tamamen ayrı ve alakasız görünen olayları deneyimin ham maddesinde ve bilinçte birleştiren tarihsel bir görüngü*” (Thompson, 1963, s. 9) olarak açıklar ve buna göre, “*sınıf insanlar tarafından, kendi tarihlerini yaşarken tanımlanır ve netice olarak bu, sınıfın tek tanımıdır*” (a.g.e. s. 9). Dolayısıyla, sınıflar hakkında bilgi sahibi olmamızın nedeni, insanların defalarca sınıfsal güzergahlarda davranışlar sergilemiş olmalıdır ve sınıf bu biçimde kuramsallaştırıldığı ölçüde belli dönemlerde belli sınıfsal davranışlara ilişkin süreklilikler bulmayı beklemek mümkündür (Thompson, 1978, s. 147).

Marx'ın kendinde sınıf-kendi için sınıf metaforuna ve birinden diğerine geçiş sürecine dönülecek olursa, bu süreçteki bir dolayım olarak Thompson'ın *deneyim* kavramını ele almak mümkündür. Nitekim Thompson'a göre, yaşama deneyimi aracılığıyla bir sınıf olarak davranma eğilimi şekillenir. Buna göre, heterojen grupları bir sınıf olarak birleştiren etken bir araya gelme değil, *deneyim*dir. Fabrikada-nesnel koşullarda-bir araya geliş ile sınıf oluşumunda bir araya geliş farklı süreçlerdir. Sınıf oluşumunda bir araya geliş, ortak deneyim ve ortak çıkarlara dair bilinç ve bu deneyim ve bilinç paydasında hareket etme eğilimine bağlıdır. Öyleyse deneyim kavramı, yapıların insanların hayatlarına ne ölçüde ve ne şekilde etkide bulunduğunu; “yapılaşmış süreçlerin basınçlarının insanlar tarafından nasıl deneyimlendiğini ve bunlarla nasıl baş edildiğini” (Wood, 2001, ss. 104-109) araştırmanın önünü açmaktadır.

Burada, deneyim kavramının temel işlevi anlaşılmaktadır: Yapıyla özneyi ilişkilendirmesi. Üretim ilişkilerinin sınıf oluşumu üzerindeki yapısal baskısını, ancak üretim birimlerinde bir araya gelmenin sınıf oluşumu için yeterli olmadığını bir arada vurguladığı ölçüde, deneyim kavramı toplumsal varlıkla toplumsal bilinç arasında bir *ara terim*dir ve toplumsal varlığın bilinci belirleme ortamına işaret eder. Yapı-özne ikiliği sorunsalı etrafında deneyim kavramına ve deneyimin ortaya çıkışına bakıldığı zaman, Thomson'ın burada özneye aktif bir rol atfettiği görülmektedir. Buna göre, üretim ilişkilerini deneyimleme ve sınıf olarak oluşma sürecinde işçiler bilinçli ve aktiftirler. Sömürünün deneyimi, işçilerin bilinçleri dışında tecrübe edilmez ve sınıf oluşumu öznenin aktif olduğu bir sürece işaret eder (Sewell, 1986, s. 5). Thompson'ın ifadesiyle, “işçi sınıfı güneşin belirli bir saatte doğması gibi ortaya çıkmamıştır. O kendi oluşumunda mevcuttur” (1963, s. 9) ve dolayısıyla işçi sınıfı “oluşturulduğu kadar kendini de oluşturur” (1994, s. 183).

Sınıf deneyimi ve sınıf oluşum süreci üzerine kafa yormak için, deneyimlenen sömürü ilişkilerinin biçimine, söz konusu dönemin özgüllüklerine bakmak; onun sınıf mücadelesi üzerindeki etkilerini hesaba katmak kritiktir. Neoliberalizm bağlamında bu özgüllüğün işgücünün giderek artan bir kısmının tecrübe ettiği güvencesizlik olduğunu iddia etmek mümkündür. Bu bağlamda, güvencesizliği tanımlamak, sınıf mücadelesi üzerindeki etkilerini ve işçi sınıfının güvencesizliği deneyimleme biçimlerini analiz etmek gereklidir.

Güvencesizlik olgusunun kaynağı sayılabilecek güvencesiz istihdam Vosko (2010, s. 2)'ya göre, istihdamın durumu (kendi hesabına çalışma mı, ücretli istihdam mı), biçimi (geçici, sürekli, yarı zamanlı, tam zamanlı gibi), emek piyasasının güvencesizliği, toplumsal bağlamı (meslek, sanayi kolu, coğrafya gibi) ve toplumsal konumu (veya toplumsal cinsiyet, vatandaşlık gibi yasal ve siyasi kategoriler gibi toplumsal ilişkiler arasındaki etkileşim) tarafından şekillenmektedir. Dolayısıyla, güvencesiz istihdam, muhtelif düzeyleri olan çok boyutlu bir kavramdır. Güvencesizlik ise, güvencesiz istihdamdan fazlasına işaret eden, emek süreciyle sınırlı olmayan bir kavramdır. Nitekim üretim

ilişkilerindeki güvencesizlik hali, toplumsal yeniden üretim ilişkilerine de muhtelif biçimlerde nüfuz etmektedir. Bu anlamda da, güvencesizliğin uzantısı sayılabilecek belirsizlik olgusu kritiktir. Belirsizlik, geleceği öngörme yoksunluğunun üretim ilişkilerinde, gündelik yaşamda ve psikolojik düzeyde tezahür etmesidir (Ebraliidze, 2012, s. 18).

Lewchuck vd. (2003, s. 29), güvencesiz istihdamdan kaynaklanan istihdam gerilimlerinin üretim ilişkileriyle sınırlı olmayan yedi unsurunu vurgulamaktadır: İstihdam belirsizliği, gelir belirsizliği, hanehalkı güvencesizliği, çalışma programı belirsizliği, yer belirsizliği, görev belirsizliği ve iş yükü kaynaklı istihdam belirsizliği. Özellikle, hanehalkı güvencesizliği veya yer belirsizliği gibi kritik unsurlara atıfla Lewchuck vd. güvencesiz çalışmanın hem işçilerin hem de ailelerinin veya bakmakla yükümlü oldukları bireylerin üzerindeki etkilerini de vurgulamaktadırlar. Candeias'ın (2008) ifadesiyle bu "çifte güvencesizleşme/lik"tir, çünkü emeğin güvencesizleşmesiyle toplumsal yeniden üretimin güvencesizleşmesi eş zamanlıdır. Bu anlamda, güvencesizlik, bütün olarak yaşamın belirsizleşmesine işaret eden, "bilinçte ve deneyimin hammaddesinde" (Thompson, 1963, s. 9) tezahür eden bir olgudur. Güvencesizliği bir sınıf deneyimi olarak ele almak tam da bu nedenle gereklidir. Ancak, halen altı çizilmesi gereken mesele, güvencesizliğin sınıf mücadelesiyle nasıl ilişkilendirileceğidir.

Güvencesizlikle sınıf konumu arasındaki ilişkiye dair meşhur bir çalışma, Guy Standing (2011) tarafından yapılmıştır. Standing (2011, ss. 6-22)'e göre, proletarya geç kapitalist çağda, sınıf tartışmasında kullanmaya uygun bir kavram değildir. Bu dönemin oluşmakta olan sınıfı prekaryadır ve istikrarlı, sendikalı, güvenceli proletaryanın dışında bir kategoridir. Prekaryanın tanımlayıcı özelliği, mesleki kimlikten ve örgütsel destekten yoksun olmasıdır ve sınıf dayanışması için mutlak gereklilikler olan istikrar ve öngöründen de yoksun olduğu ölçüde, prekarya henüz kendi için sınıf değildir.

Standing'in kavramsallaştırmasının en önemli zayıflığı, savını işçiler arası ayrışmalar, farklılaşmalar üzerinden, kategorik bir biçimde kurmasıdır. Marksist ilişkisel sınıf yaklaşımı, işçi sınıfının durağan bir kategori olarak kavramsallaştırılmasını reddetmekte, dönüşen sömü-

rü biçimleri ile dönüşen sınıfsal ilişkilere odaklanmaktadır. Standing ise, “eski işçi sınıfı”nı İkinci Dünya Savaşı sonrasında görece daha güvenceli ve istikrarlı olan sanayi proletaryasıyla özdeşleştirmekte ve prekaryayı, onların dışında kalan, gerçek kurbanlar olarak konumlandırmaktadır (Allen, 2014, s. 48; Frase, 2013, s. 11; Seymour 2012). Ancak, işçi sınıfının tanımlayıcı özelliği üretim araçları mülkiyetinden mahrum olması ve böylece emek gücünü sermayeye satmaya mecbur olmasıdır. Dolayısıyla işçi sınıfı yapısal olarak ve tanımı gereği güvencesizdir. Neoliberal bağlamda yeni olan, bu güvencesizliğin boyutunun ve görünürlüğünün artmış olmasıdır. Dolayısıyla, prekaryayı proletaryadan farklı çıkarları olan ayrı bir sınıf olarak tanımlamak sınıf-içi ayrışmaları güçlendirmekte ve sınıf oluşum süreçlerini yok saymaktadır (Oğuz, 2012, ss. 243–245; Seymour 2012). Hâlbuki, güvencesizlik, işçi sınıfının giderek daha geniş kesimleri tarafından deneyimlenen, günümüz işçi sınıfının tanımlayıcı özelliği olarak ele alınmalıdır (Seymour 2012; Allen, 2014, s. 48).

Güvencesizliği, bütün olarak işçi sınıfı ile ilişkilendirebilmek için, güvencesizliği tarihsel bağlamına oturtmak ve böylece güvencesizleşme denilen tarihsel sürece atıfla değerlendirmek gerekmektedir (Allen 2014; Candeias 2008; Seymour 2012). Candeias (2008, s. 4) güvencesizliğin basitçe Fordist istihdam biçiminden bir sapma olarak görmemek gerektiğini iddia etmektedir. Buna göre, güvencesizlik, daha ziyade, emek gücünün artan sömürüsü ve toplumsal müştereklere, sosyal haklara ve genel olarak gündelik hayatı örgütleyen yeniden üretim araçlarına yeni el koyma biçimleriyle bağlantılı bir süreçtir. Bu süreç de, sınıfın ve sınıf fraksiyonlarının yeni bileşimini getirmiştir.

Burada kritik olan, emeğin ve emeğin yeniden üretiminin güvencesizleşme sürecinin farklı gruplar tarafından farklı biçim ve yoğunluklarda tecrübe edilmesidir ve dolayısıyla bu sürecin, işçi sınıfının bir birlik oluşturmaındaki rolünün ne olacağı halen cevaplanması gereken bir sorudur. Bu bağlamda, Marksist gelenekteki ilişkisel sınıf yaklaşımının işaret ettiği, yapı-fail arasındaki karşılıklı ilişki ve failin basitçe yapıların yansıması olmadığı iddiası önemlidir. Candeias’ın güvencesizlik ve onun sınıf ilişkileri üzerindeki muhtemel etkilerine

dair ilişkisel sınıf yaklaşımındaki belirlenim ilişkisini temel alan açıklaması şu şekildedir (Candeias, 2008, s. 6):

Güvencesizlik kader değildir; güvencesizleşme öznenin güvencesizliğin somut biçimleri ve eğilimlerini şekillendirme aşamasında aktif olarak yer aldığı bir süreçtir. Güvencesiz toplumsal ilişkilerde kendi kendini düzenleme (self arranging) süreci, artan güvencesizlik ve parasızlık ile baş etmeye yönelik farklı stratejiler ele alındığında anlaşılır hale gelecek aktif bir tabi olma şeklidir. Güvencesizleşmeyi, çoğunluğun yaşadığı ortak bir süreç olarak deneyimleyen faillerin bu sürecin yol açacağı sonuçların etkisini azaltmak ve toplumsal ilişkileri değiştirmeye çalışmak için belli dayanışma ve ortak eylem biçimleri geliştireceğini varsayabiliriz.

Diğer yandan, daha önce de belirtildiği gibi, güvencesizlik oldukça heterojen bir işçi kitlesi tarafından farklı biçim ve düzeylerde deneyimlenmektedir. Dolayısıyla, Seymour (2012) tarafından iddia edildiği gibi, güvencesizlik tek başına bir siyasal stratejinin temeli olmaktan ziyade, iktidar bloğuna karşı mücadeleyi getiren unsurlardan önemli bir tanesi olabilir.

Antalya’da Turizmin Gelişimi

Turizm sektörü, küresel kapitalizm bağlamında emek süreçleri ve sınıf oluşumu tartışmaları için önemli bir örnek teşkil etmektedir. 2000’li yıllarda, Türkiye genelinde ve Antalya’da, istihdamın yapısı tarımdan tarım dışına, tarım dışında da imalattan hizmetlere kaymıştır (Bağımsız Sosyal Bilimciler, 2008, s. 35). Antalya’da, turizm yatırımlarının artışı, dünyada ve Türkiye’de neoliberal dönüşüme paralel olmuştur. İthal İkameci Sanayileşme dönemindeki kalkınma planlarında, turizm sektörü sanayileşmeyi teşvik edecek bir alt sektör olarak değerlendirilmektedir (Erkuş-Öztürk, 2010, s. 108). 1980 yılında, yapısal uyum politikaları kapsamında, turizm sektörüne, Türkiye ekonomisinin küresel ekonomiye eklemlenmesi ve rekabet edebilirliğinin sağlanması için kritik bir rol atfedilmiştir. Yine de, sektörün gelişimi 2000’li yıllarda ivme kazanmıştır. Sektörde yatırımlar çoğunlukla Antalya’ya yönelmiş, özellikle 1995 yılı itibarıyla Antalya, Türkiye’nin en önemli turizm merkezlerinden biri haline gelmiştir (Erkuş-Öztürk, 2008, s. 107).

Antalya'nın farklı bölgelerinde, çeşitli turizm biçimleri vardır. Bu araştırma kapsamına alınan (Antalya şehir merkezi, Kundu, Kemer, Alanya, Side ve Belek) bölgelerin ortak özelliği ise, konaklama tesislerinin önemli bir kısmının üç yıldızlı veya daha büyük oteller ve tatil köylerinden oluşması ve bunların çoğunlukla mevsimlik olarak çalışması, turizm işçileri için mevsimlik istihdam olanağı sunmasıdır. Kaş, Olimpos gibi daha küçük turistik merkezler, aile işletmelerinin yaygın olması dolayısıyla ev içi emeğin yaygın kullanılması ve emeğin neoliberal dönüşümünün ve işçileşme süreçlerinin belirgin bir biçimde gözlenememesi nedeniyle kapsam dışı tutulmuştur.

Sektörde artan yatırımlara paralel olarak, istihdam edilen işçi sayısında da ciddi bir artış olmuş, TÜİK verilerine göre, 1980'den 2010 yılına Antalya'da hizmetlerde istihdam edilen işçi sayısı yüzde 20 artmıştır. Ancak, resmi veriler, özellikle istihdamın mevsimselliği nedeniyle turizm sektöründe istihdamı hesaplamak için yetersiz kalmaktadır. Nitekim önemli sayıda turizm işçisi Antalya'ya yalnızca turizm sezonunda gelmekte ve dolayısıyla Antalya'nın nüfus verilerinde yer almamaktadır.

Antalya'da turizm yatırımlarının istihdama etkilerinin analizi için kritik bir nokta, kentte turizm-tarım ilişkisidir. Keyder ve Yenal (2011) Türkiye'de sahil kesiminde tarımın metalaşmasının küçük üreticiler üzerindeki etkilerini inceledikleri çalışmalarında, Antalya'yı tarım alanlarının metalaşması ile turizmin gelişiminin eşzamanlılığı bağlamında üç özgüllüğüne atıfla ele almaktadırlar. Buna göre, öncelikle, Antalya'da otel veya tatil köyü gibi turistik tesislerin çoğunlukla tarım alanları üzerine yapılması metalaşma sürecini hızlandırmıştır. İkinci olarak, halen tarım alanı olan bölgelerin turizmle ilişkili hizmetler tarafından çevrelenmesi, yerel nüfusun işçileşmesini beraberinde getirmiştir. Özellikle aile tarımıyla uğraşan hanelerdeki genç nüfus, tarım dışında ücretli olarak çalışma fırsatlarını kollamakta ve çoğunlukla turizme veya turizmin gelişimi dolayısıyla yükselen (inşaat gibi) sektörlerle yönelmektedir. Son olarak, yerel nüfusa ek olarak ülkenin çeşitli bölgelerinden, tarımdan elde ettiği gelirin geçimine yetmemesi gereğiyle, geçici veya devamlı olarak Antalya'da konaklayıp turistik tesislerde çalışan bir nüfus da vardır (Keyder ve Yenal, 2011, ss. 78-80).

Aykaç (2009) turizmde işçileşme ve emek süreçlerini ele aldığı kapsamlı çalışmasında, sektörde istihdamın yapısını belirleyen toplumsal, tarihsel ve iktisadi etkenleri ele almıştır. Aykaç’a göre, sektörde emeğin yapısına ilişkin en kritik unsur, tarımla ilişkileri, işçileşme süreçleri (Aykaç, 2009, ss. 33-34) ve bu sürecin özgüllüğüdür. Tarımsal üretimden geçinememeleri nedeniyle, kırdaki küçük üreticiler çoğunlukla, ücret karşılığı emek güçlerini sermayeye satmak mecburiyetiyle kentlere göçmektedir (Bernstein, 2009, s. 117) ve turizm sektörü yalnızca yukarıda belirtilen bölgesel faktörlerle değil, mevsimlik karakteriyle de işçiler için uygun bir seçenek olmaktadır. Böylece, işçiler turizm sezonu dışında ücretli işçi olarak veya ailesiyle geçimlik olarak tarımsal faaliyete devam etme fırsatı bulmaktadır. Dolayısıyla, turizm işçilerinin işçileşme süreçleri, beraberinde doğrusal bir kentleşme deneyimini geriktirmedeği ölçüde karmaşık bir süreçtir (Aykaç, 2009, ss. 46-47).

İşçileşme, Tilly (1979, s. 1) tarafından tanımlandığı biçimiyle, “üretim araçları üzerinde kontrol sahibi olmayan ve emek gücünü satarak yaşamını idame ettiren insan sayısını arttıran süreçler dizisi”ne işaret etmektedir. Çoğunlukla da bu işçileşmenin kökeni, tarımsal yapılarda bulunmaktadır (Özuğurlu, 2006, s. 67). Türkiye’de sık rastlanabilen bir durum, kırdan veya kentte işgücü piyasasına dahil olan küçük/yoksul köylülerin mülkiyetlerini her zaman ya da tamamen kaybetmemeleridir. Çoğunlukla, ücret karşılığı emek güçlerini satmaya başlamaları halinde de toprakla bağları devam etmekte ve böylece varlıklarını idame ettirebilmektedirler. Dolayısıyla, işçileşme, burada da söz konusu olduğu gibi, kır yoksulunun geçim stratejilerini çeşitlendirme (Johnson, 2004, s. 56) süreçlerine de işaret edebilmektedir. Bunun sebebi, tarımdan elde edilen gelirin hanenin geçimini sürdürmesine yetmemesi olduğu kadar, istihdamın güvencesiz veya belirsiz karakterinin tarımdan elde edilen gelire duyulan ihtiyacın devamına sebep olmasıdır da. Turizm-tarım ilişkisinin bu anlamdaki özgüllüğü her iki sektörün mevsimselliği olup turizmde çalışan işçiler, turizm sezonu dışında toprakla uğraşma imkanı bulabilmekte ve hatta sektörün tercih ettiği işçi profili çoğunlukla bu kesimden oluşmaktadır. Dev Turizm İş genel başkanı Mustafa Yahyaoğlu, kendisiyle yapılan görüşmede, bu durumu şöyle aktarmaktadır:

Antalya'daki turizm işçileri evlerinde toprağı, hayvanı varken turizmde çalışıyor. Bir evden iki kişi turizmde... Ancak bir ayağı tarımda olan işçi sezonluk çalışmaya dayanabilir. Kentte olan dayanamaz. Turizm otelcilik mezunları iki yıldan uzun kalmıyor. Ya sektör değiştiriyor ya İstanbul'a falan gidiyor. Bunların zaten köyde geçimlik toprağı var. Daha fazlasını istemeyecek bir işçi gurubu yaratılmış oluyor böylece. Bizim dediklerimiz onlarda karşılığını bulmuyor. Turizm, tarımı kullanarak, tarım sayesinde ucuz işgücü yarattı. Yerli olanların ayakları toprağı bastığı için turizme dayanır. Turizm ek gelir, ana gelir değil. Turizm olsa da olmasa da onlar burada. Şehir çocuğı turizmde ölür.

Dolayısıyla, toprakla olan ilişkinin sürekliliğı yalnızca tarımla uğraşan hanelerin değil, işverenin de ihtiyaçlarına cevap vermekte, böylece, mevsimlik çalışmaya razı, daha fazlasını talep etmeyen bir işçi profili yaratmaktadır.

Antalya Turizm İşçilerinin Güvencesizlik Deneyimleri

Güvencesizliğin, bir istihdam biçiminden öte, tarihsel-toplumsal süreçlerin ürünü olarak yaşamın tamamında deneyimlenen bir olgu olması dolayısıyla turizm işçilerinin güvencesizlik deneyimlerinin analizi de işçilerin (turizmde) işçileşme süreçleri, işyerindeki güvencesizlik deneyimleri ve gündelik yaşamdaki güvencesizlik deneyimleri olmak üzere üç alt bölümde ele alınmaktadır. Ayrıca, sınıf deneyimi, yapı ile faili ilişkilendiren bir ara terime işaret ettiği ve işçilerin yapısal koşulları aktif ve bilinçli özneler olarak deneyimlediğı iddialarından yola çıkarak, bu kısımda, turizm işçilerinin güvencesizlik deneyimlerine mümkün olduğunca kendi ifadelerine atıfla, kendi yorumlama biçimleriyle yer verilecektir².

Turizmde İşçileşme Süreçleri

Mülakatlarda işçilerin yaşam öykülerine, ailelerinin hikâyelerine işçileşme süreçleri ekseninde yer verilmiştir. Bunun için, toprakla ilişkileri, memleketleri, aile meslekleri, göç deneyimleri ve geçmiş

² Mülakatlar yapılırken işçilere hiçbir yerde isimlerinin kullanılmayacağı sözü verilmiş olup, belirtilen isimler gerçek isimleri değildir.

iş deneyimleri sorgulanmıştır. Buradan ulaşılan sonuç, işçilerin turizmde çalışmaya başlamalarının ardındaki temel sebebin işçilerin ailelerinin sınıfsal kökenleri olduğuydu. İşçilerin sınıfsal kökenlerinden bahsederken, referans noktası, Boratav'ın (2004) Türkiye'deki sınıf görünümünü incelerken, birincil ve ikincil bölüşüm ilişkilerine referansla yaptığı toplumsal gruplar şemasıdır. Bu şemaya göre, dar anlamda kentsel işçi sınıfı, mavi yakalılar, işsizler ve niteliksiz hizmet işçilerinden oluşurken, geniş anlamıyla halk sınıfları koalisyonu, beyaz yakalıları ve kendi hesabına çalışanları da içermektedir. Kırdaki sınıf kompozisyonu ise, sahip olunan toprağın büyüklüğü, işçi çalıştırma(ma) gibi unsurlar tarafından belirlenmektedir. Bu çalışmada, görüşme yapılan kır kökenli işçilerin aileleri, Boratav'ın çalışmasında kır yoksulu olarak değerlendirilebilecek küçük köylü veya tarım işçilerinden oluşmaktadır (Boratav, 2004, ss. 27-32). Ailesi kentte yaşayan işçilerin de tamamı halk sınıfları koalisyonuna aittir. Bulgulara göre, 19 işçinin ailesi kentte, 23 işçinin ailesi kırdaki yaşamaktadır. İki işçinin ise, kendileri gibi, ailelerinin göç süreçleri de tamamlanmamış, dönemsel olarak kırdaki veya kentte yaşamaktadırlar. Her ne kadar çalışmanın bir temsil iddiası olmasa da, işçilerin üçte birinden fazlasının küçük köylü ailelerden oluşması turizm işçilerinin genel bir özelliğini yansıtmaktadır. Daha önce belirtildiği gibi, turistik merkezlerin tarımsal arazilere yakınlığı, her iki sektörün de mevsimlik olması ve küçük köylünün tarımda turizmdeki koşulları kabullenecek ölçüde derin bir güvencesizlik ve yoksulluk içinde olması ve bu özellikleriyle turizm patronları için tercih edilen bir işçi grubu olması tarım ile turizm arasında karşılıklı işçi alışverişini teşvik etmektedir. Ailesi kırdaki yaşayan işçilerin yarıdan fazlası, sezon dışında ailesi ile tarımsal faaliyetle uğraşmakta, iki işçi ise ailesi ile beraber ücretli gezici tarım işçisi olarak çalışmaktadır.

Antalya'ya geliş sebepleri ve biçimleri ise çalışmanın konusu açısından ayrıca bir önem arz etmektedir. İşçilerin Antalya'ya gelişleri coğrafi ve uzamsal esneklik türlerine bir örnek teşkil ederken gerek geleceğe yönelik gerekse içinde bulunulan zaman için belirsizlikleri barındırmaktadır. Mülakat yapılan 16 işçi ailesi ile birlikte Antalya'ya göç ederken geri kalan 26 işçi bireysel olarak göç etmiştir. Bireysel

olarak Antalya'ya gelenlerden ise 14 işçi yalnızca sezonda Antalya'da ve/veya çalışmakta olduğu beldede, otelin sağladığı lojmanlarda veya yakınlarının evlerinde kalmakta; sezon dışında ise memleketine veya iş bulabildiği bir başka şehre gitmektedir. Sezon dışında, turizm sektöründe çalışmaya devam eden dokuz işçi olmakla beraber sekizi, kadrolu işçilerdir. Diğer bir işçi ise, yaz turizmi sezonu süresince Alanya'da, onun dışında ise kış turizmi ile ünlü olan Uludağ'da bulunan otellerde çalışmaktadır. Aileleriyle birlikte göç edenler çoğunlukla görece az gelişmiş bölgelerden Antalya'ya göç etmiş ailelerin çocuklarıdır. Memleketlerinde istihdam olanağı olmaması Antalya'ya gelmelerine sebep olmuştur.

Turizm sektörü, işçilerin önemli bir kısmının ilk iş deneyimi değildi. Mülakatlarda, ailelerinin mesleklerinin yanı sıra kendi geçmiş iş deneyimleri ve bunların turizmle karşılaştırılması işçilere ayrıntılı olarak anlattırıldı. İşçilerin 2/3'ü turizm sektöründen önce farklı sektörlerde de çalışmış olup en fazla beş farklı sektörde çalışmış olan işçi vardı. Diğer taraftan, örnekleme çocuk işçi statüsünde işçi bulunmama ile birlikte, çocuk işçilik deneyimi olanlar vardı. Nitekim işçiler arasında 19 kişi "kendimi bildim bileli çalışıyorum" ifadesini kullandı. Yoksul köylü ailelerden gelen işçilerin ise tamamı çocukken aileleriyle tarımla uğraşmışlardır. Ancak, gerek tarımda çalışmanın fazla getirisi olmaması gerekse aile işinde sigortalı çalışmıyor olmaları gibi sebeplerle turizm sektörüne geçmiş olup, turizm sezonu dışında aile işlerinde çalışmaya devam etmektedirler.

Ailesi tarım işçisi olan işçiler ise, küçüklüklerinden itibaren aileleriyle veya yalnızca kardeşleriyle birlikte, tarımda veya tarım dışında, gezici işçilik deneyimi yaşamışlardır. Örneğin Hataylı, tarım işçisi bir ailenin kızı olan Şermin çalışmaya ilk başladığı dönemi şu şekilde anlatıyor:

Daha 12 yaşındayım 13 yaşındayım, okuldan çıkmışım İzmir'de narenciye paketlemede çalışıyorum. Çalışmaya gittik oraya, bizim köylüler akrabalar aile falan... Yokluk yani. Aslında hiçbir aile ben-
ce böyle bir duruma sokmak istemez çocuğunu. Ama yokluk çok fena bir şey. Şimdi mesela biz evimiz yok, tarlamız yok. Köy yerinde yaşıyoruz. Yani köy yerinde evi ve tarlası yoksa o insan köyün

yoksuludur. Akrabalarla gönderdiler bizi. O kadar büyük bir fabrika ki... Böyle çok kalabalık. 500 kişilik, narenciye paketlemede; doğu kökenli vatandaşlar, biz, yani Hatay kökenli Arap kökenli vatandaşlar hep bir aradaydık. O kadar kötü gelmişti ki bana.

İşçilerin Üretim Sürecindeki Güvencesizlik Deneyimleri

Bireysel İş Sözleşmeleri

Turizm sektöründe istihdam edilen işçiler, emek piyasalarında neoliberal dönüşümün bir tezahürü olan bireysel iş sözleşmeleri imzalamaktadırlar. Sözleşmelerin sabit, bütün işçiler için geçerli bir formatta olmaması ve otel yönetimlerinin sözleşmenin bir nüshasını işçilere vermemesi sözleşmelere ulaşmayı engellemiştir. Ayrıca, işçilerin yarıdan fazlası imzaladıkları sözleşmeyi okuma fırsatı bulamadıklarını belirtmiştir. İşçilerin bir kısmı, işe olan ihtiyaçlarını göstermek için sözleşmeyi okumadıklarını dile getirmişlerdir. Örneğin Recep sözleşmeyi okuyamamasını şu şekilde açıklıyor:

Adamlarda şey var seni çıkarsam, yüzlerce hatta binlerce hatta milyonlarca işçi var. Onu koz olarak kullanıyorlar zaten. Ben buraya girdiğimde o kadar mecbur kaldım ki. İşe almayacaklardı. İşe çok ihtiyacım var dedim. Almayacaklardı öyle aldılar yani. Mecburum yani... O yüzden hiçbir zaman rahat olamadım ben. Şu sözleşmeyi bi okiyim burda ne yazıyo... Ne gördüysem imzaladım hep beni işe alsınlar diye.

İşçiler, mevsimlik veya belirli süreli iş sözleşmesi imzaladıklarını belirttiler. Burada ilginç bir ayrıntı kadrolu çalıştığını belirten işçilerin de sözleşmesinin mevsimlik olmasıydı. Mevsimlik işçilerin ise sezon sonunda iş akdi askıya alınıyor veya işten çık(arıl)ıyorlar. Ayrıca, belirli süreli veya mevsimlik sözleşmeler imzalatılmasına rağmen, işin başlangıç ve bitiş tarihlerinin boş bırakıldığı belirtildi. Sezon bitiş tarihinin belirsizliği mevsimlik işçiler açısından, ne zaman askıya alınacakları veya işten ayrılacaklarına dair bir belirsizlik ve gerilim yaratırken; kadrolu işçiler için ise, sözleşmelerinin mevsimlik statüde olması bir güven sorunu ve belirsizlik yaratmaktadır. Nitekim kadrolu alınacağı sözüyle sezon dışında işten çıkarılma sektörde oldukça sık

rastlanan bir durumdur. Bu durumun yaygınlığı ve sözleşmelerinde mevsimlik ibaresinin geçmesi kadrolu işçilerde rahatsızlıklar yaratıyor ve dolayısıyla belirsizlik içeren cümleler kuruyorlar. Utku ilk kez bu sene sezonluk çalışmayacağını “*bu sene beni çıkartmayacaklar herhalde*” sözleriyle ifade ederken Nermin ise çalışmakta olduğu oteli kadrolu çalışacak biçimde anlaştığı için tercih ettiğini söylerken yine de bir belirsizlik ifadesi kullanıyor: “*Yani sürekli diye girdik. Yani sezon sonu geldiğinde bilmiyoruz artık ne olacak...*”

İşçilerin hukuki statülerine ilişkin bir başka uygulama ise, 4857 Sayılı İş Kanununun 15. maddesindeki iki ay deneme süresidir. Birçok sektör için güvencesizlik ve belirsizlik getirebilecek deneme süreli iş sözleşmesi, turizm işçileri için istihdamın mevsimlik karakteri nedeniyle ayrıca kritik bir uygulamadır. Özellikle Antalya gibi deniz-kum-güneş turizmiyle ünlü, en yoğun ayları Temmuz ve Ağustos ayları olan bir turizm bölgesinde işverene önemli bir kolaylık sağlarken işçiler açısından da ciddi bir gerilime işaret etmektedir. Bir önceki sezonda deneme süresi sonucunda işten çıkarılan Utku yaşadıklarını şu şekilde dile getiriyor: “*Diyelim Temmuz’da başlattın, Ağustos’ta bitirttin, e işini yaptırttın bana. Bi de altı ay için zaten iki ayını feda ediyosun. Sonra yaz ortası nasıl iş bulcan?*” Deneme süreli iş sözleşmesi, yasalar kapsamında uygulandığı ölçüde bile sektörde güvencesizliğe yol açmakla birlikte, bu uygulamanın yasal kapsamı dışında uygulanması da söz konusu olabilmektedir. Nitekim üç kişi, deneme süresi boyunca otelin kendilerine sigorta yapmadığını belirtmiştir.

Sözleşmeyi okuyan işçiler, sözleşmelerin içeriğine ilişkin oldukça sınırlı ipuçları vermekle birlikte genel olarak eleştirel bir tavır hakimdi. Salih, kendisini en çok şaşırtan ibarenin fazla mesaiye kaldığı takdirde ücret talep edemeyeceği olduğunu söylüyor ve “*bu sözleşmeyi imzalarsan ne olur imzalamasan ne olur*” diyor. Diğer taraftan Sanem ve Hüseyin ise, sözleşmelerinde “*farklı bir görevde, farklı bir şehirde görevlendirilebilir*” ibaresi olduğunu söylüyor ve bunun özellikle ilerleyen bölümlerde bahsedilecek sezon sonundaki yıldırma politikaları için çok uygulandığını belirtiyor. Sanem’in belirttiği gibi, “*bu caydırma için çok güzel bir yöntem. Atıyorum benim departman mü-*

dürüm bana tuvalet temizle dediği anda benim sözleşmem gereği karşı çıkmam hakkım yok. Bende sözleşmede var bu madde."

Çalışma Koşulları

Araştırmamızın bulgularına göre, sektörde çalışma koşullarının temel özellikleri uzun ve düzensiz çalışma saatleri, fazla mesailerin ödenmemesi, muhtelif yollarla ücretlerden ve sigorta primlerinden kesintiler yapılması ve stajyer emeğinin sömürülmesi gibi enformel uygulamaların yaygınlığıdır. Bunların yanı sıra, sektörde emek süreçlerinin yapısı ve özellikleri, üretim alanında özgül ilişkiler yaratmakta ve bu ilişkiler; ast-üst ilişkileri, çalışanlar arasındaki ilişkiler ve müşteri-çalışan ilişkileri olmak üzere üç biçimde gözlemlenmektedir.

İşçilerin ortalama çalışma saatlerine ilişkin olarak bir çıkarım yapmak mümkün olamadı. Nitekim işçilerin çalışma saatleri uzun olduğu kadar da düzensiz ve değişkendi. Ancak, özellikle Kundu ve Belek bölgesinde artan kontroller nedeniyle, çalışma saatlerine belli ölçüde bir düzen getirilmeye başlandığı belirtildi. Nitekim işçiler arasından günde sekiz saat çalıştığını belirten dokuz kişinin tamamı Belek veya Kundu'da çalışıyordu. Fazla mesaiye kaldığı ölçüde mesai ücretini aldığını belirten ise bu dokuz işçinin arasından toplam dört işçiye, üçü Belek'te biri Kundu'da çalışıyordu. Ayrıca, işçilerin mesai süreleri belirsiz olduğu gibi oldukça düzensizdi de. Mesai sürelerinin belirsizliğine ilişkin yaygın bir uygulama antraktlı çalışma saatleriydi. Örneğin, Alanya'da aynı otelde çalışan ve lojmanda kalan üç işçi, sabah altıdan öğleden sonra üçe kadar çalıştıktan sonra, üç saatlik antraktta çıkıp akşam altıdan ona kadar tekrar çalıştıklarını belirttiler. Lojmanda kalan işçiler antrakt saatlerinde lojmana gidip dinlenebilmektedir, ancak, evinde kalan işçilerin evleri çoğunlukla otelin bulunduğu belde dışında olduğundan antrakt saatlerini otelde geçirmektedirler. Örneğin Nermin ile görüşmeyi antrakt saatinde, çalıştığı otelde yaptık. Her ne kadar o saatlerde çalışmıyor görünse de iş arkadaşları çalışırken karşılarında dinlenemediğini ve o sürede onlara yardım ettiğini belirtti. Bunlara ek olarak, kesin olarak mesai süresini söyleyemeyecek olan işçilerden 15'i işin yoğunluğuna göre çalışma sürelerinin günde 16-17 saate kadar çıkabildiğini söyledi. Örneğin Sami, bazı günler evi-

ne gidemediğini söylüyor: “Bazen mesela gece üçte iş bitiyor, sabah sekizde yine iş başı. Ben de gitmiyorum eve, bankta kıvrılıp yatıyorum. Git-dön yetişemem ki...” Çalışma saatlerinin düzensizliğine ilişkin bir başka sorun da çalışanların yemek veya ihtiyaç molalarını kullanamamaları şeklindeydi. Fazla mesaiye kalma, haftalık iznin iptali ve vardiya değişimi sık olmakla birlikte bu tür değişimler işçilere yeterli bir süre önce bildirilmemekte, ani olarak yapılmaktadır. Vardiyaların, izin günlerinin ve mesailerin son anda belirlenmesi, ileride ayrıntılı olarak bahsedileceği gibi, işçilerin gündelik yaşamlarını, planlarını da etkilemektedir.

Sektörde ücretlerin düşüklüğü de tanımlayıcı özelliklerinden bir tanesidir. Mülakat yapılan işçilerden ikisi maaşını söylemek istememişken kalan 40 kişinin ortalama maaşı o yılın asgari ücretine denk geliyordu. Ücret düşüklüğü noktasında orta yaşlı çalışan grubu ve sendika görevlileri belirgin bir dönüşümden bahsetmektedir. Buna göre, otellerin müşteri çekebilmek için her şey dahil konaklama ücretini düşürmesi maliyet sorunu yaratıyor. İşçilere göre oteller, bu maliyeti ücretlerinden ve sigortalarından kısarak kendilerine yüklüyor.

Ücretlerin düşüklüğünün yanı sıra düzensiz ödenmesi ve yine maliyeti düşürmek için işçilerin sigorta primlerini düşürmek için uygulanan stratejiler de sektörde yaygın olarak yer buluyor. Bir önceki bölümde, araştırma sürecinde işçilerin sorunlarına vakıf olabilmek için sendikanın ofisinde mümkün olduğunca vakit geçirildiği belirtilmişti. Şikayet için gelen işçilerin tamamına yakını maaşlarını alamamaları sebebiyle geliyorlardı. İşçilerin 1/3'ünün ücretinin ödenmemesi ve sonradan da alınamaması şeklinde deneyimleri vardı. Ayrıca, otellerin sezon içerisinde personelin sürpriz istifası ihtimaline karşı ücretleri kullandığı da gözlemlendi. Örneğin Belek'te çalışan Hamdi'nin anlattıklarına göre, çalıştığı otel her ay bir önceki ayın maaşını vererek, işçiye bir maaş borçlu kalıyor ve istifa etmesi durumunda o bir maaş vermemekle tehdit ediyor. Son olarak, otelin maliyetini düşürebilmek için uyguladığı bir başka strateji ise, asgari ücret üzerinden sigorta yapmaktır.

Sektörde yaygın gözlemlenen bir başka sorun, stajyer emeğinin kullanımıdır. Üniversitelerin turizm otelcilik bölümlerinde okuyan

öğrencilerinin mezun olabilmek için staj zorunluluğu otellerde çok sayıda stajyer çalıştırılmasına yol açmaktadır. Stajyer ücretlerinin asgari ücretin net tutarının 2/3'ü tutarında olması, otel işletmeleri için hem stajyerleri ucuz işgücü haline getirmekte, hem de diğer işçilerden farklı olarak sezon sonunda okula döneceklerinden mevsimlik çalışmaya razı kılmaktadır.

Çalışmanın esas konusu olan güvencesizlik açısından üretim sürecindeki ilişkiler özel olarak önemlidir çünkü işçilerin birbirleriyle, üstleriyle ve müşterilerle olan ilişkilerinde güvencesizlikleri ve işlerini kaybetme korkusu belirleyici bir etkidir. Öncelikle, otellerdeki hiyerarşik yapının, ast-üst ilişkilerinde belirgin bir yansıması olduğu söylenebilir. Buna enformellik ve keyfilik de eklenince, özellikle vasıf düzeyi düşük işçiler için üstleriyle olan ilişkiler ciddi gerilimler yaratmaktadır. Daha önce de belirtildiği üzere, sözleşmelerin esnekliğinden ve gevşekliğinden kaynaklanan kolay işten çıkarılabilme hali üstlere keyfi davranabilme olanağı verirken; vasıfsız işçilere ise ona itaat etme mecburiyeti getirmektedir.

Ast-üst ilişkileri bağlamında, kritik bir durum, herkesin ancak bir üstüyle iletişim kurabilmesi şeklindedir. Örneğin bir kominin veya garsonun genel müdürlüğe bir şikayet iletebilmesi söz konusu bile olamamaktadır. Bu durumda, kısım şefleri veya departman müdürleriyle kurulan ilişki, işçiler için büyük bir önem kazanmaktadır. Departman müdürüyle arası iyi olmayan bir işçi; her an işten çıkarılma, sezon bitimi yaklaşırken ilk askıya alınanlardan olma ve benzeri risklerin yanı sıra şikayetlerini veya taleplerini otel yönetimine iletebilmekte de sıkıntı yaşamaktadırlar.

Yönetim tarafından personele yapılan baskıların bir başka biçimi, işçilerin “*yıldırma politikası*” olarak adlandırdığı, sezon sonunda işçilerin tazminat hakkı talep etmesini engellemek amacıyla işçileri istifaya teşvik etmektir. İşçiler, sezon sonunda uygulanan yıldırma politikalarının dayanılmaz ölçüde olabildiğini, her ne kadar işe veya alacakları tazminata çok ihtiyaçları olsa da birçok durumda pes ettiklerini ve işten ayrıldıklarını anlattılar.

İstifaya zorlama dışında, tazminattan kaçmak için uygulanan bir başka yöntem işçiye çıkış vermektense askıya alma şeklindedir. Elif, askıya alınmayı kabul etmediği bir otelde şunları yaşıyor:

Sekiz ay çalıştım, sonra da askıya aldılar. Ben kabul etmedim, neden ben dedim. En son ben girmişim işe. Ben kabul etmiyorum dedim, o zaman çıkış verin. Yok işte çıkarmak istemiyoruz, askıya alacağız. Beni o kadar seviyorsa, çalışmamı istiyorsa kışın çıkarmaz yani. İşte ben dedim askı istemem, onlar da çıkış vermedi. Anlaşamadık. Sonra beni işe almadılar üç gün. Ondan sonra çıkışı vermediler. Üç gün geçtiği için, üç gün işe gelmemiş gösterdiler. Üç gün gelmeyince de direk işten çıkarma sebebi oluyor.

İşçiler açısından maruz kaldıkları baskılara veya haksızlıklara karşı çıkmak özellikle işin vasıf gerektirmemesinden dolayı oldukça zor gözüküyor. İşsizlik oranının yüksek olması ve otelin kendilerini işten çıkardıkları anda yerlerini doldurabilecek elemanı çok kolay bulabileceği gerçeği işçileri haksızlıklara boyun eğmeye mecbur bırakırken otel yönetimlerine de keyfi davranabilme fırsatı veriyor. Özlem, müdürlerin ve patronların işsizliğin çok olmasını onlara karşı kullandığını söylüyor ve devam ediyor: *“Şu var çünkü, bu benim fikrim, çok fazla işsiz var. Adam kendine güveniyor çünkü Ayşe gider Fatma gelir, Ahmet gider Veli gelir... Zaten vasıfsız işçi... Bunu bize karşı kullanıyorlar!”*

Departman içerisindeki ast-üst ilişkileri için kritik bir başka nokta, departman müdürlerinin veya kısım şeflerinin de güvencesiz olmasıydı. Departman müdürleri, otelin özellikle maliyet kısma ve müşteri memnuniyeti gibi amaçlarını kendi departmanlarında sağlamaktan sorumlu oldukları ölçüde kendi işini garantiye alabilmek için işçi çıkarmak, işçileri tehdit etmek veya ücretlerinden kısmak gibi uygulamalara mecbur kalmaktadır. Zeliha kendisine sürekli bağırıp çağıran ustasının durumunu şöyle anlatıyor:

İşten çıkarılma korkuları var. Mesela bir tane ustamız var sürekli on lafından dokuzu siz beni işten mi kovdurmak istiyorsunuz? İşten çıkma korkusu olduğu için esip gürlüyor yani. Yeter ki müdürün gözüne gireyim her şeyi yapayım hesabı oluyor bizim orada. Hata oldu mu direk o hesap verecek, onun başı yanacak.

Bir otelde yiyecek ve içecek müdürü olarak çalışan Erhan, müdür olduğu günden beri antidepresan kullandığını söylüyor. Bir taraftan otelin maliyeti düşürmesi için onu eleman çıkarmaya, işçilerin sigortalarından, ücretlerinden kesintiler yapmaya zorladığını, bir yandan da işçilerin taleplerine karşılık vermeye çalıştığını “*iki tarafın da çıkarlarını gözeteceksin ki senin işin devam etsin. Sen maalesef arada kalıyorsun, tost oluyorsun*” sözleriyle anlatıyor.

Otellerin hiyerarşik örgütlenmesinde aynı veya benzer düzeylerde yer alan işçiler arasındaki ilişki de üstlerle olan ve genel olarak üretim ve toplumsal yeniden ilişkilerindeki güvencesiz konumlarından bağımsız değil. Patronlar ve üstleri karşısındaki benzer tecrübeler işçiler arasında bir dayanışmaya işaret edebilmekteyken, baskın eğilim güvencesiz yaşam koşullarının ve sektörde istihdamın mevsimlik karakterinin işçileri rekabete itmesiydi.

İşçilerin sık iş yeri değiştirmeleri gerek çalışma ortamlarına gerekse iş arkadaşlarına alışmalarını zorlaştırıyor. Birbirlerine alışamamaları, işçilerin iş yerinde ve gündelik hayatta iletişim kurmalarının önünde bir engel teşkil ediyor; kolektif bir hareket oluşturabilecek güven ve sadakat ortamını oluşturmalarını güçleştiriyor. Mevsimsellik ve işten çıkarılmanın kolaylığı, işçiler arasında rekabeti teşvik eden bir etken oluyor. Mülakat yapılan işçiler arasından 18 kişi bu rekabetten kaynaklanan rahatsızlıklarını dile getirdi ve “*ayak kaydırma*”, “*yalakalık yapma*” ve (otel yönetimi için) “*işçiye işçiye kırdırma*” en sık kullanılan ifadelerdi.

Yaratılan rekabet ortamı işçilerin birbirlerine olan güvenlerinde ciddi zedelenmeler yaratıyor. Örneğin Beytullah Diyarbakır’da eskiden oto tamirciliği yaptığını, Antalya’ya yerleşince turizmde çalışmaya mecbur kaldığını ve bu sektördeki insan ilişkilerinin ona kendini değersiz ve yalnız hissettirdiğini söylüyor:

Diyarbakır’da babam sanayiye götürdü beni, eti senin kemiği benim işte. Öğrensini diye o zamanlar. Öyle öğrendik işte. Sevdik küçük-lüğümden beri. İnsanlar içinde sevdik, sayıldık... Şuan yok! Burada herkes kendi çıkarı peşinde. Gerçekten Antalya benim hayatımı değiştirdi. Ben önceden böyle değildim. Antalya’ya bir geldim...

Her şey değişik. Hayat sıfır oldu yani. Çünkü turizmde öyle insanlarla öyle şeylerle tanıştığımızdan dolayı, kimseye güvenemezsin. Öyle bir duruma geliyorsun artık. Ama orada olsaydı, orada mesele herkese güvenebiliyordun, sırtını dayayabileceğin bir arkadaşın vardı, işin vardı. Hiç olmazsa arkandan şey yapabilecek biri yok. Ama burada var! Turizmde herkes şey peşinde... (...) Hep kaybettik turizmde. Bak beş yıldır turizmdeyim, yeni yeni çözmeye başladım. Şuan bak raporluyum, ayağımdan sakatım adamlar arıyo beni yani neden rapor aldın? Kimse demiyor ne oldu, geçmiş olsun... Direk niye rapor aldın! Tehdit savurmak için arıyo. Turizmin en kötü şeyi bu. Arkadaşım insan sorar ya! Bir geçmiş olsun der! Adamlar onu düşünmüyor, gerçekten düşünmüyor. Yani herkes çıkar peşinde.

Benzer bir biçimde örgütlü işçi hareketinin gerekliliğine inanan işçiler herhangi bir toplantı, grev, eylem veya en azından toplu şikayet durumunda yalnız kaldıklarını ve bu durumun inançlarını zedelediğini, morallerini bozduğunu söylüyorlar.

Diğer taraftan, işçiler arasında dayanışma ve yardımlaşma çabalarının tezahürlerinin hiç gözlemlenmediği söylenemez. Öncelikle, her ne kadar işçiler birbirlerine olan güvenin zedelenmesine ilişkin açıklamalarda bulunsalar da, herhangi bir biçimde birbirlerine yöneltmiş bir nefret ya da öfkeden ziyade aralarındaki ilişkideki bozuklukları, işveren stratejisi olarak değerlendiriyorlardı. Bunun yanı sıra işçiler arasında belirli yardımlaşma ve dayanışma çabaları da gözlemleniyordu. Örneğin Şermin mutfakta komi olarak çalışıyor ve temizlik kadrosunda yetersiz eleman çalıştığı için oradaki arkadaşlarının çok yorulduğunu, onlara yardım etmeye çalıştığını ancak üstlerini izin vermediğini söylüyor:

12 kişilik temizlik kadrosuna sekiz kişi atamışlar ve şu anda beş stiwat var. Beş temizlikçi var işte. Onların durumu daha içler acısı. Ben onlara yardım ediyorum. Benim ustalarım bana kızıyorlar ama sonuçta o da benim sınıfımdan. Benim kardeşim yani... Fark yaratmaya çalıştım ve bunun için çok fazla azar işittim.

Yine mutfakta komi olarak çalışan Zeliha “*personele çıkan yemek fiyasko, çok berbat. E ben yemiyorum, onların da yememesi gerekiyor diye düşünüyorum*” diyor ve yakalanınca disiplin cezası aldığını, bir daha yakalanırsa işten bile çıkarılabileceğini söylüyor.

Hizmet sektöründe, üretim ile tüketimin eş zamanlılığı üretimde ilişkilerin çalışanlar arasındaki ilişkilerden fazlasına işaret etmesine neden olmuştur. Müşteri ile kurulan ilişkiler ve özellikle müşteri karşısındaki güvencesizlik ve farklı sınıfların karşılaşması değinilmesi gereken bir diğer konudur. Bu noktada önemli bir ayrıntı, işçilere otel yönetimleri tarafından dayatılan *“müşteri her zaman haklıdır”* ilkesi ve bunun işçiler üzerinde yarattığı baskıydı. Özer müşteri her zaman haklıdır sözünün turizmdeki karşılığının *“müşteri özellikle haksızken haklıdır”* olduğunu iddia ediyor. Özer’in bu sözleriyle kast ettiği, müşterinin haksız olduğu durumlarda onların müşteriye idare etme mecburiyeti ve bunu yapamama veya şikayet edilme durumunda her ne kadar müşteri haksız da olsa üstlerinin onları müşteriye *“idare edememekle”* suçlamasıdır. Müşteriyle olan ilişkilerinde işçilerin üzerindeki en önemli baskı unsurlarından bir tanesi, yakalarındaki isimlik ve müşterilerin bu yolla kendilerini müdürlere şikayet etmesiydi. Örneğin Hamdi, bir gün yakasında gördüğü ismiyle ilgili bir yorum yapan müşterinin kendisini şikayet edeceğini sandığını söylüyor ve *“günün sonunu bir türlü getiremedim, şef ne zaman çağıracak da ne zaman azar işiticem diye”* diyor.

İşçilerin Gündelik Yaşam Pratiklerindeki Güvencesizlik Deneyimleri

Bu kısımda, işçilerin işten çıktıktan sonra, izin günlerinde, turizm sezonu dışında, evlerinde veya lojmandaki deneyimlerine ve geleceğe ilişkin planlarına güvencesizlik olgusunun izleri çerçevesinde odaklanılacaktır. Bir önceki kısımda çalışma yaşamlarına ilişkin yapılan değerlendirmede olduğu gibi, burada da güvencesizlik deneyimleri kadar bunu nasıl anlamlandırdıklarına da yer verilecektir. Güvencesizliğin bir tezahürü olan *belirsizlik* olgusu işçilerin gündelik yaşam pratiklerinde belirleyici bir faktör olduğu gözlemlendiği ölçüde bu kısım için kritiktir. Ayrıca, işçilerin yaşamlarındaki belirsizlik ve güvencesizlik deneyimlerinin çoğunlukla mevsimsellikten kaynaklandığı gözlemlenmiştir.

İşçilere çalışmadıkları sürede neler yaptıkları öncelikle haftalık izinlerinde ve iş çıkışlarından sonra neler yaptıkları anlamında sorul-

muştur. Haftalık izin günlerinde, bekar veya erkek işçilerin tamamına yakını yorucu iş temposundan dolayı gün boyu uyuduklarını veya yatıp dinlendiklerini belirtmişlerdir. Evli ve kadın olan işçiler ise ev işleri, alışveriş gibi işlerin bütün vakitlerini aldığını, dinlenmeye veya gezmeye vakit bulamadıklarını söylediler. Diğer taraftan, izin günlerinde de ekstraya gittiğini söyleyen iki işçi de evli ve çocukluysa.

İşçilerin çalışmadıkları zaman neler yaptıklarının bir diğer boyutu ise sezon dışındaki hayatlarıydı. Yukarıda belirtildiği gibi işçilerden yalnızca ikisi sezon dışında çalışmıyorken, 19 işçinin hangi işte çalışacağı belirsizdi. Dolayısıyla, işçilerin yaklaşık yüzde 50'sinin sezon dışına dair bir kazanç belirsizliği söz konusuydu. Bu noktada genç-orta yaşlı ve evli-bekar işçi ayrımı özel bir önem kazanmaktadır. Örneğin genç ve bekar bir işçi için bir süre gelirin olmaması çok büyük bir problem olmazken orta yaşlı veya evli bir işçi için ciddi gerilimler yaratmaktadır. Nermin ve eşi turizm sektöründe çalışıyorlar ve bir çocukları var. Nermin sezonluk çalışmanın sezonda ve sezon dışında gündelik hayatındaki etkilerini şu şekilde anlatıyor:

Ben şimdi almam gereken bir şeyi düşünerek alıyorum, elimde param varsa alıyorum. Ama garantili bir işim olsa, garantili bir gelirim olsa ne yapabilirim? Mesela ev diyelim... Ben bir ev sahibi olmayı çok isterim. Ama niye alamıyorum? Ben kredi çeksem o krediyi benim devamlı 12 ay ödeyip ödeyemeyeceğimin garantisi yok. Çünkü 12 aylık benim iş garantim yok. ... Sezon dışı desen ayrı sıkıntı oluyor... Olmaz mı yani aylık gelirin olmuyor. Gelirin olmadığı zaman da... Ev geçindiriyorsun... Mutlaka problem. Ha benim evim de kira. Çocuk okutuyorum, hepsi problem oluyor.

Benzer bir biçimde eşi normalde turizm sektöründe çalışan ancak bebekleri olduğu için iki sezondur çalışamayan Utku, aile olarak yalnızca onun gelirine bağlı oldukları için otel kendisini kadroda tutacağını söylemesine rağmen sezon sonu yaklaştıkça stresinin arttığını söylüyor:

İşte sabahtan akşama ben şeyi düşünüyorum sezon bitecek ya, yaklaştı sezonun bitmesi ne yapcam ben şimdi... Az önce eşimle gelirken bunu konuşuyoduk. Ya bizim otel beni bırakacak sanırım diyorum ama bırakmazsa biz ne halt ederiz... Yani bulurum iş sorun değil. Ama sonuçta sigortasız çalıştırırlar kış sezonu geldi diye.

Amele gibi ortaya koyacaklardır bizi. Mutlaka öyle yapacaklardır. Bir sürü personel. 500 bin tane, 500 bin personelin içerisinde mutlaka bir 300 bini açıkta kalacaktır. 300 bin personel arasından sıyrılacaksın sen iş bulacaksın. Kolay mı? Ha bir kısmı gidecek. Bir kısmı gidecektir, kendi memleketlerine döneceklerdir ama sonuçta kalan da az bir rakam değil.

İşçilerin güvencesiz yaşam koşulları ve bundan kaynaklanan belirsizlikler gelecek planlarında ve hayallerinde belirleyici bir unsurdur. Gelecek planlarını, kendilerinin ve çocuklarının geleceği ekseninde olmak üzere iki boyutta değerlendirmek mümkündür. Bu bağlamda, yapmak isteyecekleri işin ne olduğu soruldu. İşçilerin yarıya yakını, devamlı ve güvenilir olduğu için memur olmak istediklerini söylediler.

İş ve kariyere ilişkin planların yanı sıra, işçiler hayat kurmaya yönelik bir takım planlar yapamadıklarından bahsettiler. Bekar ve erkek işçilerin hemen tamamı evlendikten sonra bu şartlarda çalışamayacaklarını belirttiler. Örneğin Ekrem bu durumu şöyle özetliyor:

İnanın evlenme gibi bir lüksümüz yok bizim. Bu bile lüktür artık yani. Yaşamın doğal koşulları değil, evlenmek bile turizm çalışanı için bir lüks olarak görülür. Kaç yaşındasın diyor, diyorum 32. Neden evlenmiyosun? Nasıl evleneyim, şurada iki ay sonra boşum ben...

İşçilerin gündelik yaşamlarına ilişkin bir başka nokta gündelik hayatta birbirleriyle kurdukları ilişkilerdi. Mülakatlara göre bu ilişkiler oldukça zayıftır. Bunun öncelikle, bir önceki kısımda bahsedilen iş yerinde kurulan ilişkilerin bir yansıması olduğu söylenebilir. Otellerdeki personel değişiminin sıklığı, işçiler arasındaki rekabet ve vardiyalı çalışma, işçilerin yeniden üretim alanında gönüllü olarak bir araya gelmelerini güçleştiren etkenlerdir. İşçilerin iş yerindeki karşılıklı güven sorunları özel hayatlarında da birbirlerine güvenmemelerine yol açabilmektedir. Diğer taraftan, vardiyalı ve uzun çalışmanın, işçilerin iş yerinde ve iş yeri dışında bir araya gelmelerine ciddi engeller teşkil ettiği gözlemlenmiştir. Örneğin Eda, bütün yakın arkadaşlarının turizmde çalıştıklarını ancak görüşme fırsatı bulamadıklarını söylüyor:

Bir arkadaşınla bile görüşemiyorsun. Herkes turizmde. Onun izin günü sana uymuyor. Akşamları shifti uymuyor. Bir senedir belki çok samimi arkadaşım var benim görmüyorum. Düşünün yani. O da turizmde...

Vardiyaalar, özellikle lojmanda kalan işçiler için ciddi yalnızlıklar yaratmaktadır. Zaten çalıştığı beldeye yabancı olan ve yalnızca sezonda gelen işçiler oda arkadaşlarıyla vardiyaları uymadığından izin günlerinde genelde yalnız olduklarını belirttiler.

Değerlendirme ve Sonuç

Bu çalışma, Antalya'daki mevsimlik turizm işçilerinin güvencesizlik deneyimlerini bir sınıf deneyimi olarak ele alma girişimidir. Daha önce de belirtildiği gibi, güvencesizlik kavramını kritik kılan en önemli özelliği salt bir istihdam biçiminden öte tezahürleri olmasıdır. Özügurlu'nun sözleriyle, günümüzde, neoliberal emek politikalarıyla “yaşamları parçalanırken” bu emek politikalarının getirdiği benzer güvencesizlik deneyimleriyle “yazgıları birleşen” bir işçi sınıfı söz konusudur (2010). Oldukça parçalanmış bir yapı gösteren turizm işçilerinin yaşam hikâyelerinde, mevcut üretim ilişkileri ve üretimde, ilişkilerindeki güvencesiz konumlarında ve turizm sezonu dışındaki ortak güvencesizlik deneyimleri de onların sınıf deneyimi olarak görülebilir ve sınıf olarak oluşma süreçlerindeki bir uğrak olarak değerlendirilebilir. Nitekim ilişkisel sınıf yaklaşımında sınıf oluşumu, ancak tarihsel ve toplumsal süreçlerde birbirleriyle ve kendi içlerindeki mücadele ve diyalektik ilişkiler çerçevesinde görünür kılınabilir.

İşçilerin güvencesizlik deneyimlerindeki ve bu deneyimleri anlamlandırmadaki ortaklıkların ardındaki en önemli etken, benzer sınıfsal kökenleridir. Nitekim işçilerin göç deneyimlerini, turizm sektöründe çalışmaya başlama süreçlerini, iş hayatlarını, aile hayatlarını, arkadaşlarıyla kurdukları ilişkileri, ikamet biçimlerini ve gelecekte beklentilerini anlattıkları hikayelerinde belirgin ortak noktalar olduğu ve bunların kesişiminin ise güvencesiz yaşamları olduğu gözlemlenmiştir. Ancak, her ne kadar bu çalışmada işçilerin benzer kültürleri, yaşam deneyimleri ve anlam dünyaları olduğu tespit edilmişse de sınıf oluşumunda göz önünde bulundurulması elzem bir nokta olan örgütlü sınıf mücadelesi veya birleşik bir sınıf hareketi oluşturmaya, dahası ortak bir bilinç geliştirmeye yakın durmadıkları görülmektedir. İşçilerin ortak deneyimlerinin oluşturduğu ortak paydanın birleşik bir sınıf hareketine dönüşmesinin önündeki en kritik engelin işçilerin mekânsal farklılaşmaları olduğu

gözlemlenmiştir. İşçilerin gerek üretim gerekse yeniden üretim alanında mekânsal birliktelikleri oldukça düşüktür. Öncelikle, fabrikada bir araya gelen bir işçi grubundan bahsedilmiyor olması kritik bir durumdur. Antalya’da altı farklı bölgede ve çeşitli otellerde çalışan işçilerden söz edilmektedir. Buna ek olarak, sektörde istihdamın belirleyici özelliğinin mevsimsellik olmasından ötürü mekânsal birliktelik sezonda ve sezon dışında olmak üzere iki boyutlu ele alınmalıdır.

Sezon dışında, işçiler farklı işlerde, farklı sektörlerde çalışmakta veya farklı şehirlerde yaşamaktadırlar ve sezon dışında mekânsal birliktelikleri oldukça düşüktür. Dahası, bir sonraki sezonda aynı otelde çalışıp çalışmayacaklarının belli olmaması ve sektörde sık işletme değiştirmenin oldukça yaygın olması, birçok durumda bir sonraki sezon da aynı işçilerle bir araya gelmemeleri demektir. Turizm sezonunda da işçilerin vardiyalı çalışmaları, molaları dönüşümlü olarak kullanmaları, oldukça bölünmüş birimlerde çalışmaları, sık otel değiştirmeleri gibi sebepler sektörde çalışan işçilerin iş yerinde bir araya gelememelerine sebep olmaktadır. Gündelik hayatta ise yine vardiyalı çalışma, uzun çalışma saatleri, sabit izin günlerinin olmaması gibi çalışma düzeninden kaynaklanan etkenlerin yanı sıra, yaşam alanlarının birbirine uzaklığı veya farklı toplumsal kökenler (özellikle memleket) gibi faktörler bir araya gelme ihtimallerini düşürmektedir. Dolayısıyla, işçiler ortak çıkarları etrafında bir araya gelerek, alternatif bir güç oluşturma girişiminde bulunabilecekleri istikrar ve güven ortamını bulamamaktadırlar.

Sonuç olarak, gerek çalışmanın bulgularından gerekse makro ölçekli verilerden edinilen bilgiye göre Antalya turizm işçileri sınıf bilinci geliştirmeye veya örgütlü bir sınıf mücadelesine yakın durmamaktadırlar. Ancak, bu durum onların sınıf oluşum süreçleri üzerine kafa yormanın anlamsız bir çaba olduğu anlamına gelmemektedir. Bu durum Thompson’ın birinci kısımda da vurgulanmış olan sözleriyle açıklanacak olursa:

Biri diğerini izleyen iki varlık olarak ‘sınıf’ı buraya, ‘sınıf bilinci’ni şuraya koyamayız; ikisini birlikte ele almalıyız-belirlenme deneyimi ve bunu bilinçli bir şekilde ‘ele alma’. Sınıfı statik bir ‘kesim’den de türetemeyiz (çünkü sınıf zaman içinde bir oluşturma) ve üretim tarzının bir işlevi olarak da alamayız; sınıf oluşumları ve sınıf bilinci, açık uçlu bir ilişki-diğer sınıflarla mücadele-süreci içinde zamanla oluşur (Thompson, 1994, s. 183).

Kaynakça

- Allen K. (2014). "The Precariat: New Class or a Bogus Concept?". *Irish Marxist Review*, 3(9), 43–53.
- Aykaç, A. (2009). *Yeni İşler, Yeni İşçiler: Turizm Sektöründe Emek*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bağımsız Sosyal Bilimciler (2008). *2008 Kavşağında Türkiye: Siyaset, İktisat ve Toplum*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Bernstein, H. (2009). *Tarımsal Değişimin Sınıfsal Dinamikleri*, (O. Köymen Çev.), İstanbul: Yordam Kitap.
- Boratav, K. (2004). *İstanbul ve Anadolu'dan Sınıf Profilleri*. 2. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Candeias, M. (2008). Double Precarisation of Labour and Reproduction-Perspectives of Expanded (re)appropriation, http://www.rosalux.de/fileadmin/wgdw_uploads/Double_precarisation.pdf (Erişim: 01.06.2016)
- Ebralizde, E. (2012). *Rising Employment Flexibility and Young Workers' Economic Insecurity*, Leverkusen: Budrich Unipress.
- Erkuş-Öztürk, H. (2008). *The Role of Local and Global Networking For Tourism Firms and Clusters: The Case of Antalya*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Orta Doğu Teknik Üniversitesi Şehir ve Bölge Planlama Anabilim Dalı, Ankara.
- Erkuş-Öztürk, H. (2010). "Planning of Tourism Development: The Case of Antalya". *Anatolia: An International Journal of Tourism and Hospitality Research*, 21, 107-122.
- Frase, P. (2013). "The Precariat: a Class or a Condition?". *New Labour Forum*, 22 (2), 11–14.
- Johnson, H. (2004) . "Subsistence and Control: The Persistence of the Peasantry in the Developing World". *Undercurrent*, 1 (1), 54-65.
- Keyder C., Yenal Z. (2011). "Agrarian Change under Globalisation: Markets and Insecurity in Turkish Agriculture". *Journal of Agrarian Change*, 11 (1), 60–86.
- Lewchuk W., De Wolff A., King A., Polanyi M. (2005). *Beyond Job Strain: Employment Strain and Health Effects of Precarious Employment*. Labour Studies Programme, McMaster University, http://www.justlabour.yorku.ca/volume3/lewchuketal_justlabour.PDF (Erişim: 02.03.2016)
- Oğuz Ş. (2012). "Sınıf Mücadelesinde Özne Sorunu Proletarya mı Prekarya mı?". Özyayın Göztepe (Ed.) *Güvencesizleştirme Süreci, Yamlığı, Olanak* içinde (ss. 229-259) Ankara: Nota Bene Yayınları.

Özuğurlu, M. (2006). "Türkiye'den Güvencesiz Çalışma ve Sınıflar Mücadelesinin Yeni Gündemi". Ceyhan Gürkan, Özlem Taştan, Oktar Türel (Ed.) *Küreselleşmeye Güneyden Tepkiler* içinde (ss. 277-297), Ankara: Dipnot Kitabevi.

Özuğurlu, M. (2010). "TEKEL Direnişi: Sınıflar Mücadelesi Üzerine Anımsamalar". Gökhan Bulut (Ed.) *Tekel Direnişinin Işığında Gelenekselden Yeniye İşçi Sınıfı Hareketi* içinde (ss. 45-62), Ankara: Nota Bene Yayınları.

Savul, G. (2008). *Güvencesiz İstihdam, Örgütsel Dönüşüm ve Çalışma Üzerine Etkileri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı, Ankara.

Seymour R. (2012). *We Are All Precarious – On the Concept of the 'Precariat' and its Misuses*. *New Left Project*. Online: <http://www.newleftproject.org/index.php/site/article_comments/we_are_all_precarious_on_the_concept_of_the_precariat_and_its_misuses>, (Erişim: 15.06.2016)

Sewell, H. W. (1986). *How Classes are Made: Critical Reflections on E. P. Thompson's Theory of Working Class Formation*. <http://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/51104/336.pdf?sequence=1>, (Erişim: 22.06.2016)

Standing, G. (2011). *The Precariat: the New Dangerous Class*. Londra: Bloomsbury.

Thompson, E. P. (1963). *The Making of the English Working Class*, Londra: Penguin Press.

Thompson, E.P. (1978). "Eighteenth-Century English Society: Class Struggle Without Class?". *Social History*, 3, 133-165.

Thompson, E.P. (1994). *Teorinin Sefaleti*, (Çev. A. Fethi Yıldırım), İstanbul: Alan Yayıncılık.

Tilly, C. (1979). *Proletarianisation: Theory and Research*. CRSO Working Paper No: 202. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.574.602&rep=rep1&type=pdf> (Erişim:15.06.2016)

Vosko, L. F. (2010). *Managing the Margins: Gender, Citizenship, and the International Regulation of Precarious Employment*. New York: Oxford University Press.

Wood, E. M. (2001). "İlişki ve Süreç Olarak Sınıf". *Praksis Dergisi*, 1, 92-119.

Türkiye'nin Yeni Sınıfsal Topografyası, Aleviler ve Kültürel Proleterleşme

Selfet Duran

Giriş

Bu çalışma kapitalizmin mülksüzleştirmeye dayalı yeni birikim rejimi olarak neoliberalizmin olanca heybetiyle sosyal politika alanını daralttığı, işsizlik, yoksulluk ve gelir eşitsizliğini derinleştirdiği, bununla koşut olarak deneyimlediğimiz geleneksel, muhafazakar, İslamcı değerlerin gün geçtikçe daha fazla toplumsal siyasi ve ekonomik hayatımıza gömüldüğü 2000 sonrası Türkiye'nin İslamcı kapitalizm dinamikleriyle ilgilidir. Çalışma, İslamcılaştırma ve mülksüzleştirme/proleterleştirme pratiğini birlikte deneyimlediğimiz yeni Türkiye gerçekliğinde son yıllarda hemen hemen her alanda yaşanan yapısal dönüşüm ve reformların anlamı; bu yapısal dönüşüm ve reformların mevcut ve müstakbel toplumsal yapı ve ilişkileri ne yönde şekillendirmekte olduğuna dair bir tartışma yürütmektedir. Bu amaçla özellikle son yıllarda kendisini hissettiren ve Gezi eylemleri ile ete kemiğe bürünen laik, modern, Batıcı değerlere sahip geniş bir toplumsal kesimin bu dönüşümden nasıl etkilendiği ve neye itiraz ettiğine odaklanılmaktadır.

Sayıları on milyonları bulan laik toplumsal muhalefetin neoliberal İslamcı yapıya ortak itiraz noktalarının varlığı sabit olmakla birlikte; bu ortak itiraz noktalarının keşfi bir o kadar zordur. Bu amaçla projeksiyonu biraz daha küçültüp, özgül yapısını da göz önünde bulundu-

arak; Alevi topluluğu, laik toplumsal muhalefetin siyasal-toplumsal hassasiyetlerine dokunmak amacıyla çalışmanın evreni olarak belirlenmiştir. Aleviler özelinde ulaşılabilecek sonucun diğer laik toplumsal kesimler için de -bazı farklılıklar arz etse bile- genelleştirilebilir olduğu üzerinde durulmuştur.

Alevilerin çalışma konusu yapılmasının nedeni özellikle laik muhalefetin İslamcı otoriterliğe isyanı olarak nitelenebilecek Gezi eylemlerinin en kitlesel katılımcısı olmasıdır. Gezi eylemlerinde güvenlik güçleri tarafından öldürülen gençlerin hemen hepsinin Alevi olması, Alevi mahallelerinin uzun yıllardır var olmakla birlikte Gezi eylemleri sürecinde artan hareketliliği, mahallelerin “sokak siyaseti”nin mekânları haline gelmesi, Aleviler üzerine yönelen bir bakışın gereğini ortaya koymuştur.

Alevi toplumsal muhalefetinin itiraz noktaları tespit edilirken olabildiğince sosyal bilimler alanına hakim olan kültürel-teolojik-mezhepsel çatışma kuyusundan kaçınılmaya çalışılmıştır. Bu hakim paradigmaya göre, Alevilerin siyasal İslam karşısındaki her tür pratiğinin tek bir açıklaması vardır: “Mezhep çatışması” yahut daha genel bir adlandırma ile “kültür çatışması”. Bu amaçla çalışma, Alevilerin yoğun olarak yaşadığı ve uzun yıllardır sokak siyasetinin mekânları durumunda olan ve Gezi eylemlerine kitlesel bir katılım gösteren üç mahallede yapılmıştır. Bu mahalleler Gazi, Okmeydanı ve Sarıgazi’dir. Benzer demografik, kültürel, sınıfsal yapıya sahip bu mahallelerin seçilmesinin en önemli nedeni Alevi siyasal-toplumsal mobilizasyonunun çoklu nedenlerine ulaşmak istememizdir. Bu mahallelerdeki uzun yıllardır devam eden hareketliliğin sınıfsal, kentsel, kültürel, teolojik nedenleri olduğu bilindiği ve çalışmada tek nedenli bir açıklamadan özenle kaçınıldığı için, bu mahallelerde görüşmelerin yapılması uygun bulunmuştur. Her mahalleden 10’ar kişi olmak üzere toplam 30 kişiyle görüşülmüştür. Görüşmecilere çok farklı alanlardan yöneltilen altmışı aşkın soru ile Alevilerin siyasal toplumsal hareketliliğinin nedenlerine dair bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır. Bu sorular, demografik bilgiler, etnik dini aidiyet, siyasal angajman, mevcut siyasi pratiklere yönelik algı ve beklentiler, siyasi iktidara bakış, Kürt

siyasi hareketine bakış, Gezi eylemleri ve siyasallaşma ilişkisi, eğitim alanı, dışlanma, kent hakkı ve mekânsal dışlanma, gelecek tahayyülü gibi üst başlıklarla kategorize edilmiştir.

Bununla birlikte eğitim alanının dönüşümü ve etkileri, mahallelerin Alevi sakinlerinin bu dönüşümden nasıl etkilendiği ve en çok neye itiraz ettiği konusunda alanın uzmanları olarak iki Rehberlik Danışmanlık öğretmeni de görüşmeye dahil edilmiştir. Dolayısıyla 30 Alevi görüşmeci ve iki eğitim uzmanı olmak üzere toplam 32 kişi ile görüşülmüştür. Görüşülen kişilerin Gezi eylemlerine katılmış olması, Alevi olması ve bulunduğu mahallede ikamet ediyor oluşu gözönünde bulundurulmuştur. Görüşmecilerin yaş aralığı gençler ve yetişkinler arasındaki siyasal tepki farklarını anlamak amacıyla mümkün olduğu kadar geniş tutulmuştur (18-55 yaş). Çalışmada görüşülen kişilerin politik angajmanları ve örgütlülüğü göz ardı edilmemiştir. Buna göre her mahallede görüşülen 10 kişiden beşinin bir kurumun örgütlüsü veya siyasal faaliyetçisi olduğu göz önünde bulundurulmuştur. Görüşmecileri bu mahallelerde faaliyet gösteren çeşitli siyasal örgütlerin faaliyetçisi, sempatizanları ve herhangi bir siyasal örgütle bağı bulunmayan, mahallerdeki cemevlerinin gençlik yapılanmasında faaliyet gösterenler ya da cemevi ya da herhangi bir siyasal yapıyla bağı bulunmayan bağımsızlar olmak üzere iki başlık altında sınıflamak mümkündür. Bu nedenle görüşmeler bu mahallelerdeki siyasal yapılarda, cemevlerinde ve mahallelerdeki kahve ve kafeteryalarda gerçekleştirilmiştir. Görüşmecilerin cinsiyet kimlikleri çalışma öncesi yapılan pilot görüşmelerde anlamlı bir farklılaşma oluşturmadığı için özel bir ölçüt olarak göz önünde tutulmamıştır. Buna rağmen görüşmecilerin ¼'ü kadındır. Bu oran tamamen çalışmada izlenen tesadüfi ve kartopu örneklemin bir sonucudur.

Görüşmeciler ekonomik ve sınıfsal olarak türdeş olmasa dahi gelir-gider koşulları gözönünde bulundurulduğunda büyük bir çeşitlilik de arz etmemektedir. Bazı görüşmecilerin diğerlerine oranla daha yüksek gelirlere sahip olmalarına rağmen, bu mahallelerde ikamet etmeyi sürdürdükleri gözlenmiştir. Görüşmecilerin neredeyse tamamı işçi ve köylü bir ailenin çocuğudur. Kendilerini alt sınıf olarak tanımlamak-

tadırlar (görece iyi bir gelire sahip olanlar dahi böyledir). Görüşmecilerin yaklaşık 2/3'ü ön lisans, lisans veya yüksek lisans eğitimlerine sahiptir. Geri kalan 1/3'ü ise ortaokul ve lise mezunudur.

Kültürel Proleterleşme

Marx, 19. yüzyıldaki diğer birçok araştırmacı gibi, işçi sınıfından insanların miktarının sürekli artacağını ve alt-orta sınıf unsurların -zanaatkar, küçük esnaf ve köylülerin zamanla bunlara katılacağını tahmin eder. O, ayrıca, tıp, hukuk, bilim ve sanat dallarındaki mesleklerin bile giderek ücretli çalışanlar sınıfına dönüşeceğine inanır (Turner vd., 2010, s. 157). Emek süreçlerinde burjuvazi ve proleterler olmak üzere aralarında uzlaşmaz sınıf çıkarı bulunan iki düşman sınıf kalana kadar devam edecek bu sürecin adı proleterleşmedir. Proleterleşme kapitalizmin en önemli dinamiklerinden biridir. Bu nedenle kapitalizm tarihi, kendi kendine yeten toplulukların, küçük toprak sahiplerinin, köylülerin, zanaatkarların birer proletere dönüşüm süreci tarihidir.

Marx'a göre kapitalist emek sürecinin özgül toplumsal karakteri sermayenin boyunduruğu altına girmesi olgusunda gizlidir. Burawoy'a göre Marx için "artık değer üretimi yalnızca sermayenin kârının kaynağını ya da gizini değil aynı zamanda acımasız egemenlik mantığını" barındırdığı için de önemlidir. Kapital'de üretim sürecinin yalnızca maddi şeylerin üretimi açısından değil aynı zamanda toplumsal ilişkilerin ve bu ilişkiler hakkındaki düşüncelerin (ideolojilerin) üretimi açısından çözümlendiğine işaret eden Burawoy, hemen hemen tüm toplumsal ilişkilerimizi çerçeveleyen ya da örgütleyen "kapitalist denetimin öncelikle siyasal bir aygıt olarak" incelenmesini önerir. Kendisi gerek Taylorizmi gerek Fordizmi teknik iş süreçlerinin ötesinde birer "ideoloji" olarak değerlendirmiştir (Burawoy'dan Akt. Öngen, 1996, s. 155). Neoliberalizmin muhafazakar değerlerle Türkiye özelinde İslamcılık ile kurduğu seçici yatkınlığın temel nedeni de üretim ilişkilerinin, maddi olmayan toplumsal ilişkilerin, düşüncelerin, eyleme eğilimlerinin, ideolojilerin üretilip kapitalist üretim biçiminin emrine verilmesi ile ilgilidir. Yani; muhafazakar değerler, neoliberal üretim sürecinin simgesel sermaye birikimini, hızla proleterleşen ve

yoksullaşan geniş toplumsal yığınlar nezdinde bu sistemin meşruiyetini sarsmadan sürdürebilmenin imkanını üretir.

Türkiye’de İslamcılık ile “seçici yatkınlık”¹ ilişkisi kuran neoliberalizmin proleterleştirme mekaniği klasik yahut neoliberal proleterleşme süreçlerinin üzerinden kendini var eden neomuhafazakar popülizmi derinleştirmektedir. Neomuhafazakar popülizm hem neoliberal sermaye sömürüsü ve iktidarını örtmekte ve hem de zerk ettiği tevekkül kültü ile olası bir emek hareketinin önüne set çekmektedir. Giderek daha geniş işçi, kent ve kır yoksulu kitlelerin “din, aile, millete” sarılmasının temelinde, neoliberal kapitalizmin ortaya çıkardığı, yıkıcı mülksüzleşme/göç, kentlere yığılarak proleterleşme, yoksullaşma, güvencesizleşme süreçleri vardır. Neoliberal kapitalizmin yıktığı kamusal alanın yerini kendine has sosyalleşme ve kamusal alan pratikleriyle muhafazakar değerler ve İslam almaktadır. Toplumsal aidiyet boşluğu, (yeniden yapılandırılarak kapitalizmle kaynaştırılmış, onu yeniden üretir hale getirilmiş) “din, aile, millet, hayırseverlik, sosyal yardım” vb ile ikame edilmiştir².

Neoliberal politikalar “ılımlı İslamcı AKP” eliyle uygulanmaktadır. AKP bir yandan kendi “orta sınıf”ını yaratırken diğer yandan geleneksel “orta sınıfları” ve genç “orta sınıf” adaylarını tasfiye ederek kaybedenlerin safına itirmektedir. Yani AKP kadrolaşması aynı zamanda bu yükselen yeni orta sınıfın temelini oluşturmaktadır. Bu nedenle Türkiye’de “orta sınıf proleterleşmesi oldukça özgün bir biçimde yaşanmakta, yükselen dar bir İslamcı orta sınıf kitlesine karşın, kaybeden geniş bir diğer laik orta sınıf kitlesi” mevcuttur ve bunlar İslamcılık-laiklik eksenleri üzerinden kutuplaşmaktadır (Bürke, 2015). Türkiye’de klasik ve neoliberal proleterleşme süreçlerinin yanı sıra siyasal ve kültürel mücadeleler ekseninde şekillenen ve bazı toplumsal grupları diğerlerine oranla daha çok etkilemekte olan özel bir

¹ Seçici yatkınlık kavramı Weber’in iki toplumsal biçim arasındaki işlevsel uygunluk ilişkisini anlatmak için kullandığı bir kavramdır. Weber kapitalizm ile bürokrasinin birbirine seçici yatkınlık ile bağlı olduğunu söylemektedir. Bu çalışmada da neoliberalizm ile din ve geleneksel kurumsal yapılar arasında seçici bir yatkınlık olduğu iddia edilmiştir. Seçici yatkınlık kavramının ayrıntıları için, bkz. Callinicos (2011, s. 253).

² <http://devrimci proletarya.net/gezi-greif-ve-proleterlesme-surecleri-ii/>

proleterleşme mekanizması da çalışmaktadır. Kültürel proleterleşme diyebileceğimiz bu süreç Türkiye'nin yaşamakta olduğu toplumsal kutuplaşma, bazı toplumsal grupların ötekileştirilmesi ve nefret nesnesi haline getirilmesi de dahil, yeni toplumsal hareketlerin ve sokak mücadelelerine evrilen siyasal mücadelelerin dinamiklerini anlamak için de önemlidir.

Balibar da işçi sınıfı ideolojisinin, tarihçilerin bize gösterdiği gibi kendiliğinden, otomatik ve değişmez olmadığını söylemektedir. İşçi sınıfı ideolojisinin oluşumunda rol oynayan etki “sadece ‘yaşam koşulları’nın ‘çalışma koşulları’nın ‘iktisadi konjoktürler’in değil, ulusal siyasetin devlet çerçevesinde aldığı biçimlerin de (örneğin bütün yurttaşlara oy hakkı, ulusal birlik, savaşlar, eğitim ve dinde laiklik sorunları vs.) devreye girdiği, işçi pratikleriyle örgütlenme biçimlerinin sürekli bir diyalektiğinden ileri gelir” diyerek aslında maddi şeylerin üretimi ile ilgili olan ekonomi alanının dışına çıkarak; maddi olmayan şeylerin üretiminden sorumlu simgesel bir iktisadi alanının kapitalist üretim biçiminin işleyişinde ne kadar önemli bir yer tuttuğunun ip uçlarını verir (Balibar, 2007, s. 206).

Lawler’ın da net bir şekilde ifade ettiği üzere, “sınıflaşma süreci sadece iktisadi alana indirgenemez”. Çünkü ‘alt sınıflar’ öncelikle yoksullukları sebebiyle değil, kıt ve geri olduğu varsayılan bilgileri ve beğenileri sebebiyle ‘eksikli’ görünürler. Bu tip kültürel ve sembolik işaretlemeler, iktisadi eşitsizlikleri de şekillendirir. Zira insanlar meşru talepleri olan meşru sosyal aktörler olarak tanımlanmadıkları müddetçe, onların talepleri dinlenmez. Lawler’in ifadesiyle “kültürel sınıf analizi, sınıfsal eşitsizliğin sadece iktisadi alandan kaynaklanmadığını açıkça kabul eder- o (eşitsizlik) sembolik ve kültürel biçimler aracılığıyla dolaşır; (...) özetle, bu yeni sınıf analizinde kültür, nesnel pozisyonu yansıtan bir öznellikler bütünü değil, sınıf süreçlerinin kurucu unsurlarındandır. (...) Kültürel sınıf analizinde vurgu sınıf bilincinin oluşup oluşmamasının üzerinde değil, belirli sosyal ve kültürel pratiklerin sınıflaşmış niteliğindedir. (...) Günümüz toplumlarında kolketif sınıf kimlikleri zayıf olabilir; ancak bireyler kendi kimliklerini başka toplumsal sınıflara mensup insanlar ile kar-

şılattırmak suretiyle kurdukları müddetçe, sınıf anlamlı bir kategoridir” (Hazır, 2014, ss. 234-235). Kültürün ekonomi-politiği gibi bir anlam ifade eden ve kültürün sınıfsal yeniden üretimdeki rolüne göndermede bulunan kültürel sınıf analizi, Türkiye için belki de tarihte hiç olmadığı kadar önemli bir yer işgal etmektedir. Fransız sosyolog Pierre Bourdieu'nün kavramsal setinden esinle geliştirilmiş kültürel proleterleşme kavramı da Türkiye'nin kültürel sınıfsal analizi için kaydadeğer imkanlar sunmaktadır.

Proleterleşme, teknisyenleşme ve statü kaybını da ifade eden çok daha bütünsel bir sürecin adı iken; kültürel proleterleşme, statü kaybına vurgu yapan özel bir proleterleşme biçimidir. Kültürel proleterleşme uzun soluklu, inişli çıkışlı mücadelelerle belirlenen sınıfsal ve toplumsal ayrıcalıkların yitirilmesi, kültürel ve siyasal saiklerle sınıfsal ve toplumsal konumun sarsılma sürecidir. Proleterleşmeyle birlikte görülen ücretlerdeki düşüş ya da imtiyazların ve prestijin kaybı gibi görünümeler esasen iş bölümü üzerinden gerçekleşir. Oysa ekonomi ve siyaset alanlarının son derece kültürel yakınlıklar üzerinden işletildiği kültürel kapitalizmde sınıf atlama ve proleterleşme süreçleri de kültürel ve siyasal sermaye üzerinden gerçekleşir. Güçlü devlet yapısı olan bu coğrafyada devletin tanıdığı meşru kültürün bir parçası olmak ya da olmamak, sınıfsal-toplumsal konumu doğrudan belirlemektedir. “Muteber kültür” ve “sözde kültür” ayrımının sınıfsal yeniden üretimde doğrudan belirleyici bir işlevi vardır. Kültürel kimliğin üzerinden maruz kalınan ayrımcılık, dışlanma ve klientelist ilişkilerin etkisi ile kültürel grupların yoksullaşması ve sınıflaşması sürecine kültürel proleterleşme adını verebiliriz. Bir anlamda kültürel proleterleşme, kültürel sermayenin geçersizleşmesi yahut tahvil değerinin düşmesine bağlı olarak yaşanan aşağı doğru bir sınıfsal hareketliliklerdir.

Sınıfsal-toplumsal yapıyı üretme potansiyeli atfedilen kültürel sermaye, sadece burjuva yaşam ve düşün biçiminden mülhem alimâne bir kültür değildir. Yani piyasada alınıp satılan ve kişiye rafine bir beğeni gücü katan, aile yahut okul sermayesi olarak anlaşılmamalıdır. Sık sık gözden kaçırılan şey, dolaşımı incelenen kültürel sermayenin, inşa edilen toplumsal uzayın yapısına göre “dini sermaye”, “bürokra-

tik sermaye”, “politik sermaye”, “eğitimsel sermaye” gibi gömlekler giyebilmesidir. Farklı alanlarda (genel anlamıyla) “kültürel donanım”, “malumat”, “meşrulaştırma”, “adlandırma”, “görevlendirme” veya “otorite kaynaklarına ulaşım” üzerinden dağıtılan özelliklerin çalışması için inşa edilmiş bir araç olan kültürel sermaye, Bourdieu’ye göre üç halde varolur: “Bedenselleşmiş hali”, “nesneleşmiş hali” ve “kurumsallaşmış” hali (Öğütte ve Çeğin, 2014, s. 77). Türkiye’de sınıfsal-toplumsal yapıya yeniden şekil verme kapasitesine ulaşan kültürel sermaye, güçlü devlet kapasitesi ile donanmış, devlet alanını kontrol eden İslamcı siyasal iktidarın kültürel ideolojik kodlarıdır. Bu kodlar, okulda eğitim sermayesi, bürokratik alanda siyasal sermaye, toplumsal alanda dini sermaye, devlet alanında simgesel sermaye biçimlerine bürünebilen yeni muteber kültürel sermaye konfigürasyonuna işaret etmektedir. Siyasal iktidarın kültürel ideolojik kodlarına yakınlık ya da uzaklık, muteber kültürel sermaye yeğinliğini; dolayısıyla sınıfsal-toplumsal konumu belirlemektedir.

Proleterleşme: Etnikleşme ve Sınıflaşma

Tilly “kalıcı eşitsizlik” analizinde bazı toplumsal grupların “grupsal farklılıklar temelinde tanımlanmış işlenmiş gruplar arasındaki sosyal sınırların, sosyal kaynaklara ve/veya fırsatlara eşit olmayan erişim olanağı/olanaksızlığı” ürettiği tespitinde bulunur (Diani, 2012, s. 251). Kalıcı eşitsizlikler, kurumsallaşmış grupsal farklılıkları yansıtır. Buna göre örneğin Alevilerin kalıcı eşitsizliği kategorik olarak farklılaşmış toplumsal grupların hakim olanlarınca yani Sünni İslam’a eğilimli iktidar seçkinlerince üretilir. Hakim olanlarca ötelenen hatta sakıncalı görülen kimliklerinin sınıfsal konumlarını tayin etmede belirleyici etkisinin farkında olan görüşmeciler, Tilly’nin kalıcı eşitsizlikler mekaniğinin kendileri açısından nasıl işlediğini şu sözlerle ortaya koymuştur:

Eskiden beri gelen bir uygulamadır. Kürt olanlar nerede çalışır? İnşaatlarda, pazarlarda, tekstilde çalışır. Kente gelen Aleviler nerede çalışır? Taşeron şirketlerde, fabrikalarda çalışır. Aleviliğini inkar eden bazıları zenginleşme imkanı bulur. Sınıfsal meselelere Alevilik, Kürtlük olarak bakmıyorum ancak sınıfsal meselelerde bu kim-

liklerin de belirleyici olduğunu görüyorum. Aleviler devletin en alt kademelerinde. Aleviler devletin yönetici kademelerinde bulunamıyor. En iyi ihtimalle öğretmen olabiliyor. Aleviler vali, kaymakam, devlet kurumlarında müdür vs. olamıyor. Bu da Aleviliği sınıfsal mücadelenin bir tarafı haline getiriyor. (...) Köyden kente gelen İstanbul'un varoşlarında yaşayan Aleviler Sarıgazi, İkitelli, Armutlu Gazi, Okmeydanı gibi şehrin varoşlarında yaşarlar. Buralara bakıldığında bu bölgelerin bir sınıfsal hassasiyeti olduğu görülecektir. (...) (Sarigazi, Yaş: 21, Öğrenci, Tokat).

Görüşmeci kültürel kimlikleri ile ait olduğu sınıfsal konum arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir. Kürtlerin, Alevilerin çalıştıkları iş kolları, iskân koşulları, bürokrasinin önemli mevkilerine ulaşamaz oluşları bu toplumsal grupların kültürel kimlikleriyle açıklanmaktadır. Bu kültürel kimlikleri sınıfsal mücadelenin bir tarafı yapan şey, kültürel yapılar arasında kurulan hiyerarşide bu kültürel yapıların tabana daha yakın olmalarıdır. Sermayeleşmiş kültürel-ideolojik kodların uzağına düşen ve bizzat bu kodlar tarafından sakıncalı olarak etiketlenen kültürel yapılar kategorik eşitsizliğin sürmesine doğrudan ya da dolaylı katkı sunmaktadır. Dolayısıyla kategorik eşitsizliğin bir sonucu olarak bu toplumsal gruplar daha alt sınıfsal mevkiler işgal etmeye devam ederler. Görüşmecinin belirttiği gibi “Aleviliği sınıfsal mücadelenin bir tarafı” haline getiren de kültürel yapılar arasında kurulan hiyerarşinin toplulukların sınıf pozisyonlarına da tahvil edilebiliyor oluşudur.

Kültürel proleterleşme sürecine eşlik eden etnikleşme ve sınıflaşma olgusuna toplumsal-sınıfsal karşılaşmalar etki etmektedir. “Sosyal sınırların oluşumu, dönüşümü, etkinleştirilmesi ve baskılanması” toplumsal hareketler için oldukça belirleyicidir. Bazı mekanizmalar bu sosyal sınırların dönüşümünü hızlandırır. “Karşılaşmalar: daha önceden iletişimde olmayan konumlar arasında etkileşimin artmasına karşılık olarak ortaya çıkar” (Diani, 2012, s. 250). Örneğin göç sonucu farklı toplumsal gruplar karşılaşır ve aynı mekânda sınırlı kaynaklar için birbirlerini rakip olarak bulabilirler. Bu karşılaşmalar sadece mekânsal hareketlilik yani göç sonucu ortaya çıkmaz. Toplumdaki belli bir dikey hareketlenme sonucu da karşılaşmalar yaşanabilir.

Örneğin, belli bir toplumsal grup daha üst bir sınıf pozisyonuna doğru toplumsal hareketlilik içine girdiğinde “sınıfsal komşusu” dolayısıyla “sınıfsal rakibi” de değişecektir. Toplulukların sanıldığıının aksine antagonistik ilişki içinde olduğu toplumsal gruplar, yani sınıfsal hasımları en üsttekiler değildir. Topluluklar daha çok kendilerini sınıfsal olarak en yakın toplumsal gruplara rakip olarak görür. Bu rakipleri aynı zamanda sınıfsal komşularıdır. Hem benzer kentsel mekân, sosyal çevreyi, gündelik yaşam pratiklerini paylaştıkları için zorunlu komşuluk ilişkisi içindedirler hem de sosyal uzay içinde aynı sınıfsal tabakada yer aldıkları için o sınıfın ulaşabileceği değerli kaynakları biriktirme konusunda birbirlerinin rakibidirler. Oysa topluluklar üst sınıflarla çoğunlukla öykünme (mimesis) ilişkisi içindedirler. Kendilerinden daha aşağıdaki toplumsal gruplar için pejoratif bir söylem küçümseme, aşağılama ve dışlama pratiklerine meylederler. Bu gruplarla ilişkileri güvenlik ilişkisinden ibarettir. Kendilerinden aşağı topluluklar potansiyel tehdittir. Toplumsal gruplar, gerçek rakipleri olarak aynı sınıfsal pozisyonu paylaştıkları ve kültürel sermaye, etnik, dini farklılıklar gibi çeşitli biçimlerle kendilerinden farklılaşan toplumsal grupları görürler. Topluluklar arasında ise şiddetli veya incelikli bir seçkinleşme stratejisi bulunmaktadır. Her fırsatta sınıfsal komşuları ile karşı karşıya gelmektedirler.

Bu topluluklar arasındaki ilişkinin şiddetini sınıfsal katman belirlemektedir. Alt sınıflardan üst sınıflara gidildikçe aynı sınıfsal katmandaki farklı kültürel gruplar birbirleriyle daha incelikli stratejik ve politik araçlarla mücadele ederler. Çatışma, üst sınıfsal konumlara hareket ettikçe incelmekte, kurumsallaşmaktadır. En şiddetli çatışma ise alt sınıfların kendi arasındaki kültürel karşıtlık söz konusu olduğunda yaşanmaktadır. İslami hareketin yükselmesi ile birlikte kültürel ve sınıfsal olarak yukarı doğru hareketlilik Aleviler ile İslamcılar karşı karşıya getirmiştir. Çünkü İslamcılar ile Aleviler arasında, temelde benzer sınıf pozisyonunu paylaşan ve kültürel olarak farklılaşan toplulukların muteber kültürel-ideolojik-dinsel sermayenin ne olacağı ve değerli kaynaklara hangi toplulukların sahip olacağına dair bir mücadele yaşanmaktadır.

Erken Cumhuriyet Dönemi Kültürel Proleterleşme Pratiği

İslami değerlerden oluşan yeni kültürel sermayenin toplumsal yapıyı yeniden üretir biçimde işlevselleştirilmesi ve yaşanan kültürel proleterleşmenin bir benzeri Cumhuriyetin kuruluş yıllarında yaşanmıştır. Cumhuriyetin millileşme eğilimi Türk olmayan toplumsal grupları devlet ve çeşitli toplulukların başını çektiği bir dışlama, ötekileştirme, tehcir, katliam, mülksüzleştirme süreci ile karşı karşıya bırakmıştır. Kültür temelli her katliamın arkasında bir servet transferinin yattığı düşüncesini doğrularcasına laik, modern, Batıcı ve Türkçü kodlar üzerine inşa olan cumhuriyet, işe Ermeniler'in mallarına el konulması, ellerinde bulunan ticaret ve zanaatın tedricen millileştirilmesi yoluyla bir sermaye transferi gerçekleştirmiştir. Bu sermaye transferinin büyük oranda Ermeniler'in proleterleşmesi ve mülksüzleşmesi ile başlamış; tehcir ve katliama kadar varmıştır.

Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde Ermeniler'in mülklerine dair bir dizi kanun ve yönetmelik yayınlanmıştır. Büyük kısmı Cumhuriyet döneminde hayata geçirilen bu yasal çerçeve “Emval-i metruke kanunları” olarak bilinmektedir. Türkiye Cumhuriyeti ve hukuk sistemi, “Ermenilerin bu topraklardaki varlığının yok edilmesi ile kültürel, sosyal ve ekonomik refahının gaspı üzerine kuruludur. (...) 1913-1918 dönemi sırasında, iki büyük Osmanlı halkı olan Rumlar ve Ermenilere ait mülkler, bu insanları yurtlarından eden merkezi bir politikaya bağlı özel kanunlar aracılığıyla ellerinden alındı” (Kurt 2015). Bununla birlikte, ticari hayatı yeniden düzenleyen “Kanun-ı Muvakkat” (Koraltürk, 2011, s. 35) Türkleştirmenin hukuki alt yapısını oluşturdu. Ancak Türkleştirme pratikleri çoğunlukla fiili uygulamalarla gerçekleştirildi.

Erken Cumhuriyet döneminde kültürel proleterleşmenin adı “Türkleştirme” idi. “Cumhuriyetin ilk yıllarında ekonominin Türkleştirilmesi sürecinde siyasi iktidarın kendi yurttaşlarına karşı uygulamış olduğu politikaların aynı zamanda nüfusun homojenleştirilmesi amacını da taşıdığını görüyoruz. Hedef, uzun vadede esas olarak Müslüman-Türk unsurun egemenliği altında işleyen bir ekonomik düzen

yaratmaktır” (Koraltürk, 2011, ss. 15-16). Koraltürk ekonominin Türkleştirilmesi olgusunu “göç ve ekonominin Türkleştirilmesi”, “sermayenin Türkleştirilmesi”, “işgücünün Türkleştirilmesi” başlıkları ile tartışır (Koraltürk, 2011, s. 19). “Ekonomiyi Türkleştirme tebaa ve vatandaşlar arasında Müslüman-Türk unsurun, gayrimüslim unsurun aleyhine olacak şekilde kayırılmasıdır.” Kavram, “yurttaşların bir kısmını oluşturan belirli dinsel-etnik grupların, hakim etnik-dinsel gruplardan yurttaşlar lehine iktisadi yaşamın çeşitli alanlarında etkisizleştirilmesi vurgusunu taşır” (Koraltürk, 2011, s. 21). Bununla birlikte “Ekonominin Türkleştirilme uygulamalarını yasal düzenlemeler üzerinden takip etmek zordur. Zira, tıpkı ikinci Meşruiyet döneminde olduğu gibi erken Cumhuriyet yıllarında da ekonomiyi Türkleştirmeye yönelik uygulamaların dayandığı yasal düzenlemeler açıkça, gayrimüslimlere ayrımcılığı öngören hükümler içermez” (Koraltürk, 2011, s. 22). Türkleştirme “sokakta konuşulan dilden okullarda öğretilecek tarihe; eğitimden sanayi hayatına; ticaretten devlet personel rejimine; özel hukuktan vatandaşların belli yörelerde iskân edilmelerine kadar toplumsal hayatın her boyutunda, Türk etnik kimliğinin her düzeyde ve tavizsiz bir biçimde egemenliğini ve ağırlığını koymasındır” (Aktar, 2000, s. 101). Benzer uygulamaların Sünnilik üzerinden işletilen İslamileştirme yönünde harekete geçtiğini de söylemek mümkündür. Kent politikalarından kamu personel rejimine, ticaretten eğitime kadar Sünni İslami kodların belirleyiciliği ve bir tür sermaye gibi işlev görmesi durumu, Cumhuriyetin ilk yıllarındaki Türkleştirme uygulamalarının Sünnileştirme yönündeki bir kopyasını oluşturmaktadır. Buna göre ekonominin ve mülkün İslamileştirilme çabasına, Türkleştirme politikalarında olduğu gibi, bir grubun diğerleri aleyhine her alanda kayırılmasının yarattığı proleterleşme ve buna karşı yükselen toplumsal siyasal hareketlenmeler damgasını vurmuştur.

Kültürel proleterleşmenin bir versiyonu olarak deneyimlenen “ekonominin ve mülkün Türkleştirilmesi” süreci; devlet kapasitesi ile donanmış siyasal iktidarın kültürel-ideolojik kodlarından uzağa düşen toplulukların tedricen mülksüzleştirilmesi, proleterleştirilmesi mekanizmasıdır. Cumhuriyetle birlikte kültürel proleterleşme yol ve yöntemlerinde daha incelikli stratejiler devreye sokuldu. Katliam devlet

cebrinin bir aracı olarak sürekli korundu ancak kültürel proleterleşme özellikle eğitim, ticaret, ekonomi, medya, hukuk, sivil toplum alanlarındaki seçici-eleyici bir mekanizma olarak işlev gördü. İslamcı toplumsal gruplar da devletin laik, Batıcı, modern, Türkçü kültürel-ideolojik kodlarından uzağa düştükçe kültürel proleterleşmenin nesnesi olageldiler. İslamcı hareketin AKP ile devlet alanını kontrol etmesi ile birlikte kültürel proleterleşme süreci de yeniden harekete geçti. Bu kez kültürel proleterleşmenin nesnesi; İslami, muhafazakar, Kurani değerlerden uzak laik, Batıcı, modern bir çerçeveden hayata bakan, Sünni İslam dışı toplumsal gruplar olarak şekillenmektedir.

Türkleştirme politikaları ile amaçlanan homojen bir nüfus yapısıdır. “Nüfusu homojenleştirmek için başvurulan yöntemler ise demografi mühendisliği kapsamına girmektedir” (Koraltürk, 2011, s. 24). Son dönemlerde gerek Kürtler gerekse Aleviler özelinde gündemden hiç düşmeyen asimilasyon politikalarını, nüfusun homojenleştirilmesi mühendisliği ile tartışmak gerekir. Kültürel proleterleşme bu açıdan nüfusun homojenleştirilmesinin bir aracı olarak kullanılmaktadır. Daha yüksek bir statü ya da sınıfa geçmenin yol haritalarına ulaşmak aynı zamanda egemen kültürel ideolojik kodları içermek ile ilgilidir. Burada kamu hizmetlerinin homojenize etme amaçlı birer ceza veya ödül olarak kullanıldığına tanık olunur.

Kültürel Proleterleşmenin Mekânsallaşması

Kültürel proleterleşmenin bir de kentsel mekân boyutu vardır. Buna göre devletten yayılan ayrımcı politikalar yerel yönetimler tarafından derhal satın alınır ve misli ile tatbik edilir. Devletin kültürel ideolojik kodlarından uzağa düşen topluluklara ve onların yaşadıkları mekânlara yönelik daha özel ve incelikli politikalar uygulanır. En basitinden güvenlik güçleri bu mekânlarda daha hoyrattır. Bu mekânlarda nasıl davranacaklarını söyleyen yönetmelikler, kurallar ve yasa askıya alınır. Güvenlik güçleri bu mekânlarda silahına sarılmaktan ya da birisini vurmaktan imtina etmez. Bununla birlikte bu mekânlarda dağlaşan çöp yığınları ile karşılaşmak olağandır. Ek olarak, bu mahallelerin kriminalize edilen yapısı olduğu biçimiyle dondurulur. Hatta

bu kiriminal yapısı güvenlik birimlerinin failliğinde yeniden üretilir. Suç, uyuşturucu, çete faaliyetleri desteklenir yada onlarla etkili bir mücadele yöntemi izlenmez. Böylece bu mahalleler, hedef alınan topluluğun kristalize olduğu mekânlar olarak terörize edilir. Bu mahalleler üzerinden aslında büyük bir toplumsal grup terörize edilmiş olur.

Küçük bir kentsel mekânda uygulanan “yapı efekti” (Mitchell, 2001, ss. 21-25) toplumun geneline bir mesaj niteliği taşır. Çoğunlukla bütün bir “iptidai” yapısıyla korunan, kriminal kimliği yeniden üretilen bu mahallelerin çevrelerinde devletin kültürel ideolojik kodlarıyla uyumlu olmanın ödülünü alan, refah içinde yaşayan, kamu hizmetinden en etkin bir şekilde yararlanan “nezih” kentsel mekânlar bulunur. Dar bir kentsel mekânda iki farklı habitatın bir arada özenle kurgulanması ve tutulması yapı efekti ile ilgilidir. Yapı efekti iktidar etme pratikleriyle, toplumu ehlileştirme, yönetme stratejileriyle ilgilidir. “Yeni mekânsal düzen yöntemleri, aynı zamanda gözle görülür bir hiyerarşi yaratarak ve onun kurallarını ortaya koyarak” da işlenmektedir (Mitchell, 2001, s. 97). Bu “iptidai”, “arkaik” ve “kriminal” mahalleler, çeperlerindeki “nezih”, “müreffeh” ve modern etiketli mekânlar tarafından simgesel olarak örselenir. Bu mahalleler kendilerini zamanla “düzenlenecek bir malzeme” olarak görür “zihinlerinin ve bedenlerinin eğitime muhtaç” olduğunu düşünmeye başlar (Mitchell, 2001, s. 130). Görüşme yapılan üç mahallede de (Gazi, Okmeydanı, Sarıgazi) benzer bir tabloyla karşılaşmak mümkündür. Bu semtlerin çeperlerine yapılan yatırımlarla parlatılan imge yeninin temsili olarak, “arkaik” ve “terörist yuvası” olarak kabul edilen bu semtleri cezalandırmanın bir yoludur. Hem Alevi yoğunluklu bu semtlerde yaşayanlar hem de bu semtlerin dışındaki “yeninin temsili” içinde yaşayan toplumsal gruplar için mesaj ortaktır: “Suça bulaşmış, geri kalmış, çirkin, çarpık yapılaşmış bu semtlerde yaşamak bir züldür.” Oysa bahsi geçen toplumsal, siyasi, mimari dönüşümler gerçekleştirilebilse bu semtler de devletin ilgisini çekebilecek ve kamu hizmetinden etkin bir şekilde yararlanabilecektir. Bu söylem ve pratikler kapitalizmin çapul, yağma ve “çitleme” yöntemleriyle ve onun mülksüzleştirme pratiğinin genel yasalarıyla uyumludur.

Bu semtlerde yaşayanlar için mesajın net alınması için bu semtlerdeki suç ağının kontrollü bir şekilde sürmesine göz yumulur. Özellikle uyuşturucu ve çeteleşme konusunda polis ve devlet kurumlarının pasif hatta teşvik edici olduğu görüşmeciler tarafından sık sık vurgulanmıştır. Semtlerin “kötü” imajını üretmenin iktisadi rasyonalitesi sadece semtte yaşayanlara yönelik işlememektedir. Semt dışında yaşayan ve semtin “kötü” imajı karşısında “esef”, “nefret”, “tiksinti”, “korku” duyan “nezih” semt sakinleri için ise mesaj, semtlerinin nezih, güvenli ve müreffeh kalması için siyasal iktidarla iyi geçinmeleri gerektigiidir. Bununla birlikte, malum semtlerin dışında kalan nezih alanların meşruiyeti artmaktadır.

Aleviler ve Kültürel Proleterleşme

Alevi topluluğu özgün tarihsel geçmişi, Cumhuriyetin laik, Batıcı, modern, Türkçü karakteri ile barışık olmaları ve Sünni İslam’la olan tarihsel karşıtlığı hasebiyle özgün bir topluluktur. Bununla birlikte Aleviler, çoğu zaman Cumhuriyetin kurucusu olan CHP ile özdeşleştirilmekte, “celladına aşık olmak”la suçlanmaktadır. Oysa Alevilerin Cumhuriyetle olan sınıfsal ilişkisi görmezden gelinmektedir. Alevilerin, Kemalist “orta sınıf”lara özgü kültürel tepkilerinin nedeni, her sınıfsal konumun yüzünü özdeşleşme doğrultusunda bir üst sınıfsal konuma dönmüş olduğu sosyolojik gerçekliğine dayanmaktadır. Modern, Batıcı, laik “orta sınıf”larla Alevilerin siyasal tepkilerini ortaklaştıran, sahip oldukları ortak laik kültürel formasyondur. Son yıllarda artan ve Gezi eylemleri ile zirve noktasına ulaşan sokak hareketliliğinin içindeki çoklu aktörlerin ortak evreni laikliktir.

Şerif Mardin, merkez-çevre yaklaşımında Alevileri merkezin kültürel-ideolojik kodlarına yakınlık derecesi hasebiyle merkeze yerleştirmektedir. Aleviler ile Sünni İslami yapılar arasındaki karşıtlığın yapay bir karşıtlıktan ziyade; çok daha derinlere kök salmış bir merkez-çevre karşıtlığına dayandığını hatırlatan Mardin’e göre; Osmanlı’da modernleşme öncesi merkez ve çevre arasındaki fark “merkezin Farsça ve Arapça ile kurduğu ilişki üzerinden” tesis ediliyordu (Mar-

din, 2013, s. 55). Çevre kendilerine yabancı bu dillerin etkin kullanıldığı kurumlara temas etmeksizin yaşıyordu. Buna göre Osmanlı döneminde İslam'ın devlet ortodoksisinin en önemli parçası haline gelmesi, başta Arapça ve Farsça etkisi olmak üzere her alanda İslam'ın başat niteliğini güçlendirmiş; böylece Aleviler gibi konar göçer toplulukların ve İslam dışı heterodoks toplulukların çevreleşmesi söz konusu olmuştur. Merkeze yerleşen Sünni İslam etkisi, Osmanlı'da modernleşmenin başladığı son dönemlere kadar sürmüştü; Cumhuriyetle birlikte de gittikçe bir çevre hareketine dönüşmüştür. Mardin'e göre Cumhuriyetle birlikte Osmanlı'da çevre hareketlerini oluşturan, daha Türkiye bir inanç yapılandırılması olarak Alevilik merkeze taşınmıştır. Mardin merkez-çevre yaklaşımını hem bir kültürel-toplumsal yapı hem de sınıfsal analiz için kullanır. Bir tür kültürel sınıf analizi diyebileceğimiz merkez-çevre yaklaşımı kültürel yapılar arasındaki hiyerarşiden hareket ederek "büyük kültür" ve "küçük kültür" üzerinden sınıfsal yapının inşa süreçlerine dikkat çeker (Mardin, 2013, s. 56). Bu yaklaşımın Türkiye'nin toplumsal ve sınıfsal yapı analizinde kaydedeğer bir önemi olsa da Alevileri merkeze yerleştirmesi açısından sorunludur.

Cumhuriyetle birlikte yöneten ve yönetilen toplumsal tabakaların kültürel referansı yer değiştirince Aleviler, yönetenlerin kültürel-ideolojik referanslarına yakınlıkları nedeniyle görece daha müreffeh bir hayata kavuştular. "Günümüzde, insanları köylerden ve dağlardan Anadolu kentlerinin eteklerine doğru indiren global toplumsal sürecin içine girdiler ve tarihte ilk defa olarak şimdiye kadar sadece kentli Sünni Müslümanların tekelinde olan iş alanlarına ortak çıkmaya başladılar. Kent tipi ekonomik faaliyetlere katılmak suretiyle her bir kent ve kasabanın geleneksel mahalli tabakalaşma sisteminde çatlaklar açarak, mevcut hiyerarşileri altüst ederek, hiç şüphe yok, kurulu düzeni zorlayan unsurlar olarak algılandılar." Bunun içindir ki yetmişli yılların sonuna doğru Maraş ve Çorum'un silahlı grupları, çıkışsız bir girdabın içine girip Alevileri silahla bertaraf etmeyi uygun gördüler. "Şiddetin kaynağında Alevilerin Sünni olmamalarına karşı tepki değil, toplumsal sisteme entegre olma çabaları ve bütünleşme sürecinde ekonomik imkanlardan pay almaya başlamaları vardı. Ekonomik çı-

kar çatışmaları tarihte de her zaman ve her yerde olduğu gibi burada da din grupları arasındaki sürtüşmeye bürünüyordu” (Vergin, 2000, s. 83).

Günümüz Alevi hareketliliğini anlamak için de bir referans çerçevesi oluşturan bu ikilik kültürel-teolojik görüngüler üzerinden cereyan eden bir merkez-çevre karşıtlığıdır. Dolayısıyla gizil ekonomik-sınıfsal içerimlere sahiptir. Bu nedenle Alevilerin tepkiselliği salt asimilasyon politikaları üzerinden anlaşılamaz. Bu muhalefeti Alevilerin sınıfsal yükselme kanallarındaki daralmayla birlikte düşünmek gerekir. Bir görüşmeci AKP dönemine atıfla Alevilerin sınıfsal yeniden üretim kanallarındaki daralmayı şu sözlerle ifade etmektedir:

(...) Bu politikalar ekonomik dışlanmayı da beraberinde getiriyor. AKP sadece asimilasyoncu politikayla yetinmiyor. Alevileri devletten sistemli olarak dışlıyor. Alevileri zayıflatıyor, güçsüzleştiriyor ve bu bilinçli bir politika. İstedikleri gibi, devleti Sünni bir hegemonya üzerinden tanımlamak istiyorlar. Toplumunu da buna uygun yetiştirmek istiyorlar (...) (Sarıgazi, 27, İşsiz, Tokat).

AKP'nin Alevileri “dışlaması”, “zayıflatması”, “güçsüzleştirme-si” sınıfsal vurgular taşımaktadır. Görüşmecinin “bilinçli bir politika” olarak adlandırdığı ve siyasal iktidarın Alevilerin sınıfsal yeniden üretim imkanlarını hedef alan yaklaşımı, asimilasyon politikalarıyla birarada gitmektedir. Asimilasyon politikaları ile ekonominin ve mülkün İslamileştirilmesi politikaları arasında yadsınamaz bir ilişki söz konusudur. Asimilasyon politikalarına iktisadi dışlama pratikleri eşlik etmektedir. Toplumun homojenleştirilmesi aynı zamanda ekonominin ve mülkün de belli bir toplumsal sınıf tarafından kendine mal edilmesi anlamına gelmektedir. Bu aynı zamanda yeni bir toplumsal-sınıfsal yapılanmaya işaret etmektedir. Asimilasyon politikalarıyla sınıfsal yeniden üretim politikaları arasındaki ilişkiyi bir diğer görüşmeci şu sözlerle ortaya koymuştur:

(...) AKP başa geldiğinde belki bu karşıtlık sadece dinsel-mezhepseldi; oysa şimdi, çok daha fazla sebep var Aleviler açısından AKP'ye karşı çıkmak için. Şu an her şeyini kaybetme korkusu var. Kentsel dönüşüm projesinden bile en çok korkan Aleviler. “Önce bizim evimizi yıkacaklar” diyorlar. Kaygıları hem sınıfsal, hem de

mezhepsel bu anlamda (...) Annemle babam geldiğinde evde otururken şöyle konuşuyorlar aralarında: “Kesin yıkmaya bizim bu Demokrasi Mahallesi’nden başlarlar. Burada çok Alevi oturuyor” diyorlar (...) (Sarıgazi, 36, Okul kantini işletmecisi, Tunceli).

Alevilerin AKP karşıtlığını kültürel-teolojik hassasiyetlerin yanında iktisadi-sınıfsal kaygıları üzerinden açıklayan görüşmeci, Alevilerin “her şeyini kaybetme” korkusu içinde olduğunu ifade etmektedir. İşsiz kalma, mülksüz kalma korkularını besleyen sayısız tecrübeleri Alevileri teyakkuz durumuna geçirmiştir. Görüşmeci siyasal iktidarın İslamcı kimliğinden dolayı sakıncalı hale gelen kendi kültürel kimliklerinin onların proleter kimliğinin yeniden üretilmesindeki rolüne vurgu yapmaktadır. Laikliğin zayıflatılması ile birlikte kimlik ve inancın piyasada tahvil edilebilir bir tür özel sermayeye dönüştüğü Türkiye’de Aleviler kendilerini gittikçe daha çok dışlanmış hissetmektedir. Bu dışlanmanın önemli bir tarafı da iktisadi-sınıfsal dışlanmayı da beraberinde getirmesidir. Bir görüşmeci, AKP döneminde Alevilerin maruz kaldığı kültürel-ideolojik dışlanma ve bunun sınıfsal sonuçlarına dair sunları aktarmaktadır:

Eğitimimizi tamamladığımızda hakkettiğimiz bir pozisyonu almayla karşı karşıya kaldığımızda bizim geri plana düşürüldüğümüz gerçeğinin pratik olarak farkındaydık. Fakat özellikle son dönemde artık burjuva medyada bile, bakıyorsunuz sistemin yanında duran araştırmacılar bile (...) herhangi bir kurumda bir Alevi müdürün olmadığını, bir emniyet müdürünün olmadığını, bir tane Alevi valinin olmadığını söyler bir noktaya geldiler. Bunu niye söylüyorum? Demek ki bundan önce bu vasıflarda insanlar vardı da şimdi yok (...) Birçok arkadaşımız Alevi kimliğinden dolayı sıkıntılar yaşıyor. İş aktinin feshedilmesinden tutun, en zor görevlerin yüklenmesi gibi baskılara kadar birçok sıkıntı yaşıyor insanlar (...) Onu biz pratik yaşamımızda da görüyoruz. Artık ilkokullarda bile Alevi müdürlerin olmadığını görüyoruz. Önceden baya sık rastlıyorduk (...) (Sarıgazi, 51, Emlakçı, Tunceli).

Görüşmeci her alanda yaşanan “tasfiye”, “temizlik” ve “kadrolaşmalara” dikkat çekmektedir. Alevileri iktisadi-sınıfsal olarak sarsan bu uygulamaların görüşmecinin ifadesiyle ana akım “burjuva medyası”nda bile araştırmacılar tarafından dillendirilmeye başlanması duru-

mun vahametini göstermektedir. Görüşmeci AKP ile birlikte özel bir engelleme ile karşılaştığını düşünmektedir. Başka bir görüşmeci de AKP döneminde Alevilere yönelen özel tasfiye uygulamalarına dikkat çekmiştir:

Tek bir örnek vereceğim. Şu anda Türkiye’de tek bir Alevi vali, kaymakam, yüksek yargı mensubu yok. Yargı’daki bütün Aleviler temizlenmiş durumda. Alevilerin bu devletin herhangi bir kademisinde görev almaları mümkün değil artık; ki alanlar da tasfiye edildi. Ergenekon Operasyonunda (ki resmi bir veridir) alınan su-bayların yüzde 70’inin Alevi olduğu, bir yıl yatırılıp çıkarılıp ter-filerinin engellendiği gerçeği de karşımızda duruyor. A kategorisi memuriyeti geçtim, müdürler ya! Bugün okul müdürleri yerinden ediliyor! (...) Hatta şöyle bir örnek anlatılır: “Bugün Arguvan’ı sil-kelesen Türkiye’yi yönetecek kadro çıkar” derler. Arguvan Alevi nüfusun yaşadığı bir yer. Önceden yargıda, bürokraside çok Argu-van’lı vardı. Bir vali hakkında rapor gidiyor (Türkiye’de Alevi vali şu anda yok tabi onu da söyleyeyim) “çok zekidir, çok disiplinlidir, çok iyi yöneticidir ama Alevidir! (...)” (Sarıgazi, 36, Mali Müşavir, Bayburt).

Aynı zamanda bir Alevi derneğinde üst düzey yönetici olan görüş-meci karşılaştığı vakalardan da örnekler vererek son yıllarda Alevi-lere yönelik devreye sokulan özel istihdam uygulamalarına, tasfiye ve “temizlik” operasyonlarına dikkat çekmektedir. Buna göre, AKP ile birlikte zayıflayan laiklik Alevilerin ilk olarak sınıfsal yükselme kanallarını hedef almaktadır.

Üstelik bu özel uygulamalar sadece kamu alanından ibaret değildir. Devlet alanını kontrol eden siyasal iktidarın kültürel-ideolojik kodları her alanda bir sermaye işlevi görmektedir. Devletin kamu personel re-jiminde izlediği stratejiler, özel sektörde de sahiplenilmektedir. Dev-letin “muteber” ve “sakıncalı” olarak etiketlediği kültürel-ideolojik kodlar piyasa tarafından da olduğu biçimiyle satın alınmaktadır. Bir görüşmeci buna dair şöyle bir tecrübesini aktarmıştır:

Bizim muhasebeci işe alacağı kişilerin formlarına bakardı mese-la. Özellikle Karadenizlileri, Kayserilileri, Kastamonuluları alırdı. Sivaslıları, Dersimlileri almazdı (...) AKP kendisine yakın kişileri alıyor (Gazi, 21, İşsiz, Sivas).

Görüşmeci özel bir şirkette işleyen personel rejimine dair bilgiler aktarırken AKP'den bahsetmesi bu uygulamaların en tepeden tabana yayıldığını göstermektedir. Şirket siyasal iktidardan özerkleşmiş bir personel rejimi ortaya koyamamaktadır. Bu da devletin piyasanın inşası da dahil icrasında bilfiil yer aldığını göstermektedir. Bununla birlikte devletin bakış açısından kaçabilmiş özerk bir bakış açısı edinebilmiş bir şirket devlet cebrine de açık hale gelebilmektedir.

Aleviler alt sınıf bir toplumsal-kültürel topluluk olmalarına rağmen cumhuriyet rejiminin modern, "laik", sosyal niteliği altında görece sistemle barışmaya çalışmıştır. Alevi kimliğinin Cumhuriyet tarihi boyunca şu an olduğu kadar politikleşmemesinin nedeni Batıcı, modern seçkinlerin laik kültürel ikliminde nefes almalarıdır. O halde Alevi topluluğunun politikleşmesini ve son yıllarda artan eylemselliğini Türkiye'de son yıllardaki dönüşüm üzerinden okumak gerekir. Bu dönüşümü laik, modern kültürel örüntülerin islami, geleneksel, kültürel örüntülerle yer değiştirmesi süreci olarak ifade etmiştik. Alevilerin böylesi bir değişim sürecinde aktif bir toplumsal muhalefeti tercih etmelerinin nedeni Alevilerin sınıfsal olarak çeperde yer almalarıdır. Buna rağmen Aleviler merkezde yer alan laik, modern "meşru kültür"e yakınlık derecesi nedeniyle kültürel olarak "yarı çevre"³ konumunda bulunmaktadır. Bu durumu "imtiyazlı çevre" olarak da kavramsallaştırmak mümkündür. Sınıfsal olarak haritalandırılan toplumsal evrende alt sınıfsal konumda olması nedeniyle çevrede yer alan Aleviler, kültürel olarak haritalandıran toplumsal evrende merkezin laik, modern kültürel niteliğinin bir alt kümesi olarak yarı çevrede yer almaktadır. Şematize etmek gerekirse AKP öncesi, yani köklü değişim ve bunu destekleyen bir dizi yapısal dönüşüm olmadan önce, Türkiye siyasal sosyolojisi Aleviler için az çok şöyle bir görünüm arzetti:

³ Yarı çevre: Dünya Sistemleri Analizinde kullanılan çevre ülkelerin merkezle olan ilişkilerinden türeyen, çoğu zaman geçici bir ara konumdur (Wallerstein 2005). Ancak bu çalışmada yarı çevre kavramı dünya sistemleri analizlerinden esinle geliştirilmiş olsa da başka bir anlamda kullanılmıştır. Türkiye sosyolojisine Şerif Mardin ile anılan Merkez-Çevre kuramına dünya sistemleri analizinden alınmış yarı çevre dahil edilmiştir. Yarı çevre kavramı ile sınıfsal olarak orta sınıflar kültürel olarak da kültürel ideolojik kodları merkezde temsil edilen toplumsal gruplar kastedilmektedir.

Eski Sınıfsal Topografya

Merkez	Yarı çevre	Çevre
Modern, Batıcı, Laik Türk Burjuvazisi (TÜ- SİAD)	Sağ Muhafazakar; Dindar Esnaf, Zanaat- kar, Tüccar ve Sosyal Demokrat Memur; Bürokrat vs.	Aleviler, Kürtler, İslamcılar ve Subaltern (Sınıf altı) toplumsal gruplar...

Eski Kültürel Topografya

Merkez	Yarı çevre	Çevre
Kemalizm, Beyaz Türklük	Modern Muhafazakar- lık, Sosyal Demokrat- lık, Alevilik	Kürtlük, Geleneksel İslamcılık ve Subal- tern toplumsal kimlik- ler ("çingenelik" vs.)

Alevilerin 1980'lere kadar getirebileceğimiz "I. Cumhuriyet rejimi"nde edindikleri kültürel ve sınıfsal yer yukardaki gibi tablolaştırılabilir. Sınıfsal olarak çevrede; ancak merkezde yer alan meşru kültüre yakınlık derecesi nedeniyle, kültürel olarak yarı çevrede bulunmaktadır. Kültürel olarak yarı çevrede bulunmanın sosyolojik anlamı, sınıfsal yeniden üretim kanallarının sınıfsal olarak çevrede bulunan diğer toplumsal gruplara göre daha açık olmasıdır. Özellikle sınıfsal yeniden üretimde ve sınıfsal konumunu aşma noktasında eğitim alanı yarı çevrede bulunan toplumsal gruplar için önemli imkanlar sunmaktadır. Devletin kültürel ideolojik kodlarının İslamcı gruplar ve Kürtler'in aleyhinde işlemesi bu toplumsal grupları hem kültürel hem sınıfsal olarak çevreye itmiştir. Bu toplumsal grupların sınıfsal konumlarını aşma iddiasının önü de sürekli kesilmektedir. İslamcı gruplar için kat-sayı, başörtüsü yasağı gibi uygulamalar; Kürtler içinse anadilde eğitim hakkının engellenmesi, Kürt bölgesinde süren savaş koşulları birlikte düşünüldüğünde "I. Cumhuriyet"i karşıma çıkardığı harita bu şekilde olmuştur. Buna karşılık Türkiye'de hızlanan iç göç dinamiği ile birlikte kentlere gelen Aleviler arasında "orta sınıf"laşma eğilimi gözlenmiştir. Alevi topluluğu özellikle meşru kültüre yakınlık derecesinden doğan kültürel sermaye aracılığı ile eğitim alanında diğer dezavantajlı toplumsal gruplara göre önemli bir ivme yakalamıştır.

Bu harita Alevilerin sistemle olan düşük yoğunluklu muhalif ilişkilerini tesis eden, Alevilerin sürekli sistemin içine alınma umutlarını canlı tutan, metaforik bir anlatımla ifade edersek sürekli tazelenen bir umut yatırımı ile onları “eşikte tutan” bir tabloyu gözler önüne sermiştir. Kürt toplumsal tabanı bu yapılanmaya silahlı mücadele ile yanıt verirken, İslamcı taban kamuda maruz kaldığı tasfiyeyi ticaret alanında ikame etmeye çalışmıştır.

AKP, çeperin kültürel-toplumsal, dilsel formasyonunu merkeze taşımıştır. Dolayısıyla AKP ve selefi İslami partiler, sınıfsal ve kültürel olarak alt konumlarda yer alan toplumsal grupları devlet alanına taşıma kapasitesine kavuşmuştur. AKP’nin çeperi devlet alanına taşımalarını, çeperin, islami, geleneksel, kültürel kodlarını “meşru” bir zemine taşınması olarak anlamak gerekir. Bununla birlikte çeperden yarı çevreye ve merkeze doğru olan sınıfsal hareketlilik de hız kazanmıştır. “Yeni orta sınıf” tartışmalarında, AKP dönemi ekonomi-politiğin sınıfsal olarak merkeze yaklaştırdığı toplumsal gruplar özne durumundadır. Bu süreçte yukarıya ve aşağıya doğru yaşanan sınıfsal hareketlilik ile yukarıya ve aşağıya doğru yaşanan kültürel hareketlilik karşılıklılık arz etmektedir. Muteber kültürel yapı yukarı doğru bir sınıfsal hareketlilikte bir “meşru kültür” düzlemi yahut doğrudan “kültürel sermaye” olarak rol oynamaktadır. AKP’nin merkeze yerleştirdiği “İslami Modern Kültür’e” yakınlık derecesine göre toplumsal grupların sınıfsal konumları değişmektedir. Merkezde yer alan meşru kültür, bir kültürel sermaye işlevi görerek; belli sınıfsal grupları yarı çevre konumuna, uzun vadede ise merkeze taşımaktadır. Buna karşılık yeni muteber kültürden uzağa düşen toplumsal gruplar, yeni sınıfsal üretim mekanizmasında muteber kültürel sermayeden yoksun kalmaları nedeniyle dezavantajlı hale gelmektedir. Kültürel proleterleşme diyebileceğimiz bu sermayeleşen modern İslami kültürden uzağa düşen toplulukların alt sınıflara doğru hareketliliğinde Aleviler başı çekmektedir. Bunun uzun vadede doğuracağı sonuçları eğitim alanındaki mücadelelere bakarak izlemek mümkündür. Kültürel proleterleşme, yapısal sonuçlarını yeni eğitim alanının yapılandırmakta olduğu toplumsal yapı ve ilişkiler üzerinden ortaya koymaktadır ancak bunun işaretleri son yıllarda artar bir şekilde insanların toplum-

sal yaşamlarında maruz kaldıkları ötekileştirilme pratikleri üzerinden zaten verilmekteydi. Özellikle görüşmecilerin eğitim alanının yapısal dönüşümüne dair çok ciddi bir hassasiyete sahip olduğunu söylemek mümkün. Bir görüşmecinin bununla ilgili ifadeleri şu şekildedir:

(...) Onların kafasındaki mektebin alternatifi Kur'an kursu, medrese. Ona gidebilmek için eğitimi böyle böldüler ve yapılandırdılar. Bunun için Pakistan'daki eğitim sistemine bakmak lazım. Aynı bizim gibi. Önce 3+1 okuyorsun. Sonra 4+4 (...) Sadece belirli bir seçkin sınıfın okuyacağı bir sistem getiriyorlar. Sadece ekonomik sermayesi olanlar değil bu seçkinler. Dinsel sermayesi olanlar. Pakistan'a çok benzetilir Türkiye (...) Ben bunu kabul etmek istemiyorum. Modernliği laikliği savunuyorum. Kendi çevremden bildiğim her Alevi de bunun için ölür de öldürür de. Çünkü bizim başka şansımız yok ki. Halk çocuklarının eğitim imkanı doğmuş, Aleviler biraz rahat etmiş. Alevi ile Sünni çocuğun tek eşit olduğu alan eğitimdi. Sen onu da alırsan nasıl olacak. Bizim ailede en serserisi lise mezunu. Bunu neden verelim ki?(...) Bizim için en somut kazanç: Cumhuriyet devrimleri ile birlikte eğitim hakkı. Başka bir kazancımız yok. Neden geriye düşelim ki. Savcı da oluyorsun, doktor da oluyorsun, mühendis de oluyorsun. Bunu alıyorlar elimizden. Onu da alırlarsa elimizden neyimiz kalır? Tamamen silahlandırmak istiyorlar Alevileri. Bu çok kritik bir şey. Eğitim çok önemli (...) (Okmeydanı, 30, Serbest Meslek, Tokatlı).

Görüşmecinin ifadeleri Alevilerin eğitim alanı ile ilişkisini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Eşit eğitim hakkını cumhuriyetin en önemli kazanımı olarak niteleyerek Aleviler için eğitim alanının yapısal dönüşümünün ne anlama geldiğini anlatmaktadır. Görüşmeci Pakistan'da şerri eğitim sistemine atıf yaparak belli bir seçkin sınıfın eğitimde ayrıcalıklı hale geleceğinden ve Alevilerin eğitim alanından dışlanacağından endişe etmektedir. Görüşmeci eğitim alanının yeni seçkinlerine işaret ederken sadece ekonomik sermayesi olanlara değil dinsel sermayesi olanlara da işaret etmesi Alevilerin eğitim alanında değişen kültürel sermayenin ve bu sermayenin yol açacağı yeni kültürel sınıfsal ayrımların ayırında olduklarını göstermektedir. Görüşmecinin laiklik, modernlik savunusu, bu değerlerin Alevilerin eğitim alanındaki varlığı ile yakından ilişkili olduğunu göstermektedir. Görüşmecinin eğitimin dönüşümünün kendileri için yaratacağı tehdide dikkat çekerken "tamamen silahlandırmak istiyorlar Alevileri" ifadesi

alan içi mücadelenin zora girmesi ile toplumsal, siyasal, sınıfsal mücadelelerin kolay bir şekilde alan dışına çıkabileceğine işaret etmektedir.

Kültürel proleterleşmenin eğitim alanı dışında gündelik yaşam pratiklerinde de oldukça sık karşılaşıldığını söylemek mümkün. Görüşmeciler Alevi kimliklerinden dolayı maruz kaldıkları muameleye dair yaşadıkları deneyimleri şu şekilde aktardılar:

Ailelerimiz bize “kaleminizle savaşın; hakim olun, savcı olun” derdi. Aleviler bu mevkilere getirilmiyor ki. Gelenler de atılıyor (...) Artık Aleviler de “çocuğumuz okusun, memur olsun devletin yüksek kademelerine gelsin” dememeye başladılar. AKP döneminde çocuklarımızı bir yere getiremiyoruz (...) Son dönemlerde işe alınmakta çok ciddi güçlük çekiyorsunuz. İşe alındığınızda da işte kalmakta ciddi güçlükler çekiyorsunuz. Rant neredeyse sermaye oradadır. Şimdi en büyük rant en büyük para din. Sermaye de dini bir söylem kullanıyor. Böyle bir patronun seçeceği kişi, çalıştıracağı kişi de Alevi olmuyor haliyle. Aleviler her alanda oynanan bu oyunu kodlarından dolayı oynayamıyorlar (...) (Sarigazi, 36, Okul Kantini İşletmecisi, Tunceli).

Görüşmeci, Alevilerin sınıfsal yeniden üretim stratejilerinin değiştiğini ifade etmektedir. Kamu alanında önemli mevkilere gelme umudu yerini kesif bir karamsarlığa bırakmış durumdadır. Bununla birlikte özel sektörde de Aleviler “sakıncalı” olarak etiketlenen kimliklerinden dolayı ciddi sorunlar yaşamaktadır. Görüşmeci kamu ve özel sektör alanlarındaki bu dışlayıcı yapının nedeni olarak da artı değer üretimini garanti altına alacak olan dini söylem ve pratiklerin ön plana çıkmasını göstermektedir. “Rant neredeyse sermaye oradadır. Şimdi en büyük rant din” diyerek İslami kültürel-ideolojik kodların işlevine dikkat çekmektedir. Görüşmeci, “Aleviler kodlarından dolayı bu oyunları oynayamazlar” diyerek İslami söylem ve pratiklerin, buna dayalı rant ekonomisinin işletildiği alanlarda Alevilerin habitusları dolayısıyla tutunamayacaklarının da altını çizmektedir. Bir başka görüşmeci de bu duruma paralel olarak şunları ifade etmiştir:

(...) Ben burada yıllar önce çalışıyordum. Ramazan dönemiymi. Sekreterlik yapıyordum. Patronla müdür oruç tutmadıkları halde Ramazan ayında işçilere yemek vermemek için tutuyormuş gibi yapıyorlardı. Ben aralarında gizli gizli konuşurken duydum. Ben Ale-

viyim oruç tutmuyordum. Adam gizli gizli yemek yiyordu (...) “Bu Alevi oruç tutmayacak ortalığı karıştıracak” diye o dönemde işten çıkarmıştı beni. Alevi isen zaten sana bir bozguncu olarak bakılıyor. Bu ortalığı karıştırır diye düşünülüyor. Biz Aleviler çoğu zaman dışlanmamak için genellikle kendi yakınlarımızın yanına işe giriyoruz. Tanıdık aracılığıyla iş bulmaya çalışıyoruz (...) Bilinçli olarak tasfiyeler başladı. AKP iktidarını kurdukça bütün kadrolara kendisi gibi olanları atıyor. Alevilere gidecek kapı bırakmıyor. Politikası: yok etme, yok sayma (Okmeydanı, 45, Tiyatrocu, İstanbul).

Görüşmeci işverenin işçilerle kurduğu patronajda operasyonel işlevler üstlenen dindar imgesinin Aleviler tarafından sürekli bozulma riskine işaret etmektedir. Kendisi oruç tutmayan ancak ramazan ayında işçilerine yemek vermemek için oruçlu gibi davranan ve gizli gizli yemek yiyen patron için bu iş yerinde bir Alevinin varlığı tehdit oluşturmaktadır. Görüşmeci artık sıradanlaşan bu dışlanma vakalarına karşı da Alevilerin yeni stratejiler geliştirdiklerine dikkat çekmektedir. Bu stratejilerden en önemlisi hemşerilik stratejileridir. Dışlanmamak için ekseriyetle kendi yakınlarının yanına işe giren Aleviler kolektif dayanışma ağları örmeye çalışmaktadır. Benzer stratejinin köyden kente yapılan göçte de çalıştırıldığını söyleyebiliriz. Büyük kentlere gelen Aleviler benzer kentsel mekânlarda yoğunlaşmaktadır. Bu kentsel mekânlar enformel dayanışma ağlarıyla ve köy dernekleri ile, köyden gelen Alevileri dışlanma, aç, işsiz, evsiz kalma risklerine karşı daha korunaklı kılmaktadır. Bir başka görüşmeci Alevilerin maruz kaldığı ve iktisadi içerimleri olan dışlanma pratiklerini kendi tecrübelerinden hareketle şöyle açıklamaktadır:

(...) Mesela ben hemen cemevimizde olan bir şeyden bahsedeyim. Korkmaz Tencere fabrikası vardır hemen Sarıgazi’de. Cemevimizin aşçılarından birisi Tülay Hanım gidiyor oraya iş başvurusu için. Fabrikanın bir aşçısı var Sadık Abi. Ama işveren Sadık Abi’nin Alevi olduğunu bilmiyor. İşveren Tülay Hanım’a ne iş yaptığını soruyor. Tülay Hanım da cemevinde aşçılık yaptığını söylüyor. İşveren “tamam biz haber göndeririz” diyor, gönderiyor kadını. Sonra Sadık Usta geliyor. İşveren diyor ki: “Ya Sadık Usta bu kadın Aleviymiş”. Sadık Usta diyor ki: “e ben de Aleviyim”. Ertesi gün Tülay Hanım’ı işe almadığı gibi Sadık Abi’yi de işten çıkarıyor (...) Cumaya gidiyorsan çalışabilirsin. Beş vakit namaz kılıyorsan çalışabilirsin, sana iş var. Ramazan orucunu tutuyorsan sana iş var. Aleviler gittikleri

kurumlarda bu sorularla karşılaşılıyor. Ben aç da kalsam bunlara boyun eğmem. Ali'nin lokmasını yiyip Osman'ın kılıcını sallamam. Ama hayat çok zor. Herkes böyle düşünemeyebiliyor (...) AKP döneminde bu iş tamamen bitmiştir. AKP öncesinde durum iyiydi tabi. Ufak tefek şeyler oluyordu ama bu kadar kapatılmıyordu. Bakın emniyet kapatılmış, askeriye kapatılmış, okullar kapatılmış, rektörlük kapatılmış, yargı kapatılmış (Sarigazi, 40, Alevi Dedesi, Erzincan).

Sarigazi cemevinde dedelik yapan görüşmeci gelinen aşamada belli alanlarda Alevilerin mücadele imkanının ortadan kalktığını "AKP döneminde bu iş tamamen bitmiştir" diyerek ifade etmektedir. Geçmişte maruz kalınan dışlanma AKP'nin icraat ve politikalarıyla artmış bazı alanlar Aleviler için neredeyse "kapatılmış"tır. Görüşmecinin ifadeleri bir alanın aygıtı dönüşme riskine işaret etmektedir. Alanların toplumsal-sınıfsal mücadelenin imkansız hale geldiği tamamen devletin güdümüne girmiş aygıtı dönüşmesi, gelinen aşamada Aleviler için çok uzak bir ihtimal olarak görülmemektedir. Bununla birlikte görüşmeci bu dışlanmanın Alevi olarak kalma kararlılığı ile ilgili olduğunu ifade etmektedir. "Ali'nin lokmasını yiyip Osman'ın kılıcını" sallamak olarak ifade ettiği kendi inanç ve değerlerine sırtını dönmek, iktisadi olarak hayatta kalmanın tek yolu haline gelmektedir.

Son yıllarda büyük kentlerin çeperlerinde Alevilerin yoğun olarak yaşadığı mahallelerin siyasal hareketliliği, bu anlamda laik "orta sınıf"ların yaşam biçimleri kaygısından öte, sınıfsal yeniden üretim imkanlarındaki bir daralmadan doğmuştur. Sabık kültürel yapıda laik, modern içerimlere sahip kültürel sermaye nedeniyle ayrıcalıklarını sürdürebilen toplumsal gruplar toplumsal yapıdaki değişimle birlikte kültürel yapı piramidinde tabana yaklaşmakta, kültürel sermayeleri geçersiz kabul edilmekte; yahut kültürel sermayelerinin "tahvil değeri" sınıfsal ayrıcalıklarını üretemeyecek düzeyde düşmektedir.

Katılımcılar açıkça bir sınıfsal hiyerarşi ve sınıfsal mücadele dili kullanmamalarına rağmen; geleceklerinden umutsuz olduklarını söylemeleri, çocuklarının alacakları eğitimin getirisine inanmamaları, kimliklerinden dolayı yaşadıkları sıkıntılar ve dezavantajlı durumlar aslında sınıfı deneyimlediklerini gösteriyor. Sınıf adeta "dilde varolmamasına rağmen deneyimlere gömülmüş" durumdadır (Hazır, 2014, s. 235). Gö-

rüşmecilerin ifadeleri sınıfı kimliklerin dolayımıyla deneyimlediklerini göstermektedir. Bu nedenle sınıfsal konumları ve sınıf ilişkileri Alevilerin kültürel kimliklerini gittikçe daha fazla bir sınıf haline getirmektedir. Bu durumu bir görüşmeci şu sözlerle ortaya koymuştur:

Bir kişi bankada çalışırken Alevi diye tanınmaktan hoşnut olmaz. En azından sınıf atlayan Aleviler (...) Alevi işadamları kendilerine Alevi iş adamı denmesinden hoşlanmazlar. Alevilik kabarması ya da Alevilik çöküntüsü sınıfsal olarak belirleniyor. Sınıfsal olarak yükselen Aleviler toplumun içinde eriyip kaybolmak istiyor. Alt sınıflarda olan daha Proleter olan Aleviler tutunabileceği aidiyet hissedebileceği Aleviliği daha çok sahipleniyorlar. Alevilik onlar için bir dayanışma ağı, güç aldığı bir kimlik oluyor (Okmeydanı, Yaş: 43, Bankacı, Erzincan).

Görüşmeci “Alevilik kabarması” olarak ifade ettiği kimliklenme sürecini sınıfsal konum ile açıklamaktadır. Buna göre Alevi kimliğini öne çıkaranlar daha çok alt sınıflardır. Alevi kimliği bu sınıf için enformel dayanışma ağı, bir tür güvence ve dayanak işlevi görmektedir. Bu da alt sınıflar için Aleviliği bir tür ideolojiye dönüştürmektedir. Son yıllarda açıkça gözlenebilen “Alevilik kabarması” Alevilerin sınıfsal pozisyonlarına dair de bir veri sunmaktadır. Buna göre son yıllarda öne çıkan Alevi kimliği Alevilerin sınıfsal olarak geriye düşme durumuna ya da sınıfsal yeniden üretim kanallarının daralmasına işaret etmektedir. Bu anlamda kültürel proleterleşme 2000 sonrası Alevi hareketinin motivasyon kaynağıdır. Alevi hareketinin ivmelenmesi, kültürel proleterleşme süreçlerine bir itirazdır. Tıpkı proleterleşme sürecinin başında, proleterleşme süreçlerine bir itiraz olarak doğan sınıf hareketleri gibi Alevi hareketi de kültürel proleterleşme sürecinin başında ve ona itiraz olarak doğmuştur.

Sonuç

Alevilerin sahip oldukları kültürel sermayenin geçersizleşmesi bu toplumsal grubun alan içindeki mücadele stratejilerini de etkilemiştir. Bu nedenle Bourdieu'nun bahsettiği üç farklı alan stratejisinden “muhafaza”, “izleme”, “bozgun” (Swartz, 2011, s. 177) arasında İslamcılar her alanda sermaye ile donandıkları için muhafaza stratejilerine meylederken Aleviler izleme stratejisinden bozgun stratejisine geç-

miştir. Aleviler için alan, içinde mücadele edebilecekleri, sermayesi- ni işleme sokabilecekleri, kuralları belirlenmiş, görece serbest piyasa gibi işleyen konumundan çıkmıştır. Özellikle Alevi toplumsal grubu için alanda bulunmasının tek geçerli sebebi olan kültürel sermayesi değersizleşmeye başladığından itibaren alan, bu toplumsal grup için sınıfsal-toplumsal konumunu aşma imkanlarının önünü kesen bir ya- pıya dönüşmüştür. Buna karşılık Alevi topluluğu da izleme stratejisini bırakıp bozgun stratejisini sahiplenmeye başlamıştır. Son yıllarda ar- tan sokak hareketlerinin, toplumsal eylemliliğin nedeni Alevi toplum- sal grubunun değişen alan stratejisidir.

Türkiye’deki dönüşümle birlikte kültürel ve sınıfsal topografyada hareketlenmeler olmaktadır. AKP kendisi ile birlikte önemli bir top- lumsal kesimi orta sınıfsal konuma, kültürel ideolojik kodlarını temsil ettiği alt sınıfları da kültürel olarak yarı çevreye taşımıştır. Böylece “yeni Türkiye”nin sınıfsal ve kültürel kodları şöyle belirlemiştir:

Yeni Sınıfsal Topografya

Merkez	Yarı çevre	Çevre
Modern, Batıcı, Laik Türk Burjuvazisi (TÜ- SİAD), Muhafazakar, Modern, İslami Burju- vazi (MÜSİAD)	Profesyonel uzman kadrosu, laik orta sınıf- lar, sağ, muhafazakar, İslamcı esnaf, zanaatkar ve tüccar	Aleviler, Kürtler, subaltern gruplar...

Yeni Kültürel Topografya

Merkez	Yarı çevre	Çevre
Modern Muhafaza- kar-İslamcılık	Laiklik, Modernlik, Batıcılık, Geleneksel İslamcılık	Alevilik, Kürtlük, subaltern toplumsal kimlikler...

Buna göre AKP’nin simgesel emeği ile birlikte muhafazakar, gele- nekssel İslamcı taban içindeki sermaye grupları sınıfsal olarak yukarı doğru bir hareketlilik içine girerek merkeze dahil olurken; geleneksel muhafazakar İslamcı tabanın daha yoksul kesimleri özellikle yeni mu- teber kültüre yakınlıkları nedeniyle kültürel topografyada yarı çevre konumuna yükselmişlerdir. Şüphesiz bu toplumsal grupların sınıfsal

konumlarında da ciddi bir iyileşme vardır. Belediyelerde ve devlet kurumlarında buldukları iş olanakları, zenginleşen İslami kesimlerin çeperinde bulunmalarından kaynaklanan avantajlar birlikte düşünüldüğünde muhafazakar islamcı tabanın ekonomik ve kültürel sermaye sahipliği artmaktadır. Buna karşılık laik, Batıcı, modern toplumsal grupların merkezi bir konumda bulunan kültürel sermayeleri geçersizleştikçe bu toplumsal gruplar sınıfsal ve kültürel olarak aşağı bir hareketlilik içerisine girmiştir. Ancak bu toplumsal gruplar tüm kültürel değişkenlere, kültürel sermayenin el değiştirmesine, siyaset alanındaki belirleyici pozisyonlarını kaybetmelerine, muteber toplumsal-kültürel yapıyı İslamcılara kaptırmalarına rağmen sınıfsal yeniden üretimde kendilerini avantajlı kılacak ekonomik sermayeye sahiptir. Ancak özellikle laikliğin, modernliğin, Batıcılığın kültürel topografyada merkezden yarı çevre bir konuma düştüğü açıkça görülecektir. Bu durumun nedeni alanlarda işleyen kültürel sermayenin el değiştirmesi veya bu kültürel sermayenin niteliğinin değişmesidir. Bu toplumsal gruplar, yeni kültürel ve siyasal sermayenin etkin işleyişi ile birlikte uzun vadede sınıfsal konumlarında ne tür bir değişim yaşayacak ve bu değişim ne kadar hızlı olacak yakın gelecekte görülecektir. Ancak ekonomik sermayesi kıt ve kültürel sermaye açısından seküler, Batıcı, modern kültürel kodlara yakınlığıyla bilinen Alevi toplumsal grubu Türkiye'nin yeni sınıfsal ve kültürel topografyasında daha hızlı bir değişim yaşamaktadır. Son yıllardaki Alevi siyasal hareketliliğinin ivmelenmesinin altında da Alevilerin böylesi bir gerçeklik içinde bulunması yatmaktadır. Bu gerçeklik Alevileri siyasal olarak muhalif ve etkin oyuncular haline getirirken büyük bir kaygı ve korkuya sürüklemektedir. Görüşmecilerin büyük çoğunluğunun gelecekte endişe duyduğu ve korktukları, gelecek karşısında yeni mücadele yöntemlerine hazırlanmakta olduğunu söyleyebiliriz. Alevilerin içinde bulunduğu duygu durumu her alanda hissettikleri engellenme, dışlanma ve buna bağlı olarak geriye düşmenin sonucudur. Bu duygu durumu aynı zamanda alan dışı mücadelenin sihirli kapısıdır. Bu kapının ötesinde Kürt siyasi hareketi ile devlet arasındaki çatışmaya benzer çıkışsız kör bir şiddet sarmalı bulunmaktadır. Alevileri gittikçe daha çok sayıda devrimci öznelere dönüştüren, engellenme, dışlanma, geriye düşme pratiklerinin beslediği umutsuzluk görüşmecilerin geneline hakim bir duygu durumudur.

Kaynakça

- Aktar, A. (2000). *Varlık Vergisi ve 'Türkleştirme' Politikaları*, İstanbul: İletişim.
- Balibar, E. (2007). "Sınıf Mücadelesinden Sınıfsız Mücadeleye mi?" (N. Ökten, Çev.), *İrk, Ulus, Sınıf* içinde (s.193-227), Etienne Balibar ve Immanuel Wallerstein, İstanbul: Metis.
- Bürke, Y. "İsyanın Başını Çeken Orta Sınıf Proleterleşen Küçük Burjuvadır" emekatoles.org (Erişim tarihi: 10.08.2016) http://emekatoles.org/isyan-n-basini-cek-en-orta-sinif-proleterlesen-kucuk-burjuvazidir#.VhUF_MsmrjA
- Callinicos, A. (2011). *Toplum Kuramı* (Y. Tezgiden, Çev.), İstanbul: İletişim.
- Diani, M. (2012). "Charles Tilly'nin Identities, Boundaries, and Social Ties Adlı Çalışmasındaki İlişkiyel Unsurlar", (Ö. Küçük Çev.), Emrah Göker ve Güney Çeğin (Ed.), *Tözcülüğün Tasfiyesi* içinde (s. 245-255), Ankara: Notabene.
- Hazır, K. I. (2014). "Bourdieu Sonrası Eşitsizlik Gündemleri: Kültürel Sınıf Analizi, Beğeni ve Kimlik", Güney Çeğin, Emrah Göker ve Nazlı Ökten (Ed.) *Cogito 76: Pierre Bourdieu* içinde (s. 230-261), İstanbul: Yapı Kredi.
- <http://devrimci proletarya.net/gezi-greif-ve-proleterlesme-surecleri-ii/>
- Koraltürk, M. (2011). *Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi*, İstanbul: İletişim.
- Kurt, Ü. "Ermenilerin Mülksüzleştirilmesinin Aracı Olarak Hukuk" repairfuture.net (Erişim Tarihi: 09.08.2016) (<http://repairfuture.net/index.php/tr/ermen-i-soykirimi-tanima-ve-tazminatlar-turkiye-den-bakis/ermenilerin-mulksuzlestirilmesinin-araci-olarak-hukuk-sistemi>)
- Mardin, Ş. (2013). *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, M. Türköne ve T. Önder (Ed.), İstanbul: İletişim.
- Mitchell, T. (2001). *Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi* (Z. Altıok, Çev.), İstanbul: İletişim.
- Öğüt, V. S. ve Çeğin, G. (2014). "E. O. Wright'ın Mikro Kavramları ile P. Bourdieu'nun Kavramsal Repertuarı Arasındaki Sentezin Empirik Analizde Yaratacağı İmkanlar", *Praksis* 32, 65-88.
- Öğün, T. (1996). *Prometheus'un Sönmeyen Ateşi*, İstanbul: Alan.
- Swartz, D. (2011). *Kültür ve İktidar: Pierre Bourdieu'nun Sosyolojisi* (E. Gen, Çev.), İstanbul: İletişim.
- Turner, H. J., Beeghley, L. Ve Powers, C. H. (2010). *Sosyolojik Teorinin Oluşumu*, (Ü. Tatlıcan, Çev.), Bursa: Sentez.
- Vergin, N. (2000). *Din, Toplum Siyaset*, İstanbul: Bağlam.
- Wallerstein, I. (2005). *Dünya Sistemleri Analizi Bir Giriş*, İstanbul: Aram.

Büyük Anlatılara İhtiyacımız Var: Sınıf Analizlerini Devrimci Kuramla Yeniden Buluşturmak

Orkun Saip Durmaz

“Sevgili dayım Zeki Oker’in bıraktığı güzel anılara, özlemle...”

Giriş

Sınıf çalışmaları, 1980 ve 90’ların post-modern tahakkümü altından sıyrılmış ve tekrar akademik ilgi alanına dahil olmuş *görünüyor*. Özellikle küçük sınıf kesitlerine ve onların gündelik deneyimlerine odaklanan çalışmalar akademide belli bir yer edinmiş durumda ve bu durum, bundan 10-20 yıl öncesine kıyasla oldukça zengin bir sınıf literatürü de sunuyor. *Elveda Proletaryalar* ya da genel olarak toplumsal sınıfların ontolojisine yönelik reddiyeci bir tutum içinde olan yaklaşımlar artık eskisi kadar popüler değiller. Tam da bu sebeple, analiz birimi toplumsal sınıflar olan araştırmacılar da 1980’li ve 90’lı yıllarda olduğu kadar sıkışmış değiller ve akademide kendine alan açmak ve o alanda özgürce sınıf çalışmak eskisi gibi *dinozorluk* olarak kodlanmıyor. Kuşkusuz bu durumu kendi başına olumlu bir gelişme olarak düşünmeliyiz. Ancak literatürün devrimci kuram ya da *büyük anlatılar* açısından o derece zengin olmadığını da ifade etmemiz gerekir. Ayrıca, kimlik kategorilerini analiz birimi kabul eden; genelleme yapmanın yanlışlığına, bütünün bilgisine ulaşmanın imkânsızlığına

vurgu yapan; olgular veya olaylar arasındaki ilişkileri belirli bir sistematik içinde anlamaya çalışanları küçümseyen veya niyeti toplumu devrimci bir müdahaleyle dönüştürmek ya da tarihin akışına belli bir program dâhilinde yön vermek olanları lanetleyen post-modern hegemonyanın -eskisi kadar güçlü ve görünür olmasa da- hala çok etkili bir dip dalgası olarak yaşamaya devam ettiğini de ifade etmeliyiz. O halde, sınıf çalışmalarının eski saygınlığını geri kazanabilmesi için o dip dalgasının etkisini kırmak ve sınıf araştırmalarını post-modern hegemonyanın tasallutundan azade kılmak zorunda olduğumuz da bir gerçek. Bunu ise ancak post-modern hegemonyanın lanetlediği ilkelere yeniden hatırlamak ve onları sınıf çalışmalarına daha içkin hale getirmek suretiyle yapabiliriz. Günümüzdeki nitelikli emek tarihi çalışmalarının ve kapsamlı saha araştırmalarının gerek tarihsellik ilkesinin gerekse yapı-özne diyalektiğinin yeniden hatırlanması açısından çok kritik roller oynadıklarını düşünebiliriz. Ancak bu roller güçlü bir teorik inşayla birleştirilmemiş ya da Marksizm o insanın merkezinde yer almamışsa; anlamak/yorumlamak eylemi ile değiştirmek/dönüştürmek eylemi arasındaki diyalektik bağ ihmal edilmiş olur. Bir başka anlatımla, ne kadar çok sınıf vurgusu olursa olsun; öznenin bir şeyi anlayabilmesi için ona devrimci bir biçimde müdahil olması gerektiğinin altını çizen *11. Tez'in*¹ içselleştirilemediği koşullarda sınıf analizlerini Marksist kılmak mümkün değildir. Hatta bir adım daha ileri gidilmek suretiyle şu da ifade edilmelidir: Eğer bir sınıf çalışması; devrimci bir teori olan Marksizm'in dünyayı değiştirmek mefhu- muyla arasına mesafe koymayı tercih etmişse, yukarıda bahsi geçen post-modern hegemonyaya boyun eğmiş demektir. Böyle olunca da sınıf, genel veya muğlak üst kategoriler içinde eritilmiş; bir başka anlatımla, *ezilenlerden, madunlardan ya da yoksullardan* ayırt edilemez bir hale gelmiş olur. Deyim yerindeyse sınıf, devrimci bir özne ve bir analiz birimi olmaktan çıkar ve bir araştırma nesnesine dönüşür. Araştırma nesnesine dönüşmüş bir sınıftan ise geriye adından başka çok az şey kalacak; o saatten sonra *sınıfın dönüşünden* ya da post-modernizmin yenilgisinden bahsetmek anlamsızlaşacaktır.

¹ Feuerbach Üzerine Tezler'den 11.si: "Filozoflar dünyayı yalnızca çeşitli biçimlerde yorumlamışlardır; oysa sorun onu değiştirmektir" (Marks ve Engels 1976).

Çıkarları birbirinden farklılaşmış ve hatta farklı olmakla da kalmayıp uzlaşmaz karşıtlıklar içinde olan özneleri araştıran bir çalışmanın, doğası gereği, öznel bir tarih anlayışına sahip olması beklenir. Peki gerçekten öyle midir? Ya da aynı soru şöyle formüle edilebilir: Post-modern saldırının geri çekilmesinin akabinde öznenin kurama yeniden dahil olması, Marksist sınıf teorisinin bir zaferi olarak değerlendirilebilir mi? Kanımca bu konuyla ilgili olarak zamanın Marksizm'in lehine işlediğini iddia etmek gereksiz bir iyimserlik olacaktır, zira bu durumun sınıf teorisi açısından nasıl bir zafer olduğu –hatta zafer olup olmadığı– kurama geri dönen öznelerin niteliğine sıkı sıkıya bağlıdır. Öznenin kurama yeniden dahil olmasıyla ilgili olarak yanıtlanması gereken sorular ise şunlardır: 20. yüzyıldaki sınıf araştırmalarının ekseriyetinde yapıldığı gibi, yeni sınıf araştırmalarında da dünyayı değiştirme gayesi taşıyan, kendi büyük anlatısını inşa etme yolunda bir devrimci özne ve onun kolektif eylemleriyle ilgili bir tartışma mı yapılmaktadır; yoksa tam da o tartışmaya karşı alternatif bir özne mi tahayyül edilmektedir? Yeni sınıf araştırmalarında öznenin kolektif eyleminden, o eylemin politik araçlarından, iktidarın fethinden ve ardından gelecek toplumsal devrim nosyonlarından bahsedilmekte midir? Gündelik yaşam deneyimleriyle ele alınmış emekçi bireylerin bireysel ilişkileri ile biricik ve genelleştirilemeyen mücadele pratikleri özne tartışmalarının neresindedir?² Bu sorulara devrimci bir teorik çerçeveden yanıt verebilmek, Marksist olduğunu düşünen her sınıf araştırmacısı için elzemdir, çünkü Wright (2014, ss. 17-19)'ın da belirttiği üzere, Marksist sınıf analizinin kökünde normatif bir tez olan radikal eşitçilik tezi yatar ve sınıfsız toplum çıkarımı -yani komünizm arayışı- o teze kesinlikle ilişkilidir. Dahası, anti-kapitalizm ya da kapitalizmden radikal bir kopuş olarak sosyalizm arayışı da, o radikal eşitçilik tezini inşa edecek büyük anlatının –yani devrimin- ne derece hayata geçirilebildiğiyle ilgilidir³.

² Sınıf araştırmalarının kuramsal çerçevesini inşa ederken girilen işi “(...) modernleşme paradigmasının uzun süreli hakimiyetinden sakınmaya yönelik kararlı bir çaba (...)” (Atabaki ve Brockett, 2012, s. 6) olarak tanımlayanların yukarıdaki sorulara verdikleri yanıtları kestirmek çok da zor olmasa gerek.

³ Sınıf analizlerinin yapılma gayesinin de bu olması, yani sosyalizm arayışı olması gerektiği kanaatindeyiz. Bu da, metodolojik önceliğin, emekçilerin kültürel eğilimlerine veya sınıfın

Şu aşamada *yeni sınıf araştırmalarından* tam olarak ne kastedildiğinin açıklanması gerekir. 2000’li yıllarda ortaya çıkan kuramsal bir eğilimi ifade ettiği için dönemsel bir sınıflandırmayla da ilgili olmakla birlikte, yeni sınıf araştırmalarının asıl ayırt edici özelliği, sınıfın kolektif, örgütlü ve siyasal hareketini merkeze alan *eski* sınıf araştırmalarına mesafeli olması ve metodolojik önceliği emekçilerin gündelik deneyimlerine vermesidir. Dolayısıyla dönemsel olarak *yeni* bir araştırma, yukarıda sözü edilen eskinin önceliklerinden hareket ediyorsa, onu bu kapsamda değerlendiremeyiz⁴. Bu çalışmada, deyim yerindeyse, emekçi bireylerin kültürel örüntülerini işçi sınıfının örgütlü ve politik mücadelelerine yeğ tutan, amentüsü büyük anlatılardan kopmak olan; bir diğer ifadeyle, post-modernizmin büyük anlatı karşıtı söylemini bazen açıktan bazen de üzeri kapalı bir şekilde yeniden üreten yeni sınıf araştırmalarından bahsedilmektedir⁵. Çalışmada, bu araştırmaların devrimci kuramla, yani Marksizm’le, ilişkisi ele alınacaktır. Böyle bir ilişkiyi tüm boyutlarıyla tartışabilmek için bir makale uzunluğunu aşan daha kapsamlı çalışmalara ihtiyaç olduğu söylenebilir. Kuşkusuz bu ihtiyacın farkındayız ve şu anda okumakta olduğunuz metni tamamlanmış bir çalışma olarak değil, daha kapsamlı bir çalışmanın ayrıntılı bir giriş kısmı olarak görüyoruz. *O nedenle burada*

---

kendiliğindence hareketine değil; sınıfın siyasal örgütlenmesine, devrimci öncü ile sınıfın ileri kesimleri arasındaki ilişkiye verilmesiyle mümkün olabilir, diye düşünüyoruz. Bu konudaki argümanlarımızı çalışmanın ilerleyen kısımlarında bulabilirsiniz.

⁴ Kadir Yıldırım (2013)’in çalışması tam olarak bu kapsamda değerlendirilebilir. Osmanlı’nın son dönemindeki çalışma yaşamının konu edinildiği bu çalışmada, emekçi bireylerin gündelik hayatından sunulan mikro ölçekli kesitler yerine grevler, direnişler, özete toplu iş ilişkileri araştırmanın merkezinde yer almıştır.

⁵ Bu noktada, metodolojik önceliği sınıf deneyimi mefhumuna vermiş olmakla birlikte, sınıf analizini emekçi bireylerin gündelik hayat deneyimleri içinde boğmayan, devlet ve siyaset kurumları gibi makro değişkenleri de analize katan ve belki de en önemlisi kendi çalışmalarını kategorik olarak—yukarıda sözü edilen- *eski* sınıf analizlerinin karşısında konumlandırmayan iki çalışmadan bahsetmek gerekebilir. Çok değerli hocam Metin Özuğurlu (2008)’nin çalışması sadece yukarıda bahsedilen sorunlardan muaf olduğu için değil, aynı zamanda post-modern yaklaşımlarla kararlı bir hesaplaşmaya giriştiği için de literatürde öne çıkan bir çalışmadır. Sevgili hocam M. Hakan Koçak (2014)’in çalışmasını farklı kılan ise, çalışmanın sınıf deneyimi mefhumunu çalışılan dönemsel kesitin tarihsel arka planıyla birlikte bütünlük içinde ele alması, bu anlamda metodolojik bireyciliğe çok mesafeli olması ve işçi bireylerin kültürel farklılıkları ve alışkanlıklarından ziyade, sınıf mücadelesi deneyimlerinin kolektif biçimlerine odaklanmasıdır.

büyük anlatılardan kopma ısrarının kuramsal temellerinin irdelenmesiyle yetinilecektir. Metinde kendisine yer bulabilen ve oldukça sınırlı tutulan örnek çalışmalara gelince, bu çalışmaların teorik tartışmayı daha anlaşılır kılmak amacıyla seçilmiş örnekler olduklarını baştan söylemek gerekir. Dolayısıyla okuyucu ayrıntılı bir emek tarihi incelemesi beklememelidir. Yukarıda bahsi geçen *daha kapsamlı* çalışmayı yazmaya koyulduğumuzda ayrıntılı bir emek tarihi incelemesi yapmak zorunda olacağımızı biliyoruz. Ancak yukarıda da ifade edilmeye çalışıldığı gibi, bu çalışma kapsamında böyle bir şey yapılmayacaktır.

Bu çalışma üç kısımdan oluşacaktır. Birinci kısımda post-modern saldırının kodları saptanmaya çalışılacak ve devrimci teoriyle post-modernizm arasındaki uzlaşması mümkün olmayan karşıtlıklardan bahsedilecektir. Ardından ikinci kısımda, Anderson (1986)'un birtakım tespitlerinden de faydalanılarak Batı Marksizmi'nin temel özellikleri üzerinde durulacaktır. Üçüncü kısımda ise, Batı Marksizmi ile post-modernizm (post-Marksizm) arasındaki geçişkenlikler tartışılacak, kimi noktalarda bu geçişkenliğin bir tür sürekliliğe dönüştüğü vurgulanacak ve yeni sınıf araştırmalarının kuramsal besinini kimi zaman sürekliliğe dönmüş o geçişkenlikten temin ettiği ileri sürülecektir. Genel bir Batı Marksizmi tartışması dışında, diğer bir kuramsal tartışma konusu ise E. P. Thompson'un çığır açıcı eseri *"İngiliz İşçi Sınıfı'nın Oluşumu"*nda cisimleşen emek tarihçiliğinin sınıf araştırmaları üzerindeki etkileri olacaktır. Thompson'un kuramsal yaklaşımının yeni sınıf araştırmaları üzerindeki etkisi bu kadar aşikârken *aşağıdan tarih ve aşağıdan sosyalizm* kavramlarını tartışmaya katmak önemli bir eksiklik olacağından, tartışma bu yönde ilerletilmiştir.

Post-modern Saldırının Kodları

Post-modernizm, pozitivism karşıtlığından aydınlanma ve Marksizm karşıtlığına kadar, modern kuramların tamamına ve hatta modernite algısının kendisine karşı toptan bir reddiye anlamına gelir. Tam da bu yüzden kendisini belli bir metodoloji veya epistemolojiyle bağlamak yerine -yani, kuram olarak kurmak yerine- bir tür anti-kuram olarak kurar. Dolayısıyla, post-modern kuramcılar moderniteyle

özdeşleşmiş bütünlüklü kuramlara karşı olduklarından, *post-modern* sözcüğü de anti-pozitivist, anti-modernist, anti-Marksist, anti-aydınlanmacı ve anti-yapısalcı gibi bir reddiyeler toplamının çatı kavramı mertebesine yükselir. Böylesi bir reddiyeler toplamının en belirgin özelliği ise hiç kuşkusuz bütünün bilgisine ulaşmanın imkansızlığını vurgulamaktır. Bütünün bilgisine ulaşmanın mümkün olmadığı koşullarda ise ne sahip olduğunuz bilgiyi genellemeler yapmak için kullanabilirsiniz ne de o bilgiye dayanarak toplumu değiştirmek üzere eyleme geçebilirsiniz. Dolayısıyla post-modernizm, başka birçok özelliğinin yanında, devrimci bir uğraşın ya da eylemselliğin evrensel ve nesnel bir temelini olamayacağı iddiasıdır (Durmaz, 2015, s. 132).

Post-modernizmin tarih ve toplum algısında ne yasalar vardır ne de o yasaların yarattığı toplumsal veya siyasal yapılar. Belirlemecilik ve tarihsellik gibi ilkeler olmadığında da teori olumsuzluk tarafından kuşatılmış olur. Bu olumsuzluk ise, ister istemez, tarihsel yasalardan ve yapılardan azade bir insan ve insan eylemi algısını besler. Ancak burada; müdahale eden, değiştiren, dönüştüren bir öznenen ziyade, hiçbir şeye, ideolojiye ya da kurama bağlanmadan, tarihsel zorunluluklardan bağımsız -deyim yerindeyse- *özgürce takılan bireyler* ya da insanların varlığı söz konudur:

[D]eterminizmin yani belirlemenin yerini bir arada bulunma, bir yerel bağlam içinde yer alma ya da *contextual* analiz alıyor. Bir yapı oluşturma ya da sistem kurmanın yerine kolaaj, montaj geçiyor. Bir toplulukta bütünlük, homojenlik, süreklilik ve belirlenimler görmenin yerini parçalanma, farklılık, belirlenemezlik, kaos, geçicilik ve süreksizlik alıyor (Tekeli, 1999, s. 29).

Bu durumda, Özuğurlu (2008, s. 23)'nin deyiimiyle "(...) belirlemecilikten kaçarken mutlak kazailiğe, indirgemecilikten kaçarken mutlak rölativizme, özcülükten kaçarken de bilinemezciğe (...)" varan bir sapmadan bahsedilebilir⁶. Tam da öyle bir sapmadan bahsetmişken, o sapmanın görece makul hallerinin yeni sınıf araştırmalarının önemlice

⁶ Akademik bir araştırmanın kuramsal çerçevesinin geliştirilmesi aşamasında üç büyük günahı kaçırılmışçasına kaçılan belirlemecilik, indirgemecilik ve özcülük kavramlarına ilişkin ayrıntılı tartışmalara bu çalışmada yer verilmeyecektir. Bu konudaki tartışmalar için, Özuğurlu (2008, ss. 24-37)'nin ve Durmaz (2014, ss. 30-33; 2015, ss. 132-135)'in çalışmalarına bakılabilir.

bir kısmında da var olduğunu eklemek gerekir. Yeni sınıf çalışmalarının taşıdığı kuramsal sorunlar, mutlak kazailikle, mutlak rölativizmle ya da bilinemezcilikle açıklanamayabilir ve fakat belirlemecilikten, indirgemecilikten ve özcülükten kaçınma adına post-modern sulara yelken açma sorunu yeni sınıf çalışmalarının kuramsal çerçevesinde kesinlikle belirgindir. Sorun daha çok bir tür arafta kalma durumuyla ya da post-modernizmin temel parametrelerine teslim olmakla ilgilidir. Aslında bir bakıma, diyalektiğin abecesi olan tez-antitez-sentez kuralının kuramsal alandaki bir yansımasıyla karşı karşıya olduğumuz söylenebilir: 20. yüzyıldaki sınıf çalışmaları esas itibariyle Marksist bir kuramsal çerçeveye dayanırken (*tez*); post-modern saldırı tüm gücüyle, başka birçok şeye yaptığı gibi, o çerçeveyi de hedef almış ve büyük anlatıların kuramsal altyapısını tahrip etmiştir (*anti-tez*). Bugünkü tabloda ise, post-modernizmin çeşitli parametrelerinin devrimci kurama dahil edilmesini olumlayan ve bunu Marksizm'in 20. yüzyıldaki önemli kazanımlarının en azından bir kısmını budamak pahasına yapan bir eğilimle karşı karşıyayız (*sentez*)⁷.

Özetle, post-modernistler, büyük anlatılardan bahsedilen yerlerde, gerçek olamayacağı için ancak anti-demokratik olabileceğini düşündükleri siyasal eğilimler çıkardılar; büyük anlatıları böyle kodladılar ve totaliterlikle mahkum ettiler. Frankfurt Okulu'ndan bu yana –sonu post-modernizme çıkacak- büyük anlatılara dönük eleştiriler böyle tarif edilebilir. Bugüne kadar sıkça tartışılan ve esas itibariyle Marksizm'i, indirgemeci, özcü/erekselci ve ekonomik determinist olarak kodlayan ve kültüralist/kimlikçi, göreliliğe dayanan ve olumsal bir metodoloji inşa etmeye çalışan post-modernizm ve türevleri elbette bu metodoloji eleştirisini büyük anlatıların reddiyesiyle pekiştirmek zorundaydı. Bir bakıma bu, post-modernizmin ve onun sosyal bilimlere getirdiği düşünme sistematığının zorunlu da bir sonucuydu, zira birbirine herhangi bir üstünlüğü olmayan ve tam da bu yüzden omurgası o eşit/denk kimliklerden oluşmuş bir toplumda onu topyekûn ola-

⁷ Sınıfın ileri kesimlerinin ve devrimci/öncü partinin sınıf mücadelesinde oynadığı kritik rolleri analizin merkezine yerleştirmek ve bunun yerine sınıfın ortalama eğilimlerini temel almak suretiyle -deyim yerindeyse- *emekçileri politik olmayan bir sınıf mefhumu içinde eşitlemek* yukarıda bahsi geçen budama işlemine bir örnek olarak gösterilebilir.

rak değiştirmeyi hedeflemek hem anlamsızdı; hem de bu, çok parçalı yapının (toplumun) doğasına aykırı olacağından anti-demokratik bir girişim olurdu. Büyük anlatıların ya da devrim yapma düşüncesinin reddiyesiyle post-modernizmin düşünme sistematığı arasındaki bağ en genel haliyle bu şekilde özetlenebilir.

Ne olmuştur da dünyayı değiştirmek mefhumu ya da büyük anlatılar, entelektüel arenada 20. yüzyıldaki anlamlarını yitirmişlerdir? Post-modernizmin yıkıcı etkilerinin devrimci kuram üzerindeki etkileri ele alınmadan bu soruya ikna edici bir yanıt vermek mümkün değildir. Hatta post-modern saldırılarla ilişkisi çözümlenmeden, entelektüel hayattaki bu kırılmanın anlaşılması dahi imkânsızdır. Geliyen noktada şunu belirtmek durumundayız: Bir araştırmacının sınıf çalışması onun post-modernizmden etkilenmediği anlamına gelmez. Şayet Marksizm ile post-modern yaklaşımlar arasında epistemolojik ve ontolojik bir savaş varsa ve eğer bu savaşın kazananı sınıf analizlerine geri dönen Marksistler ise o zaferin bedelinin büyük anlatılardan koparak ödendiği mutlaka vurgulanmalıdır. Bir diğer deyişle, post-modernizmin kendisi mahkûm edilmiş olabilir, ama mahkûm edilen düşünme biçimi ve onun öncelikleri kurama sızmayı başarmıştır. Sonuç itibarıyla, sınıf araştırmalarını Marksizm kadar -bazen Marksizm'den daha çok- post-modern yaklaşımlar karakterize etmeye başlamıştır. O halde post-modern saldırıların kendisinden olmasa bile, devrimci kuram içerisindeki kalıntılarından kesinlikle söz etmeliyiz. O kalıntıların kuramsal arka planıyla, Batı Marksizmi ile devam edelim.

Batı Marksizmi'nin Temel Özellikleri

Kuşkusuz bu kısımda Batı Marksizmi'nin tarihçesi üzerine ayrıntılı bir tartışma yapacak değiliz. O nedenle çalışmanın sorunsalı bağlamında bizim için iki önemli tartışma başlığı olduğunu baştan ifade etmemiz gerekir: İlk olarak Batı Marksizmi'nin post-Marksizm'e evrilme sürecinin ana hatlarının belirlenmesi bizim için yeterli olacaktır. İkinci olarak ise yeni sınıf araştırmalarında benimsenen kuramsal çerçeve ile Batı Marksizmi'nin çeşitli okulları arasındaki ilişkilerin tespi-

tiyle yetineceğiz. Bu kritik noktayı ifade ettikten sonra Batı Marksizmi'nin temel özelliklerini kısaca tartışarak devam edebiliriz.

Anderson (1986, s. 21) Batı Marksizmi için “ (...) ileri kapitalizmin kalelerindeki işçi hareketlerinin artarda gelen yenilgilerinin ürünüdür” der⁸. Bu tespitin çok kritik ve genellenebilir olduğu söylenebilir; zira meali şudur: Bir kuramın ya da kuramsal bir yaklaşımın ortaya çıkışı, onu yaratan tarihsel koşullara sıkı sıkıya bağlıdır. Şimdi uzunca bir alıntıyla devam edelim:

Batı Marksizmi'nin doğasının kendisine eşlik eden ve çevresini saran felaketlerin izini taşıması kaçınılmazdı. Her şeyden önce, onu devrimci sosyalizmi hedefleyen bir kitle hareketine bağlaması gereken bağların çözülmesiyle damgalanmıştı (...) Birinci Dünya Savaşı sonrasında, her biri kendi ülkesindeki komünist hareketin aktif bir önderi ve örgütleyicisi olan Lukacs, Gramsci ve Korsch'[un] sürgünde veya hapiste tükenip gitmeleriyle, teori ile pratik, geçen zamanın baskısı altında, bir daha bir araya gelmemek üzere ayrı yerlere sürüklendiler. Bir söylem olarak Marksizm'in mevzileri, giderek sendikalar ve siyasal partilerden araştırma enstitülerine ve üniversite kürsülerine [doğru] yer değiştirdi. Yirmilerin sonu ve otuzların başlarında Frankfurt Okulu'nun yükselişi ile resmi olarak başlayan değişim, akademiye bir kürsüye sahip olmak üzerine sınıf savaşında bir kariyeri olan, belli bir ağırlığa sahip Marksist teorisyenlerin nadir görüldüğü ellilerin kızgın Soğuk Savaş döneminde fiilen mutlaklaştı (...) [S]osyalizme giden yollara dair strateji tartışması hemen hemen tamamıyla ortadan kalk[tı] (...) (Anderson, 1986, s. 22).

Sınıf ile devrimci siyaset arasındaki bağlantının kopması demek, Batı Marksizmi'nin de meşhur 11. Tez'den kopması demektir. Kaldığımız yeden devam edelim: 1968'de yaşanan isyan dalgasının da etkisiyle, Batı Marksizm'i için ikinci bir dönem başlar.⁹ Bu dönemde

⁸ 1918-1922 arasında Almanya, Avusturya, Macaristan ve İtalya'da proleter başkaldırı bastırıldı ve faşizm iktidara geldi. 1930'ların sonlarında İspanya ve Fransa'da halk cephesi pratikleri yenildi; İspanya'da Franco iktidara geldi; Fransa'da ise sosyalist solun genel çöküşü ve Nazizm işbirlikçisi Vichy hükümetinin kurulmasına giden yol açıldı. 1945-46'da Nazilere karşı savaşan komünistler bunu kalıcı bir siyasi hegemonyaya dönüştüremediler ve istikrarlı parlamenter demokrasiler, ekonomik ve sosyal refah süreçleri emeğin sermayeye tabi kılmasıyla sonuçlandı.

⁹ Anderson kendisinin ve İngiliz Emek Tarihçilerinin de yer aldığı 1974-80 dönemini ikinci evrenin içerisine yerleştirir ve bu dönemi üretkenlik açısından çok zengin, kuramsal açıdan

de birinci dönemde geçerli olan strateji sorununun benzer biçimde devam ettiği görülmektedir. Bir diğer deyişle, reel stratejiler kuram dışı kalmaya devam etmektedir:

[Bu dönemde] Marksist teori ve yığın pratiğinin kitlesel bir devrimci hareket içinde yeniden birleştirilmesinin hayata geçirilmesinde gösterilen yetersizlik dikkat çekici ölçüde ol[muştur]. Batı Marksizmi'nin yerine geçen [İkinci evre] Marksizm'in, halefiyle paylaştığı şey, teorinin sefaletinden çok stratejinin sefaletidir. Bu yıllarda Luxemburg, Lenin, Troçki ya da Parvus'un Birinci Dünya Savaşı öncesi yıllardaki büyük müdahalelerinin belirleyen *kuramsal saldırı tarzı, teorik hayal gücü ve politik çözümleme birlikteliğine*, belli belirsiz düzeyde bile sahip olan tek bir yazı göstermek mümkün değildir (Anderson, 1986, s. 37).

Anlaşılabacağı üzere, ikinci evrede de Batı Marksizmi, üzerine çöken yenilgicilikten sıyrılamamış; çok çeşitli eğilimler barındırıyor olmasına karşın, onlardan hiçbirini kuramı devrimci pratikle yeniden ilişkilendirmeyi başaramamıştır. İşçi sınıfının yenilgilerinin ürünü olan bir kuram ya da kuramlar toplamının ilgi alanı devrimci politikadan hızla uzaklaşmıştır. 1970'lerin sonlarından itibaren ise Marksizm'in derin bir bunalıma girdiğini ileri süren Anderson (1986, s. 39); Marksist kuramcılarının önemli bir kısmını etkileyen ciddi bir evrilme sürecinden bahseder. Bu süreç, Anderson'a göre, Batı Marksizmi'nin post-Marksizm'e evrilme hikayesinin önemli bir dönemecine tekabül eder. Dolayısıyla ortaya şöyle bir tablo çıkmıştır: Marksizm ve devrimci kuram post-Marksizm tarafından dışarıdan kuşatılmamış, tam aksine içeriden tahrip edilmeye başlanmıştır¹⁰.

ise çok umut vadeden bir dönem olarak nitelendirir. Birbirinden çok farklı alanlarda çalışmalar yapan ikinci evre Marksistler'in umut vaat edici olmaları ise şu ihtimallere dayanır: "(1) Bu yeni Marksizm; hem " (...) SSCB modeline alternatif bir devrim sonrası modeli (...) " inşa edebilir, hem de Batı Marksizmi'nin ilk kuşağının eleştirisini birlikte ele alabilirdi. Mesela, Çin Devrimi'ne sempatiyle bakılması bir kalkış noktası olabilirdi. (2) Kuram-tarih etkileşiminin/birlikteliğinin yeniden kurularak, Lenin ve Lüksemburg dönemlerinin somut sorun alanlarına bu şekilde geri dönülebilirdi. Bir diğer deyişle, bu sayede, ilk defa somut strateji tartışmaları yapılabilirdi. (3) Batı Marksizmi, o güne kadar neredeyse tamamen etki alanının dışında kalmış Anglo-Sakson dünyasına yayılarak, etki alanını genişletebilirdi (Anderson, 1986, ss. 25-27).

¹⁰ Sözü geçen evrilme sürecinin -tabiri caizse- kıyıda köşede duran Marksistler aracılığıyla değil, o dönemin en prestijli kuramcılar aracılığıyla yaşandığının da altını çizmek gerekebilir. Özellikle yapısalcılıktan post-yapısalcılığa geçişte bu süreç çok net bir biçimde görülebilir:

Anderson'un Batı Marksizmi'ndeki dönüşüm sürecinin kritik noktalarını çok iyi yakaladığını söyleyebiliriz. Her şeyden önce Batı Marksizmi Avrupa işçi sınıfının yengilerinin değil, yenilgilerinin ürünüdür¹¹. İkinci olarak, yaklaşık bir asra varan tarihi boyunca Batı Marksizmi, somut siyasal alanlara müdahale etmenin stratejisini inşa etmede başarısız olmuş, dolayısıyla da devrimci kuramcıların "(...) *kuramsal saldırı tarzı, teorik hayal gücü ve politik çözümleme birlikteliğine* (...)" hiçbir zaman ulaşamamıştır. Üçüncü olarak ise post-Marksizm'in anti-komünist bir mecradan değil, Batı Marksizmi'nin içinden baş verdiğini kesinlikle belirtmemiz gerekir. Ancak bu üç tez günümüz sınıf araştırmalarının kuramsal arka planını tam olarak kavrayabilmemiz için yeterli değildir: Öncelikle Anderson'un kendisi de Batı Marksizmi'ne dahildir ve bu durum Batı Marksizmi'ni karakterize eden dördüncü bir tespiti yapmamıza engel olmamalıdır: Batı Marksizmi'ni, *Stalinizm karşıtlığı* diye adlandırılabilir bir *anti-Sovyetik* konumlanma ve o konumlanmanın yarattığı alternatif sosyalizm arayışları karakterize eder. O halde *reel sosyalizm karşıtlığını* dördüncü bir tespit olarak bir kenara yazmamız gerekir. Son olarak ise şu hususu mutlaka belirtmek durumundayız: Sözü edilen dört tespit yeni sınıf araştırmalarının kuramsal çerçevesini, bir diğer ifadeyle E. P. Thompson'un kuramsal yaklaşımını, açıklamak için fazla genel kalmaktadır. Tam da bu nedenle o dört tespitle *ashağıdan tarih/ashağıdan sosyalizm* anlayışlarının daha spesifik bir biçimde ilişkilendirilmesine kesinlikle ihtiyaç vardır.

E. P. Thompson, Aşağıdan Sosyalizm, Leninizm ve Leninist Olmayan Bir Marksizm Arayışı Üzerine

E.P.Thompson'un kültürel öğelerle de harmanlayarak geliştirdiği deneyim mefhumu; emekçilerin gerçek bir dünyadaki gerçek yaşamlarının kodlarını bulma, bir anlamda tarihin yasalarını gerçek insan-

---

Althusser, ki Marksizmin bilimsel üstünlüğüne dair kesin vurgular yapmaktan kaçınmayan kuramcısıydı, Marksizm'de hiçbir zaman siyaset ve devlet teorisi olmadığını ileri sürmeye başladı. Poulantzas ise, o da bir zamanların Leninist doğru sözlülüğünün temsilcisiydi, parlamentoların faziletlerini keşfetmeye ve ikili iktidar durumlarının barındırdığı tehlikelere işaret etmeye başladı. Nihayet Foucault *politikanın öldüğünü* ilan etti (Anderson, 1986, s. 40).

¹¹ Sözgelimi Marksizm-Leninizm için tam tersi geçerlidir; çünkü Rus emekçilerin tarihsel zaferinin ürünüdür.

lardan oluşan toplumsal sınıfların yaşam ve mücadele pratiklerinden çıkarma girişimiydi. Dahası Thompson'ın çalışmalarında sınıfın kolektif pratikleri merkezi bir yer kaplıyordu. “İngiliz İşçi Sınıfı Oluşumu” adlı devasa çalışmada; emekçiler, makro ölçekli siyasal gelişmelerden yalıtılmış, sınıflar mücadelesinin kolektif formlarından uzak, etnik ve dinsel çeşitlilikler içindeki kendi halinde işçi bireyler olarak kavranmıyordu; aksine Thompson, İngiltere tarihinin belirli bir dönemini merkezinde İngiliz emekçilerinin olduğu bir toplumsal mücadeleler tarihi olarak anlatıyordu. Bir diğer anlatımla, “İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu”nda işçi bireyler kadar –hatta ondan daha fazla– ortak çıkarları ve ortak düşmanları olan ve o düşmanlara karşı –kendiliğindenci birtakım dinamiklerle de olsa– ortak mücadelelere girişen bir işçi sınıfı da vardı. Yeni sınıf araştırmacıları ise çubuğu kesinlikle ters tarafa büktti: Emegın militanlığına ya da sınıflar mücadelesine değil, *işçi sınıfının yaşamı* dedikleri bireysel ve mikro-ölçekli yaşam deneyimlerine odaklanmayı tercih ettiler:

[İ]şçi sınıfı bilincini[n]... bir kanıtı olarak temelde işçi sendikalarının rolü ve grev şeklini alan eylemsellik üzerine odaklanmaya yönelik bir eğilim de görülmüştür. Bu (...) karakteristik, araştırmacıların eski emek tarihi dedikleri, emegın kurumsal yanına dikkat çeken ve devletle ilişkilerinde emek militanlığına vurgu yapan yöntemin gündemini takip eder. Türkiye’deki emek tarihi de buna istisna oluşurmaz, çünkü burada emek tarihi büyük ölçüde *işçi sınıfının yaşamı* denebilecek boyutu dışlayarak incelenmiştir (Atabaki ve Brockett, 2012, s. 8).

Anlaşılabacağı üzere, kolektif eyleme yapılan vurgu azaldı; toplumsal mücadele pratikleri merkezi önemini yitirdi, politik örgüt meselesi ise öncü tartışmalarıyla birlikte neredeyse tamamen kapsam dışı kalmaya başladı. Kuşkusuz bu durumun, yani örgütsüz ve atomize işçi sınıfının özne olarak benimsenmesinin başka boyutları da vardı. İşte tam da bu noktada, özne içindeki farklılıkları öne çıkarmak suretiyle her bir farklılığı işçi sınıfı tarihinin içinde ayrı bir yön olarak –bir bakıma ayrı bir sınıf gibi– kavramsallaştırılması çabasına dikkat çekmek gerekir. Bu çaba, yeni sınıf araştırmacıları için bir eksiklik ya da bir sorun olarak değil, çoğu zaman bir zenginlik olarak düşünüldü; hatta 20. yüzyıldaki sınıf araştırmalarının es geçtiği sorun alanlarının sınıf

kuramına eklenmesi olarak olumlandı. Yeni sınıf araştırmalarının önemlice bir kısmının ilgisini uzlaşmaz çelişkilerden ve ortak sınıf çıkarlarından daha çok, sınıf içi farklılıklar çekmeye başladı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye'de işçi sınıfı tarihi üzerine yapılan çalışmaların çoğu sendikalar, örgütlü hareketler, siyasal mücadeleler, işçi liderlerinin yapıp ettikleri ve grevler üzerinedir. Ancak, işçi sınıfı tarihini bu alan ve konularla sınırlandırmak da Türkiye tarihine has bir özellik değildir. Bu, emek tarihyazımının evrensel bir eğilimdir. İşçi sınıfı tarihinin farklı yönlerinin –gündelik hayat, toplumsal cinsiyet, etnisite ve ırk, kültür, din, kimlikler vb.- tarihyazımına bir yenilik olarak girmesi daha çok 1960'lardan sonra olmuştur (...) (Çetinkaya, 2015, ss. 8-9).

Thompson, toplumsal mücadeleleri kuramsal yaklaşımının merkezine koymuş olmasına karşın, siyasal stratejiler geliştirme ve iktidarı alma meselelerini sorunsallaştırmamıştı. Bir bakıma aşağıdan tarih/aşağıdan sosyalizm yaklaşımına sahip olmak bunu gerektiriyordu. Yeni sınıf araştırmacıları ise sorunsallaştırmak zorunda olmadıkları meselelere, *emek militanlığı* dedikleri sınıfın kolektif ve örgütlü hareketini de eklediler¹².

Bir emek tarihi araştırması olarak değerli olmakla birlikte; sınıflar, sınıf mücadelesi, sınıf örgütleri ve sınıf kuramı açısından kayda değer argümanlar içermeyen çalışmalarda; sınıfın içinden, kendi içinde mümkün olduğunca küçük ve fakat sınıfın diğer bölmeleriyle ilişkisiz bir kesit alınır ve analiz edilir. O andan itibaren ortada bir sınıf araştırmasından ziyade, bir kültürel kimlik çalışması vardır. Bu tür çalışmalar (Acehan 2012; Kabadayı 2012; Nacar 2015) tarihin herhangi bir

¹² Bu vesileyle deneyimli bir emek tarihçisinin şu tespitleri paylaşılabılır: “Emek tarihi sosyal hareketlere indirgemek kadar, bu tür hareketleri emek tarihinden dışlamak ya da önemsiz addetmek de aynı ölçüde vahim bir hata değil midir? Belirtmeye gerek bile yoktur ki, sendikal örgütler çalışma yaşamı yanında, tüm sosyal, iktisadi ve siyasal süreçler üzerinde de etkili olma potansiyeli taşırlar. Bilinçli-bilinçsiz bireysel işçi tepkilerinin bile emek tarihi içerisinde değerlendirildiği bir durumda, emeğin örgütlü hareketini ve bunun sonuçlarını emek tarihi kapsamı dışında görmek mümkün olabilir mi? (...) [M]ikro tarihin öznelere, makro değişkenlerden yalıtılmış bir durumda resmetmek gerçekten tarih dışı bir değerlendirme olur. Bu özneler ve eylemleri de, ancak makro toplumsal bağlamla ilişkileri içerisinde anlamlandırılabilir (...) [E]rken cumhuriyet döneminde, emek evreninin makro boyutları yanında; devletin yapısından, siyaset anlayışından, iktisadi oluşumlardan bağımsız olarak mikro emek tarihi incelemeleri yapmak mümkün olabilir mi?” (Makal, 2006, ss. 13-14).

döneminde yaşamış bir emekçi grubunun etnik ve dini kimlikleri, sayıları ve gündelik yaşam deneyimleri hakkında ayrıntılı veri içeriyor olabilir. Ancak aynı veri, devrimci kuramla ya da meşhur 11. Tez’le ilişkilendirilmediği sürece, bizlere aslında bir sınıf mücadeleleri tarihi sunmuş olmayacaktır; çünkü ne denli güçlü olursa olsun, gündelik hayat deneyimlerine sıkıştırılmış bir sınıf vurgusu, sınıf mücadelelerinin siyasal mücadeleler olduğunun (Marks ve Engels, 1998, s. 127) altını çizen çok temel bir Marksist argümanın üzerinden atlar.

Yeni sınıf araştırmacılarının sınıf mücadelelerini siyasal bir mücadele olarak kavramadıklarını belirtmeliyiz. Sözgelimi kendileri, Türkiye işçi sınıfı tarihinin sosyalizm tarihiyle birlikte ele alınmasını, “Türk emeğinin ideolojik ve siyasi açıdan yüklü olmayan boyutlarını[n] muğlaklaştırılması” (Atabaki ve Brockett, 2012, s. 9) olarak değerlendirebilmektedirler. Bu perspektif, Batı Marksizmi’nin kemikleşmiş reel sosyalizm karşıtlığıyla birleştiğinde büyük anlatılara cepheden karşı çıkan bir sınıf teorisinin kuramsal çerçevesini oluşturmuştur.

Batı Marksizmi’nde Reel Siyaset Sorunu

Şimdi sıra bir önceki bölümde ifade edilen dört tespiti çalışmanın temel sorunsalına uyarlamaya geldi. Batı Marksizmi’nin Avrupa işçi sınıfının yenilgilerinin ürünü olduğunu iddia eden birinci tespitle başlayalım. Herhangi bir yanlış anlamaya mahal vermemek için belirtmek gerekir: Aslında Anderson bu tespiti sadece birinci kuşakla ilgili yapmaktadır ve bahsettiği yenilgiler esas itibarıyla iki dünya savaşı arasındaki süreçte Batı ve Güney Avrupa’da yaşanan yenilgilerdir. Ancak bu tespite dayanarak çok daha genel başka bir tespit yapabiliriz: İşçi sınıfı ayaklanmaları ve onun politik hareketinin burjuvazinin baskı ve zor aygıtları tarafından doğrudan ezilmesi Avrupa tarihinin belirli bir kesitinde gerçekleşmiş olabilir. Ancak o ezilmenin ideolojik ve siyasal sonuçları kesinlikle aynı tarihsel kesitle sınırlı olmamış, bir bütün olarak Avrupa solunu da karakterize etmiştir. 68’deki isyan dalgası bir yana, Avrupa’nın gelişmiş kapitalist ülke proletaryalarının kendi ülkelerinin burjuvazilerine bir daha meydan okuyamadıklarını kesinlikle not etmemiz gerekir¹³. Bu anlamda Batı Marksizmi’nin tari-

¹³ Burada olası bir yanlış anlamaya mahal vermemek adına, meydan okuma mefhumundan

hi, bütün kuşaklarıyla birlikte, iktidar olamamanın, burjuvaziyi yene-
memenin ve bir noktadan sonra da burjuvazinin iktidarına alışmanın
ve devrimci uğraşlardan vazgeçmenin tarihidir¹⁴. Muhtemelen tam da
bu nedenle Batı Marksizmi –Frankfurt Okulu’ndan post-Marksistlere
kadar- siyaset felsefesi ve emek tarihi araştırmaları alanlarında çok
zengin bir yazına sahipken, siyaset stratejileri alanında o denli zen-
gin bir birikime tarihinin hiçbir döneminde sahip olamamıştır. Batı
Marksizmi’nin okulları, en azından Gramsci, Korsch ve Lukacs’tan
sonra, *ne yapmalı?* sorusuna ikna edici yanıtlar verdikleri için değil;
kapsamlı saha ve emek tarihi araştırmaları yapmaları nedeniyle ya da
etkileyici bir siyaset felsefesi tartışması yürüttükleri için el üstünde tu-
tulmuşlar ya da bunları yapamadıkları için kıyasıya eleştirilmişlerdir.
Belki de bu yüzden, büyük anlatılardan kopma düşüncesinin normal-
leştirilmesi ve meşrulaştırılması için en uygun coğrafya Batı Mark-
sizmi’nin doğup büyüdüğü topraklardır; zira Batı’da o düşüncenin
hayata geçirilmesinin önünde set oluşturacak bir büyük anlatıdan –en
azından Paris Komünü’nden bu yana- bahsedilemez. Böyle olunca da
kuramın, siyasal stratejiler ve o stratejiler sonucunda elde edilmiş za-
ferler ya da yenilgiler tarafından değil, belirli felsefi tartışmalar ya
da emek tarihi araştırmaları tarafından biçimlendirilmesi eğilimi öne
çıkmıştır. Elbette Thompson söz konusu olduğunda felsefi tartışmalar
değil emek tarihi araştırmaları söz konusudur:

Zavallı çorapçı[nın], Luddcu kumaşçı[nın], modası geçmiş el tez-
gahı dokumacı[sının] (...) idealleri kendi deneyimleri çerçevesinde
geçerliydi ve eğer tarihin kaybedenleri oldularsa, kendi yaşamları

fiili eylemsizlik halini kastetmediğimizi belirtelim. 20. yüzyıl boyunca Batı Avrupa ve Kuzey
Amerika bugüne kadar nice eyleme tanıklık etmiştir. Bu mücadeleleri görmezden gelmek
oraların emekçilerine haksızlık yapmanın ötesinde, doğru da değildir. Ancak *iktidarı burju-
vaziden alma* perspektifinin adı geçen coğrafyalarda, Anderson’un 1. dönem diye isimlen-
dirdiği dönem kapandıktan sonra, bir daha yeşermediğini de unutmamak gerekir. Bir diğer
ifadeyle Bolşevizm, Batı Avrupa ve Kuzey Amerika’da bir daha içselleştirilmemiştir.

¹⁴ Reel sosyalizm deneylerinin çözümlerinin yarattığı tarihsel etki, reel sosyalizm karşıtı
zaten var olan birtakım argümanların daha da geliştirilmesine ve bunların daha cesur dillen-
dirilmesine yol açmış olabilir. Ancak Batılı Marksistlerin ve onların kuramsal yaklaşımlarını
referans alan yeni sınıf kuramcılarının Leninizm’den ve reel sosyalizmden kopma arayışının
kökenleri çok daha eskilere dayanmaktadır. Dolayısıyla, Batılı Marksistler’in reel sosyalizm-
den vazgeçişlerinin temel nedeni reel sosyalizm projesinin başarısız olması değildir, projeyi
otoriter ya da *anti-demokratik* bulmalarıdır.

çerçevesinde kaybedenler olarak suçlanabilirler... Hüküm verirken tek ölçütümüz, insanın eylemlerinin, daha sonraki gelişmelerin ışığında haklı çıkıp çıkmadığı olmamalıdır (Thompson, 2012, s. 43).

Hiç kuşkusuz, “İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu” gibi devasa bir çalışmanın böyle bir perspektife sahip olması gerekir, çünkü ancak bu şekilde sınıf deneyimlerinin tarih yapma eylemi üzerindeki etkileri tam manasıyla anlaşılabilir. Ancak bu yaklaşım şu haliyle tarihi yapan özne ve onun deneyimleri ile devrimci siyaset ve siyasi iktidar arasındaki ilişkiyi bizlere vermez; çünkü söz gelimi Almanya proletaryası 1920’lerde yenildiğinde, sadece kendi yaşamları çerçevesinde kaybetmiş olmamış; aksine bütün bir dünya tarihinin gelişimini etkileyen bir yenilgi almıştır¹⁵. Benzer bir şekilde, Lenin’in haklı çıkmasıyla, yani 1917’de Bolşeviklerin Rusya’da iktidara gelmesiyle; Kautsky’nin ve hatta Lüksemburg’un –elbette bambaşka bağlamlarda- haksız çıkmalarını, yani Alman Devrimi’nin yenilgisini, tarihe düşülmüş notlar ya da farklı deneyim birikimleri olarak eşitleyemeyiz¹⁶. Tek ölçütümüz olmasa da, kimin haklı çıktığı ya da kazandığı –yani iktidar meselesisi sınıf kuramı için önemlidir; 20. yüzyıldan itibaren ise, Lenin (1992, s. 15)’in deyimiyle, her devrimin temel sorunudur.

Ancak o temel sorunun Batı Marksizmi tarafından içselleştirildiği söylenemez. Yenilgilerin ürünü olmak büyük anlatılar alanında ciddi bir eksikliğe, bu eksiklik ise somut siyasal sorunlara ilişkin devrimci stratejiler geliştirmede yetersizliklere yol açmıştır. Bu yetersizlik *Leninist olmayan –daha demokratik veya daha özgürlükçü- yeni bir Marksizm* yaratma girişimleriyle kesinlikle alakalıdır. Hatta biraz daha ileri gitmek suretiyle şu tespiti yapmakta da bir sakınca yoktur: Batı Marksizmi kapsamındaki farklı Marksizm okullarının neredeyse tamamı, parti kuramı ve siyasi iktidarın fethi konularındaki *Leninist* katkıları bir tür *Stalinizm*¹⁷ eleştirisi bağlamında ele almak suretiyle reddetmişler;

¹⁵ Hatta sosyalist devrim kuramı da bu yenilgiden etkilenmiş; tek ülkede sosyalizm kimine göre bir zorunluluk, kimine göre ise bir ihanet olarak tarihteki yerini almıştır.

¹⁶ Burada Thompson’ın devrimlerle karşı-devrimleri *deneyim* kavramı aracılığıyla eşitlediği gibi bir iddia ileri sürülmektedir. Kastedilen şudur: Thompson’un yaklaşımından hareketle bu iki ayrı olgu arasındaki farkları tespit edebilmek mümkün değildir.

¹⁷ Devrimci bir siyasi figür olan Stalin’in akademide *lanetli* kabul edildiğini söylemek yanlış olmaz. Akademik bir çalışmada –o çalışma eleştirel bir yaklaşıma sahip olsa dahi- *Stalin*

bu katkıları ya görmezden gelmişler ya da defo olarak görüp mümkün olduğunca Marksizm'den temizlemeye çalışmışlardır¹⁸.

Son olarak şu hatırlatmayı yapmak suretiyle bu bahsi kapatabiliriz: Marksizm'in reel siyaseti temel alan temsilcileri; siyasi iktidarın ele geçirilmesi, sosyalizmin inşası, toplumsal devrimler ve siyasi iktidarın korunması gibi stratejik hedeflerin nasıl hayata geçirileceğine dair hiçbir zaman tam bir mutabakata varmadılar. Tam aksine, aralarında ciddi fikir ayrılıkları ortaya çıktı, o fikir ayrılıkları kimi zaman ayrışmalarla, kimi zaman ise siyasi tasfiyelerle sonuçlandı. Muhtemelen tek ortak noktaları sınıf kuramlarını büyük bir anlatının, yani bir devrim kuramının bileşeni olarak inşa etmeleri idi. Bir diğer anlatımla, Lenin ile Martov, Lüksemburg ile Kautsky, Stalin ile Troçki ya da Kruşçev ile Mao arasındaki tartışmalar da dahil olmak üzere şu anda adını saymadığımız nice ayrışmanın ve iç mücadelenin temel niteliği esas itibarıyla somut siyasi stratejilerle ilgiliydi ve bu tartışmalarda sorunsallaştırılan şey –kimin haklı olduğundan tamamen bağımsız olarak- devrim ya da devrimci stratejiydi. Batı Marksizmi içindeki tartışmaları ise hiçbir zaman böylesi stratejiler karakterize etmedi. Daha çok siyaset felsefesi alanındaki meseleler sorunsallaştırıldı; tartışmalar, ayrışmalar ve okullar da genellikle öyle oluştu¹⁹.

ifadesinin herhangi bir olumluluk içerdiğine pek rastlanmaz. Nesnellikten uzak bu tarafgir duruma karşı o laneti göğüslemek hiç kuşkusuz çok değerli bir çaba olacaktır. Ancak şimdilik –en azından bu çalışma için daha öncelikli - iki noktaya vurgu yapmak suretiyle esas tartışmayı bir başka çalışmamıza bırakalım: (1) Stalin karşıtlığının Batı Marksizmi tarafından neredeyse istisnasız olarak sahiplenilmesi ve bu denli sık kullanılmasının, bir başka devrimci figür olan Troçki'ye duyulan sempati veya bağlılıkla alakası olabilir. Ancak esas neden bu değil; Stalin figürünü, deyim yerindeyse, sınıfsal temellerden yoksun bir kavrayışla *otoriter bir iktidarın sembolü* olarak gören Batı Marksizmi ve ardıllarının *demokratizm* saplantısıdır. 20. yüzyılın ilk çeyreğinden bu yana neredeyse kategorik olarak iktidar olma stratejileriyle ilgilenmeyen ve bu deneyimleri birtakım liberal çoğulculuk ilkelerine göre değerlendiren Batı Marksizmi'nin Stalin'e karşı objektif olamamasının arkasında böyle bir neden olduğu kanusındayız. Okuyucu *Anderson* ve *Badiou* tartışmalarını birlikte değerlendirdiğinde ne kastedildiğini daha iyi anlayacaktır. (2) Batı Marksizmi'nde sıklıkla dile getirilen Stalin karşıtlığının özünde Leninizm karşıtı bir *kendiliğindencilik* eğilimi olduğunu da belirtmek gerekir. Stalin karşıtlığıyla *asağıdan sosyalizm* taraftarlığının bu denli uyduğu, kimi zaman aynı paragraflarda ifade edildiği onlarca kuramsal değerlendirmeden bahsedilebilir ki, bu çalışmada yer alan *Thompson* ve *Lebowitz* alıntıları da aynı kapsama dahildir.

¹⁸ 20. yüzyılda, birbirinden çok farklı coğrafyalarda *reel sosyalizm pratikleri* olarak nitelebilecek nice Marksist-Leninist devrimin gerçekleşmesi, reel sosyalizme kapitalizm kadar mesafeli olmayı tercih edenler açısından ilginç bir deneyim olsa gerek.

¹⁹ Milliband ile Poulantzas, Althusser ile Thompson ve Anderson ile Thompson arasındaki

Aşağıdan Sosyalizm Meselesi: Komün'ün 70 Gün, Reel Sosyalizmin 70 Yıl Sürdüğünü Unutmak

Thomson (2012, s. 42) “(...) çalışan insanların çoğunluğunu (...) laissez faire'in edilgen mağdurları sayan Fabian ortodoksluğuna karşı (...)” olduğunu belirttiğinde, aslında örgütü ve öncüyü öne çıkaran farklı sınıf kuramlarına karşı da mesafeli olduğunu ifade etmiş oluyordu. “(...) hem sınıf egemenliğinin baskılarını, hem de Fabiyanizmden Stalinizme kadar *tepeden sosyalizm* programının çeşitli örneklerine karşı politik bir hedef olarak, *tarihi tabandan* anlatmak iste[yen] (...)” Thompson'un bu çabası (Wood, 2008, s. 123) sadece bir tarih anlatısı inşa etme girişimi olarak kalsaydı, aşağıdan sosyalizmin Leninizm ile olan mesafesi de o denli net ortaya çıkmazdı. Ancak şu tespit, kaldı ki Thompson'un da bu konuda farklı düşündüğü söylenemez, işçi sınıfının iktidar olmasıyla ilgili olarak Leninist parti kuramının işaret ettiğinden bambaşka bir yolun işaret edildiğini göstermektedir:

Sosyalizm ancak işçi sınıfının kendisini özgürleştirmesiyle kurulabilir (...) Bu görüş aynı zamanda işçi sınıfının kurtuluşunun kendi eylemiyle değil de başka araçların eylemiyle ya da ona sadaka gibi verilmesine karşı bir kuşkuyu gösterir (...) [P]opüler bilinçlilikten sosyalist pratiği inşa etmek ne kadar güç olursa olsun, bu görüşe göre, bu pratiğin inşa edilebileceği başka herhangi bir malzeme de yoktur. Ne de politik gerçekçilik ve demokratik değerlerle tutarlı başka bir sosyalizm olabilir. Belki buradaki [esas] nokta, basitçe, sosyalizmin ancak böyle geleceği ya da hiç gelmeyeceğidir (Wood: 2008, s. 126).

Wood'u yeni sınıf araştırmacıları kapsamında değerlendirmeyebiliriz ve fakat bu pasaj yeni sınıf araştırmalarının kuramsal çerçevelerine dair çok şey anlatır: Her şeyden önce öncü parti kuramı, sınıf ve sosyalizm kuramlarının dışarısına çıkarılmıştır. Bununla birlikte öncü partiye dayanan devrimlerin sınıfa kurtuluşu bir *sadaka* gibi sunduğu yönündeki ön kabul de yine aynı yaklaşımda kendisine yer bulabilmektedir. Son olarak ise, sınıf kuramını ve sosyalizm mücadelesini esas itibarıyla demokratizmin ve katılımcılığın karakterize ettiği söylenebilir, zira Wood açıkça, eğer tabandan gelmemişse, gelen şeyin

aslında sosyalizm olmadığını ileri sürmüştür. Dolayısıyla bu noktada *işçi sınıfı* ile *emekçi bireyler toplumu* arasında kategorik bir ayrıma gitmek anlamsızlaşır. Böyle olunca da; tarihi, grev, direnişler veya siyasi örgütlenmelerle dolu bir işçi sınıfı kesiti ile ciddi herhangi bir kolektif deneyimi olmayan işçi grupları kuramsal olarak eşitlenmekte, bir diğer deyişle, her iki kategori de kurama özne olarak girebilmektedirler. Hatta yeni sınıf araştırmacılarına göre *şağıdaki* sıradan işçinin özne olması çok daha makbul kabul edilir. Grev yapan, sendika kuran, siyasi temsil mekanizmaları geliştiren, özetle örgütlenen ve bilfiil toplumsal/siyasal mücadelelerin içerisinde yer alan emekçiler ve komünistler ise, bu enteresan yaklaşıma göre, onların tarihlerini yazan emek tarihçileri ve devlet ile birlikte her daim *yukarıda* kalacaktır:

[D]evletin rolü, Türkiye tarihyazımında göze çarpmaya devam etmektedir ve yakın dönemli bir çalışmada Ahmet Makal, devletin yasama etkinliğinin bir sonucu olarak sınıf kimliğinin pekişmesini inceler²⁰. Çalışmasında özerk failler olarak işçilerin, diğer kimliklerine veya değişen yaşam biçimlerine hiçbir göndermede bulunmamaktadır (Atabaki ve Brockett, 2012, ss. 7-8).

Thompson'la aynı okuldan bir başka kuramcının Amerikan solu-na yönelik şu sözleri de benzer bir kendiliğindenciliği içermektedir²¹: “[solun] bir türlü üzerinden atamadığı seçkincilikten –sıradan insanların kendi çıkarlarını keşfetme ve ona göre davranma yeteneğine sa-

²⁰ Kastedilen çalışma Makal'ın 2007 yılında yayınlanan “*Ameleden İşçiye: Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları*” adlı çalışmasıdır (Makal 2007). Ayrıca, yeni sınıf araştırmaları tarafından fazlasıyla içselleştirilen ve yerli-yersiz kullanılan bir seçkincilik eleştirisinden bahsetmeliyiz: Öyle ki, devlet, onun yasama organı, resmi tarih yazımı, Ahmet Makal ve bir çalışması ile birlikte 20. yüzyıl emek tarihçiliğinin tamamı *yukarıda*, “(...) özerk failler olarak (...)” işçiler ise *şağıdadır*. Ayrıca şunların da kesinlikle ifade edilmesi gerekir: Bir çalışmada yasal düzenlemelerin merkeze alınması sınıf oluşumu açısından sorun teşkil edebilir ve bu tercih eleştirilebilir. Ancak bu tercihi doğrudan ya da dolaylı yollarla Türkiye tarihyazımıyla -hatta devletin rolüyle- ilişkilendirmek makul bir eleştiri değildir. İkincisi, kurumsal düzenlemeler ve yasal mevzuattaki değişiklikler sınıflar mücadelesinden bağımsız olgular değildir ve bu anlamda elbette sınıf kimliğinin pekişmesinin parametreleri olarak ele alınabilirler. En önemli sorunu ise bir soruyla formüle edelim: Bir sınıf araştırmasında sınıf üyelerinin diğer kimlikleri ve değişen yaşam biçimlerine atıf olmaması neden çok önemli bir eksiklik olarak düşünülmelidir?

²¹ Bu alıntıda geçen *seçkincilik* eleştirisinin yeni sınıf araştırmalarında da sık sık kullanıldığını, 20. yüzyılın sınıf araştırmalarının/emek tarihi çalışmalarının genellikle seçkinci olmakla itham edildiğini bir kez daha vurgulayalım.

hip olmadıkları kanısından- derhal ve tamamen kurtulması [gerekir]” (Blackledge, 2014, s. 268). Bu örneğin oldukça uç bir yoruma karşılık geldiği düşünülebilir. Ancak benzer bir yaklaşımın, başka okullardan kimi kuramcılar tarafından da benimsendiği görülmektedir:

Çoğunluğun temsilcilerini, özellikle de partinin ve devletin üst kademelerinde bulunanlara ulaşabilmek için çareyi kitleleri politikaya seferber etmekte buldular (...) Mao’nun ekibi (...) bu yöntemin benimsenmesini sağlayacaktı. Ancak aynı grup daha sonra çelişkili davranarak devrimci örgütlenmeye dair bütün yenilikleri tekrar parti-devlet bünyesinde toplamayı deneyecekti (Badiou, 2011, s. 95).

Mayıs 68 sürecindeki isyan dalgasının bir yönünün de Çin’deki Kültür Devrimi olduğunu belirten Badiou’yu esas heyecanlandırının devrim düşüncesinden ziyade, kitlelerin otoriteye karşı kendiliğindenci başkaldırısı/isyanı olduğu anlaşılmaktadır. Badiou’ya göre Mao, kitleleri politikaya yeniden seferber ettiğinde ne kadar haklıysa, o politikayı iktidarı yeniden ele almak gibi bir hedefe kilitlediğinde de o kadar haksızdı: Aslında amaç isyanı parti ve devlet yönetimlerine mesafeli tutmaktı, ancak onlar -yani Mao ve çevresindeki lider kadrolar- iktidarı ele geçirme derdine düşmüşlerdi (Badiou, 2011, s. 97). Badiou’ya göre taban hareketleri ya da kitlelerin devrimci politikayla yeniden temas etmeleri gibi aşağıdancı hareketler her halükarda *iyi*, onların yukarıdan kontrol edilmesine yönelik adımlar ise her halükarda *kötüydü*. Dolayısıyla Mao yıkıcılığı örgütlediği ölçüde Badiou’yu heyecanlandırıyor ve fakat kurucu unsur gibi davrandığında o da parti-devlet mekanizmasına teslim oluyor ve geri adım atmış bulunuyordu:

Sosyalizmin hem inşasının hem de yıkılışının adıydı Mao (...) Kültür Devrimi (...) onu hapseden parti-devlet çerçevesinden kurtarılmasının imkansızlığına şahitlik eder (...) [P]arti-devletin genel hatlarıyla muhafaza edilmesi sonucunda sosyalizmin formel koşullarında siyaset yapmanın yeni yollarını arayıp bulmaya, devrimi yeniden başlatmaya ve işçi mücadelesinin yeni biçimlerini yaratmaya dair gösterdiği kati iradenin hezimete uğrayışına tanıklık eder (Badiou, 2011, s. 125).

Böyle bir bakış açısının bir tür *mükemmel sosyalizm* arayışıyla sonuçlanması kaçınılmazdır. Dolayısıyla işçilerin doğrudan yönetimi altında olmayan her mekanizmanın işçi sınıfına ve özgürleşme politi-

kalarına yabancı varsayıldığı, öncü parti gibi sınıfın tamamını temsil etmeyen girişimlerin kuşkuyla karşılandığı ve hatta anarşistlerin ileri sürdükleri gibi iktidar olan siyasi öznenin devrimciliğini yitireceğine dair idealist tezlerin farklı biçimlerde yeniden üretildiği²² bir sosyalizm arayışının 1871 Paris Komünü'nden başka bir tarihsel referansı olması elbette imkansızdır:

Mayıs 1968'de, Pompidou'nun da çabucak anladığı gibi FKP [Fransız Komünist Partisi] fabrikalarda düzeni sağlayabilecek tek güçtü. Komün soldan bu düzeyde bir kopuşu gerçekleştiren tek örnek olmuştur (...) [Komün'ün] paradigmasının bu ufku –Ekim Devrimi'nden çok daha fazla- 1965-67 arasında Çinli devrimcileri veya 1966-76 dönemindeki Fransız devrimcileri etkilemiştir. Nitekim burada iktidarda veya muhalefette olsun, öteden beri solun simgesi olan komünist partilere (...) tabiiyetten kopuş söz konusuydu (Badiou, 2011, s. 157).

Batı Marksizmi'nin temsilcileri, kendi aralarında çoğu zaman anlaşamıyor olsalar da, söz konusu sosyalizm deneyimleri olduğunda çoğu zaman benzer düşünmektedirler ve sanki Komün hiç yenilmemiş; sanki 20. yüzyıldaki sosyalizm pratikleri insanlığın devrimci birikiminin henüz aşılamamış kazanımları değilermiş ve sanki kendi kuramsal yaklaşımları muzaffer devrimler tarafından sürekli doğrulanıyormuş gibi yazmaktadırlar. Oysaki öncü parti kuramının ve bir bütün olarak Leninizm'in ortaya çıkış ve devrimci partilerce pratiğe aktarılma süreçleri aslında çok basit bir siyasal denkleme dayanmaktadır. “*Dışarıdan bilinç* vurgusunu reddedenler, işçi sınıfını, sosyalistler ve sosyalist ideoloji dışında başka kim ve ne varsa o etkilesin diyenlerdir” (Çulhaoğlu, 2015, s. 195).

Yukarıda sadece adı geçen tarihsel zorunluluklara yakından bakıldığında, o zorunlulukların Batı Marksizmi tarafından sıklıkla karikatürize edilen *işçi sınıfına dışarıdan bilinç taşıma* tartışmasıyla ilgili olduğu görülecektir. Uzunca bir alıntıyla devam edelim:

²² Badiou (2011, s. 182)'ya göre “(...) yeni bir pratiğin ve kolektif bir özgürleşme düşüncesinin (...)” ortaya çıktığı belirli bazı sekanslar vardır. Bunlar sırasıyla, Fransa'da 1792 ile 1794 arasında, Çin'de 1927 ile 1949 arasında, Rusya'da 1902 ile 1917 arasında ve yine Çin'de 1965 ile 1968 arasında yaşanmıştır. O sekansların bitiş tarihlerinin –Fransa örneği hariç olmak üzere- devrimci siyasi öznelerin iktidara geliş tarihleri olması iktidar olan siyasi özneye kuşkuyla bakan anarşistlerin yaklaşımlarını anımsatmaktadır.

[B]ir öğreti olarak, sosyalizmin kökleri, tıpkı proletaryanın sınıf mücadelesi gibi, modern ekonomik ilişkilerde bulunmaktadır ve sosyalizm ikincisi gibi kapitalizmin yığınlarda yarattığı yoksulluk ve sefaletle karşı mücadelede ortaya çıkar. Ama sosyalizm ve sınıf mücadelesi, yan yana doğar, birbirinden değil; her biri farklı koşullarda ortaya çıkar (...) [M]odern sosyalizm, bu tabakanın [burjuva aydın tabakanın] tek tek üyelerinin zihinlerinden kaynaklanmıştır ve (...) modern sosyalizmi proleter sınıf mücadelesine sokan, proleterlere iletenler de bunlar olmuştur. Demek oluyor ki, sosyalist bilinç sınıf mücadelesine dışarıdan verilen bir şeydir, onun içinden kendiliğinden çıkan bir şey değildir (...) [H]er hangi bir biçimde sosyalist ideolojiyi küçümsemek (...) burjuva ideolojisini güçlendirmek anlamına gelir. Kendiliğindenlikten çok söz edilmektedir. Ama işçi sınıfı hareketinin kendiliğinden gelişmesi, onun burjuva ideolojisine tabi olmasına (...) yol açar; çünkü kendiliğinden işçi sınıfı hareketi trade-unionculuktur [sendikalizmdir] ve trade-unionculuk işçilerin burjuvaziye ideolojik köleliği demektir (Lenin, 1990, ss. 44-45).

Öncü parti kuramının sahibi çok nettir ve fakat bu netliğin sebebi *derin* birtakım siyaset felsefesi tartışmalarıyla değil, çok basit bir tarihsel gerçekle ilgilidir: “[B]urjuva ideolojisi köken bakımından sosyalist ideolojiden çok daha eskidir, çok daha gelişkindir ve boy ölçüşülemeyecek kadar çok yayılma olana[ğına] sahiptir” (Lenin, 1990, s. 45). Bu bağlamda Marksizm-Leninizm’de öncü parti, sadece işçi sınıfının değil, aynı zamanda sosyalizmin kendisinden kaynaklanmayan birtakım tarihsel zaafalarını kapatmak için de gereklidir. Bir başka deyişle, ne proletaryayı siyasi iktidara ve devrime taşıyacak araçlar, ne de o araçları besleyen Marksist kuram işçi sınıfının doğal birer parçasıdır. Tam da bu nedenle “Leninizm, devrimci sınıf ile devrimin araçları arasındaki boşluk üzerine yükselmmişti” (Okuyan, 2013, s. 18).

Kuşkusuz bu noktada Marksizm içi bir siyaset felsefesi tartışması yapılabilir, *kendinde sınıf* ve *kendisi için sınıf* kavramlarına ilişkin bir yazın değerlendirmesi sunulabilirdi. Bu çalışmada iki nedenden ötürü böyle bir tartışma yürütülmedi; çünkü *kendinde sınıf* ve *kendisi için sınıf* kavramları etrafında dönen siyaset felsefesi tartışmalarını *değininip geçilemeyecek*, dolayısıyla derinlikli bir tartışmayı hak eden bir konu olarak görüyoruz. Bu çalışmanın kapsamı ve amacı düşünüldüğünde etraflıca bir tartışma yürütmek mümkün olmadığından bu işe girişil-

medi. İkinci olarak ise bu kavramların esas itibariyle reel siyaset düzleminde değil, siyaset felsefesi düzleminde ele alındıklarında verimli tartışmalara konu olabildiklerini görüyoruz. Söz gelimi reel siyaset düzleminde “(...) sınıfı *ekonomik özne* ve *siyasal özne* diye iki hal şeklinde düşünmek ve buradan da bir geçiş sorunsalı üretmek mümkün değildir” (Öğütler ve Çeğin, 2010, s. 66) gibi bir tespit yapmak anlamlı olmayacaktır; zira bir anlamda 20. yüzyıl Marksizm’i -yani Marksizm-Leninizm ve sosyalizm deneyleri- siyasal özneyi sınıfın genelinden ayrı bir yerde kurmanın yöntemine verilen addır. Bir başka deyişle; reel siyaset düzleminde, sınıflar mücadelesinin *ekonomik öznesi*yle ilişkili olmakla birlikte ondan ayrı, iktidar mücadelesinin programını ve stratejisini belirleyen bir *siyasal özne* vardır; dahası Bolşevizm 20. yüzyılda defalarca kanıtlanan bu olguya tekabül eder.

Batı Marksizmi’nden Post-Marksizm’e Reel Sosyalizm Karşılığı

Batı Marksizmi’nin post-Marksizm’le –dolayısıyla post-modernizmle de- olan ilişkisine gelince, bu ilişkinin temellerinin Frankfurt Okulu’nun ortaya çıkış sürecinde atıldığını söylemek kesinlikle yanlış olmaz. Horkheimer henüz 1931 yılındaki bir konuşmasında “(...) Marksizm’in ekonomi politige verdiği önceliğin yerine toplumsal felsefeyi koyan bir yol (...)” çiziyor ve Marksizm’i “(...) toplumun ekonomik yaşamı, bireyin ruhsal gelişimi ve dar anlamıyla kültürel alan içinde oluşan değişiklikler arasındaki ilişkiyi (...)” açıklayamamakla itham ederek yeni bir kuramsal yaklaşım öneriyordu (Raulet, 2014, s. 149). Henüz 1944 yılında “*Aydınlanmanın Diyalektiği*” ile birlikte ise bu sefer Horkheimer’le birlikte Adorno modern akılcılığın –dolayısıyla Aydınlanma düşüncesinin- sorgulandığı en önde gelen çalışmalardan birinin altına imzalarını attılar. Habermas ise 1980’li yıllara gelindiğinde, “*İletişimsel Eylem Kuramı*” adlı çalışmasını yayınlıyor ve Frankfurt Okulu’nu “(...) tarihsel maddecilik yükü[nden] (...)” kurtarmakla meşgul oluyordu (Raulet, 2014, s. 149). 1930’larda başlayıp 1980’lere kadar devam eden bu sürecin tamamını, neo-Marksizm’den Post-Marksizm’e doğru bir dönüşüm olarak ele almak yanlış

olmayacaktır²³. Nihayet 1985 yılında, Habermasçı bir Frankfurt Okulu temsilcisi ile post-modernizmin toplumsal muhalefet kuramı olan *radikal demokrasi* arasındaki fark iyiden iyiye kapanmıştı. Bir diğer deyişle; post-Marksizm, “Hegemonya ve Sosyalist Strateji”yle²⁴ eş zamanlı olarak- Frankfurt Okulu’nun bağrında da yeşeriyordu:

Sivil toplum, ayrımcılık mağduru bireylerin iletişimsel bir biçimde eyleme geçmeye ve haklarını istemeye başladıkları kamusal alanı ifade eder. Onlar [bireylerin], devletin ve piyasanın gücünü ortadan kaldırmayı değil, kuşatmayı, denetlemeyi ve sivilileştirmeyi amaçlar (Raulet, 2014, s. 163).

Batı Marksizmi ile post-modernizm arasındaki organik bağlar Frankfurt Okulu ile sınırlı olmamıştı. Dahası o bağ Laclau ve Mouffe’un radikal demokrasileriyle de sınırlı değildi. Benzer bir durum, Marksizm’den post-Marksizm’e doğru kayışa oldukça iyi bir örnek teşkil eden Budapeşte Okulu için de geçerlidir. Şu satırlar Leninist olmayan bir Marksizm ile post-Marksizm arasındaki geçişkenliğin de kodlarını bizlere sunar: “Marksist-Leninist ortodoksluğun *sosyalizmin* ekonomik temeli saydığı tek üretim ve dağıtım planı, doğası gereği çoğulculukla, demokrasiyle ve özgürlüklerle bağdaşmazdı” (Tosel, 2014b, s. 171). Geç Budapeşte Okulu’ndan olup da post-modern akımlara kendini kaptırmadığı iddia edilen ve “Marks ve Lukacs ile doğrudan bir bağı hala koruyan (...)” Mezsaros²⁵ bile, Marksizm-Leninizm’i “(...) işçilerin maddi temele dayalı öz etkinliğini tıkayan ayrı parti-devlet biçimini esas (...)” almakla itham edebiliyordu (Tosel, 2014b, ss. 173-174).

Temel derdi siyasal iktidarın alınması ve toplumun bu suretle devrimci dönüşümü olmayan, birbirinden çok farklı okulların hemen hepsinin esas itibarıyla şu soruya yanıt aradıkları söylenebilir: Toplum nasıl daha katılımcı ve daha demokratik olur? Sanırım Leninizm’in devre

²³ Frankfurt Okulu’ndan başka bir araştırmacı olan Jauss çok geçmeden tam olarak bunu ifade etmiştir: “Post-modernliği yeni muhafazakar Aydınlanma karşıtlığının mitolojisi olarak değil, çağ açan yeni bir bilincin doğuşu olarak görmek gerekir” (Raulet, 2014, s. 155).

²⁴ “Hegemonya ve Sosyalist Strateji”, Laclau ve Mouffe (1992)’nin radikal demokrasiyi kuramsallaştırdıkları çalışmadır. Akademide/sol entelektüel kesimlerde ciddi etkileri olan bu çalışmayı Marksizm’e karşı post-modernizmin toplumsal muhalefet kuramı olarak adlandırmak gerekir.

²⁵ Mezsaros’un Leninizm ile ilgili görüşlerine yakından bakıldığında, onu *ortodoks* olarak niteleyen Tosel’in tespitinin pek de isabetli olmadığı söylenebilir.

dışı kalması ya da sadece söylem düzeyinde var olabilmesi de o soruya yanıt vermek için işlevsel bulunmamasından kaynaklanmaktadır, zira Leninizm’de liberalizmin çoğulculuk (pluralism) düsturunu andıran katılımcılık ve temsiliyet meseleleri değil, siyasi iktidar sorunu esas alınır. Böyle olduğu için de, Marksizm-Leninizm’de, sosyalistlerin devlet aygıtını yepyeni bir sınıfsal temelde yeniden örgütlemesi yoluyla sosyalist toplumun inşası devrimci kuramın merkezindedir. Bu, devlet aygıtının hala bir baskı ve zor aygıtı olarak kullanıldığı sosyalizm evresine işaret eder ki, demokratizmle harmanlanmış Batı Marksizmi’nin ısrarla kaçınmaya çalıştığı ve sürekli alternatifini yaratmaya çalıştığı şey de aslında budur. Bir bakıma Batı Marksizmi *sosyalizmsiz bir komünizm* istemektedir. Bu noktadan sonra reel sosyalizm eleştirileri aşağıdan sosyalizm tasavvuruna, sosyalizmsiz bir komünizm ideali ise komüncülüğe veya özyönetimciliğe doğru evrilmektedir:

[Sosyalizm] sivil toplumun üstünde ve üzerinde dikilen bir devletle elde edilmez (...) Aksine, otonom örgütler aracılığıyla –mahallede, toplumsal ve ulusal düzeylerde-kendi faaliyetleri üzerinden insanlar hem koşullarını hem de kendilerini dönüştürebilirler (...) Gerekli olan sosyalist bir sivil toplumun bilinçli olarak geliştirilmesiydi (...) Sovyet modelinde bunlar olmadı. Demokratik ve işbirliğine dayanan bir üretimden, sosyalist bir sivil toplumdaki yoksun olması ve elle tutulur bir bürokratik düzene sahip olması nedeniyle reel sosyalizm, daha iyi bir dünya kurabilecek yeni insanlar yaratmadı (...) Öncü Marksizm²⁶ Gotha Programı’nın Eleştirisi’nden farklı bir ders çıkarmış ve onu (...) işçilerin bir öncünün idaresi altında tahakküm altına alındığı, deforme edildiği ve sömürüldüğü [bir topluma] uyarlamıştır. Marks’a göre, yeni toplum üretim araçlarının ortak mülkiyetine dayalı bir ımece toplumu, on dokuzuncu yüzyılın kooperatif fabrikalarının ‘yeni bir formun doğuşunun ilk örnekleri’ olduğu bir toplumdur. O kooperatiflerin en büyük meziyeti, ona göre, işçilere karşı tahakkümün ‘özgür ve eşit üreticilerin birliği şeklindeki cumhuriyetçi ve cömert sistemle aşılabileceğini’ pratik olarak göstermesiydi (Lebowitz, 2014, ss. 18, 222)

Marks ve Engels ile Lenin arasında siyaset kuramı açısından birtakım önemli farklılıklar olduğunu öne sürmek mümkünse de, bu çalışma kapsamında yeni bir tartışma başlığı açmak doğru olmayacaktır. Çalışmamız bağlamında önemli olan şudur: Sosyalist devlet, merkezi iktidar

²⁶ *Öncü Marksizm* Lebowitz’in tercih ettiği bir kavram olup, reel sosyalizm yerine kullanılmaktadır.

ve planlı ekonomi mefhumları Marks ve Engels'te hiç yokmuşçasına kaleme alınan yukarıdaki satırlar, -elbette daha önce yürütmeye çalıştığımız diğer kuramsal tartışmalarla birlikte- yeni sınıf araştırmalarının kuramsal arka planını meydana getirmiştir. Şimdi reel sosyalizm karşılığının post-Marksizm'i nasıl beslediğine bakmaya devam edelim.

Kanımca, tarihsel yasalarından ve o yasaların dayattığı zorunluktardan bağımsız bir düşünme biçimi ile birlikte aynı düşünme biçiminin şekillendirdiği bir muhalefet tarzı yukarıda sözü edilen reel sosyalizm karşıtı pozisyonla yakından alakalıdır. Marksizm'in bilimsel yönü keyfi bir biçimde göz ardı edildiğinde tarihsel gerçeklerden kopuk radikalizm güzellmelerinin ortaya çıkması kaçınılmaz olmaktadır. Bir başka anlatımla, maddi temeli olmayan radikalizmler, tarihsel şartların mümkün kıldığı en radikal kopuş pratiğinden -yani sosyalizm deneyimlerinden- daha ilgi çekici gelebilmektedir. Dolayısıyla *reel sosyalizm* kimilerine hiçbir zaman yeterince radikal görünmeyecektir:

Ekim Devrimi ne hale gelmişti; eşi benzeri görülmemiş, *heterodoks*, devrimci bir *eleştirel radikalizm külliyatı* nasıl olup da her türden manipülasyona açık tarih yasalarına ve bir avuç 'diyalektik' kategoriye sahip, *kendi gerçek karakterinden habersiz bir siyaseti* meşrulaştıran, bir kez daha *bilimlerin bilimi haline gelmiş bir felsefe* ile *totaliter bir parti-devlet* arasındaki birliği pekiştiren acıklı bir ideolojiye, *Marksizm-Leninizm kadar katılaşmış bir dogmatizme* (...) yol açmıştı (Tosel, 2014a, ss. 52-53).

Alıntıda vurgulu kısımlara biraz daha yakından bakıldığında reel sosyalizm eleştirilerinin sadece daha radikal arayışlarla sınırlı olmadığını anlayabiliriz. Bir başka anlatımla gördüğümüz şey, o *naif* tutumun post-modernizmle birçok noktada ortaklaşmış Marksizm karşıtı bir pozisyona doğru sürüklenmesinden başka bir şey değildir. Liberal çoğulculuğu ve radikal demokrasiyi anımsatan bir heterodokslik övgüsü, her yönüyle politik olan bir kırılma ya da devrimci bir dönüşüm olan Ekim Devrimi'ne eleştirel radikalizm külliyatı olarak bakma tuhaflığı, Marksizm'in tarihe bir metodolojiyle baktığını görmezden gelip o metodolojiyi kendince alaya alma çabası ve -o nasıl oluyorsa- bir siyasi pratiği kendi gerçek karakterinden habersiz olmakla ve meşhur totaliter parti-devlet söylemiyle mahkum etme girişimi... Sanırım bu vesileyle ideolojik safların iç içe geçme durumunun en veciz örneklerinden birini gördüğümüzü belirtmemiz gerekir.

Hatırlanacağı üzere, bu metnin başlarında diyalektiğin en temel yasasından, yani *tez-antitez-sentez* kuralından bahsedilmişti. Post-modernizmin devrimci kurama saldırısı, dolayısıyla post-Marksizm'in ortaya çıkışı ve bu şekilde büyük anlatıların kuramsal altyapısının tahrip edilmesi anti-tez sürecine karşılık geldi ve akabinde de sentez başladı. Sentez sürecinde ise; gerek Althusser ve Poulantzas, gerekse de onların post-Marksizm'e açtıkları kapı çok sık eleştirildi ve fakat açılan o kapıdan içeriye giren sızıntı ya pek dikkat çekmedi ya da sınıf analizlerinde o sızıntıyla barışık bir harmanlamadan yana olundu. Belki de bu nedenden dolayı, "[e]meğin tarihteki yerini kültürelci bir yaklaşımla anlatmak için Marksist ekonomik belirlemeciliği çürüterek eski emek tarihinin otoritesini sorgula[yan] (...) çalışmalar" yeni sınıf araştırmacıları tarafından övgüyle anılmaya başlandı (Atabaki ve Brockett, 2012, s. 9). Üstelik, yeni sınıf araştırmacılarının kimisinde adı konmamış bir post-modernizm savunuculuğu çok net görülüyordu:

Osmanlı ve erken cumhuriyet dönemleri Türk emek tarihi, özcü, son derece materyalist, teleolojik bir sınıf anlayışının hakimiyetinde olmuştur. Belirlemeci sınıf oluşumu anlayışına dayanan bu indirgemeci perspektif, sosyal sınıfların otomatik olarak ekonomik koşullardan ve onları saran yapılardan ortaya çıkacağını varsaymaktadır. Materyalist analitik çerçevelerin ağırlığı altında işçilerin gündelik siyaseti, zihniyetleri, kimlikleri ve gündelik deneyimleri akademik ilgiden tamamen yoksun kalmıştır (Akin, 2012, s. 177).

Şu satırlardan sonra ne *sınıfa dönüşün* anlamı vardır; ne de sınıf mücadelelerinden bahsetmenin. Yeni sınıf araştırmacıları –ya da en azından onların bir bölümü– aslında sınıf oluşumunu değil, sınıf üyelerinin kimliklerini araştırmayı önermektedirler. Post-modernizmin Marksizm'e yönelttiği indirgemecilik, özcülük ve belirlemecilik eleştirileri sınıf kuramına böylece dahil olmuş; dahası dahil olmakla da kalmamış yeni sınıf kuramının önemli unsurları haline gelmişlerdir²⁷.

²⁷ Kuramı sınıf mefhumunun farklı yönlerine açma çabası, kuramı –zenginleştirmekten çok dağıtmaya yarayacak etkilerin de önünü açmaktadır. Bu durum kimi zaman sınıfın tamamını sınıf içi zenginliklerin birinin içine hapsedmeye; kimi zaman ise tam tersi bir yönde etki yaratmak suretiyle, sınıf içi bir farklılığı ayrı bir sınıf gibi kavramaya yol açabilmektedir. Şu örnek her iki durumu birden kapsadığı için oldukça dikkat çekicidir: “Kürt emeğinin Kürt olma hali ile kesiştiği ve Kürt olma halinin Kürt emek gücünün ekonomik ve politik değerini tanımlayan bir içeriğe dönüşmesi, Kürt etnisitesinin kentsel mekânda karşılaştığı çelişkilerin yapısal niteliklerini oluşturmaktadır” (Alpman, 2015, s. 7).

Sonuç Yerine

Bu çalışmanın sonunda şöyle bir tespit yapılabilceğı kanısındayız: Yeni sınıf analizleri makro düzeyli siyasal gelişmelerden, o siyasal gelişmelere müdahale araçlarından ve devrimci dönüşüm kuramlarından –ya da bir diğeri deyişle büyük anlatılardan- hızla uzaklaşmaktadır. Büyük anlatıların hayata geçirilmesi demişken, Marksizm-Leninizm ile yeni sınıf araştırmaları arasındaki –özellikle devrimci özne tartışmaları bağlamında çok net olarak görülebilen- önemli bir farkın üzerinde durulması gerekir. Marksizm-Leninizm’de siyasal özne, iktidarı fethedecek sınıfın siyasal örgütü olan partidir ve siyasal strateji de esas itibariyle o örgütün meselesidir. Yeni sınıf araştırmalarında ise sınıf bir bütün olarak özne sayılır ve sınıfın herhangi bir kesitine öncü rolü biçilmez. Sınıf kurama dönmüştür ve fakat artık öncüsü yoktur: Marksizm’e *neden sınıf?* diye soran post-modern yaklaşımlara, yeni sınıf araştırmacılarınca bir yanıt verildiğini söyleyebiliriz. Ancak aynı sorunun bir başka versiyonunun bu sefer yeni sınıf araştırmacılarınca sorulduğunu da mutlaka hatırlamak durumundayız. Yeni soru şudur: *Neden öncü?*

Yeni sınıf araştırmacıları post-modernizmin Marksizm’e yönelttiğı sınıf indirgemeciliğı eleştirisini öncü parti kuramını reddetmek suretiyle savuşturmayı tercih ettiler. Bu çalışmalarda sınıf deneyimi ise çoğunlukla, araştırma nerede yapılmışsa oradaki işçilerin deneyimleriyle sınırlandırılır. Deneyim genelleştiril(e)mediğı için de, o deneyim ile ondan daha büyük bir toplumsallık –misal Türkiye işçi sınıfı ve sınıfın siyasal hedefleri- arasındaki ilişki çoğı zaman sorunsallaştırılmaz. Bir bakıma yeni sınıf araştırmalarında, siyasal öznenin tarihsel özne içinde massedildiğı söylenebilir. Siyasal öznenin silikleşmesi ise, en azından bir yönüyle, devrimci kurama yönelik post-modern saldırının bir sonucu olarak görülmelidir; zira sınıf deneyimlerinin genelleştirilmemesi ve büyük anlatılardan giderek uzaklaşılmasıyla karakterize olan bir sınıf kuramı ile bütünü bilgisine ulaşmanın imkânsızlığına dikkat çeken post-modernizm arasındaki mesafe sanıldığından çok daha kısadır. Özne kurama yeniden dahil olmuş olabilir ve fakat sınıfın kolektif eylemine ve politik örgütüne atfedilen önem azalmışsa ve onun yerini, aynı sınıfın üyeleri işçi bireylerin deneyimleri almaya başlamışsa, artık başka bir özne var demektir. Nitekim si-

yasi özne sorunu tartışmaları bir yana, yeni sınıf araştırmacılarının bir kısmına göre tarihsel bir özne olarak işçi sınıfı ve onun kolektif eylem pratiklerini temel alan çalışmalar bile sorunlu çalışmalardır.

Sonuç itibariyle, (1) yeni sınıf çalışmalarında dünyayı değiştirmek perspektifinin politik-kolektif araçları pek içerilmez, yani bu bağlamda parti/siyasi örgüt gibi araçlar analizin merkezinde yer almaz. (2) Örgütlenme mefhumu, birbirleriyle doğrudan temas halinde olabilen emekçiler açısından sorunsallaştırılır. Bu bağlamda sınıf, daha çok yerel, işyeri ölçeğiyle sınırlanmış bir içerikle analiz edilir ve birbirine doğrudan temas edemeyen emekçiler arasındaki ilişkinin makro kuramlar eşliğindeki analizine pek rastlanmaz. Bir diğer deyişle, yeni sınıf araştırmaları kesinlikle özne yönelimli analizlerdir ve fakat özne mümkün olduğunca küçük ölçeklerle tanımlanmıştır. (3) Gerek işçiler ile işveren arasındaki, gerekse de işçilerin kendi aralarındaki yerel/bireysel ilişkinin makro ölçekli dinamiklerle olan ilişkisi analizde ikincil önemdedir. Dolayısıyla, aşağıdan sosyalizm gibi bir dönüştürme pratiği –en azından iddiası- gözetilmişse de, bireysel ve yerel deneyimlerin makro ölçekli sorunları (sınıfın ideolojik ve politik birliği gibi) bertaraf edebileceğine dair olan iyimserliğin analizlerde baskın olduğu göze çarpar. (4) Böyle olunca da, bir sınıf analizinin nerede ve hangi dönemde yapıldığı analizi karakterize etmez. Tabiri caizse, analizin yapıldığı toplumun kapitalist olması yeterlidir. (5) Siyasal iktidar sorunu analizde sorunsallaştırılmaz. Bir başka deyişle, sınıfa siyasal bir strateji önerilmez. Dünyayı değiştirmek mefhumu, fazlasıyla aşağıdan yukarı bir biçimde ve sınıf deneyimleri aracılığıyla işçi bireylerin kendi hayatlarını değiştirebilmesi ihtimalinde aranır. (6) Bu analizlerde, siyasal iktidar, parti/siyasi örgüt ve emperyalizm kavramları dışarıda kalır. Bir anlamda, analiz Marksist olabilir; ama Lenin’in o analize girebilmesi için neredeyse tüm kapılar kapanmıştır.

Yukarıda tarif edilen sorun biçimlerine karşı büyük anlatılara geri dönmek demek, sınıf analizlerini Marksizm’in kendisiyle, yani onun siyasal ve ideolojik müdahaleleriyle, bütünsel bir dünya görüşüyle, parti-örgüt kuramıyla, sadece kapitalizm değil aynı zamanda bir emperyalizm tahliliyle de yeniden buluşturmak, dünyayı değiştirme iradesini sınıf analizlerinin temel derdi haline getirmek demektir. Bu, ancak

ve ancak Lenin ve sonrasında, devrim yapmış toplumların ve onların önder kadrolarının sınıf mücadelesi kavrayışına geri dönmekle, daha doğrusu o kavrayışı günümüzün gerçekleri doğrultusunda –tabi ki kuramın omurgasını bozmadan- güncellemekle mümkün olabilir. Bir diğer anlatımla, devrimci kuramı *otoriterizm karşıtı bir demokratikleşme kuramı* olarak yeniden inşa etmekle biraz önce bahsi geçen omurganın korunamayacağı açıktır. Öncelikle, sınıfı sadece emek süreçleri ve sendikal örgütlülük/mücadele pratikleriyle değil, ideolojik-politik bağlamlarıyla da ele almak ve daha da önemlisi iktidar meselesini sorunsallaştırmak gerekir. İkinci olarak, sınıf analizlerinde siyasal eylem yeniden merkezi bir konuma yükseltilmelidir. Sınıf analizinin temel amacı bir sosyoloji haritası çıkarmakla sınırlanmamalı; hangi sınıfın hangi sınıfla hangi koşullarda nasıl bir siyasal eyleme girişebileceği de kuramsallaştırılmalıdır. Sonuç itibarıyla, siyasal bağlamı bile-isteye netleştirilmemiş bir özgürleşme hedefi yerine, siyasal bir hedefin sorunsallaştırılması sınıf analizlerini Marksist, Marksist öğretiyi ise devrimci kılma yönünde ileriye doğru atılmış bir adım olacaktır.

Türkiye özelinde ise siyasal sınıf analizi yapmış isimleri yeniden kurama dahil etmeye çalışmak, yukarıda tartışılan yollara sapmanın önüne geçmenin araçları olarak düşünülebilir. Behice Boran, İbrahim Kaypakkaya ve Hikmet Kıvılcımlı'nın çalışmaları bu konuda ön açıcı olabilir. Bir başka deyişle, bir yandan insanların gündelik yaşam deneyimlerini ihmal etmeden sınıfın nesnel koşullarını analiz eden, diğer yandan ise bunu kendi içinde amaçlaştırmayıp, *devrim* ve *sosyalizm* gibi dertleri olan sınıf analizlerine dönmek, onlardan yararlanmak gerekebilir; çünkü Marksizm'e ya da devrimci kurama belirleyici katkıların esas olarak akademinin dışından geldiği unutulmamalıdır. Kuşkusuz tüm bunlar başka bir çalışmanın, daha doğru bir ifadeyle bir *devam çalışmasının* konusudur.

Kaynakça

Acehan, I. (2012). “Amerika’da ‘Osmanlı Sokağı’: Peabody, Massachusetts’te Türk Deri İşçileri”, T. Atabaki ve G.Brockett (der.) *Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Emek Tarihi* içinde , s. 21-48, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Akın, Y. (2012). “Erken Cumhuriyet Türkiye’sinde İşçi Sınıfı Siyasetinin Dinamikleri: Dil, Kimlik, Deneyim”, T. Atabaki ve G. Brockett (der.) *Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Emek Tarihi içinde*, s. 177-198, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Alpman, P. S. (2015). “Enformelleşme, Kimlik, Prekarizasyon:Emeğin Kürt Hali”, *Katkı Sosyal Araştırmalar Vakfı*, 1, 6-24.

Anderson, P. (1986). *Tarihsel Materyalizmin İzinde*. İstanbul: Belge Yayıncılık.

Atabaki, T. ve Brockett, G. (2012). “Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk Emek Tarihine Bir Giriş”, T. Atabaki ve G. Brockett (der.) *Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Emek Tarihi içinde*, s. 1-20, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Badiou, A. (2011). *Komünist Hipotez*, (çev.) O. Bülbül. İstanbul: Encore.

Blackledge, P. (2014). “Siyasal Marksizm”, J. Bidet ve S. Kouvelakis (der.) *Çağdaş Marksizm İçin Eleştirel Kılavuz içinde*, s. 258-273, çev: Ş. Alpogut. İstanbul : Yordam.

Çetinkaya, D. (2015). “Sefaletten İhyaya Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi E.P. Thompson ve Yeni Kuşak Çalışmalar”, D. Çetinkaya ve M. Alkan (der.) *Tanzimat’tan Günümüze Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi 1839-2014 içinde*, s. 1-29, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları

Çulhaoğlu, M. (2015). *Binyıl Eşiğinde Marksizm ve Türkiye Solu*, İstanbul: Yordam Yayınları.

Durmaz, O. S. (2014). *Türkiye’de Öğretmen Olmak*, Ankara: NotaBene Yayınları.

Durmaz, O. S. (2015). “Post-modern Paradigmanın Kıskaçında Tüketim Toplumu”, *Mülkiye Dergisi*, 39 (3): 121-148.

Kabadayı, M. E. (2012). “Geç 19.yy’de İstanbul’da Bir Fes Fabrikasında Çalışmak”, T. Atabaki ve G. Brockett (der.), *Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Emek Tarihi içinde*, s. 75-96, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Koçak, M. H. (2014). *Camın İşçileri Paşabahçe İşçilerinin Sınıf Olma Öyküsü*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Laclau, E. ve Mouffe, C. (1992). *Hegemonya ve Sosyalist Strateji*, İstanbul: Birikim Yayınları.

Lebowitz, M. (2014). *Reel Sosyalizmin Çelişkileri*, (çev.) B. Baysal. Ankara: NotaBene Yayınları.

Lenin, V.İ. (1990). *Ne Yapmalı?*, 3. Baskı, Ankara: Sol Yayınları

Lenin, V.İ. (1992). *Nisan Tezleri ve Ekim Devrimi*, 5.Baskı, Ankara: Sol Yayınları.

Makal, A. (2006). “Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi ve Tarihçiliği Üze-

rine Bir Değerlendirme” *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Tartışma Metinleri No 91*, s. 1-51.

Makal, A. (2007). *Ameleden İşçiye: Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Marks, K. ve Engels, F. (1976). “Feuerbach Üzerine Tezler” *Seçme Yapıtlar* içinde, *Cilt: I*, s. 11-14. Ankara: Sol Yayınları.

Marks, K. ve Engels, F. (1998). *Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri*. Ankara: Sol Yayınları.

Nacar, C. (2015). İstanbul Gurbetinde Çalışmak ve Yaşamak, D. Çetinkaya ve M. Alkan (der.) *Tanzimat’tan Günümüze Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi 1839-2014* içinde, s. 120-131, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Okuyan, K. (2013). *‘Ne Yapmalı’cılar Kitabı*, 6. baskı, İstanbul: Yazılama Yayınları.

Öğüt, V. S. ve Çeğin, G. (2010). *Toplumsal Sınıfların İlişkisel Gerçekliği*, 2. baskı, Ankara: Tan Kitabevi Yayınları.

Özügürlü, M. (2008). *Anadolu’da Küresel Fabrikamın Doğuşu, Yeni İşçilik Örüntülerinin Sosyolojisi*, 2. baskı, İstanbul: Kalkedon Yayınları.

Raulet, G. (2014). “Frankfurt Okulu’nun Eleştirel Kuramı”, J. Bidet ve S. Kouvelakis (der.), (çev.) Ş. Alpagut *Çağdaş Marksizm İçin Eleştirel Kılavuz* içinde, s. 149-165, İstanbul: Yordam Yayınları.

Tekeli, İ. (1999). *Modernite Aşılırken Siyaset*, Ankara: İmge Kitabevi.

Thompson, E. P. (2012). *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, (çev.) U. Kocabaşoğlu, 3. baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Tosel, A. (2014a). “Marksizmin Gelişimi: Marksizm-Leninizmin Sonundan Bin Marksizme, Fransa ve İtalya 1975-2005”, J. Bidet ve S. Kouvelakis (der.) *Çağdaş Marksizm İçin Eleştirel Kılavuz* içinde, s. 51-89, (çev.) Ş. Alpagut, İstanbul: Yordam Yayınları.

Tosel, A. (2014b). “Geç Dönem Lukacs ve Budapeşte Okulu”, J. Bidet ve S. Kouvelakis (der.) *Çağdaş Marksizm İçin Eleştirel Kılavuz* içinde, s. 166-175, (çev.) Ş. Alpagut, İstanbul: Yordam Yayınları.

Wood, E. M. (2008). *Kapitalizm Demokrasiye Karşı*, (çev.) Ş. Artan, İstanbul: Yordam Yayınları.

Wright, E. O. (2014). “Neo-Marksist Sınıf Analizinin Esasları”, E. O. Wright (der.) *Sınıf Analizine Yaklaşımlar* içinde, s. 15-48, (çev.) Ü. Akıncı, Ankara: Notabene Yayınları

Yıldırım, K. (2013). *Osmanlı’da İşçiler (1870-1922) Çalışma Hayatı, Örgütler ve Grevler*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Ümit AKÇAY

Atılım Üniversitesi'nde ders vermektedir.

2011-2015 yılları arasında New York Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve MEIS bölümlerinde misafir araştırmacı olarak, 2009-2011 yılları arasında Ordu Üniversitesi, Ünye İİBF, İktisat Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalıştı. 2015 yılında "Gelişme İktisadı" alanından doçentlik derecesini ÜAK'tan, 2008 yılında da doktora derecesini Marmara Üniversitesi, SBE, İktisat Bölümü'nden aldı. Akçay, *Finansallaşma, Borç Krizi ve Çöküş: Küresel Kapitalizmin Geleceği* (Ankara: Notabene, 2014) kitabının ortak yazarı ve *Para, Banka, Devlet: Merkez Bankası Bağımsızlaşmasının Ekonomi Politikası* (İstanbul: SAV, 2009) ile *Kapitalizmi Planlamak: Türkiye'de Planlamanın ve Devlet Planlama Teşkilatının Dönüşümü* (İstanbul: SAV, 2007) kitaplarının yazarıdır. Akçay, güncel olarak karşılaştırmalı kalkınma çalışmaları, ekonomik krizler, merkez bankacılığı ve finansallaşma alanlarıyla ilgilenmektedir. Küresel ekonomik krizin farklı yönleri üzerine Kriz Notları Blog'da (<http://kriznotlari.blogspot.com.tr/>) düzenli olarak yazmaktadır.

Sinan ALÇIN

Gelişme İktisadı alanında doçenttir. Sanayi ve teknoloji iktisadı alanında bilimsel çalışmaları yanında çeşitli gazete ve dergilerde konu ile ilgili yayımlanmış çok sayıda makalesi bulunmaktadır. Yazılı ve görsel medyada yazar ve yorumculuk yapan Alçın, Evrensel gazetesi ve PY dergisinde de ekonomi yazarlığı görevlerini sürdürmektedir.

Pınar BEDİRHANOĞLU

ODTÜ Uluslararası İlişkiler Bölümünde öğretim üyesidir. Rusya'da yaşanan kapitalist dönüşüm süreci üzerine İngiltere'de Sussex Üniversite'sinde yaptığı doktora çalışmalarını 2002 yılında tamamlamıştır. Akademik çalışmalarına bu konunun yanı sıra kapitalist gelişme süreci, devlet, devletin neoliberal dönüşümü, yolsuzluk ve Türkiye'de siyasi, iktisadi ve toplumsal dönüşüm konuları üzerinde devam etmiş-

tir. Çalışmaları Almanca ve Fransızca'ya da çevrilen Bedirhanoğlu son yıllarda neoliberal dönemde güvenlik yapılanmasının dönüşümü, 2008 krizi ve finansallaşma üzerine araştırmalar yapmaktadır.

Çağrı ÇARIKÇI

2007 yılında İstanbul Üniversitesi Maliye Bölümü'nde yüksek lisansını aynı bölümde 2014 yılında doktorasını tamamlamıştır. Araştırma konuları, kamu maliyesi, kentsel politikalar üzerinedir. Halen İstanbul Üniversitesi Maliye Bölümünde araştırma görevlisi olarak çalışmaktadır.

Coşku ÇELİK

Lisans eğitimini 2010 yılında Orta Doğu Teknik Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde tamamladı. 2013 yılından bu yana aynı bölümde doktora çalışmasına devam etmekte ve araştırma görevlisi olarak çalışmaktadır. *Güvencesizlik ve İşçi Sınıfı Oluşumu: Antalya Turizm İşçilerinin Sınıf Deneyimi Olarak Güvencesizlik* başlıklı yüksek lisans tez çalışması Türk Sosyal Bilimler Derneği tarafından Genç Sosyal Bilimci Ödülü'ne layık görülmüştür. Emek çalışmaları, kırdaki sınıfsal farklılaşma ve köylülüğün dönüşümü ve ekonomi politik alanlarında çalışmalar yapmaktadır.

Özlem ÇELİK

Sheffield Üniversitesi Kent Çalışmaları Bölümü'nde doktorasını 2013 yılında tamamlamış, ardından doktora sonrası araştırmacı olarak 2016 yılına kadar ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde bulunmuştur. Kentsel mücadele, devletin yeniden yapılandırılması, konut ve kentsel dönüşüm alanlarında yazıları çeşitli dergi ve kitaplarda yayımlanmıştır. Aynı zamanda SOAS bünyesinde faaliyetini sürdüren IIPPE kapsamındaki Kentsel ve Bölgesel Ekonomi Politik Çalışma Grubu'nun yürütücüsüdür.

Selfet DURAN

2007 yılında Adnan Menderes Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nden mezun oldu. 2013 yılında Öğretim Üyesi Yetiştirme Programı (ÖYP) kapsamında Kastamonu Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'ne araştırma görevlisi olarak atandı. ÖYP kapsamında lisansüstü eğitim için Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'ne görevlendirildi. 2013-2016 yılları arasında yüksek lisans eğitimi aldığı Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde araştırma görevlisi olarak çalıştı. 2016 yılında *"Kültürel Proleterleşme ile Sinanma: Sınıf ve Kültür Bağlamında İstanbul Çeperindeki Alevilerin Siyasal Hareketliliği"* konulu yüksek lisans tezi ile yüksek lisans derecesi aldı. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Sosyoloji ve Metodoloji Doktora Programına devam etmektedir. Çalışma alanları, kültürel çalışmalar, siyaset sosyolojisi, toplumsal bellek, toplumsal hareketler, çağdaş sosyoloji teorileridir.

Orkun Saip DURMAZ

Kocaeli Üniversitesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümünde öğretim elemanıdır. 2014 yılında savunduğu doktora tezi Ankara Üniversitesi Sosyal Politika Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından *Prof. Dr. Cahit Talas Sosyal Politika Ödülleri* kapsamında övgüye değer tez seçilmiştir. Aynı çalışma *Türkiye'de Öğretmen Olmak* adıyla kitaplaştırılmıştır. Temel ilgi alanları emek süreci, toplumsal sınıflar ve sınıf kuramları, aydınlanma ve laiklik, siyasi tarih, bilim felsefesi ve toplumsal hareketler olan Durmaz'ın; *Bilim ve Gelecek* ve *Eleştirel Pedagoji* dergilerinde ve *Birgün* gazetesinde yazıları ve söyleşileri yayınlanmıştır.

Işın Ulaş ERTUĞRUL-YILMAZER

Uludağ Üniversitesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri ana bilim dalında öğretim elemanı olarak görev yapmaktadır. Lisans eğitimini İstanbul Üniversitesi, SBF, İktisat bölümünde tamamlamıştır.

Doktora eğitimini Uludağ Üniversitesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri ana bilim dalında 2015 yılında tamamlamıştır. Doktora çalışması dolayısıyla 2009-2010'da TÜBİTAK bursuyla Utah Üniversitesi İktisat bölümünde misafir araştırmacı olarak bulunmuştur. Sosyal politika konulu kitapta bölüm, Praksis ve Uludağ İİBF gibi hakemli dergilerde yayımlanmış çalışmaları bulunmaktadır. Halen emek politikaları ve güvencesiz istihdam konularında çalışmalarını sürdürmektedir.

Ali Rıza GÜNGEN

ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi'nde doktorasını 2012 yılında tamamlamış, 2014-2015'te Queen's Üniversitesi Küresel Kalkınma Çalışmaları'nda doktora sonrası araştırmacı olarak bulunmuştur. Ortak yazarlarından olduğu *Finansallaşma, Borç Krizi ve Çöküş: Küresel Kapitalizmin Geleceği* başlıklı bir kitabı bulunmaktadır. The Journal of Peasant Studies, Praksis, Amme İdaresi Dergisi ve İktisat Dergisi'nde çalışmaları yayımlanmıştır. Türkiye'de borç yönetimi, finansal içerme, finansal sektörün denetimi alanlarında çalışmalarını sürdürmektedir.

Elif KARAÇİMEN

ODTÜ İktisat Bölümü'nde lisans derecesini tamamladı. SOAS, Londra Üniversitesi İktisat Bölümü'nden yüksek lisans ve doktora derecesi aldı. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi'nde görev yapmaktadır. Finansallaşma, şirket ve hanehalkı borçlanması, kalkınma iktisadi, ekonomi politik ve Türkiye ekonomisi akademik ilgi alanları içerisinde. Cambridge Journal Economics ve Review of Radical Political Economics gibi dergilerde yayınları vardır. *Türkiye'de Finansallaşma: Borç Kıskaçında Emek* kitabının yazarıdır.

M.Meryem KURTULMUŞ

Marmara Üniversitesi İktisat Fakültesinde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

Hakan MIHCI

Hacettepe Üniversitesi İktisat Bölümü öğretim üyesidir. Lisans eğitimini ODTÜ, Lisansüstü eğitimini ise Hacettepe Üniversitesi İktisat Bölümlerinde tamamlamıştır. Kasım 1992- Ocak 1994 döneminde Avrupa Birliği Jean Monnet Bursundan yararlanarak bilimsel araştırmalar yapmak amacıyla İngiltere'nin Sussex Üniversitesi'nde bulunmuştur. Halen Hacettepe Üniversitesi İktisat Bölümünde Lisans ve Lisansüstü programlarda Türkiye ekonomisi, kalkınma iktisadı, iktisat tarihi dersleri vermektedir. Ulusal ve uluslararası bilimsel dergilerde ve kitaplarda yayınlanan yazılarının yanısıra *Finansallaşma, Devlet ve Politik İktisat*, İktisada Dokunmak, *2000'li Yıllarda Türkiye'de İktisat ve Siyaset Rüzgarları*, *21. Yüzyılda Planlama* kitaplarının derlenmesine katkıda bulunmuştur. M. Özgür Kayalica ve Selim Çağatay ile birlikte derledikleri *Economics of International Environmental Agreements: A Critical Approach* adlı kitap ise 2017 yılında Routledge yayınevi tarafından basılacaktır.

Kurtar TANYILMAZ

Marmara Üniversitesi İşletme Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır. Uluslararası üretim süreçlerinin ve yeni teknolojilerin emek ve sınıf mücadelesi üzerindeki etkileri, az gelişmiş ülkelerde kalkınma ve sanayileşme sorunları ile Marksist iktisat başlıca ilgi alanları olup, bu konularda çeşitli makaleleri yayınlanmıştır. Yazar aynı zamanda *Devrimci Marksizm* dergisinin yayın kurulu ve *Praksis* dergisi danışma kurulu üyesidir.

Finansallaşma Kıskaçında Türkiye'de Devlet, Sermaye Birikimi ve Emek

Derleyenler: Pınar Bedirhanoglu, Özlem Çelik, Hakan Mihcı

Türkiye siyasetinde köklü değişimlerin yaşandığı bir dönemden geçiyoruz. AKP'nin koalisyon hükümeti kurmaya zorlandığı 7 Haziran 2015 genel seçimlerinden sonra hızla gelişen siyasi kriz ortamı ve bu krizin bir uzantısı olarak çıplak şiddetin gündelikleşmesi, 2010'lu yıllara kadar Türkiye'de siyasi ve toplumsal gelişmeleri açıklarken başvurduğumuz "neoliberal dönüşüm" çözümlemelerini büyük ölçüde rafa kaldırmış görünüyor. Bunun yerine, 15 Temmuz darbe girişimi sonrası dayatılan rejim değişikliğini açıklayacak faşizm, parti-devleti, polis devleti, Bonapartizm gibi olağanüstü devlet kavramsallaştırmalarını işe koyuyor; bunlar üzerinden yakın geleceğe ilişkin öngörüler yapmaya çalışıyoruz.

Marksist yazında bir sermaye projesi olarak tanımlanan neoliberalizmin 1980'den bu yana oldukça başarıyla uygulandığı bir ülke olan Türkiye'de bugün ortaya çıkan bu siyasi tabloyu nasıl çözümlemek gerekiyor? Olup bitenler neoliberal projeden bağımsız, hatta ona rağmen, AKP'nin İslamcı çizgisi ya da Erdoğan'ın kişisel tercihleriyle şekillenen bir süreç olarak mı anlaşılmalı? Öyle değilse, ülkeye dayatılan rejim değişikliği ile neoliberal dönüşüm süreci arasında nasıl bir tarihsel bağlantı kurulabilir? Bu kitapta biraraya getirdiğimiz yazılar, yaşanan siyasi dönüşümün neoliberalizmle olan ilişkisini anlamamıza yardımcı olacak tarihsel tespitler, analitik kavramlar ve tartışmalar sunmaktadır.

